

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXVI.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

...a, dumál. *Ne ~j an*
...a cselekvés, tény, ho
ga lapot kapott.
szöveg ① fn **1.** Nyelvileg me
tatott v. beszédbeli) mondan
egésze. *Kézírtásos ~; kép alatti*
meg! | *biz* <Kif-ekben:> üres
Dalnak, (színpadi) zeneműnek
ból, m-okból álló része. *Ki írt*
szöveget ④ tn (és ts) ige *í*
eszél, dumál. *Ne ~j an*
cselekvés, tény

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2009

Tartalom

Tabula gratulatoria	3
Vargáné dr. Raisz Rózsa 70. születésnapjára	5
Vargáné dr. Raisz Rózsa főiskolai tanár főbb publikációiból	11
Balásné Szalai Edit: A birtokos személyjeles tárgy a mordvinban és a magyarban	19
Balázs Géza: A magyar reneszánsz nyelvi stílusa	24
Békési Imre: A megokolás nyomatékos bevezetésére szolgáló határozószók	35
Bencze Lóránt: A kód fogalmáról	40
Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János: Szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok Márai Sándor műveiből vett szövegrészletek felhasználásával	53
Bíró Ferenc: Egy régió településnevei a 18. század elején	62
Bozsik Gabriella: Gondolatok a címekről és a helyesírásukról	71
Budai László: Anyanyelv-elsajátítás és idegennyelv-tanulás	82
Czetter Ibolya: „Az életet, úgy, ahogy van, nem lehet megérteni”	92
Dobóné Berencsi Margit: Az írásjelek stiláris szerepe Szabó Lőrinc <i>Elismerés</i> című versében	105
Domonkosi Ágnes: A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében	110
Eöry Vilma: Időszerkezet egy Esterházy-regényben	121
Fehér Erzsébet: Az irodalmi stílus néhány kérdéséről újabb megközelítésben	129
B. Fejes Katalin: Egy Márai-mondat tanulságai	145
Fekete Péter: A nyelvjárások, a nyelvjárás és az iskolai oktatás	149
B. Gergely Piroska: <i>Rózsák és Ruzsák</i> Erdélyben	158
Gréczi-Zsoldos Enikő: Egy XVII. századi középnemesi misszilis faggatása	162
Heltainé Nagy Erzsébet: A virágnyelvről – különös tekintettel a <i>rózsára</i>	168
Cs. Jónás Erzsébet: A frazeologizmusok fordításstilisztikája Mihail Solohov <i>Csendes Don</i> című regényének magyar szövegváltozatában	174
Kabán Annamária: Az ismétlés mint retorikai-stilisztikai alakzat	183
Kalcsó Gyula: Volt-e a XVI. század nyomtatott írásbeliségének stílusnormája?	186
Kiss Jenő: Készülőben az új magyar nyelvjárási atlasz. Gondolatok, észrevételek	196
Kocsány Piroska: A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepben	203
Kornyané Szoboszlav Ágnes: <i>A hegy és az út</i> szerepe Kós Károly <i>Varju nemzetiségében</i>	209
Kovács Mária – Kecskés Judit: Az elbeszélő múltú igék felismerési problémái	216
Lőrincz Julianna: A költői szövegek fordítása	224
R. Molnár Emma: A frazeológiai egységek feldolgozásának aspektusairól	233
Nagy L. János: Kiasztikus alakzatok = kiasztikus gondolkodás?	243
Szikszaíné Nagy Irma: A Tóth Árpád-i „hegyi beszéd”	250
Tolesvai Nagy Gábor: Az imperatívusz szemantikája Márai <i>Naplójában</i>	256
H. Varga Gyula: Prefixumok a világ nyelveiben	262
Zimányi Árpád: Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata tankönyvi szövegekben	274

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXVI.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2009

Lektor:
Dr. Eőry Vilma

ISSN: 1785-6906

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2009. május Pédányszám: 150

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben

Tabula gratulatoria

Aczél Petra
Adamikné Jászó Anna
Antalné Szabó Ágnes
Balásné Szalai Edit
Balázs Géza
Balogh Judit
Bartha Csilla
Békési Imre
Bencze Lóránt
Benczédi József
Benkes Zsuzsa
P. Bényei Ágnes
Bíró Ágnes
Bíró Ferenc
Boda István Károly
Bolla Kálmán
Bozsik Gabriella
Budai László
Czeglédi Csaba
Czetter Ibolya
P. Csige Katalin
Dobi Edit
Dobóné Berencsi Margit
Domokos Péter
Domonkosi Ágnes
Eőry Vilma
Fábián Pálné
Farkas Tamás
Fehér Erzsébet
B. Fejes Katalin
Fekete Péter
Fercsik Erzsébet
Galgóczy László
Gallasy Magdolna
B. Gergely Piroska

Gósy Mária
Gréczi-Zsoldos Enikő
Grétsy László
Haader Lea
Hajdú Mihály
Heltainé Nagy Erzsébet
Hoffmann István
Horváth Katalin
Jakab László
Cs. Jónás Erzsébet
Juhász Dezső
Juhász Valéria
Kabán Annamária
Kalcsó Gyula
Kardos Tamás
T. Károlyi Margit
Kecskés Judit
Kemény Gábor
Keszler Borbála
Kiss Jenő
É. Kiss Katalin
Kocsány Piroska
Kornya László
Kornyané Szoboszlai Ágnes
Korompay Klára
Kovács Mária
Kugler Nóra
Laczkó Krisztina
P. Lakatos Ilona
Lengyel Klára
Loboczky János
Lőrincz Julianna
D. Mátai Mária
Markó Alexandra
R. Molnár Emma

A. Molnár Ferenc
Miklós Gabriella
Minya Károly
Mizser Lajos
Nagy Judit
Nagy L. János
Nagy László
Nyirkos István
Péntek János
Pethő József
Petőfi S. János
Pomozi Péter
Porkoláb Judit
Posgay Ildikó
Pusztai Ferenc
Sebestyén Árpád

Sebestyén Zsolt
T. Somogyi Magda
Szabó G. Ferenc
Szathmári István
Szentgyörgyi Rudolf
Szikszainé Nagy Irma
Szilassy Eszter
Szopos András
Tátrai Szilárd
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Etelka
Tóth Szergej
Vadon Lehel
H. Varga Gyula
Wacha Imre
Zimányi Árpád

Vargáné dr. Raisz Rózsa 70. születésnapjára

Fél évszázad az eгри főiskola nyelvészeti tanszékén. Ha csak egyetlen mondatlall kellene bevezetni ünnepi köszöntönket, bizvást kezdhetnénk ezzel az egyáltalán nem bulvárszerűnek szánt tételmondattal. Bár önmagában is beszédes – ugyanakkor szinte hihetetlen – a számadat, de a mögötte lévő gazdag múlt, a kerek évforduló és néhány további körülmény indokolja ennek kiemelését. Mindenekelőtt az, hogy Vargáné dr. Raisz Rózsa első és egyetlen munkahelye az eгри intézmény, és szerte az országban nevét mindenki városunkhoz köti, aki ismeri: tanítványai, barátai, közvetlen kollégái, távoli munkatársak, ismerősök, nem utolsó sorban a nyelvész társadalom színe-java. Személye egygé forrt tanszékünkkel, hiszen munkásságának egészét, teljes eddigi életpályáját a főiskolának, a tanárképzésnek szentelte, illetve szenteli most is, és persze a magyar nyelvészetnek. Itt kezdte munkáját, itt teljesedett ki hivatása. Mindig is szíven viselte kisebb és nagyobb közösségünk sorsának alakulását, szem előtt tartotta a tudományosság szempontjait. Egyetlen munkahely – ha egyáltalán szabad most e hivatalos ízü megjelölést alkalmazni –, de mennyi minden fért bele ebbe az öt évtizedbe, amely most hatvanéves intézményünk és tanszékünk életének is igen jelentős darabja. Amikor a teljesség igénye nélkül felidézem a főbb fordulópontokat, e sokszínű pálya szakaszait, többféle szerepben nyilatkozom: egyfelől a

tanszék munkatársaként, másfelől tanítványként, így remélhetőleg teljesebb lesz a méltatás.

Abaúj és Zemplén tájai, települései – az egykor szebb napokat látott északkeleti végek adták a gyermekkor első, azóta is pótolhatatlan élményeit. Hiszen (ahogy írta egy helyütt): „Ebből az időből legjobban a gyümölcsillatú őszi éreztetésekre emlékezem. A barátságos dombok napsütötte kertjeiben, szőlőiben a legjobb zamatú őszibarack, a legédesebb szilva és szőlő termett.” Szikszó, Fügöd, Encs, Abaújszántó és Bakta után Sátoraljaújhely következett. Itt a táj szépsége és Kazinczy szelleme fogta meg. A miskolci évekhez kötődik irodalmi és zenei érdeklődésének kialakulása, melynek családi háttere és támogatása is megvolt. A Zeneiskola, a színház operatársulata és a költői estek látogatása megalapozta, majd belső igénnyé tette a művészetek iránti érzékenységet.

Első diplomáját az egri pedagógiai főiskola magyar–történelem szakán szerezte. Az akkori tanszékvezető, Bakos József kezdeményezésére gyakornokként a tanszéken maradt. Csakhamar következtek az egyetemi évek: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen nemcsak a magyar nyelv és irodalom, hanem később könyvtár szakon is oklevelet szerzett. Szintén az ELTE-hez kötődik a doktori cím elnyerése. Oktatói tevékenysége először főleg a leíró magyar nyelvtan részterületeit, valamint a beszédművelést foglalta magában, majd később specializálódott mondattani, szövegtani és frazeológiai stúdiumokra. Kandidátusi fokozatát 1987-ben szerezte, abban az időben, amikor a főiskolán ez a komoly tudományos teljesítmény még igen ritka volt. Disszertációjának témája a Mikszáth-novellák mondat- és szövegszerkezeti formáinak stilisztikai vizsgálata.

Oktatómunkáját magas szakmai felkészültséggel, mindig a legkorszerűbb tudományos háttérrel végezte és végzi. Sokat követel, de mindig sokat is nyújt tanítványainak. Az értékelésben következetes, a feladatok számonkérésében kellően szigorú. Saját főiskolás emlékeimre visszagondolva bátran kijelenthetem, hogy mindezek a tulajdonságokon alapuló tekintélye már annak idején megvolt, és ezekért az erényekért azok is tisztelték, becsülték, akiknek a nyelvészet nem tartozott a legkedveltebb tárgyaik közé. Ismerni pedig igazán ismertük, mivel négy éven keresztül – az akkori oktatásszervezési formában – szinte osztályfőnökként foglalkozott velünk. Élveztük óráit, figyelemmel hallgattuk magyarázatait a szemináriumokon, amikor az előadások esetleg nehezen emészthető részeit gyakorlatias megközelítéssel megvilágosította előttünk. Csodáltuk széles körű humán műveltségét, olvasottságát, amely jóval túllépett a nyelvészeti tantárgyak keretein. Megtanított bennünket tanulni, keményen dolgozni, és kellő határozottsággal megkövetelt minden feladott munkát. De nemcsak oktató, hanem nevelő is, viselkedésre, kulturáltságra egyaránt.

Évtizedeken át gondos és – második egyetemi diplomájának köszönhetően – szakavatott kezelője volt a közel ötezer kötetes tanszéki könyvtárnak, melynek alapját Csúry Bálint hagyatéka teremtette meg első tanszékvezetőnk, Papp István jóvoltából. A könyvtárfejlesztés ügyét mindig szíven viselte, javaslatait, segítő

tanácsait továbbra is hasznosíthatjuk. A tudományos diákköri dolgozatok konzulensi feladatain kívül hosszú időn keresztül rendezője volt az intézményi szintű Kazinczy-versenynek, és hallgatóinkat felkészítette az országos döntőre. Az egyetemek és főiskolák rangos megméretésén több mint egy tucatszor vehette át tanítványa a legjobbaknak járó Kazinczy-érmet. Az országos versenyen többször vett részt a bírálóbizottság munkájában.

Amikor 1993-ban Fekete Péter másfél évtizedes tanszékvezetői működése után pályázatot írtak ki a Magyar Nyelvészeti Tanszék irányítására, méltán nyerte el a vezetői megbízatást. Munkásságának kiteljesedése ez az időszak. Két cikluson keresztül vitte tovább meglévő értékeinket, és valósíthatta meg saját elképzeléseit. Az átalakulás, a megújulás és a továbblépés évei voltak ezek. A felsőoktatás változó előírásainak megfelelően több ponton módosult, korszerűbbé vált tanrendünk szerkezete. A tervezés folyamatában hasznosíthatta oktatói tapasztalatait, és alkotó módon járulhatott hozzá képzési programunk jobbá tételéhez. Ezzel párhuzamosan intézményünk vezetőiben nagy léptékű tervek fogalmazódtak meg: az egyetemi szintű tanárképzés megvalósítása. A magyar nyelv és irodalom szak egyike volt azoknak, amelyekkel érdemes volt elkezdni az akkreditáció nagyszabású munkálatait. Ekkor tanszékünkön hatan rendelkeztek kandidátusi fokozattal. A kapcsolatépítésnek köszönhetően pedig ekkorra már a debreceni, a miskolci egyetem és az ELTE több professzora is bekapcsolódott oktatómunkánkba.

A vezetésével és jórészt saját munkájával összeállított nyelvészeti akkreditációs dokumentumok kiállták a szigorú bírálók vizsgálatát, és elfogadhatónak találtak, más okok miatt nem indulhatott meg akkor az egyetemi szintű magyartanárképzés. A már itt működő professzorokon kívül további vendégtanárok részvételére is számíthattunk volna. A magyar szakos tanegységlista nyelvészeti része ugyanis sajátos képzést kívánt megvalósítani. Különösen fájjalhatjuk, hogy a jelentős szervezőmunkával és nagy szellemi befektetéssel kialakított beszédtudomány egyetemi specializáció nem indulhatott meg akkor, a kilencvenes évek végén. Mégsem volt hiábavaló a befektetett energia: tanszékvezető utódként a néhány évvel későbbi újabb akkreditációs eljárásban kiválóan hasznosíthattam ezeket a dokumentumokat.

Folytatta azt a fáradságos szervezőmunkát, amellyel kétévenként sikeresen lebonyolíthattuk az anyanyelv-oktatási napok rendezvénysorozatát, mindig több száz résztvevővel és 60-80, néha még több előadással. A Magyar Nyelvtudományi Társasággal együttműködve, ennek egyéves előkészítése, majd a kötet megjelentetése, szerkesztése szinte folyamatos tennivalót adott. Bár közös tanszéki vállalásról volt szó, a szervezőmunka dandárját ő maga végezte. Ugyancsak a nagy feladatok közé tartozott a Magyar Nyelvészek Kongresszusának egri lebonyolítása és a Kazinczy-verseny országos döntője. Támogatta a tanszékünk által évente megrendezett országos helyesírási versenyt. Újítként vezetői megbízása idején bővült a rendezvény szakmai konferenciával. Érdemes szólni még a

tanszékfejlesztés eredményeiről: irányítása alatt olyan kollégákkal bővíthetett oktatói karunk, akik tehetségüket, szorgalmukat tanszékünk javára fordították, és akiknek tudományos előmenetele ugyancsak példamutató.

V. Raisz Rózsa tudományos tevékenysége, publikációs listája igen gazdag. Négy önálló kötetet jegyez: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai keretében feldolgozta a tudományos szervezet működésének első fél évszázadát, Mikszáthról két könyve jelent meg. Közel állt szívéhez Márai Sándor is: kispróza műveinek szövegszerkezeti és stíluselmzése intézményünk bölcsészkarának Pandora Könyvek sorozatában látott napvilágot.

1987-től szerkesztette az egeri főiskola tudományos közleményeit. Az anyanyelv-oktatási napok előadásai A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatban jelentek meg. Ezek közül négy kötet társszerkesztője és egy ötödik szerkesztője volt. Ugyancsak társszerkesztője a tanszékünk által 1987 óta évenként megrendezett országos Nagy J. Béla helyesírási versenyhez kapcsolódó kiadványsorozatnak. Bízvást mondhatjuk, hogy szerkesztői munkásságának csúcspontja az Alakzatlexikon (társszerkesztőként), emellett 14 szócikk írója vagy társszerzője. Magam is tapasztaltam, hogy igen nagy körültekintéssel, szakmai viták közepette érlelődtek, csiszolódtak ezek a jól kidolgozott mestermunkák. Feltétlenül ki kell emelni, hogy a Szathmári István professzor vezette országos hírű stíluskutató csoportban – melynek 1980-tól aktív tagja – elmélyült szakmai programok részese lehetett, és nemcsak munkatársi, hanem őszinte emberi kapcsolatokra is szert tett.

Tanulmányainak a száma meghaladja a nyolcvanat. Közülük az első 1961-ből származik, és Mikszáth szóláskincsével foglalkozik. A gyűjteményes köteteken, tudományos közleményeken kívül többek között publikált a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Értekezések, a Magyar Nyelvjárások hasábjain. Közreműködött a nyolcvanas évek tanszéki közös kutatásaiban, melyekhez ugyancsak kapcsolódtak publikációk. A jelentősebb tanulmányokon kívül mintegy száz rövidebb cikke és ismertetése jelent meg a Módszertani Közlemények, Magyartanítás, Édes Anyanyelvünk, Élet és Tudomány, valamint más lapok hasábjain.

Tudományos közéleti tevékenysége ugyancsak szerteágazó: tagja az MTA Nyelvtudományi Munkabizottságának és a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának. Opponens, illetőleg bizottsági tag korábban kandidátusi, majd PhD-védéseken. Az Anyanyelvápolók Szövetsége elnökségének tagjaként kivette a részét a nyelvművelés időszerű feladataiból. Tanszékvezetése alatt minden évben megszervezte a magyar nyelv hetének főiskolai rendezvényét, de arra is gondot fordított, hogy előadásokat tarthassunk a város és a megye iskoláiban. Segített abban, hogy a helyi napilapban anyanyelvi rovat működjön. Fontosnak tartotta a pedagógus-továbbképzést: több ilyen program kidolgozása fűződik nevéhez. Itt is a minőség, az igényesség vezérelte. Szerette volna, ha a pályán lévő pedagógusok folyamatosan megújítják szakmai és módszertani kultúrájukat.

kat. Az előző mondatban használt feltételes mód jelzi, hogy ez a kíváncsi nem valósult meg maradéktalanul. A kilencvenes években a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén is oktatott.

Több intézményi, illetőleg országos elismerésben részesült: többek között a Péchy Blanka-díj, az Apáczai Csere János-díj és a Lőrincze Lajos-díj kitüntetteje. Főiskolánkon megkapta az Eszterházy Károly-émlékplakettet, valamint a legmagasabb intézményi elismerést, a Pro Academia Pedagogia Agriensist.

Nem mind arany, ami fénylik – erre figyelmeztetett V. Raisz Rózsa személyes hangú vallomásában, amikor a Magyar Rádió *Egy csepp emberség* című sorozatának vele készített műsorában az emberi értékeket kutatta. Nemzeti hagyományaink tiszteletét és őrzését, az igényességet – elsősorban saját teljesítményünkre nézve, a kialakult erkölcsi világképet, a tartalmas emberi kapcsolatokat, a divatos jelszavakkal szemben az ellenállás képességét: a tartást, ugyanakkor az újra való fogékonyságot. Mindezek a fontos értékek mértékül szolgáltak számára is, munkájában, emberi kapcsolataiban egyaránt.

Most, hogy 70. születésnapján megbecsüléssel és szeretettel köszöntjük volt tanszékvezetőnket, kedves kollégánkat, Vargáné dr. Raisz Rózsa főiskolai tanárt, kívánunk neki további szakmai és tudományos sikereket, hosszú boldog életet. Az egri tanszék munkatársai – más egyetemeken, főiskolákon, kutatóhelyeken működő barátaival, tisztelőivel, kiváló nyelvészekkel együtt – ezzel a kötettel igyekeznek emlékeztetni tenni ünnepeltünk számára is ezt a jeles alkalmat.

Zimányi Árpád

Vargáné dr. Raisz Rózsa főiskolai tanár főbb publikációból

Könyvek

1. Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 152. sz. 1979. 70 lap
2. A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. Az alakzatok világa 11. 2005. 33 lap
3. Aki megszelídítette a magyar mondatot Dolgozatok Mikszáth Kálmán stílusáról. Mikszáth Kálmán Társaság. 2008. 75 lap
4. Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben. Pandora Könyvek 11. Líceum Kiadó. Eger, 2008. 138 lap

Tankönyvfejezetek

1. A mondatok szintje. In: Ismeretek a nyelvről. Szerk. H. Varga Gyula. Diamond Kiadó. Eger, 2002. 135–148. lap
2. A szövegalkotás és a szövegértés. In: Beszédművelés, nyelvi norma. Szerk. Zimányi Árpád. Eger, Líceum Kiadó. 2008. 81–110. lap

Könyvszerkesztés

1. Az anyanyelv értékrendje és az iskola. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. 1990. (Társszerk. Fekete Péter)
2. A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 196. 1993. (Társszerk. Fekete Péter)
3. Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdéseiből. Tanulmányok, cikkek, feladatok. Eger, 1995. 267 lap (Társszerk. Bozsik Gabriella)
4. Helyesírási kultúránk fejlesztéséért. Eger, 1996. 152 lap (Társszerk. Bozsik Gabriella)
6. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. 1996. 446 lap
7. Helyesírásunkról, helyesírásunkért. A Nagy J. Béla országos helyesírási versenyek előadásai, egyéb tanulmányok és feladatsorok. Eger, 1998. 126 lap (Társszerk. Bozsik Gabriella)
8. Helyesírás és tanárképzés. Eger, 1999–2000. 112 lap (Társszerk. Bozsik Gabriella)

9. Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. XIII. anyanyelv-oktatási napok I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. 1999. (Társszerk. H. Varga Gyula)
10. Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XX. század elején. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 216. 2002. (Társszerk. Zimányi Árpád)
11. Helyesírásunk időszerű kérdései a 21. század kezdetén. Eger, 2001–2002. 156 lap (Társszerk. Bozsik Gabriella)
12. Korjelző változások – megoldandó írásmódok. A Nagy J. Béla országos helyesírási verseny előadásai és egyéb tanulmányok. Eger, 2003–2004. (Társszerk. Bozsik Gabriella)
13. Hagyomány és újítás a helyesírásban. Eger, 2007. (Társszerk. Bozsik Gabriella, Eöry Vilma)
14. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2008. Főszerk. Szathmári István. (Társszerk. Kozocsa Sándor Géza)

Tanulmányok

1. Adatok Mikszáth szóláskincséhez. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei 1961. 217. sz. VII. 287–304.
2. Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból. Tudományos Közlemények (a továbbiakban: TK)* 1966. IV. 287–323.
3. A tudatos olvasásra és nyelvhasználatra nevelés néhány lehetősége „A néhai bárány” iskolai feldolgozásában. Hevesi Művelődés 2–3. sz.
4. A szólások és a közmondások felhasználásának egyéni vonásai Mikszáth nyelvében. TK 1971. 233–247.
5. Ellenpont. Egy zenei műszó megváltozott jelentésbeli használata. Magyar Nyelvőr 1973. 44–51.
6. A személynevek előtt álló határozott névelő stilisztikájához (Mikszáth Kálmán nyelvhasználata alapján) TK 1974. XII. 155–166.
7. Mondatgyakorisági vizsgálatok néhány századforduló kori szépprózai szövegben. Magyar Nyelv 1976. 202–209.
8. Bakos József – Chikán Zoltánné – Fekete Péter – Pásztor Emil – Raisz Rózsa: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének kérdései. In: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. Szépe György. Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 39–52.

* Tudományos Közlemények: az egri főiskola kiadványa. A bibliográfiában ezzel a rövidebb megnevezéssel jelöljük. Teljes címe: Acta Academiae Paedagogicae Agriensis – Sectio Linguistica. Tanulmányok a magyar nyelvről (A szerk.)

9. Zenei szakszavak átvitt értelmű használata. In: TK 1978. XIV. 177–189.
10. Kaffka Margit prózája és stílusa. Hevesi Szemle, 1980. aug. 13–14.
12. Határozói igenevek szintagmatikus kapcsolatokban. In: A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Akadémiai Kiadó 1980. Nytud. Ért. 104. 641–647.
13. Szarvas Gábor és Eger. Hevesi Szemle 1981. 4. sz. 29–31.
14. A szövegkoherencia mutatóinak méréséhez. TK 1984. XVII. 167–196.
15. Ötödik osztályos tanulók szókincsének vizsgálata. In: Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk. Szende Aladár. Tankönyvkiadó, Bp., 1986. 413–430. Társszerzők: D. Berencsi Margit, Fekete Péter, O. Bozsik Gabriella, Pásztor Emil, Varga Gyula.
16. A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról. Magyar Nyelvőr 1986. 161–169.
17. A szókincsfejlesztés szükségessége és lehetőségei az általános iskolában. Társszerzőkkel. TK 1988. VIII/3. 21–106.
18. Szépirodalmi szövegek jellemzése mondattani sajátosságok gyakorisági adataival. In: A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő, Szűts László. Bp., 1988. 802–814.
19. Mondatszerkezeti jellemzők gyakorisági vizsgálata Petelei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. In: Tanulmányok a századforduló stílusteremtéséből. Szerk. Fábíán Pál, Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 317–338.
20. Irányzati és stílusjegyek Babits „A gólyakalifa” c. regényében. TK 1989. XIX. 43–51.
21. A főiskolára jelentkező fiatalok grammatikai szemléletéről. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. sz. 84–88.
22. Kálmán Mikszáth: Az öreg Prikler néni (Die alte Tante Prikler) Zu den stilistischen Merkmalen der Erzählung. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös. Sectio Linguistica. XIX. 1988. 256–63.
23. Móricz: Esőleső társaság. Magyar Nyelvőr 1991. 192–205.
24. Mondattani fogalmak értelmezésének változásai a tanárképző (pedagógiai) főiskolák jegyzeteiben és tanterveiben. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó 1991. 537–42.
25. Mikszáth Kálmán: Az öreg Prikler néni. Az elbeszélés szövegstilisztikai jellemzőiből. TK 1991. XX. 49–48.
26. Szépirodalmi szövegek elemzésének szerepe a szövegértő és szövegalkotó képesség fejlesztésében. In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 196. 201–205.

27. Válasz a „Vélemények a szövegtani kutatásról” kérdéssorra. Szemiotikai Szövegtan 5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok. Szerk. Petőfi S. János, Békési Imre. 1992. 197–9.
28. Egy szabadon választott versenyszövegről és megszólaltatásának kérdésköréről. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. Szerk. Bolla Kálmán. 1993. 118–121.
29. A szabadon választott szövegek 1990-ben. Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. Szerk. Bolla Kálmán. 1993. 155–160.
30. Mondatstilisztikai sajátosságok Gárdonyi „Ebéd a körtefa alatt” c. novellájában. Magyarantánítás 1994. 1. sz. 19.
31. A Mikszáth-elbeszélések mondatszerkesztése. TK 1993. XXI. 59–82.
32. Anyaszült meztelen, anyaszűz meztelen, szűzanya meztelen, szűz meztelen. Magyar Nyelvőr 1994. 249–51.
33. Márai Sándor: A válogatásról és a hűségéről. Füves Könyv 109. (Műfaj és szövegszerkezet) In: Emlékkönyv Szathmári István 70. születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina Bp., 1995. 328–333.
34. XI. országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1994. július 4–7. Magyar Nyelvőr 1994. 477–81.
35. Mondat- és szövegformálás a tanár beszédében. In: Anyanyelvi nevelés – embernevelés. Szerk. Szende Aladár. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 198. 115–122.
36. Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj. Márai Sándor: A remekműről és a tündérről. In: Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése. Szerk. R. Molnár Emma. Szeged, 1996. 285–289.
37. Hangzó forma és írásrendszer. In: Egyetemi Fonetikai Füzetek 18. Szerk. Bolla Kálmán, Bp., 1996. 72–77.
38. Márai Sándor: Arról, hogy a szívek összetörnek. TK 1994. Szerk.: H. Varga Gyula. 35–41.
39. Két témakör a mondatstilisztikájából. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 214–233.
40. A kvantitatív módszer a stilisztikában. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996. 387–395.
41. Elbeszélő szövegek kvantitatív vizsgálatának egy lehetséges szempontjáról. In: Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Szerk. Terts István. Pécs, 1996. I. kötet 229–234.
42. Szöveg- és mondatszerkezeti tényezők szerepe a szövegmondásban. In: A szép magyar beszédért. Egyetemi Fonetikai Füzetek 21. Szerk. Bolla Kálmán. Bp., 1997. 91–94.
43. Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa. A Pluto. Magyar Nyelvőr 1997. 158–170.

44. Állandóság és változás szólásainkban, közmondásainkban. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 207. Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Bp., 1996. 198–202.
45. Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője. Magyaritanítás 1997. 4. sz. 3–6.
46. A nevek szövegbe épülése egy kisregényben (Mikszáth: A gavallérok). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai. Szerk. B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály. Budapest–Miskolc 1997. 536–541.
47. Az ellentét mint szövegszervező elv (Márai Sándor Füves könyvének néhány maximájáról) In: Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése. Szerk. Péntek János. Kolozsvár 1997. 367–371.
48. Szállóigék Mikszáth írói nyelvében. TK 1996–1997. XXIII. Szerk. H. Varga Gyula. 119–127.
49. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füveskönyvéről. In: Stilisztika és gyakorlat. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1998. 295–312.
50. Népnyelv, nyelvjárás – és Mikszáth. In: TK 1998. Szerk.: H. Varga Gyula. 24–37.
51. Márai Sándor Egy polgár vallomásai című regénye részletének szövegstilisztikai elemzése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 212. 1999. 100–107.
52. Márai Sándor nyelvi nézeteiről. In: Ember és nyelv. ELTE BTK 1999. Szerk. Kugler Nóra, Lengyel Klára. 272–277.
53. A közbeékelés két Veres Péter-szövegben. Magyar Nyelvjárások XXXVII. 497–503.
54. Beszédszünet – okkal és megokolatlanul. In: Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára. Szerk. Földi Éva és Gadányi Károly. Bp., 2000. 343–348.
55. „A stílus nemcsak az ember, a nagy stílus világgép is.” Márai Sándor stílus szemléletéről. Északkelet-Magyarország. Társadalompolitikai folyóirat. 2000. 9. 14–16.
56. Márai Sándor stíluseszményéről. In: „Este nyolckor születtem...” Hommage a Márai Sándor. Szerk.: Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya. Szombathely 2000. 211–7.
57. Az elbeszélő és a szereplő jelenléte a Mikszáth-szövegben. In: A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Szerk. Csatár Péter, Maitz Péter, Trónka Krisztián. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2001. 300–304.
58. A retorikai kérdés intonációs problémáihoz. In: A retorikai kérdés a nyelvhasználatban. Az alakzatok világa II. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. 21–29.

59. Beszélt nyelvi elemek a tanári megnyilatkozásban. In: Éltető anyanyelvünk. Nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk. Balázs Géza, A. Jászó Anna, Koltói Ádám. Tinta Kiadó, Budapest. 2002. 410–414.
60. A szereplők megjelölései a Szent Péter esernyője néhány részletében. In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 216. 245–252.
61. Szentenciák és aforizmák szövegbe épülése. In: Szöveg az egész világ. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára. Szerk. Andor József, Benkes Zsuzsa, Bókay Antal. Tinta Kiadó. Bp. 2002.
62. Nyelv, irodalmi szöveg és stílus. Szempontok egy Mikszáth-karcolat iskolai elemzéséhez. Módszertani Közlemények 2002. 208–13.
63. A nevek mint informáló tényezők két Márai-regényben. In: Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. Miskolc. 2002. 159–163.
64. Mikroszerkezeti egységek a szövegben. In: Literárne a jazykové interpretácia. Irodalmi és nyelvi interpretációk. Szerk. František Alabán. Banská Bystrica. 2002. 70–77.
66. Kossuth Lajos körmondatairól. In: Kossuth Lajos, a szó művésze. Tanulmányok Kossuth stílusművészetéről. Szerk. Szikszainé Nagy Irma. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 78. sz. 2002. 62–77.
67. Mikro- és mesoszerkezeti egységek a szövegben. TK 2002. 149–160.
68. Az okosságról és a bölcsességről. Egy Márai-maxima mint szöveg. Magyar Nyelvjárások. XLI. 2003. Debrecen. 509–512.
69. Órarend. Márai Sándor három kisprózai szövegének elemzése. Nemzeti Tankönyvkiadó. 2004. CD.
70. Az adiectiós alakzatok és a körmondatok Márai Sándor kisprózájában. In: Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában. Szerk. Szabó Géza, Molnár Zoltán, Guttmann Miklós. Szombathely. 2004. 137–142.
71. Felkészítés a beszéddversenyre. (R. Molnár Emma tiszteletére) In: Stílus és anyanyelv. Szerk. Galgóczi László, Vass László. Szeged. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 129–133.
72. Szövegszerkezeti egységek funkcionális vizsgálata egy Márai-szövegben. A világ hívásáról. Füves könyv 16. In: Stílus és anyanyelv. Szerk. Galgóczi László, Vass László. Szeged. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 163–168.
73. Nézőpont, időviszonyok és szövegszerkezet egy elbeszélő szövegben. In: Stílus és anyanyelv. Szerk. Galgóczi László, Vass László. Szeged. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 345–351.
74. Szövegszerkezet és stílusjellemzők. Krúdy Gyula: Őszi versenyek. In: Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Szerk. Jenei Teréz, Pethő József. Tinta Könyvkiadó. Bp. 2004. 106–113.
75. Rendszer és funkció a közbevetés alakzataiban. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson 2004. augusztus 31-én.

76. Szövegszerkezeti egységek és topik–komment-rendszer. (Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. Részlet. In: A nyelvek vonzásában. Köszöntő kötet Budai László 70. születésnapjára. Szerk. Kurtán Zsuzsa, Zimányi Árpád. Eger–Veszprém 2004. 140–148.
77. A közbevetés retorikai alakzatok fogalma és példatára. (Előmunkákat lexikoncikkekhez.) TK 2005. Szerk. Zimányi Árpád 67–75.
78. Halmozástípusok Márai-szövegekben. In: A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. Szerk. Galgóczi László, Vass László. Szeged. 2006. 328–334.
79. Magyar szakos főiskolai hallgatóink szótári kultúrájáról. In: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Szerk. Mártonfi Attila, Papp Kornélia, Slíz Mariann. Argumentum Kiadó. 2006. 466–470.
80. A körmondat mint alakzat. Márai Sándor körmondatairól. In: A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Szerk. Szathmári István. Tinta Könyvkiadó. 2006. 119–129.
81. Egy szüzsé – két elbeszélés. In: Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. Szerk. Benő Attila, Fazakas Emese, Szilágyi N. Sándor. Kolozsvár, 2007. 210–217.
82. Órend. Márai Sándor három kisprózai szövegének elemzése. TK 2007. 105–112.
83. Hatásszándék és stílustulajdonítás. Az agresszív kifejezésmódtól az átlagosig egy konvencionális metaforában. TK 2008. 173–181.
84. Közléstípusok és stílusirány egy Kaffka-elbeszélésben (Polixéna tant) In: A Nyugat stiláris sokszínűsége. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai. 87. 151–158.
85. Szócikkek írása az Alakzatlexikon c. kézikönyvbe. Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2008. Főszerk. Szathmári István. (Társszerk. Kozocsa Sándor Géza). Szócikkek: adjekció (15. lap), ektázis (166–167.), epentézis (174–177.), eufónia (220–224.), hangszimbolika (260–263.), hangutánzás és hangfestés (263–266.), hiperbaton (284–296.), homonímia (294–296.), immutáció (303–304.), kakofónia (325–327.), paragógé (439–440.), parentézis (447–450.), szinonímia (560–565.), tmézis (584–585.)

Balásné Szalai Edit

A birtokos személyjeles tárgy a mordvinban és a magyarban

A tárgyi viszony a nyelv univerzális jelenségei közé tartozik, az emberi gondolkodás legáltalánosabb vonását jeleníti meg a nyelvben. A tárgyas szerkezetek elemzése sokoldalú megközelítésben lehetséges, vizsgálatom tárgyául a birtokos személyjeles tárgyas szó szerkezeteket választottam a magyar és a mordvin nyelvben. A cselekvés tárgya minden nyelvben létező jelenség, a nyelv mély szerkezeti kategóriái közé tartozik. Az egyes nyelvekben az azonos tartalom különböző módon realizálódik. A mondatban a tárgy azzal a mondatrészsel van a legszorosabb kapcsolatban, amelynek a jelentését pontosabban meghatározza. A tárgy fogalma viszonyt jelent, amely valamely cselekvő és valamely létező között fennáll akkor, amikor ez a cselekvés a létezőre irányul (Lavotha 1953: 200).

Az igei és a névszói határozottság a magyarban is és a mordvinban is jelölt, morfológiai, szintaktikai szempontból azonban különbözőképpen fejlődött. A tárgyas szintagma felépítésének szabályait mindkét szerkezettől oldaláról bemutatom. A magyar és a mordvin nyelv genetikailag az uráli nyelvcsalád tagja, a kapcsolat közöttük a finnugor egység felbomlásával megszűnt, azonban a két nyelv között viszonylag nagyszámú tipológiai egyezés van. A finnugor ágon belül az ugor nyelvekben és a mordvinban alakult ki határozott igeragozás annak ellenére, hogy a mordvin és az ugor nyelvek egymásra nem hatottak, közelebbi kapcsolatban nem álltak. Mindkét nyelvben megvalósul a névszói determináció is, a magyar nyelvben a határozott névelő segítségével fejezhető ki a névszó határozottsága, a mordvinban határozott névszóragozás alakult ki. A determinatív igeragozás és a névszói determináció a tárgyas szintagmában összekapcsolódik.

A magyarban az akkuzatívuszrag kizárólag a tárgyhoz járul, azaz a tárgyeset ragja a tárgy esetragja.

A mordvinban nincs egy, csak a tárgy jelölésére alkalmas eset. A tárgyas szintagma főlérendelt tagja a tranzitív igével alkotott szerkezetekben nominatívusz, genitívusz-akkuzatívusz, ablatívusz, illetve inesszívuszi esetragokat vehet fel. A mordvinban a tárgyas viszony csak a tárgyon való jelölése sokkal gyakoribb, mint a magyarban, mivel határozott tárgy mellett is lehetséges az általános ragozás használata.

Az uráli nyelvekben a névszói determinálás egyik legáltalánosabb eszköze a birtokos személyjellel történő determináció.

A birtokos személyjelek közös eredetre vezethetők vissza, az uráli nyelvek a birtoklást a névszókhoz járuló személyes névmásokból agglutinálódott birtokos személyjelek segítségével fejezik ki.

Mindkét nyelv birtokos személyjelei hasonló módon alakultak ki, csupán a többes számú birtokos esetén figyelhetünk meg eltérést. A magyarban a többes számi *-i* birtoktöbbsesítő jel látja el ezt a feladatot; házam~házaim, házad~házaid stb., a mordvinban a morfémák változnak egyes számban a birtokos számától függően:

<i>kudo-m</i>	'házam'	<i>kudo-n</i>	'házaim'
<i>kudo-t</i>	'házad'	<i>kudo-t</i>	'házaid'
<i>kudo-zo</i>	'háza'	<i>kudo-nzo</i>	'házai'

Többes számú birtokos esetén az egyes és többes számú birtokos jelentése összekeveredett.

<i>kudo-nok</i>	'házunk'	'házunk, házaink' stb.
-----------------	----------	------------------------

A személyes névmások hangsúlyos helyzetben a birtokszó előtt álltak, hangsúlytalan helyzetben viszont mint személyi szférára utaló enklitikus deiktumok a birtokszó után következtek (Rédei 1997: 32).

A Px-ek determináló funkciójának ősiségét a Px-ek halmozása is bizonyítja, néhány nyelvben előfordul két Px-es alak is. A cseremiszi nyelvű példákban az *awa-m-et* 'az anyám' szó felépítése a következő: tő+Px Sg1+Px Sg2. Az első birtokos személyjel a birtoklást, a második a determinálást fejezi ki (Pusztai 1977: 358).

Az uráli nyelvek egy részében a Px-ek csak determináló jelentésűek is lehetnek anélkül, hogy valamely dologhoz vagy személyhez való kapcsolatot jelölnének. A magyar nyelvben a birtokos személyjeles főnevek elsődlegesen a valamihez való tartozást fejezik ki, ugyanakkor határozottá is teszik a főnevet. A Px-ek csak determinációs használata ritka kifejezési mód. Ilyen funkcióban a Px csak elvétele, bizonyos állandósult kifejezésekben lép föl. Ilyen szavunk például az *apraja-nagyja*. E szó tárgyi funkcióban való megjelenésekor nem tesszük ki a határozott névelőt: *Apraját-nagyját meghívta a búcsúba*. A jelölt birtokos jelzős összetételek egy másik csoportjában, például a *barátfüle*, *vásárfia* stb., a szó Px nélkül nem fordul elő, ám határozottsága nem a birtokos személyjeltől, hanem a névelőtől függ: *vásárfiát hozott: magával hozta a vásárfiát*. Ilyen funkcióban a Px-ek csak elvétele, bizonyos állandósult kifejezésekben lépnek föl.

A birtokos személyjel eredetileg inkább csak valamilyen általános viszonyt, kapcsolatot fejezhetett ki két dolog között, amely tágabb, mint a birtoklás maga; két dolognak valamilyen szempontból való összetartozását jelölhette inkább. Ez a kapcsolat magába foglalja a birtoklást is, determinálást is, de módot ad másféle viszonyok jelölésére is. A determinálás minden birtokos szerkezetben jelen van,

holott leggyakrabban nem az dominál, nem az a legfontosabb információ, amit a beszélő közölni akar.

A birtokos személyjellel történő determinálást az obi-ugor, permi, szamojéd és cseremiszi nyelvek igen gyakran használják. Determináló funkcióban leggyakrabban a Px 3Sg, Px 2Sg használatos, néha azonban a Px 3Pl is.

osztják: *ignə xol tusén* 'Az öreget (öregedet) hol hagytad?'

Az *igən* (öreg) szó egyes szám második személyű birtokos személyjellel van ellátva.

zürjén: *lunis gaža* 'a nap vidám' PxSg3 (Pusztay 1977: 357)

vera|d limjid silema nín. 'Az erdőben a hó elolvadt már.' PxSg2 (Csúcs 1999: 16)

A zürjénben, a votjákban és a cseremiszi nyelvben a 2. személyű alak azt fejezi ki, hogy a szóbanforgó dolog a beszélőhöz vagy a hallgatóhoz valamilyen szempontból közel áll (beszéltek róla, ismerik, jártak ott stb.)

A PxSg3 stilisztikailag közömbös, egyszerű ténymegállapítást fejez ki.

A határozott tárgy kifejezésére PxSg3:

votják: *kin so tipijez pogirtoz...* 'aki ezt a tölgyet kidönti' (Csúcs 1999: 16).

A mordvinban is ritka az ősi Px-es megoldás, a jelenség erejének megkopásával új tendencia alakult ki, létrejött a determinált deklináció.

Erre az ősi, majdnem elfelejtett determináló funkcióra hoz néhány példát Bubrich:

isak čiže parol 'Tegnap (az a nap) jó volt.'

A *čiže* 'nap' szóhoz PxSg3 járul (Bubrich 1953: 80). Példái alapján megállapítható, hogy a PxSg3 leggyakoribb előfordulása különböző természeti jelenségek, meteorológiai és természeti fogalmak (*tenger, égbolt, évszakok, föld, égitestek*) nevéhez kapcsolódva figyelhető meg.

A magyar nyelvben a Px-es tárgyazós szerkezet szabályos alakjától való eltérés is előfordul. Bizonyos esetekben a jelöltség szembeállítható a jelöletlenséggel: *Add a kezéd! Ha az egyezségünk felbontod, nagyon megharagszom! A könyvedet olvasom. Felbontom az egyezségünket.*

Itt a *-t* tárgyrag hiánya áll szemben a *-t* ragos alakokkal, de előfordul, hogy a határozott névelő és a *-t* tárgyrag egyaránt elmarad. Csak az 1. és 2. személyű birtokos személyjel alkalmas arra, hogy a vele ellátott szó a mondatban ragtalan határozott tárgy lehessen: '*Ha levelem megkapod, rögtön válaszolj!*'

Senki sem hallgat rád

Tömlöcöd becsukták

Halld fordulni kulcsát,

Csikorogni a zárt (Petőfi 1966: 315).

Nyelvünkben a Px-es névszó előtt tetszés szerint, illetve a beszéd és szövegkörnyezettől függően hagyjuk el a határozott névelőt. Az élőbeszédben gyakran fordul elő, a tudományos nyelvben lehetőleg kerüljük (Grétsy 1958: 361).

Px-es főnév mellett álló általános ragozású igét találunk néhány nyelvemlékünkben is. Például Pázmány Péter írásában: „*Doctorok írásit minnyájan el nem olvashatunk*”, előfordul Zrínyinél a *Szigeti veszedelemben* (4: 49).

„Annak szabadulását én szívem kíván,

Mert evvel isten **érdemünket öregbít.**” (Bárczi 1980: 184)

Annak ellenére, hogy a birtokos személyjelek határozottá teszik a főnevet, előfordul, hogy a tárgy birtokos személyjeles, az ige mégis általános ragozású.

A partitívuszi értelmű tárgy mellett az általános ragozás később is előfordul, így Csokonainál: „*Igaz hívségemnek egy csekély bizonyosságát adhatok, Sólyomnak bagoly fiát ki láthatott*” (Bárczi 1980: 125).

A meghatározott személyhez tartozó dolgok determinálnak számítanak a mordvinban is. A Px-es főnevek a határozott tárgyat jelölhetik nominatívuszban az erzában.

Е vant, **šapkamgak jortija**, di keđemgak ušosot.

'Nézd, a **sapkámat** is **levettem**, a kezem is kint van (csupasz)' (Keresztes 1990: 84).

bojaros ozaš pši nurdońeń, **kajize šapkazo, varganzo.**

'A bojár beült a meleg szánkóba, **sapkáját, kesztyűjét levetette**' (Keresztes 1990: 82).

Létezik a tárgyesetnek külön alakja a paradigmában, ám jóval ritkábban használatos az előbbinél.

A moksában a Px-es főnév gyakrabban tárgyragos.

a kelažš pockaftažə nurdenc 'A róka széttörte a szánkót. '

mes jordajt' šapkaćeń tolti. 'Miért **dobtad a sapkádat** a tűzbe?'

vačkadəńzə kədənzən , avarǵəđ's at' äš

'**Összecsapta kezét** az öreg, és sírva fakadt' (Keresztes 1990: 95).

A valamihez való tartozás kifejezésére nem szükséges minden esetben kitenni a Px-et a mordvinban. Például az ember testrészeinek megnevezésekor elegendő lehet a determinatív genitívusz-akkuzatívusz rag is.

Е Атякш коморо кснавонь кисэ **пилгенть тонгизе.**

'A kakas **kidugta a lábát** (tkp. kidugta lábat) a maréknyi borsóért' (UPTM 1967: 10).

Мес тон, мокша пакарь,

Сюдосак идезень?

'Miért **átkozod meg**, moksa csont **az én gyermekemet**? (UPTM 1963: 265).

Мон саень поланть ков тейса,

Мон саень вастанть ков тейса.

'Az én hites **feleségemet** hova **vigyem**?'

Az én **asszonyomat** hova **vigyem** (tkp. én feleséget)? (UPTM 1963: 207).

A magyarban efféle megoldással nem találkozunk, elképzelhetetlen a birtokos személyjel elhagyása még a főnévi vagy személyes névmási birtokos jelző kitétele mellett is.

A bérkocsis fülét, fejét vakarta,
S imádkozott-e vagy káromkodott,
Nem tudni... (Petőfi 1966: 367).

A Px nélküli szerkezet idegenszerű a mordvinban is, elterjedésében valószínűleg valamelyik szomszédos idegen nyelv játszhatott közre, bizonyára az orosz. A határozott Cx használata a birtokos személyjelek helyett szórványos és vagylagos:

Уш саень полат Черемшанс
Топ саень вастат Черемшанс

'A te hites **feleségedet** a Cseremsanhoz (folyó) (vidd)' (UPTM 1963: 206).

Ez utóbbi példában a **вастам** 'feleségedet' szó birtokos személyjeles ugyanolyan felépítésű mondatban, mint korábban.

A mordvinban a Px-es tárgyas szó szerkezet alaptagja általános ragozású is lehet. Ebben az esetben a közlés szempontjából a cselekvés minőségére való utalás a fontos, a beszélő szándéka szerint a cselekvés hosszantartó voltát emelheti így ki, illetve rámutathat arra, hogy a cselekvésnek nincsenek időbeli korlátai:

учан тетят 'várom az apádat.'
Ožu, azəndan mon efařkəzən
mon eřafkəzən, mon ařcəřkəzən

'Várj csak, elmondom az életemet, életemet, történetemet' (Keresztes 1990: 95).

A tárgy jelölése a tárgyas szintagma mindkét tagján lehetséges a magyarban és a mordvinban egyaránt. A magyarban a határozott tárgy jelenléte a mondatban határozott igeragozást követel. A mordvinban a határozott tárgy esetén az ige ragozása lehet determinatív, de a tárgy határozottsága önmagában nem teszi kötelezővé az ige determinatív ragozását, egy másik feltételnek is érvényesülnie kell: a tárgyas szó szerkezet igéjének befejezett cselekvést kell jelölnie. A tárgyas szintagmák között alapvető különbség a két nyelvben az, hogy a mordvin erőteljesebben őrzi az uráli alapnyelvre jellemző szintagma-konstrukciót: a határozott tárgy jelölt, a határozatlan jelöletlen.

Bibliográfia

- Bárczi 1980 = Bárczi Géza: *A magyar nyelv múltja és jelene*. Gondolat. Budapest.
- Bubrich 1953 = David V. Bubrich: *Isztoricceszakaja grammatika erzanszkogonaroda*. Szaranszk. MKI.
- Csúcs 1996 = Csúcs Sándor: A birtokos személyragok a finnugorban és az ősermiben. *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I.* Szeged. 1999. 15–22.
- Keresztes 1990 = Keresztes László: *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

Lavotha 1953 = Lavotha Ödön: A tárgy jelölése a manysiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 200–218.

Pusztay 1975 = Pusztay János: A determinálás kifejezése az uráli nyelvekben. *Magyar Nyelvőr* 99: 356–64.

Balázs Géza

A magyar reneszánsz nyelvi stílusa

Reneszánsz, humanizmus¹

A reneszánsz irodalma új nyelvet és új stílust jelent. Alapvető jellegzetességét az elnevezése is mutatja: ’újjászületés’. Újra fölfedezték, megújították az antik kultúrát. A korábbi stíluskorszakkal szemben megerősödik a világias tartalom, a szubjektív vallomás, az esztétikai célzatosság és felbukkan a tisztán szórakoztató célú, s valójában a tömegkultúrát előkészítő művészet.

A reneszánszra való reflektálás, a stíluskorszak megjelölése és megnevezése későbbi. A reneszánsz francia jövevényszó, amely vagy a franciából (*renaissance*) vagy a németből (*Renaissance*) került át a magyar nyelvbe. A francia szó jelentése: ’újjászületés, megújulás; a lélek megújulása kegyelem által; a tavasz érkezése; a fák tavaszi újraéledése, a művészet, irodalom, tudomány újraébredése az antik műveltség hagyományai alapján’, míg a németben már a reneszánsz korát, stílusát is jelentette (Zaicz 2006, 690–691).

A magyar reneszánszot mint magyar nyelvi stílust – hozzávetőleges pontossággal a 16. század elejétől a század végéig számítjuk. (A reneszánsz mint művészeti stílus Itáliában jóval korábban kezdődött, s Magyarországot is korábban érte el.) Finom műgond, emberközpontúság, stílusában az antikizálás: az antik versformák és motívumok utánzása, valamint harmónia és szépség jellemzi. Kedveli a természeti metaforákat (virág, galamb, fülemüle, csillag, napfény). Jellemzi még a díszítő halmozás. Balassi Bálint költői sablonjai között megtaláljuk a vágáns dalok, a virágénekek fordulatait jellemzik. Hitelességgel hatnak nála az idealizálását célzó díszítő halmozások: „én drágalátos palotám, / Jóillatú piros rózsám, / Gyönyörű szép kis violám” (S. I. – B. G. 2005, 265).

A reneszánsz legjelentősebb szellemi áramlatának az antikvitást és az emberközpontúságot összekapcsoló humanizmust nevezzük, amely elsősorban az antik filológiai műveltség és embereszmény jelölője. A humanista ember harmonikus, sokoldalú, tevékeny, művészetalakító jellemvonásokkal rendelkezik.

¹ A reneszánsz évben született tanulmányommal tisztelettel köszöntöm a magyar retorika, stilisztika, grammatika művelőjét, Raisz Rózsát.

A reneszánsz stíluskorszakát megelőzi a magyar középkor irodalmának nyelvi stílusa, amelyet néhány gótikus stílusnak is neveznek, követi a manierizmus, a barokkot bevezető átmeneti stílus, majd pedig a 17. századtól egyértelműen a barokk.

A magyar reneszánsz irodalom stílusának alakításában elsőként a magyar nyelvű deákirodalmat, a históriás énekek szerzőit, például Tinódi Lantos Sebestyént (Cronica 1554) kell megemlíteni. Róla úgy tartják, hogy az első magyar költő, aki mesterségét, művészetét hivatásszerűen űzi. Nemeskürty (1983, 100–101) megjegyzi, hogy megfigyeléseit „fényképzési pontossággal, tudósítói alázattal és tárgyilagossággal tolmácsolja”. A reneszánsz korszak még átmenetet jelez a közösségi és az individuális kultúrák, stíluskorszakok között. Kedvelt alkotásmódja a közös történelmi múlt felidézése, az átdolgozás, az aktualizálás.

Rendszerint átdolgozásként jelennek meg a regényes históriák, a szórakoztató verses epika, a történeti események, szerelmes történetek (Istvánfy Pál: Voltér és Grizeldisz 1539, Valkai András: Bánk bán históriája 1567, Ilosvai Selymes Péter: Az híres Tholdi Miklósnak jeles cselekedetiről és bajnokságáról 1574). Ide sorolhatjuk az elődökénél magasabb színvonalat képviselő Bornemisza Péter Elektráját (1558) is.

Az 1570-es évektől virágzik ki valójában a magyar reneszánsz stílus. Kiszorul a kezdetlegesebb deák stílus, a reformáció propagandisztikus hangja, uralkodóvá válik a reneszánsz stíluseszmény. Ennek fő képviselői az alkalmilag verselgető arisztokrata költők, akik főként istenes és szerelmes verseket írnak (Balassi János, a nagy költő apja 1518–1577, Homonnai István 1543–1598), a verses epika és drámák szerzői. De mindannyiuk művészetét messze felülmúlja, egyúttal a magyar reneszánsz stílusának fő példázója Balassi Bálint (1554–1594). (Szabó 1998, 55–56).

Szemiotikai keretben

A magyar reneszánsz nyelvi stílusát most szemiotikai keretben járjuk körül. Tehát a reneszánsz jeleket keressük, a reneszánsz korszakot mint művelődéstörténeti egységet, keretet meghatározó jeleket – különféle jelrendszerekben. Nyilvánvaló, hogy továbbra is kiemelkedő helyen szerepel a nyelv, hiszen a nyelvi emlékekből egyéb jelrendszerekre is ráláthatunk.

1. A reneszánsz hangjai, költői. A reneszánszban még elterjedt volt a „hallás útján élvezett szóbeli, zenével kísért költészet (Nemeskürty 1983, 97). Viszont ez az évszázad az, amelynek során a sokszor „müsortűzetként” lejegyzett szövegek „elnémultak”. Benczik Vilmos (2006, 236) kutatásaiból tudjuk, hogy az olvasás a Kr. u. 8. századig dominánsan hangos olvasást jelentett, a 12. századtól felgyorsul az olvasás „elnémulása”, míg a teljes elnémulás a 17–18. században következett be. A hangos és néma olvasás a reneszánsz korában vegyes képet mutathatott. Ezt a váltást jól tükrözik Balassi Bálint „énekekre komponált” ver-

sei (ad notam), amelyek később már „néma olvasásként” terjedtek. Az elnémuló olvasás új gondolkodási módszereket hozott magával, s voltaképpen megteremtette az önálló, az befogadó közönségtől elszakadó költő és író prototípusát.

Az olvasás elterjedése magával hozza a látás javításának szükségességét. Az ókularé (szemüveg) jellemzően reneszánsz kori sajátosság. (P. Balázs 1960).

2. A retorika feléléde. A retorika az ókor „találmánya”, s a középkorban is fennmaradt. A reneszánsz korában azonban az antik minták felélesztése, újrakidítása nyomán elmélyült, megújult. Adamik Tamás (2004, 137–138) írja: „a klasszikus retorika szabályrendszere áthatja az egész szellemi életet. Nagyobb teret kap a nyilvános beszéd, de ezzel párhuzamosan a retorika érezteti hatását a társadalmi élet minden területén, integráló, esztétikai orientációjú tudománnyá válik, amely megtanít a társadalmilag igényelt beszéd-, írás- és viselkedésmódra, s bizonyos eleganciát tesz kötelezővé a társadalmi életben ugyanúgy, mint a szellemi életben. Lényegében a művelt hercegi és királyi udvarok ’udvari emberének’ viselkedési normáit szabja meg”. Még egy fontos retorikai hatás: „A retorika a költészetbe is behatol: a verseket a szónoklattan előírásai szerint írják, például a retorikai distributio (felosztás) és recapitulatio (összegzés), azaz az érvek elegáns taglalása és összegzése fontos szerephez jut a reneszánsz költészetben”. A retorika hatásának tarthatjuk a harmóniára való törekvést, a klasszikus „hármasság” (arany metszés) tudatos és következetes elterjedését is a művészetekben. Például Balassi költészetében a hárompillérű kompozíciós elv, a $3 \times 33 + 1$ írt, illetve tervezett versciklusa (Nemeskürty 1983, 159–160). Ugyancsak a retorikai tudatosság hatásának vélhetjük a képzőművészetben kialakuló perspektíva-váltást, a háromdimenziós ábrázolásmód terjedését, amelyet az irodalomban a „nézőpontváltás” (például idézetek beépítése) képvisel.

3. A nyelvészeti gondolkodás, a grammatikák felvirágzása. Európában a reneszánsz idején zavarba ejtően sok nyelvészeti munka jelenik meg. Ezek egy része a klasszikus latinhoz való visszatérést, mások a többi „szent nyelv”, a görög és a héber feltárását hivatottak elvégezni, ismét mások a nemzeti nyelvi grammatikákat kívánják megalapozni a terjedő könyvnyomtatás miatt sürgősen egységesítendő köznyelvek segítésére. Máté Jakab (2003, 192) írja: „A 15. század végétől a 16. század végéig tömkelegével jelennek meg a különböző vulgáris (nemzeti) nyelvek grammatikái vagy teljes nyelvtani rendszerüket önállóan kibontva, vagy a latin grammatikák szabályainak és példáinak anyanyelvű magyarázataival, amelyekben már csíráként benne van a vulgáris nyelv grammatikai rendszere is. A reformáció térhódítása is kedvezett a nyelvészeti gondolkodás fejlődésének azáltal is, hogy szükségessé vált az ó- és újszövetségi könyvek lefordítása a különböző vulgáris (nemzeti) nyelvekre, s ezáltal a tudományos érdeklődés előterébe kerültek a sémi nyelvek – elsősorban az óhéber és az arám – problémái.”

4. A viselkedési normák átalakulása. A reneszánsz retorika előírja az „udvari”, „illő” viselkedési normákat. Ennek nyelvi következménye korábbi általános

tegeződés mellett a magázás létrejötte (Kertész é. n. 102–113); illetve a tisztálkodás kultúrájának megváltozása. Ahogy Juhász Katalin (2006, 34) írja, a „16. század végétől, a víz szerepének csökkenésével párhuzamosan, fokozatosan másfajta tisztaságfogalom alakult ki. Nem a bőr, hanem a ruházat tisztasága lépett előtérbe. Ezen belül is nagy hangsúlyt fektettek az alsóruházat tisztaságára és gyakori váltására”.

5. Nevetéskultúra, tabuk felszínre kerülése. A reneszánsz számos, korábban tabunak számító, annak vélt téma felszínre kerülését is magával hozza – ez részben persze csak annak köszönhető, hogy ettől a korszaktól kezdve maradtak fenn emlékek. (A mediális fordulatról szóló részben rámutatok arra, hogy a reneszánszból a középkor „jobban láthatóvá” vált.) A legtöbb „világi” témát ide sorolhatjuk (pl. az erotikát, a meztelenséget, a prostitúciót, a részegséget stb.) Bahtyin (2002, 11–12) „fölfedezi” a középkor és a reneszánsz népi nevetéskultúráját, a kitombolást, a karnevált, a humort; három nyelvi-megnyilvánulási formát különít el (szertartások, színpadi formák; komikus nyelvi alkotások; familiáris vásári beszéd különböző formái, műfajai), s megállapítja, hogy (bár jórészt feltáratlan kérdés) a „reneszánsz irodalomnak még a karneváli világérzékelés a legmélyebb alapja” (2002, 33). Tény, hogy a nyelvemlékekben a magyar reneszánsz korában bukkan fel az első verses köszöntő, virágének, csízió, ráolvasás, a részegség fokozatait bemutató vers (vö. Molnár–Simon 1976), de reneszánsz kori jelenség az első magyar graffiti is (Balázs 1987, 331–332), és e korszakból pontosan 1536-ból említi Oláh Miklós a magyar szleng első előfordulását, a koldusnyelvet, a simándi lingua caecorum-ot (első közlés Tolna, idézi: Bárczi 1980, 274).

6. Mediális fordulat – gondolkodási fordulat. Végző soron a reneszánsz egyik legfőbb jellemzője egy mediális fordulat. Már említettem, hogy a hangos kultúra ekkor kezd el nagyobb mértékben elnémulni, amelynek következménye az olvasáson alapuló gondolkodás- és befogadásmód; a legfontosabb jellemző azonban a kéziratos kultúrának kezdődő, majd fokozatosan fölgyorsuló könyvkultúrává alakulása. Ahogy Marshall McLuhan (2001, 161) írja: „A XVI. századi reneszánsz a kétezer éves alfabetikus és kéziratos kultúra, valamint az új mechanikus, ismételhető és nagy mennyiségű termelés határkorszaka volt.”

Ennek a mediális fordulatnak a fő szimbóluma a könyv és a könyvtár. A kéziratos reneszánsz kódex egyre díszesebb lesz, a tartalom mellett a forma tökéletessége is fontos szemponttá válik. A könyv nemegyszer dísz tárgy, érték, reprezentáció; művészeti-kézműipari termék. A reneszánsz hozza ismét divatba a könyvgyűjtést, a könyvtárat, reneszánsz vonás a könyvek díszes bekötése, nyomdák, könyvtárak támogatása. A reneszánsz könyvgyűjtemény árulkodik a reneszánsz emberről. Ókori és reneszánsz irodalmi alkotások, természettudományos munkák, hajózásról szóló könyvek (földrajzi fölfedezések, útleírások), ókeresztény egyházatyák művei szerepeltek nagyobb számban egy ilyen gyűjteményben (Galli 1991, 22). A reneszánsz és az azt követő egy évszázad egyik

különlegessége, hogy a terjedő könyvkiadás jórészt még a középkori „termést” terjesztette, így a XVI. századi ember többet láthatott a középkorból, mint maga a középkori. Sőt: „az olvasóközönség elámult ezen a korábbi kultúrán” (McLuhan 2002, 163). De elsősorban nem a tematikai gazdagság, hanem a nyomtatott szöveg medialitása, az abból fakadó homogenitás, linearitás és ismételhethetőség jelentették az új tudomány és művészet paradigmaváltását, amely „fokozatosan elvezetett azokhoz a termelési formákhoz és társadalmi szervezetekhez, amelyekből a nyugati világ oly sok eredménye és csaknem összes sajátos jellemvonása származik” (McLuhan 2002, 164–165).

Balassi Bálint reneszánsz táncdala (Egy török ének...) Esettanulmány a reneszánsz stílusáról

2004-ben emlékeztünk meg Balassi Bálint 450. születésnapjáról. Mint tudjuk, igen fiatalon halt meg, 40 éves korában, ez akkor is viszonylag fiatal kornak számított. Érdekes, színes egyéniségről van szó, akit nemcsak az irodalomtörténészek értékelnek, hanem a nyelvészek, de legalább annyira a művelődéstörténészek is, hiszen összetett, „reneszánsz” egyéniség. Élete, költészete egyaránt ezt mutatja.

Balassi előtt is írtak magyar verset, mégis úgy szoktuk őt számon tartani, mint az első magyar nyelvű költőt. Attól az első, hogy Balassi gyakorlatilag „mai” nyelven ír. Nem ómagyar, nem középkori magyar fordításnyelven, hanem nagyon friss, üde nyelven. Témái, hasonlatai (valóságreferenciái) már jórészt világiak, ráadásul sokszor „tabutémák” (meztelenség, prostitúció) első versbeli megfogalmazásai. Verseinek életszerűségüket növeli, hogy megszólításokat, párbeszédet épít be költeményeibe, sőt új perspektívaként értékelhetjük, hogy nézőpontokat is változtat. Mindamellet rendkívül tudatos, tudományos minták, előképek alapján dolgozó költő.

Balassi Bálint nyelvezete bár csaknem félévezred előtti magyar nyelv, a mai magyar olvasónak mégsem nehéz, de – mint minden irodalmi mű esetében – kétségtelenül többszöri olvasás kell ahhoz, hogy szépségében, ízeiben elmélyüljünk, hogy mélyebb értelmét feltárjuk. Ha ez a kis többletolvasás-ráfordítás megtörténik, akkor szótár, magyarázat nélkül olvashatók költeményei.

Mindennek illusztrálására szolgáljon példaként egy táncdal – egy reneszánsz táncdal. Ma talán „slágernek” neveznénk. Ilyen vers az *Egy török ének*. Képzeljünk el hozzá a zenét, török zenét!²

² Csörsz Rumen István megzenésítette a verset. Sz. Z. közlése.

HUSZONNYOLCADIK

EGY TÖRÖK ÉNEK: „BEN SEYRANA GIDER IKEN” a nótája is az

- 1 *Minap múlatni mentemben
Jöve két kegyes előmben,
Egyik monda: Hallád, legény,
Melyikünk szebb, ez-é vagy én?*
- 2 *Felelém: Ez szót nem fejtem,
Vétekben én nem leledzem,
Nem akarok megfelelnem,
Mind szépnek tetszetek nékem.*
- 3 *Néktek szemetek fekete,
Két-két narancs kebletekbe,
Vagytok szépek személytekbe,
Édesek beszédetekbe.*
- 4 *Monda ismét: Kérdlek téged,
Melyinket vennéd inkább meg?
Melyinkért adnád több pénzed?
Mondd igazán feleleted!*
- 5 *De imhol néktek az igaz,
Szépségtekről rövid válasz,
Szömölcsöt visel mellyén az;
Azki legszebb, kisebbik az.³*

A vers első olvasásra egy legény és két kacér, „csintalan” lány találkozásának, évődésének tűnik. Két lány „kikezd” egy fiúval. Ne szépítsük: a vers a megvásárolható szexuális szolgáltatásról szól; a legény „múlatni” indul, azaz prostituáltakat keres, a lányok választásra sarkalják, el akarják adni magukat, a legény pénzére éhesek. A legény eleinte szégyenlősködik, majd választ. Mindennek tárgyalása rendkívül visszafogott, legföljebb egy kis erotikus kisugárzása van a versnek. Erről később. Pedig a korabeli magyar nyelvben már megvoltak azok a szavak, kifejezések, így kifejezési mód is, amely néven nevezte a szexuális szolgáltatást. Több mint másfél évszázaddal korábbról származik Rotenburgi

³ Verstár '98 CD szöveggözlése szerint. Más tagolású közlések is vannak, amelyek megnehezítik a szöveg formai feltárását.

János deák magyar „nyelvmestere”, amelyben szerepelnek ilyen, a deák számára fontos kifejezések, mint „Phecum⁴ hugodat”, „Schaffarina⁵ ette⁶ hebe⁷ pyczat” (Molnár–Simon 1976. 65–66).

Nyugodtan megállapíthatjuk tehát azt, hogy Balassi *Egy török ének* című verse latrikánus, lator ének, de annak enyhébbik, kevésbé szabad szájú, nyomdafestéket tűrő, „udvari” típusából (Gerézdi 1962, 283), amelyet Horváth Iván (2004, 291) alig-latrikánusnak nevez.

A témaválasztás merészsége föltétlenül Balassi reneszánsz jegyét erősíti.

Ahogy az „ad notam”, vagyis az énekjelölés mutatja, Balassinak e verse egy török énekre megy vissza, sőt a vers föltehetőleg törökből fordított vers: „*BEN SEYRANA GIDER IKEN a nótája is az...*” (Horváth 2004, 291, valamint: Tasnádi 2006, 41–43). Mint minden Balassi-vers, ez is énekelhető, ráadásul török dallamra. A népköltészet, azon belül a vulgáris népköltészet, valamint a más népek költészetének a hatása ugyancsak reneszánsz vonásként értékelhető. Egyébként Balassi egyéb török verseket is fordított (pl. Valahány török bejt...⁸), amelyekkel most nem foglalkozunk, csak megemlítjük, hogy Balassi ismerte a török költészetet, s rajta keresztül a keleti, perzsa világot és talán a (szufista) miszticizmus is megérintette (vö. Nemeskürty 1983, 156).

A vershelyzet egy olyan kommunikációs helyzetet ábrázol, amelyben bőven találkozhatunk frusztrációkkal, esetlenségekkel. Ez pedig a szexuális kommunikáció, azon belül a szexuális szolgáltatás adás-vevése. A vers máig szólóan hitelesen ábrázolja azt a helyzetet, hogy a „hivatásos” lányok bátrabbak, kihívóbbak (voltaképpen „leszólítják” a legényt), míg a legény eleinte szabadkozik, habozik, de végül is kimondja, hogy melyik lányt választja. (Hihetően így történik ma is.)

Balassinak vannak női dalai, versei, és egyesek ezt a verset is „női versként” nevezik meg, pedig ezt a verset a férfi (a legény) adja elő, s csak idézi az egyik nő szavait, amelyekkel „kikezd” a legénnyel. Így tehát legfőljebb arról van szó, hogy „női beszédhelyzetet adoptál férfi” (Horváth 2004. 289). Pedig nagyszerű lenne feltételezni, s reneszánsz vonás lenne, hogy Balassi ókori minták, például Ovidius Heroides (Hösnők levelei) asszonymonológjai (Falus 1980. 537–538) nyomán írta volna, s talán közvetett hatás van is, ám Horváth Iván (2004, 282, 285) megjegyzi, hogy ez a vers, illetve a gyanúba hozható egyéb női versek nem Ovidius Heroides mintájára születtek, hanem valamiféle korabeli magyar hagyományok nyomán (Horváth 2004. 285), amelyekre egyébként vannak adatok (pl. Stoll Béla Pajkos ének című gyűjtésének egyik kisdala, Horváth 2004, 287),

⁴ fék, fik = nemileg közösül

⁵ Schaffarinna = erkölcstelen nő, kurva

⁶ ette = adj, adj te

⁷ hebe = meleg, forró

⁸ bejt = rövid, tömör vers (török szó)

illetve a középkori obszcén költészet egyre jobban feltárt világa is mutat számos párhuzamot (pl. Bánki–Szigeti 2006).

Figyelmet érdemelnek a Balassi-vers „valóságvonatkozásai” is. A legény „múlatni” megy, a lányokat „kegyesnek” nevezi (egyébként más Balassi-versekben is), a nőideál számára (sorrendben, szemmagasságból lefelé, illetve a rész felől az egész felé haladva): a fekete szem, a „két-két narancs” kebel, „szömölcsös” mell (ezek szerint a mellük kilátszik), a „szép személy” és az „édes beszéd”. Kiemelendő, hogy a legény számára fontos a szem, a kebel mellett a személyiség egészének összehatása, valamint a beszéde. A kebelnek a narancshoz való viszonyítása magától adódik, de mégis van nyelvi vonatkozása: a narancs Magyarországon való megjelenésének igen korai említése és hasonlat formájában talán elsőként való szerepeltetése. A narancs a magyar nyelvben olasz jövevényszó, első említése szintén reneszánsz kori: 1481 (Zaicz 2006, 562). Kiss Lajos (1966) korábbi szövegtárában még csak hat XVI. századi előfordulását említi, s nincs köztük Balassi verse. Balassi tehát ismerte a narancsot, s a lányok mellét nem az almához, hanem a narancshoz hasonlította.

A vers több tabut is áthág, s ezt a jellemzőt is reneszánsz vonásnak tarthatjuk: témája a prostitúció, a női felajánkozás, s némi erotikus töltete van a női (nyilván részben kitakart) kebleknek narancshoz való hasonlításában is. Ennél is tovább megy a Célia „feredését”, egyúttal mezítelen testét leíró Csudálván egy ferdőt... című verse.

Ha már most a vers felépítését nézzük, föltétlenül meg kell említeni annak párbeszédes jellegét (megszólítás–felelet, kétszer). A vers leíró résszel kezdődik (a költői én, a legény beszél), majd egyenes beszéd (oratio recta) formájában, az eredeti beszédet mimetikusán, híven reprodukálva idézi az egyik „kegyest”, majd saját magát. Párbeszéd alakul ki, mert a „kegyes” ismét noszogatja, ő pedig „megfelel”. Meglehetősen nagyszerű és kulturális sajátosságainkból fakadó a nő kérdése és a kérdés megerősítése, valamint a legény habozása, mellébeszélése, másodjára való színvallása. A célzás–elhallgatás finom retorikai játékkal állunk itt szemben (talán éppen a reneszánsz retorikák hatásaként), amely egyszerre ad lehetőséget kommunikációs stratégia kialakítására, például az elfogódottság leküzdésére, időnyerésre, de gondolkodásra, választásra is; valamint a társalgási illem is azt diktálja, hogy az ember ne rögtön válaszoljon. (A magyar kultúrában az első kínálásnál illik szabadkozni, de ha megerősítik a kínálást, akkor kötelező elfogadni.) A párbeszéd egy egyszerű szócsatának is felfogható, ami a reneszánsz drámák egyik sajátossága (vö. Bornemisza: Elektra, Shakespeare – a hasonlóságra felhívja a figyelmet Nemeskürty 1983, 117).

A kétszeres megszólítás–felelet (te–én) egyúttal perspektíva-, vagy nézőpontváltás is, amelyet ismét reneszánsz sajátosságként határozhatunk meg. Meg kell említeni a megszólítás közvetlen, tegező voltát is („Hallád, legény...”), amely egyszerre fakad a helyzetből (a szexuális kommunikációban tegeződés van), valamint a korszakból (még nem általános a magázódás). De fontos jelen-

ség a legény (eszerint úriember!) habozásán túl válaszában udvarias – ismét reneszánsz vonás – jellege is: „Vétekben én nem leledzem...” Azzal, hogy nem akar választani, nem akarja megsérteni egyik vagy másik lányt.

Nem kívánom erőltetni a Balassi-versekről elmondott hárompillérű versszerkezet-modellt, amely szerint az első, a középső és az utolsó versszakoknak kiemelendő jelentőségük van: vagyis az első az intonálás felvillantja a gondolati tartalmat, a középső az eszmei súlypont, amely magába sűríti a gondolati tartalom lényegét, míg az utolsó összegzés, lezárás, amely visszautal a lényegre. A közbülső szakaszok részletezések, érvelések (Szabó 1998, 60). Ezt a „kényszerzubbonyt” ráhúzhatjuk erre a versre is, erősítendő annak reneszánsz vonását, de a magyarázatkeresésben felhasználjuk a feszültségkeltés és -oldás (tenzió – detenzió) pszichikai működésének elvét is (amelyre nézve lásd Fónagy 1990, valamint Miko 2000. 90 stb.) munkáit):

1. versszak: vershelyzet: választás problémája, feszültségnövekedés, a homeosztatisztikus (egyensúlyi) helyzet felbomlása.

3. versszak: Az egyensúlytalansági helyzet: döntésképtelenség: a két lány egyformán szép, a feszültség fennállása.

5. versszak: Választás, kimondás, a feszültség csökkentése, új egyensúlyi helyzet teremtése.

Elérkeztünk a vers nyelviségének megragadásához. Annyit már elárultam, hogy mai nyelvérzéssel is könnyen olvasható versről van szó. A vers még az egységes magyar irodalmi nyelv hajnalán, voltaképpen előtte született. Archaikus és nyelvjárási formák előfordulnak benne, de ezek nem mennek túl az érthetőség határán. Csak mai szemmel archaikus formák: jöve, mondá (elbeszélő múlt, amely a XIX. századig általános volt). A *vagytok* helyett az szerepel: *vattok* (ez föltehetőleg a Balassi által is beszélt palóc nyelvjárás sajátja), *halljad* helyett *hallad*, a *szemölcs* helyett *szömölcs* szerepel. Az egyetlen erősen ö-ző forma mellett egyébként sokkal inkább e-zik („nem fejtem, vétekben én nem leledzem...”, vagy „szépnek tetszetek nékem”, vagy „Néktek szemetek fekete”). Ezek a sorok mai szemmel nézve hallatlanul unalmasnak, zeneietlennek tetszenek, de tudni kell, hogy a korban föltehetőleg használták a zárt e hangot, amelylyel az egyhangú e-k száma a körülbelül a felére csökkent. Tehát ezek a sorok sokkal zeneibbnek tetszettek, mint ma. A zeneiséget szolgáló további jellemzők a 8 szótagos hangsúlyos sorok, a 4 sorból álló versszakok, az egyszerű párosrímek, leginkább ragrímek (aa, bb, amelyek több versszakban csoportrímeket is alkotnak: aaaa, bbbb), valamint ide sorolhatjuk a szóismétléseket (melyikünk, melyinket, mondd, monda stb.), illetve a ragrímeken túli alliterációkat is: „Minap múltani mentemben”, illetve a 4. versszakot, amely mind „m” betűvel kezdődik.

Van egy igen szép szójátékszerű kiazmus (keresztalakzat) is a versben: „*az ki legszebb, kisebbik az*”, nem teljes kiazmus, így ábrázolhatnánk: ab : ca.

Van a versben névelő is. Nem sokkal Balassi előtt, az ómagyar korban alakult ki a névelő, itt már előfordul, igaz, ritkán. Ma több névelőt használnánk. Úgy kezdődik a vers, hogy „*Minap mulatni mentemben*” – ez tökéletesen hangzik XVI. századi nyelven. Ma inkább azt mondanák: „a minap, amikor mulatni mentem”.

Érdekes még megemlíteni, a kegyes, valamint az édes szavakat. A kegyes itt és más Balassi versekben is a nőt jelöli. Az édes pedig jóval nagyobb – pozitív – jelentéstartománnyal bír, mint ma: „*édesek vagytok beszédetekben*”. Az *édes beszéd*, a „szép” beszéd szinonimájaként jelenik meg ebben a versben. Ráadásul úgy jelenik meg az *édes beszéd*, mint vonzerő, mint a női báj, kellem egyik ismerve. A szép, választékos beszéd tehát széppé teszi az embert. Ugyan e forrásból fakad az édesanya, az édes öcsém, az édes úr, valamint az édes anyanyelv, az édes hazám kifejezésünk is.

Összefoglalás

Az *Egy török ének* című, föltehetőleg törökből fordított Balassi Bálint-vers tehát magán hordozza a reneszánsz-költő számos tulajdonságát: egy korábbi énekes-zenei kultúrához köthető, énekelhető, nyelvi szempontból is zeneiséget fölmutató; szabad, kicsit mondén témaválasztású; erotikus tartalmat hordozó; a célzás-elhallgatás (habozás) retorikáját bemutató; párbeszédességet, oratio recta-idézetességet, rajta keresztül perspektíva- és nézőpontváltásokat tartalmazó; tipikus hárompillérű szerkezetet (feszültség és oldás) mutató vers. Mivel a reneszánsz-életérzés nem csupán egy korszakhoz köthető, hanem az ember antropológiai élménye, elmondható, hogy Balassi verse, ha vesszük a fáradságot, olvaszuk, ízlelgetjük, fejtegetjük, modern, minden korhoz szóló vers.

Irodalom

- Adamik Tamás 2004. A retorika a középkortól napjainkig. 125–152. In: Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- Bahtyin, Mihail 2002. *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Osiris, Budapest.
- Balassi Bálint összes versei*. (A szöveget gondozta, a jegyzeteket és az életrajzi jegyzetet írta: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza.) 2004. Osiris Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza 1987. A firkálások kutatása és nyelvi jellemzői Magyarországon. *Magyar Nyelvőr*, 111. 330–338.
- Balázs Géza 2004. A nyelvek virágos kertje vagy múzeuma lesz Európa? 7–14. In: „*A magyar nyelv Európában*”. Anyanyelvi konferencia Balassi Bálint születésének 450. évfordulója alkalmából. Budapest Főváros XV. kerület, Rákospalota–Pestújhely–Újpalota Önkormányzata, Budapest.

- Balázs János, P. 1960. Az ókulárétól a szemüvegig. *Magyar Nyelv* LVI. 91–98, 194–204.
- Bánki Éva és Szigeti Csaba (főszerk.) 2006. *Udvariatlan szerelem. A középkori obszcén költészet antológiája*. Prae.hu, Budapest.
- Bárczi Géza 1980. A „pesti nyelv”. 237–279. In: Bárczi Géza, 1980. *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat, Budapest.
- Benczik Vilmos 2006. *Jel, hang, írás. Adalékok a nyelv medialitásának kérdéséhez*. Trezor, Budapest.
- Falus Róbert 1980. *Az antik világ irodalmi*. Gondolat, Budapest.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Galli Katalin 1991. *Az európai írás és könyv története*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Horváth Iván 2004. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. (Első magyar nyelvű kiadás: 1982.) Akadémiai, Budapest.
- Juhász Katalin 2006. *Meg is mosakodjál. Magyar népi tisztálkodás a 20. században*. Timp Kiadó, Budapest.
- Kertész Mano é. n. *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Révai Kiadás, Budapest. 102–113.
- Kiss Lajos 1966. Narancs szavunk eredete. *Filológiai Közöny*, 1966/1–2. 209–214.
- Máté Jakab 2003. *A nyelvtudomány (vázlatos) története az ókortól a 19. század elejéig*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- McLuhan, Marshall 2002. *A Gutenberg-galaxis*. Trezor, Budapest.
- Miko, Frantisek 2000. *Az epikától a líráig. Az irodalmi mű stilisztikai vizsgálata*. Nap Kiadó, Dunaszerdahely.
- Molnár József – Simon Györgyi 1976. *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nemeskürty István 1983. *Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig*. 1–2. Szépirodalmi, Budapest.
- S. I. (Schlettné Sebő Ildikó) – B. G. (Balázs Géza) 2005. Stílustörténet, stílusirányzatok. 264–265. In: Balázs Géza szerk. 2005. *Magyar nyelv*. (Második, átdolgozott, bővített kiadás.) Corvina, Budapest.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
- Tasnádi, Edit, 2006. 450 Yasindaki Macar Ozan Bálint Balassi. 11–18. In: Tasnádi, Edit–Dursun Ayan (cev., ed.) 2006. *XVI. Yüzyıl Macar Ozan Bálint Balassi ve Siirlerinden Örnekler*. Akadémiai Kiadó, Magyar–Török Baráti Társaság, Budapest.
- Verstár '98 CD*. A magyar líra klasszikusai. Arcanum Adatbázis 1998.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta, Budapest.

Békési Imre

A megokolás nyomatékos bevezetésére szolgáló határozószók

Egy fajsúlyos születésnap az ünnepekt kortársaiban generációs emlékeket is felidéz. A 60 éve hazánkban végbe ment kényszerű „rendszerváltás” pedagógiai főiskoláin: Szegeden, Pécsen és Egerben a magyar nyelv olyan értői és felkészült kutatói alapozták meg és vezették a magyar nyelvészeti tanszékeket, mint Incze Géza, Temesi Mihály és Bakos József. Illenek felsorolni az őket követő, további sok-sok értékes munkatársat is; de azt a kettőt mindenképpen, aki karakteres műhelyé, anyanyelvoktatási napok hagyományt teremtő országos színhelyévé fejlesztette intézményét. A felejthetetlen Mező András, valamint a most születésnapját ünneplő V. Raisz Rózsa nem csupán személyes ismerőseinek a jó emlékezetébe írta be a nevét. V. Raisz Rózsa gazdag életműve, különösen Mikszáth- és Márai-elemzései a magyar széppróza nyelvészeti kutatásában a következő generációnak biztos alapokat kínálnak. Pályatársként az alábbi írással köszöntöm.

Az itt elemzendő, funkciójukban azonos határozószók együttes vizsgálatát két új eszköz teszi lehetővé. Az egyik egy elvi jelentésszerkezet, az ún. ’kettős szillogizmus’, amely az ellentétesség és az okozatiság kölcsönös összefüggését feltételezi; a másik eszköz pedig a digitalizált (s így számítógép segítségével) vizsgálható szöveg (különösen az MTA Nyelvtudományi Intézetének Adattára). A digitalizált szöveg élő példák halmazát kínálja fel induktív elemzésre; az elvi értelem szerkezet jóvoltából pedig az itt kiemelt határozószók szerkezetépítő különbségeihez deduktív úton juthatunk el. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az alábbi szinonim határozószók szerepkülönbségeit nemcsak fonológiai-ritmikai különbségeiben (s ezekből fakadó használati kötöttségeiben) láthatjuk; hanem – azokat megelőzve – abban is, hogy e határozószók a megnyilatkozásokban rejlő jelentésszerkezet felépítésében (elemeinek sorrendjében) miként vesznek részt.

1. A de végül is (de végtére is) alakulat

Az itt a *de*-viszonyra épülő elvi jelentésszerkezet – mint a vizsgálat kiinduló szerkezete – olyan paradigma, amelyben a vizsgált alakulat explicit kijelentései – (p)-vel reprezentált – kis premisszák szerepében állnak; a nem ritkán implicit konstituensek pedig konklúziók, azaz (q*)-val reprezentált alkotórészek. Ez

utóbbiak implicit voltát csillag (*), a *de*-viszony előtagját (A), utótagját (B) képviseli.

[I]		
(Ap)	<i>de végül is</i>	(Bp)
[tehát]		[tehát]
(Aq*)		(Bq)

Az (1) jelű példában mindkét konklúzió implicit.

- (1) „*A kollégája, azon a címen, hogy megnézi az utat, előrement, s nem jött többé vissza, de **végül is** bekerült a transzportba, s e hó végén Rigánál átlépte a határt.*” (Németh László: Irgalom)

Elemzés:

(Ap) „*A kollégája (...) nem jött többé vissza.*”

Ebből a tényállásleírásból – s ezzel együtt a *de* hatására – az az implicit konklúzió következik [a * az implicit jelenlétet képviseli], hogy:

(Aq*) [a kollégája nem került be a transzportba].

A *de*-viszony utótagja ekkor a *de* kötőszó jóvoltából mindkét szerepben (vagyis okozatként és okként is) következhet. Lehetne konklúzió:

(Bq*) [valamikor mégis csak vissza kellett jönnie, hiszen...],

továbbá lehet – amiként a szerző szerepelteti – kis premissza:

(Bp) „*végül is bekerült a csoportba,*” [tehát...].

Az (1) példában realizálódó jelentéségsz alkotórészeinek viszonyait a [II] jelű táblázaton jelenítjük meg. Ezen láthatjuk, hogy a megnyilatkozás explicit szegmentumai két, egymással egyidejűleg lezajló deduktív következtetés kis premisszái; az implicit alkotórészek egyaránt konklúziók:

[II]		
(Ap)	„ <i>A kollégája (...) nem jött többé vissza,</i> ”	<i>de</i> (Bp) „ végül is bekerült a transzportba,”
	[tehát]	[tehát]
(Aq*)	[a kollégája nem kerül be a transzportba].	(Bq*) [valamikor mégis csak vissza kellett jönnie].

Megjegyzés. Az (1) példa fenti pontosabb értelmezése megkívánná a szillogisztikus következtetés – itt nem szerepeltetett – implicit két nagy premisszáját is. A reprezentálást azonban a [II] táblázaton ezekkel nem akarjuk bonyolítani, jelenleg csupán hozzávetőleges rekonstrukciójukat adjuk:

(Apr *): Ha valaki eltávozik, s nem jön vissza, akkor feltételezhető, hogy...,

(Bpr*): Ha valaki eltávozott, mégis bekerült a transzportba, akkor valamikor/valahogy vissza kellett jönnie.

A (2) példában viszont a jelentésszerkezet implicit nagy premisszáit is figyelembe vesszük. (Az újsághír „*Nap körüli utazás*”-ának humorosan metaforikus jelentésére most nem térünk ki.)

(2) *Az meglehet, hogy drága a Földön az élet, de végül is évenként egy Nap körüli utazást is tartalmaz.* (Délmagyarország, 2006. szept. 10)

Az idézett mondatban érvényesülő ellentétes szerkezet előtagjának összetevői közül csak egyetlen szegmentum explicit: a 'lehetőség' modalitás alá beágyazott „*drága a Földön az élet*”. Szemantikai szerepét tekintve ez a kijelentés tényállítás, ami egy deduktív következtetés menetében tipikusan a kis premissza szerepét tölti be. Ez a szerep feltételezi a deduktív következtetés másik két szerepkörét: a nagy premisszáét és a konklúzióét is, ezek tartalmi kitöltése – ha implicit módon vannak jelen, miként a (2) példa esetében is, akkor – a partnerre van bízva, vagyis rekonstruálásuk egyéni, esetleges.

(Apr*) Általános tudás/tapasztalat/hiedelem:

*Ha valami drága, akkor kérdéses,
hogyan megéri-e az árát.*

(Ap) Egyedi megengedés:

Meglehet, hogy drága a Földön az élet.

(Aq*) Egyedi konklúzió:

*Meglehet, hogy nem éri meg
az árát.*

Az ellentétes szerkezet utótagjának összetevői a *de* kötőszó, valamint a *végül is* határozószó közreműködésével igazodnak az előtag összetevőihöz. Az „igazodás” szempontjából – e példatípus esetében – legérdekesebb az előtag két (itt implicit) összetevője: az általános tapasztalat, valamint az egyedi konklúzió. Ezek tartalmát ugyanis az előtag explicit egyedi feltevésével együtt a *de* kötőszó hozatja létre a partner tudatában, azaz nyelvi, valamint valóságismereti tájékozottságával; így a *de* kötőszó valójában két implicit konklúzió ellentétét fejezi ki:

(Aq*) *Meglehet, hogy de
nem éri meg,*

(Bq*) *valószínű, hogy
megéri.*

Ezek után feltűnővé válik a *végül is* szerepe. Felhívja a figyelmet a *de* után egyébként is várható megokolásra:

de végül is [megéri, hiszen] évenként egy nap körüli utazást is tartalmaz.

A [III] jelű táblázat láthatóvá teszi, hogy a megnyilatkozás explicit szegmen-
tumai két, egymással egyidejűleg lezajló deduktív következtetés kis premisszái;
az implicit konstituensek pedig egyaránt konklúziók:

[III]		
Meglehet, hogy		[hisz] végül is évenként
drága a Földön az élet,		egy Nap körüli utazást is tartalmaz.
[tehát]		
Meglehet, hogy	de	valószínű, hogy
nem éri meg,		megéri

A (3) példa olyan esetet képvisel, amelyben a *végül is* kötőszóként vesz részt.
A *de*-viszony utótagja kis premisszájának kötőszavaként a *végül is* rekonstruálni
segít a jelentésszerkezet konstituenseit.

(3) „A [miniszter] megbízása alapján megkísértem minden iratot beszerez-
ni, **de végül is** nem jutottam az iratokhoz.” (Kubinyi Ferenc)

[IV]		
(Ap) A miniszter megbízott...,		végül is ('ugyanis') (Bp) nem jutottam
[ezért]		az iratokhoz.
(Aq) megkísértem...,	de	(Bq *) nem sikerült,

2. A *de elvégre (utóvégre)* alakulat

2.1. Az *elvégre* határozószó is szerepet kaphat a *de*-viszony utótagjában, így
a *végül is*-hez hasonló, azaz kis premissza szerepű megokolása lehet az **1.** pont-
ban vizsgált jelentésszerkezetnek. Ennél is tanulságosabb azonban az a sajátos-
sága, hogy ehhez a szerephez neki is szüksége van a kapcsoló-toldó *is* utótagra:
elvégre is.

(4) „[Mind e kudarcoknak ellenére mégis megfontolandó, van-e külön
philosophiai módszer. Ha van, akkor is furcsa volna], azon egy tárgyról szóló
ismereteinket két külön tudomány közé elosztani, **de ez elvégre is** csak a kénye-
lem vagy a *convenientia* kérdése volna.” (Alexander Bernát: Nemzeti szellem a
philosophiában, 1893. 9)

A jelentésszerkezet *de* és az *elvégre is* elemei körvonalazzák az utótag impli-
cit konklúzióját, azaz a (Bq*)-t:

..., *de* (Bq*) [főlősleges ezen töprengeni], *hisz ez* (Bp) **elvégre is** csak a kénye-
lem vagy a *convenientia* kérdése volna.

2.2. Az *elvégre (utóvégre)* határozószó tipikusan csak az általa viszonyított
kijelentés kis premissza szerepét emeli ki, ami azonban – az **1.** pontban szerzett

tapasztalataink alapján – előtagjának explicit konklúzió szerepével függ össze: konklúzió nélkül nem beszélhetünk kis premisszáról.

Itt azonban – ellentétes fő viszony híján – nem kell vizsgálnunk, hogy a ’konklúzió–kis premissza-viszony’ fő-, vagy pedig mellékviszonya-e egy jelentésszerkezetnek. Így az alábbi példákban az elő- vagy az utótagot képviselő (A), illetőleg (B) szimbólumot elhagyjuk.

Az (4) példában az *elvégre* határozószó az explicit *hisz* mellett szerepel, azt nyomósítja.

(4) „[Nemecseknek eszébe jutottak azok a mesék, amelyekben a vasorrú bába fekete kutyává változtatja a királyfit – és] **(q)** most szívesen adott volna érte tízhús finom üveggolyót, ha valami vasorrú bába néhány percre fekete kutyává varázsolt volna, s helyette a Hektorból csinált volna egy kis szőke Nemecseket. **(p)** *Hisz elvégre* kollégák voltak, közlegények voltak mind a ketten.” (Molnár ferenc: A Pál utcai fiúk, 1907. 100)

Az (5) példa előtagjának következmény-szerepe nyelvi eszközeinek szemantikájából is megállapítható („*Egyszeriben megenyhültem iránta*”), így utótagjának kis premissza mivolta akkor sem kérdéses, ha az okadó kötőszó implicit marad.

(5) „**(q)** *Egyszeriben megenyhültem iránta*, **(p)** [hisz] *elvégre nem tehetett róla, hogy áldozatnak született.*” (Déry Tibor: Kedves bópeer...!, 1973. 61)

Az esetek gyakorisága szempontjából az (5) példában megjelenő alkalmazás mód a szokásosabb.

Az *elvégre* határozószó – ha az előtag szemantikája a tényállás leírásával együtt annak következmény mivoltát is kifejezi – kötőszóként szerepel.

(6) „[Ezek a kilencszáznegyven körül épült lakások – magyarázza az öreg – (...) a legjobbak a városban.] **(q)** *Elhiszem neki*, **(p)** *elvégre az ő szakmája.*” (Lengyel Péter: Cseréptörés, 1978. 398)

(7) „**(q)** *Adj, amennyit akarsz.* **(p)** *Elvégre mindegy.*” (Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes, 1905. 54)

3. Az itt elmondottak érvényét ellentmondó példák árnyalhatják, kiterjeszthetik, de ki is kezdenek. Mindezzel együtt úgy gondolom, hogy a határozószók jelentésszerkezet-alkotó szerepét érdemes megvizsgálni az ellentétet nyomatékosító, például a *valójában* és más határozószók esetében is.

Bencze Lóránt

A kód fogalmáról

A nyelvi kulturáltság az egyént is, a nemzetet is minősíti.

V. Raisz Rózsa: Aki megszelídítette a magyar mondatot.

Mikszáth Kálmán Társaság: Horpács, 2008. 66

A 20. század egyre gyorsuló tudományos és technikai rohanásában, két világháború és folytonos helyi háborúk és népiirtások közepette és azóta is a *kód* mint szakkifejezés lármás diadalmenettel vonul le s föl a világon, elsősorban talán a szemiotikában, a kommunikációelméletben, az elektrotechnikában, a genetikában, az agy kutatásban és természetesen a médiában, de népszerű a szociolingvisztikában, irodalomelméletben, strukturalizmusban stb.¹ Hogy mi is valójában, azt éppen úgy nem tudjuk tömegesen, mint ahogy azt sem tudjuk, mi történik a tévékészülékünkben vagy a számítógépünkben, amikor nap mint nap órákon át rámered tekintetünk a vibráló képernyőre. Annyira nem, akár a tükör előtt álló macska vagy a kis majom, amelyik a tükör mögött keresi a másik macskát, illetve majmot. Azt sem tudjuk igazában, honnan került elő ilyen magamutogatóan és fennhéjázóan, és már csak ezért is szükséges volt a fenti bevezető mondat mint a fogalom történeti és szociokulturális beágyazódására való utalás. Egyet tehetünk, megkíséreljük felsorolni különféle meghatározásait és fajtáit. Ez sem egyszerű, hiszen egyetlen, több évtizeden át dolgozó elméleti író is váltogatja a nézeteit.²

A kód meghatározásai, körülírása

A *kód* valószínű eredete és származásvonala a latin *codex*, *caudex* – fatörzs, tuskó → írásra szolgáló fatábla → irat → jegyzőkönyv, főkönyv → Kr. u. 1. sz. óta összefűzött írásos pergamenlapok, papírlapok → kézzel írt könyv → törvénykönyv mint intézményi kód (Code Napoleon, Codex Iuris Canonici – az utóbbi a katolikus egyház általános törvénykönyve) → jelentéssel ellátott jel-

¹ Vö. Eco, Umberto: *Semiotics and the Philosophy of Language*. Indiana University Press: Bloomington, 1984, 164, 166. – Wales, Katie: *A Dictionary of Stylistics*. Longman: London, New York. 1989

² L. Nöth, Winfried: *Handbuch der Semiotik*. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. Metzler: Stuttgart, Weimar, 2000, 128. – Angol nyelven: *Handbook of Semiotics*. Indiana University Press: Bloomington – Indianapolis, 1995

rendszer, rendezett szabálykészlet, amely jelentést rendel az egyes jelekhez → jelek és szerkesztett minták rendszere üzenetek megalkotására és megfejtésére stb. A kód, bár előfordul, hogy a (jel)rendszer szinonimája³, mégis – úgy tűnik – nem egyszerűen jelrendszer, hanem két jelrendszernek szabályokkal való egymáshoz rendelése.

A kód a szemiotikában tehát jelentéssel ellátott jelrendszer, rendezett szabálykészlet, amely jelentést rendel az egyes jelekhez. Az információelméletben jelek és szerkesztett minták rendszere üzenetek megalkotására és megfejtésére. Olyan struktúra, amely a jeladó és a jelbefogadó szignálról való ismeretein nyugszik, és ez a struktúra két, kölcsönösen egymásra vonatkoztatott szöveg/diskurzusuniverzumból áll. Az univerzum a jelentésmező, amely a puszta szignálból vagy a kód jelhordozóiból áll. A jelentések, fogalmak stb. noétikus mezője a jelviszonyokon keresztül van összekötve a jelentésmezővel. A közlekedési lámpák piros, sárga, zöld kódja a jelentésmező, míg az utasítások (*Állj!* – *Figyelem!* – *Indulj!*) alkotják a noétikus mezőt.⁴ Itt általában nincs poliszémia, mint a nyelvi jelrendszerben (ahol is az egyik legelterjedtebb felfogásban a jelentés a jel használati szabálya), jöllehet a szituáció (szituációs kontextus) itt sem hanyagolható el teljesen. A piros lámpa az úttest szélén sárga és zöld lámpa környezetében biztosan kötelező megállást jelző közlekedési jel, ám az egyedülálló piros lámpa a kórházi folyosón azt jelzi, hogy az ajtó mögött vizsgálat vagy műtét folyik, és azt ne zavarjuk kopogással vagy belépéssel, míg száz évvel ezelőtt az utcán 'nyilvános házat' jelentett, amely nem volt 'nyilvános', de nem mindenkinek, főként férfiaknak nem tiltotta a bekopogást és a belépést.

Martinet szerint a kód olyan szerveződés, amely az üzenetalkotást lehetővé teszi – az üzenet minden eleme erre a kódra van vonatkoztatva, hogy így jelentést hozzon létre.⁵ Az informatikában és a híradástechnikában a kód olyan szabály- és megállapodás-rendszer, amely megengedi két különböző jelkészlet jeleinek vagy jelrendszereinek egyértelmű hozzárendelését, azaz a kódolást. Lévi-Strauss szerint a kód szociokulturális szokások rendszere. A köznyelvben talán a leggyakoribb jelentése 'titkos kód', amelyben kettős jelrendszer van: egy mindenki számára hozzáférhető és egy rejtett, vagyis a kód itt hozzárendelt átfordítási előírások rendszere is, amellyel a természetes nyelvi jeleket a titkos szabályokkal helyettesítve elleplezzük a valódi üzenetet. Ez az eljárás lehetővé teszi az üzenet rejtjelezését (titkos kódolását), majd annak megfejtését (titkos dekódolását). Az írott szöveg elrejtése történhet eltűnő és újra előhívható vegytintával vagy általában a szöveg/diskurzus szokásos rendszerének újabb (titkos) szabályok szerinti átalakításával.⁶

³ L. Nöth i. m. 216

⁴ Vö. Nöth i. m. 128.

⁵ Id. Nöth i. m. 219

⁶ Nöth i. m. 216

Van, aki elkülöníti a kódot a sifrétől, ami eleve más kódmeghatározást von maga után. A különbségtétel lényege, hogy a kód egyszerűen odarendelő rendszer, a sifre pedig átalakító rendszer is egyben.⁷

Kommunikációelméleti körülírása: „A kód a társadalomban rendszer a jelenségek létrehozására és kommunikálására; eszerint társadalmi életünk minden rezdülése kódolva van – minden, amit mondunk, látunk, hallunk vagy cselekszünk; a kódok jelen vannak az egész társadalmi élet minden mozzanatában, mindenben, amit teszünk vagy gyártunk, az autóktól a kozmetikumokig, minden tevékenységben, a labdarúgástól az iskolába járásig, még abban is, ahogy a világot, a természetet felfogjuk. Valójában a társadalmi élet bonyolult, mindenütt jelenlévő kódhálózatból áll.”⁸ Lehetetlen teljes kódtipológiával szolgálni, mégis megpróbálhatjuk összeállítani a lehetőség szerint legteljesebb kódtipológiát, pontosabban felsorolást, de nem teljességre törekvő monográfiáról lévén szó, különböző mélységben vizsgálom az egyes típusokat.

Már az eddig felsorolt meghatározásokból és körülírásból nyilvánvaló, hogy a kód éppen divatossága miatt némileg meghatározatlan, parttalan fogalomná vált, szlenggel szólva katyvasszá,⁹ és mindeközben egyúttal figyelemre méltó átalakuláson és keveredésen ment keresztül¹⁰. Az egyik alapnehézség, hogy hol a hozzárendelési szabályt emlegetik a meghatározások, hol pedig a jelkészlet fogalmát, hol meg az átalakítás fogalmát.¹¹ Ennek következtében is gyakran félrevezető vagy megtévesztő a használata, például mint nyelvi változat (tájnyelv, rétegnyelv mint kód). Ugyancsak zavaró a kódválasztás mint (valójában) stilisztikai választás¹² és a kódváltás mint (valójában) stílusváltás (egyik nyelvről a másikra, anyanyelvről idegen nyelvre, tájnyelvről köznyelvre, köznyelvről szaknyelvre, irodalmi nyelvről köznyelvre, hivatalos nyelvről szlengre, adott művön (regényen) belül irodalmi nyelvről tájnyelvre, rétegnyelvre, kisebbségi nyelvről a többségi nyelvre, etnikum, társadalmi osztály vagy nem (férfi-nő) szerinti nyelvre, köznyelvről szaknyelvre,¹³ metaforikus nyelvről nem metaforikus

⁷ Vö. Crystal, David: A nyelv enciklopédiája. Osiris: Budapest, 2003. 80

⁸ International Encyclopedia of Communications. Oxford University Press: New York, Oxford. 1989. II. 312 stb.

⁹ Ahova az irodalomtörténet beteszi a lábát, ott – ritka kivétellel – mindig fogalomzavar és összevisszaság támad, mondaná szeretettel V. O. A. bácsi, a Finn Tudományos Akadémia tagja, ha még élne.

¹⁰ Nöth i. m. 430

¹¹ Nöth. i. m. 219

¹² Vö. Blommaert, Jan: Discourse. Key Topics in Sociolinguistics. Cambridge University Press: Cambridge, etc. 2005. 98

¹³ Crystal i. m. 79, 452. – Simpson, Paul: Stylistics. A resource book for students. Routledge: London, New York. 2004. 230. – Tubbs, Stewart L. – Moss, Sylvia: Human Communication. Seventh Edition. McGraw-Hill: New York, etc. 1994. 73. – Blommaert i. m. 58, 82, 98, 231. A magyar stilisztikák és a stilisztikák általában (lexikonok és fogalomtárak) nem foglalkoznak a kóddal.

nyelvre, informális társalgásról formális társalgásra, színházi kódváltás (díszletcsere, akció és/vagy dikció felcserélődnek), és így tovább, mégpedig nyomatékosság, érzelmi hullám, figyelemfelkeltés, pontosság vagy a szituáció változása miatt, azaz a legtöbb valamiféle retorikai kódváltás is. A kód tehát gyakran csupán a nyelv hatásvadász szinonimája¹⁴ vagy egyszerűen a jelrendszer szinonimája.¹⁵ Mindennek tetejébe gyakran keveredik a szemiotikai kód (kódolás, dekódolás) és a technikai kód (kódolás, dekódolás) fogalma, illetve az élőlények (jeladó-jelnevő) tevékenységének és a gépi (jeladó-jelnevő) működésnek az összekeverése (itt-ott az alábbiakban is!)

Az információelmélet alapelve, hogy információ nem továbbítható, csak jelek továbbíthatók. Mind az adó, mind a vevő ismeri a (közös) kódot, amellyel a jelekké alakítják az információt, illetve amellyel információvá alakítják a jeleket.¹⁶ Több információelméleti meghatározása is van:

1. a kód (vagy nyelv /sic!/) rendszerekbe szerveződött jelek, amelyek a jelekből és a jelek használatának (szemantikai, szintaktikai és pragmatikai) szabályaiból tevődnek össze, a szabályok pedig a különféle jelfajtákat egymáshoz, illetve a valóság különböző megközelítéseihez rendelik;¹⁷

2. a kód modellálja a világot, elsősorban a nyelvi kód, másodsorban a kultúra, mítoszok, művészetek;¹⁸ ez a felfogás elsősorban az amerikai antropológiai nyelvészet eredménye, illetve abból forrásozik;

3. a kód struktúrák tükré; eszerint maga a szemiózis is kódolás, a kód nemcsak azt írja elő, mit kell tenned, hanem azt is, hogy mit szabad és mit lehet tenned, hogy mit kell metaforikusan értelmeznünk, és mit szó szerint, azt is kód írja elő: ez a *kutya ugat, de nem harap* vs. *ez a tanár ugat, de nem harap*;¹⁹

4. a kódolás általánosan az üzenet (információ) jellé alakítása vagy egy jel átalakítása más formájú jellé (vö. fentebb az egymáshoz rendeléssel);

5. a kódolás (az üzenetadó) belső tevékenysége, amelyben választ a verbális és nem verbális viselkedési lehetőségek között, és elrendezi őket az éppen használt nyelvre alkalmazható nyelvtani szabályok szerint, hogy megalkosson egy üzenetet;

6. a dekódolás általánosan a jel, szöveg (vissza)alakítása üzenetté; a tízes számjegy (10) dekódolásához ismerni kell, hogy a tízes számrendszer kódja, és hogy a *tíz* szám helyett áll; a kettes számrendszerben a *10* a *2* (*kettő*) szám he-

¹⁴ Vö. Wales i. m. 71

¹⁵ Vö. Danesi, Marcel: *Encyclopedic Dictionary of Semiotics, Media and Communication*. University of Toronto Press: Toronto, etc. 2000, 53

¹⁶ Shannon-Wiener modell (1948), újabb ismertetése: *Das grosse Lexikon Medien und Kommunikation*. Herausgegeben von Leon R. Tsvasman. Ergon-Verlag: Würzburg, 2006. 145 stb.

¹⁷ Vö. Rosengren, Karl Erik: *Kommunikáció*. Typotex: Budapest, 2004. 46–48

¹⁸ Eco i. m. 186

¹⁹ Barthes, id. Eco i. m. 187, vö. még uo. 190

lyett áll; az *olvas* szó dekódolásához többek között ismerni kell a magyar igergozási rendszert, amelyben minden személynek-számnak van jele (*olvasok, olvasol, olvasunk, olvastok, olvasnak*), kivéve az egyes szám 3. személyű alakot (*olvasØ*);

7. más (informatikai és híradástechnikai) meghatározás szerint a kódolás a hír megjelenítése vagy rejtjelezése más formában, vagyis egy jelkészletnek egy más jelkészletbe való áttétele.²⁰

A dekódolás (az üzenetvevőben) belső üzenet feldolgozása, amely jelentést tulajdonít az üzenetforrás viselkedésének, és amely felidézi és bemutatja a forrás belső állapotát (l. Tubbs–Moss 73–74). A kódoló abban van érdekelve, hogy a legkisebb számú határozatlan állandó jelentésű nyelvi jel legnagyobb kihasználásával, azokból való együttes következtetéssel alkosson meg sajátos jelentést. Ezért a kódolónak annál könnyebb a feladata, minél kevesebb jeltől kell választania, és ebben a kevés jelben minél több a többcélú vagy lehetőség szerint többjelentésű jel, és így a dekódoló következtető készségére helyezi át a kommunikatív cselekvés terhét. A dekódoló viszont fordított helyzetben van. Minél sajátosabb és minél pontosabb minden egyes nyelvi jel jelentése, vagyis minél több jelnek van egyetlen jelentése, annál könnyebb számára az üzenet kikövetkeztetése. Ezzel a kódolóra helyezheti át a kódolás terhét, azaz kényszerítheti a kódolót, hogy a jelek közül olyanokat válasszon ki, amelyek mindegyikének sajátos, határozott jelentése van, és így az üzenetet úgy kommunikálja, hogy könnyebb legyen dekódolni. Ennek nyomán a jelfolyamat, a szemiotikai megközelítésű kommunikáció úgy is fölfogható, mint a minimum-maximum küzdelem, más szóval az az óhaj, hogy a legkisebb erőfeszítéssel a legnagyobb kommunikációt érjük el. Tehát mindig számolnunk kell a jelfolyamatban (szemiózisban) két alapvető tényezővel: a kommunikatív tényezővel és az emberi tényezővel. Ebből adódik a szinergézi: minél nagyobb az együttműködés a kódoló és a dekódoló között, annál nagyobb a sikeres kommunikáció esélye.²¹ A jelek kialakulásának során fordított viszony jön létre a jelek és a jelentések száma közt: minél több a jel, annál határozottabb a jelentése, és minél kevesebb a jel, annál határozatlanabb, többféle lesz a jelentése.²²

8. számítógép(es) kód – számítógépprogram; Danesi a számítógépprogramhoz hasonlítja a kódot. Szerinte amint a nyelv fonetikai, grammatikai és lexikai utasításokat tartalmaz, amelyeket a nyelvhasználók felismernek és üzenetté alakítanak át, úgy a számítógépprogram is olyan utasítások halmazából áll, amelye-

²⁰ Nöth i. m. . 216. A technikai kódolás-dekódoláshoz l. még: Das grosse Lexikon Medien und Kommunikation i. m. 141, 160, 192, 208, 247, 284–285, 297, 319

²¹ L. Tobin, Yishai: Semiotics and Linguistics. Longman: London, New York. 1990. 58-59; **szinergézi**: az 'egész' mindig nagyobb, mint egyes, külön-külön vett 'részeinek' összege (uo.).

²² Vö. *-nak, -nek* a magyarban: *nekimegy* (helyviszony) → *neki viszi* (eredetileg helyviszony, de már 'ott van, nála') → ha nála van, az már övé → tehát birtokviszony: *Pistának a könyve* .

ket a számítógép felismer, és az egyik információt egy másik információvá alakítja át;²³

9. mind az öt érzék által felfogott jelek kódrendszereket alkot(hat)nak, amely kódrendszerek szisztematikusan kommunikálnak üzeneteket az emberi viselkedés és cselekvés minden területén.²⁴

A kód gyakoribb típusai, fajtái:²⁵

nyelvi kód (de Saussure, l. még alább külön alfejezetben); a nyelv egyike az ember kognitív-szociális-kulturális kódjainak; a nyelvi kód társadalmi kontextusa a kultúra; a nyelv olyan fonetikai, grammatikai, lexikai és textuális utasítások halmaza, amelyeket a szövegalkotó (beszélő/író) és a szövegbefogadó (hallgató/olvasó) felismer és üzenetté alakít;

fonológiai kód (opozíciók, kölcsönösségek szabályrendszere rendszere: például zöngés vs. zöngétlen);

grammatikai kód (a jelző mindig a jelzett szó előtt áll a magyarban, egyeztetés nélkül, kivéve az értelmező jelzót, de az ragozva van – ez egyúttal diagrammatikus ikonicitás);

kommunikatív kód: **a.** paradigmaticus dimenziója (egységkészlet vagy jelkészlet, amelyikből választhatunk); **b.** szintagmatikus dimenziója (szokások, amelyek meghatározzák, hogy az egység vagy jel hogyan kombinálható másokkal úgy, hogy jelentése legyen); **c.** megalkotja és hordozza a jelentést (egységei a jelek, vö. a jel érzékelhető, de kiutal magából valami másra, mint ami önmaga, és az nem feltétlenül érzékelhető itt és most); **d.** a társadalom hozza létre, függ a közös társadalmi háttértől, a használók megegyezésétől; **e.** megfelelő és rendelkezésre álló kommunikációs eszközökkel továbbítható;

(szép)irodalmi kód (nemcsak a szabály/rendszer/, hanem a szabálytól való eltérés is kód vagy pusztán asszociatíván összekapcsolt jelháló, a szövegolvasásnál csak értelmező szűrő funkciója van (vö. Barthes elméletével és a dekonstrukcionalizmus elméletével);

esztétikai kód;

műfaji kód (versforma, regény, népmese);

zenei kód;

kulturális kód (például a rokonsági fokok megjelölésének és rendszerének különbözősége); idetartozhat a nyelvi kód, a ruházati kód, a gesztus kód, távolságtartás, de a zene is stb.; ezek mind (részben önálló) jelrendszerek, amelyeket sajátos viszonyok fognak össze az adott kultúrában;

²³ Danesi i. m. 53

²⁴ Vö. Tobin i. m. 6

²⁵ Megközelítően teljes lista, de eltérő mélységben tárgyalva elsősorban Eco i. m. Danesi i. m. és Nöth i. m. alapján.

szociális kód: rítus-rituális, divat, játék, udvariassági formák (testi vs. nyelvi), insignia (zászló, totem, tetoválás, árujel, logó, cégér, egyenruha – ezek többnyire ikonikusak is: az 'ötcsillagos' tábornok magasabb rangú, mint az 1-2-3-4 csillagos, és hasonlóan az 'ötcsillagos' szálloda drágább, több kényelmet-szolgáltatást nyújt, mint a 3-4 csillagos);

intézményi kód (normák, szabályok összessége);²⁶

viselkedési kód (törvények, orvosi kamara szabályai – mind társadalmi ellenőrzések is, elsődleges szerepük nem kommunikatív, hanem szabályzó, a kulturális kód része);

szociolingvisztikai kód: „a nyelvi változatok azon készletére vonatkozik, amely egyrészt a társadalmi és kulturális háttérből származik, másrészt ki is alakítja azt a szöveghez; a szociolingvisztikai kód kulcs, amely nemcsak az elbeszélés, hanem mindenfajta irodalmi szöveg mozzanatainak szervező ereje;”²⁷ „a nyelv kifejezi azt a történeti, társadalmi, kulturális környezetet, amely keretezi az elbeszélést; elhelyezi a történetet időben és térben, felhasználva azokat a nyelvi alakokat, amelyek visszatükrözik a szociokulturális kontextust; a szociokulturális kód többek között magába foglalja az akcentusnak és dialektusnak elbeszélésben használt változatait, akár a történet elbeszélőjének, akár egyik szereplőjének vannak tulajdonítva, bár a fogalom kiterjed a történetben felvonultatott társadalmi és intézményi szövegregiszterekre”²⁸ mint például Az egr csillagok német és cigány beszéde, a reformkor fiskális latinja a Pontyiban, Jókai regényeiben stb., a vármegyei szókincs a cigány népmesékben; (a magyar szakirodalom hagyományosan ezt mint stílusjelenséget, illetve mint stílusváltozatot tartja számon);

kinezikus kód: a testmozgáson alapuló kód, ezt is a kulturális és szokásrendszer határozza meg – a személy, egyén mozgásjelei a közösségben, sajátos kontextusban, például férfiak, nők hogyan mozognak udvarlaskor;

táplálkozási kód;

ételkészítés és -fogyasztás szabályai (tisztítás, mosás, kenyérszelés stb.), fogások szimbolikus jelentése (*kenyér, bor, pezsgő, zeller, alma*), tiltott ételek (*húsok, gyümölcsök*), étkezési imák, kulturális és társadalmi viszonyok (étkezés időpontja, terítés stb.), kiegészítő jelrendszerek (ruházat, beszédmód stb.), magánjellegű vs. közösségi étkezés, éttermek (konyhák, szakácsok) minősítése, osztályozása stb.;

zenei kód;

vizuális kód;

színházi kód (akció, dikció, díszlet stb. jelentései és viszonyai);

filmkód;

²⁶ Vö. Eco i. m. 165

²⁷ Simpson i. m. 102

²⁸ Simpson i. m. 21

építészeti (architektonikus) kód;

titkos kód (kriptografikus kód);

bűnözői kód;²⁹

mantikus kód (mágikus jelek, asztrológiai, tenyérjósági jelek);

szisztematikus kód, aszisztematikus kód;³⁰

közvetlen (direkt, például az élőbeszéd) kód vs. közvetett kód (indirekt, helyettesíti a direkt kódot, például az írás);

intrinszikus ('belsőleges') kód (ikonikus és indexikus jelek) vs. extrinszikus kód (külsődleges, például önkényes jelek);³¹

Morse-kód (digitális, de nem bináris! Morse a jeleket gazdaságosság szerint alkotta meg, az angolban a leggyakoribb az *e* és a *t* betű, ezért az *e* jele . (pont), a *t* jele _ (vonás);³²

kronemikus kód (múlt-jelen-jövő, lineáris idő-időtartam-időpont-ciklikus idő, ritmus, tempó, befejezett és be nem fejezett, emikus idő /mitológiai, kulturális; időmérés (6-os számrendszer, nem tízes!), vs. etikus idő /fizikai, újabban einsteni, relativitás: ikerutazás/, biológiai idő, lélektani idő, nyelvtani idő, hallgatás hossza, szünet hossza, szerepe;³³

prezentációs kód vs. reprezentációs kód: **1.** prezentációs kód: közvetlen emberi beszéd, közvetlen emberi (interperszonális) kommunikáció verbális és nem verbális elemekkel (gesztus, mimika stb.), örökölt vagy tanult kódok; alfajai: **A.** viselkedés (társadalmi tapasztalat terméke, sokszor nem tudatos, de lehet szándékos, ellenőrzött; viselkedési prezentációs kódok: érintés, testközelség, orientáció, megjelenés, fejmozdulat, arckifejezés, gesztus, testtartás, szemmozgás és szemkontaktus, szupraszegmentális elemek /dallam, hangerő, hangsúly, tempó stb./); **B.** a javak kódja: kulturálisan előállított javak, a kódoló ellenőrzése alatt (például ruházat, ház, bútor, autó, étel-ételrecept); **C.** genetikai kód (testi adottságok, testméret, bőrszín, nem /férfi-nő/, jórészt nincsenek a beszélő ellenőrzése alatt, bár van már plasztikai sebészet, van szemüveg, kontaktlencse és hajfesték, de mindenképpen értékítéletet rendelünk ezekhez!); **A-B-C** a következő jelentések egyikét vagy többet is hordozhat, jelezheti: **a.** személyközi viszonyokat (attitűd, alá- és fölérendeltség), **b.** társadalmi csoporthoz, osztályhoz való tartozást, **c.** identitást (különbség a csoporton belül), **d.** belső állapotot, érzelmi állapotot; **2.** reprezentációs kód: az 'itt és a most' megkötéséből technikai segítséggel feloldott lehetőség, átalakítás, a távollévő, az elvont és az általános megjelenítése; az

²⁹ Crystal i. m. 79

³⁰ Nöth i. m. 220

³¹ Vö. Nöth uo.

³² Nöth i.m. 224

³³ Vö. Nöth i. m. 321 és Bencze Lóránt: O Tempora, O Mores! (On Time and Tense in Text). *Annales Univ. Scient. Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. XIV.* (1983). 253–262

élőbeszéd a legbonyolultabb és legfejlettebb reprezentációs kód, (írott formájában is) képes a jelen nem lévő felidezésére (pótolva a többi érzéket), az elvont és általános fogalmak megalkotására; a reprezentációs kód két alaptényezője az eszköz (írásfajta, rádió, telefon, számítógép, tévé stb.), amelyekkel közvetítjük az információt, és a társadalom által kialakított konvencionális használat (a médiafajta, például a tévé prezentációs kódok bonyolult szövevénye, vannak bennük hasonlóságok, de különbözőségek is);

denotációs kód vs. konnotációs kód: a kód nemcsak üzenetet közvetít időn és téren át, hanem a jelentéseket a társadalomban alkotjuk meg és terjesztjük. A jelentés is összetett jelenség, különféle fajtái különféle kódokat igényelnek; **a.** denotációs kód: a valóságfragmentumra utal némileg függetlenül az egyéntől, a társadalomtól és a kultúrától (matematikai jelek); **b.** konnotációs kód: a denotációhoz járul az egyén kulturális és érzelmi rendszerének értékrendszere (fénykép denotációs kód, de a megvilágítás, kameraállás stb. ugyanazt a személyt vonzóvá vagy taszítóvá tehetik); az esztétikai kódhoz is csatlakozhat (ami szépség és harmónia az egyik rendszerben, nem az a másikban (vö. Hailié Szelasszié császárnak a hangverseny előtti hangolás tetszett a legjobban az európai klasszikus nagyzenekari hangversenyen); a denotációs kódokat az adott társadalom minden tagja megérti, nem vagy kevesebb értelmezésre szorulnak, míg a konnotációs kódok inkább értelmezésre szorulnak;

ideológiai kód: a konnotációs kódok többnyire nem esetlegesek, hanem megvannak szervezve alaposan strukturált ideológiai kódkészletben, amely a társadalom leginkább magától értetődő, természetesnek tűnő jelentéseiből áll össze. Minden társadalomban ezek a mélyen gyökerező, láthatatlan ideológiai kódkészletek alakítják ki a társadalmi értékeket, amelyen viszont meghatározzák a konnotációs és esztétikai kódokat; az európai társadalomban a demokrácia, a szabadság, a tudományosság stb. közös kódok, és van elnevezésük, más, keleti és egyéb társadalmakban nincsenek meg;

tágabb kód vs. szűkebb kód (broadcast codes vs. narrowcast codes): nemcsak társadalmak között vannak különbségek, hanem adott társadalmon belül is vannak társadalmi különbségek; a tágabb kódon a társadalom egésze osztozik, közös tapasztalaton alapul, a legtöbb csoportnak hordoz információt; a szűkebb kód szűkebb társadalmi körben használatos, korlátozottan használatos, (manapság az írott nyelvi kódot illetően az újságírás tágabb kód/rendszer/, a jogi szövegek szűkebb kód/rendszer/, a popzene tágabb kód, az opera szűkebb kód); a tágabb kódokat általános társadalmi tapasztalatból sajátítjuk el, a szűkebb kódokat tanítás-tanulás alapján;

kidolgozott kód vs. korlátozott kód (az oktatásban, nevelésben, szocializációban);³⁴

³⁴ L. Bernstein, B.: *Class, Codes and Control*. Vol. 1: *Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*. Routledge and Kegan Paul: London, 1971

elsődleges kód (például a nyelv) vs. másodlagos kód (például a nyelven alapuló Morse-jelek),
 proxemikus kód;
 stilisztikai kód;
 heraldikai kód (címer: kulturális és társadalmi kód, korlátozott számú színek és a színek megfelelői fekete-fehér ábrázolásban);
 földrajzi kód;
 narratív kód (Barthes),³⁵
 akcionális vagy proairetikus kód (cselekvések egymásutánja);
 hermeneutikai kód (narratív talányok és megoldásuk);
 szemikus kód (a jellemelek jelentése);
 szimbolikus kód (tematikus oppozíciók);
 referenciális vagy kulturális kód (a szövegösszefüggésen kívüli általános ismeretek stb.);
 intézményi kód;
 mitikus kód (Lévi-Strauss);
 interkód (több különböző kultúrában változatlan kombinációk);³⁶ az interkulturális kódok (részben) átfedik egymást;³⁷
 exegetikus kód (bibliai hermeneutika);
 igaz vs. hamis kód;³⁸
 genetikai kód;
 neurológiai kód;
 kódolt jelek vs. kódolatlan jelek (az írni-olvasni tudónak a betűk kódolt jelek, de az írás tartalma többé-kevésbé megfejtetlen lehet, tehát kódolatlan jel),³⁹ ezért nemcsak magának kódolnak, hanem a kódolásnak és dekódolásnak is több, részleteiben határozatlan meghatározása van, például a szemiotikai mellett:
 erős kód vs. gyenge kód (tudományos bizonyosság vs. társadalmi vagy retorikai bizonyosság); dedukció (tudományos bizonyosság) vs. abdukció (már hipotetikus); Quintilianus (5, 9, 8–9 és 12): szükségszerű és valószínű (probabilis) következtetések és jelek: akinek véres a ruhája, még nem biztos, hogy gyilkos; Hermagorasz úgy véli, hogy „Atalanta nem szűz, mert ifjakkal kóborolt az erdőben”, pedig minden tényből nem csinálhatunk mindjárt jelet (signa);⁴⁰

³⁵ L. még Blommaert i. m. 84,

³⁶ Vö. Eco i. m. 185

³⁷ Tubbs–Moss i. m. 73 és Blommaert i. m. 216

³⁸ Vö. Eco i. m. 177

³⁹ Nöth i. m. 217

⁴⁰ L. Quintilianus, Marcus Fabius: Szónoklattan. Szerk. Adamik Tamás. Kalligram: Pozsony, 2008. Utal rá Eco i. m. 36–39. Hermagorasz Kr. e. 1. századi görög rétor-retorikus; Atalanta görög mitológiai hősnő: apja kitette a hegyekbe, mert fiút szeretett volna, ott anyamedve szoptatta (vö. Teréz anyával és a makedón nagymamával, aki az unokájára támadó medvét leszurta), vadászok nevelték föl, gyönyörű lánnyá nőtt. Lenyilazta a kentaurokat, mert el akarták csábítani.

bináris kód;
numerikus kód;
alfabetikus kód;
alfanumerikus kód;
hibajavító kód;
értelmezési kód;⁴¹
erős vs. gyenge kód;⁴²
korrelációs kód vs. inferenciális kód;⁴³

analóg kód vs. digitális kód: az analóg kód kontinuum mentén, a digitális kód kontinuum mentén; példa: hagyományos analóg óra vs. digitális óra; a világ, a természet körülöttünk folyamatos vs. de csak egymástól elválasztott diszkrét elemekként tudjuk megragadni, azaz kultúrává formálni és kommunikálni másokkal; az ember élete is folyamatos, de felosztjuk: csecsemő, gyermek, ifjú, felnőtt, öreg korra stb., azaz kategóriákat állítunk föl; az analóg jelek digitális jelekké alakíthatók és fordítva; a zene és a kép kódolható analóg módon és digitálisan is;

a nyomtatott szöveg digitális kódolás, de a kézírásban már megjelenik az analóg kódolás a folytonosságban, a betűk összekötésében;⁴⁴ ma a telefonbeszélgetésben az átvitel digitális, régebben analóg volt; a hagyományos hanglemezen a hang, zene analóg módon volt kódolva, a CD-Romon digitálisan van kódolva; az ember testi külsejében analóg módon van strukturálva, ám génjeiben digitálisan van kódolva;⁴⁵ mindennapi látásmódunk a digitálisan kódolt képet is analóg kódként fogja föl;

társadalmi, történeti, földrajzi, kulturális, szituációs stb. többletjelentéssel, kettős-többszörös kódolással és dekódolással bíró jelek csoportja például: *érdekes arcú, nem dohányzó nő keresi társát Budapesten a II. kerületben* (apróhirdetés).

A kód szerkezete (a nyelvi szerkezet mintájára lehet):

figura (a nyelvben fonéma: jelentéssel nem bíró megkülönböztető egység) vs. széma (jelentéssel bíró egység);

Apja felszólítja, hogy menjen férjhez. Ő csak ahhoz hajlandó férjhez menni, aki futásban legyőz. Sokaknak nem sikerül, azokat leszúrja dárdájával, mígnem egy kérője, Melanión (más változatban Hippomenész) legyőzi a Vénusz ajándékozta almák elhullatása által, amelyeket Atalanta fölszed. Ám Melanión örömeiben elfelejt hálaáldozatot bemutatni Vénusznak, ezért Vénusz olyan heves szerelmet ébreszt benne, hogy Atalantával megszenteltlenítik Cybele berkét, aki büntetésül mindkettőjüket oroszlánná változtatta.

⁴¹ Vö. Eco i. m. 103–104

⁴² Vö. Eco i. m. 36–39

⁴³ Vö. Eco i. m. 172–185

⁴⁴ Nöth i. m. 218

⁴⁵ Nöth uo.

kettős tagolású kód (például szállodai vagy intézményi szobák: 112, 212, 312 stb., az első szám az emelet kódja, a második-harmadik a szobáé azon az emeleten);

könyvtárban a könyvek számozása: raktári szám (független a könyv tartalmától, a helyét jelöli), szakkatalógus száma (például ETO, azaz Egyetemes Tizedes Osztályozás a könyv tartalmát jelöli, például a metafora száma: 801.541.2, ez többszörösen tagolt szám: tudományág, tudományterület, tudomány, altudomány stb.);

áruházban: adott ruhafajtán árkategória, méretkategória (XXL), katalógus-száma, színszáma, árufajta száma, férfi-női-gyermek viselet száma, ezen belül külön a ruhafajta (például hosszú ujjú ing) száma, áruházi osztály száma, ennek az egy darabnak a száma (vonallas kódrendszer);

busz- és villamos-számok; N. B. az arab számok igen gazdaságosak, mert 1-től 99-ig nincs szükségünk 99 szimbólumra (0–9-ig plusz az első és a második szám pozíciójának a szabályaira, az összesen 12);

közlekedési lámpa (nem tagolódik: a zöld egyszerűen szabad jelzés);

a kártyában szín- és számkód van, a joker viszont nem tagolható tovább;⁴⁶

a nyelvben a mondat a széma, a szavak a kódok; a közlekedési lámpa olyan széma, amely további kisebb jelekre nem bontható.⁴⁷

A különféle kódokat ugyan az egyén használja, mégis a társadalmi rendszer magját alkotják. Biztosítják a társadalom összetartozását és stabilitását. A kódok ugyanis az egyénben működnek, az egyén pedig a kódokon keresztül érintkezik a társadalommal, és válik a társadalom részévé. A kódokon keresztül csatlakozik egymáshoz az egyén, a társadalom és a technika, azaz a kód *interface* is egyben.

Egy átkódolásminta⁴⁸

Betű Morse tengerészeti zászlókód Braille-írás

A

—

A nyelv mint kód

A nyelv szemiotikai meghatározása: a nyelv rendszerek rendszere, különféle (a nyelvi jel fogalma körül rendeződő) alrendszerekből áll össze, a jelek belsőleg

⁴⁶ Vö. Nöth i. m. 223

⁴⁷ Nöth i. m. 220–221

⁴⁸ Nöth i. m. 223

szerveződnek, egymással szisztematikus viszonyban vannak, és az emberi lények kommunikációra használják őket. Ez a meghatározás magába foglalja az egyéni és a közösségi szempontú megközelítést, vagyis a *langue* és a *parole* dichotómiáját (de Saussure nyomán). Tehát a *langue*: jelekből és állandó jelentésekből, azaz nyelvi jelekből, ezek paradigmaticus vagy asszociatív és szintagmatikus viszonyaiból álló absztrakt kód, mégpedig bonyolult absztrakt kód, amelyben osztozik az adott nyelvi közösség. Ezzel szemben a *parole* ennek a bonyolult absztrakt kódnak konkrét és látszólag kaotikus megvalósítása, amikor is a beszélő egyén felhasználja ezt a kódot, hogy sajátos szövegüzenetet kommunikáljon egymástól különböző nyelvi és szituációs kontextusban. A nyelvben is fennáll a szinergézés jelensége, vagyis a nyelvi „egész” is mindig nagyobb, mint egyes, külön-külön vett 'részeinek' összege. A sikeres nyelvi kommunikáció csakis a kódoló és a dekódoló együttes és együttműködő erőfeszítéseinek az eredménye. A nyelv holisztikus kód, nyelvi jelekhez kapcsolt rendszerek rendszere (Halliday), amely nyelvi jelek egységbe foglalják a szignálokat, jelentésüket és viszonyukat. Az állandóság (invariancia) az izomorfikus alapja ennek a kódnak minden szempontból, és ezért a nyelv tanulmányozása ennek az állandóságnak a kutatása ennek a kódnak a szignáljaiban, jelentéseiben és viszonyaiban. A nyelv izomorfikusan tanulmányozandó holisztikus rendszerét az emberi lények kommunikációs eszközének kell tekintenünk. Ezért a nyelvi rendszer közvetlenül és közvetve visszatükrözi mind funkcióját, azaz mint kommunikációs eszközt (alakokban, jelentésekben és viszonyokban létező szembenállások /oppozíciók/ szerveződését), mind pedig ennek a kommunikációs eszköznek a használóit, vagyis az emberi lényeket. Az állandó jelentés motíválja a nyelvi jelek eloszlását és viszonyukat e kódban minden szempontból: az alakokban (nyelvi formákban), amelyekben a szignál és a jelentés közti önkényes összekapcsolás szisztematikus viszonya ikonikusan tükrözheti a nyelven kívüli valóságot ezek nyelvi (fonológiai és morfológiai) egységeiben, (szintaktikai) kombinációiban, szemantikai és nyelven kívüli (pragmatikai) funkcióiban, amelyek mind adva vannak vagy következnek az állandó jelentésekből, mégpedig a jel állandó jelentéséből a kontextuális szövegfunkciókba tartó folyamatban. Az állandó jelentés alapja a kód szintjének, és nem keverendő össze a kód felhasználásával. A mondat- és szövegüzenetek és alkotó részeik funkciói nem állandó jelentések. Más szóval az állandó jelentés nem egyenlő a mondattal vagy a szótárral vagy a szövegüzenettel vagy a szintaktikai, logikai vagy pragmatikai kommunikatív szövegfunkciókkal és ennek a kódnak a felhasználásával, amelyek mind ennek a kódnak az állandó jelentéseiből kikövetkeztethetők vagy megindokolhatók. A nyelvi kód állandói nincsenek előre megadva, azaz nem kialakított kategóriák, hanem igénylendők, érvényesítendőek, vagyis fel kell fedezni őket. Feltehetően az elsődleges vagy csak hipotetikus egység a felfedező

folyamatban maga a nyelvi jel egysége és annak paradigmikus és szintagmatikus értékviszonyai az állandó jelentésen alapuló kódon belül.⁴⁹ A nyelvi kifejezés lineáris szövegmanifesztáció:⁵⁰ **1.** egyrészt kódok és szubkódok alkotják: a szókészlet, a koreferencia szabályai, a kontextus és a szituáció szerinti választások, a retorikai és stilisztikai többletkódolás, általános keretek, intertextuális keretek, ideológiai többletkódolás; **2.** másrészt a kijelentés körülményei: információ az adóról, az üzenet időbeli, térbeli és társadalmi kontextusa, feltételezéseink a beszéd természetéről stb.

Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János

Szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok Márai Sándor műveiből vett szövegrészletek felhasználásával¹

*„Úgy észlelni a világot, mintha egyszer már lát-
tad volna, s úgy beszélni róla, mintha előt-
ted soha senki nem látta volna még. (Márai Sándor:
A négy évszak. Október)*

Az itt bemutatott szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok alapjául Márai Sándor műveiből vett szövegrészleteket választottunk. Egyrészt azért, mert V. Raisz Rózsa, kedves kollégánk – akit ezzel a kötetel ünnepünk – többek között Márai-kutató is. Talán elég itt *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprouzai műveiben* című könyvére hivatkoznunk, amelyben a szerző elsősorban az úgynevezett mezoszerkezeteket vizsgálja többnyire rövid szövegekben.²

Számunkra – az idézett kötet Bevezetésében írt szövegválasztásának indoklása is irányadó volt, az tudniillik, hogy „a szerkezet egységei sem grammatikai, sem szemantikai, sem pragmatikai szempontból nem határolhatók el egymástól élesen a szövegekben”. Másrészt szerettük volna ily módon is ráirányítani a figyelmet az író műveire, továbbá a kiválasztott szövegrészletek tartalmi szempontból is jó alapot kínálnak a gyakorlatok elvégzését követő megbeszélésekhez.³

A kreatív – pontosabban a kreatív-produktív és kaleidoszkóp – gyakorlatok céljával és hasznával már számos írásunkban foglalkoztunk, ezekre a témákra itt

⁴⁹ Tobin i. m. 47–67

⁵⁰ Vö. Eco i. m. 191

újából nem térünk ki. Csupán arra emlékeztetünk, hogy ezekhez a gyakorlatokhoz elméleti alapul mindig a szövegeket komplex jelekként kezelő szemiotikai textológiai alkalmazzuk. A gyakorlatok típusait e jelek összetevői szerint különítjük el egymástól, és ennek megfelelően beszélünk⁴

- a szövegek fizikai testére, illetőleg annak mentális képére (a *vehikulum-ra*, illetőleg a *vehikulum-imágóra*);
 - a vehikulumhoz rendelhető formai felépítésre (a *formációra*);
 - a vehikulumhoz feltehetően rendelhető nyelvi-szemantikai felépítésére (a *sensusra*);
 - a vehikulumhoz feltehetően rendelhető világdarab mentális képére, illetőleg magára arra a világdarabra (a *relátum-imágóra*, illetőleg a *relátumra*), valamint
 - ezek tetszőleges kombinációira irányuló kreatív gyakorlatokról.
- Az itt bemutatott három gyakorlat közül
- az *első* a vehikulum típusára és a hozzárendelhető formációra,
 - a *második* a vehikulumhoz rendelhető sensusra,
 - a *harmadik* a vehikulumhoz rendelhető relátum-imágóra, illetőleg relátumra irányul.

Az előkészítő kreatív gyakorlatokhoz az alábbi eredeti szövegeket/szövegrészleteket használtuk fel.

I. gyakorlat

Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak
Elporladnak, elszáradnak a szájpadat alatt.

A pillangó, a gyöngy, a szív már nem az, ami volt,
Amikor a költő még egy család nyelvén dalolt,
És megértették, ahogy a dajkának énekét
A szunnyadó, nyugós gyerek álmában érte még.

Márai Sándor: *Halotti beszéd* (részlet). Hét évszázad magyar költői. TEVAN, 1966

Ne csitulj, szív! Ne feledj! A bocsánat	Égj, mint olajtorony, örült, szökellő
Híg levében ne oldjad föl e vádat	Láng, melyet nem olthat el sunyi szellő
Ne törd, hogy langy közöny és nyomorúság	Pattogj, szikrázz, maradj izzó parázs:
A kénsavat szenteltvízzé hígiítsák	Nem-engesztelt, forró, vad jeladás

Márai Sándor: *Verses könyv* (részlet). Hét évszázad magyar költői. TEVAN, 1966

A tábornok délelőtt sokáig elmaradt a présház pincéjében. Hajnalban ment ki a szőlőbe a vincellérrel, mert két hordó bora erjedni kezdett. Tizenegy elmúlt már, mikor végzett a palackozással, s hazatért. A nedves kövektől dohos tornácon, az oszlopok alatt, vadásza állott, és leveleket nyújtott át az érkező úrnak.

Márai Sándor: *A gyertyák csonkig égnek* (részlet). Helikon, 2000

A Szigeten most nyílnak, nyájban és csoportban a rózsák. Átsétálok a rózsakerten, idegesen, mint aki tolakodók elől menekül. Egy szál rózsza, igen – ez a szépség a földön. De tízezer rózsza, nyájban, fülledt tárulkozásban, ez az unalom a földön. Minden túlzás unalmas.

Márai Sándor: *Napló 1943–44* (részlet). Akadémia Kiadó, Helikon Kiadó, 1990

II. gyakorlat

17

Azokról, akik társaságban előadnak

Vigyáznunk kell társaságban azokra az emberekre, akik soha nem asztalszomszédjukhoz, hanem mindig az egész társasághoz beszélnek, azt akarják, hogy minden szavukat minden jelenlévő hallja, zsugorian vigyáznak arra, hogy egyetlen szavuk se guruljon asztal alá, állandóan történetkéket mesélnek, előadásokat tartanak a maguk kiválóságának bizonyítására és a társaság elbűvölésére. Az ilyen embereket kedvelik és szívesen hívják társaságba, mert elfogadják a jelenlévők eszméletét, érdekességet és néha jókedvű hangulatot nyújtanak az egybegyűlteknél. De ezek az emberek hamis próféták: nem az fontos nekik, amit mondanak, nem is, hogy meggyőzzék azokat, akikhez beszélnek; egyes-egyedül saját hiúságuk kielégülése fontos nekik. Az ilyen emberek társaságát tanácsos gondosan kerülni.

Márai Sándor: *Füves könyv*. Helikon, 1998

III. gyakorlat

8

Az emberi magatartásról

Semmiféle magatartás nem jogosult, mely az emberi renden kívül akar felépíteni egyfajta életrendet és napirendet. Az ember számára a világ dolgainak és cselekedeteinek addig van csak értelmük, amíg hatni akarnak az emberekre, s együttműködnek az emberi világgal. Ez az együttműködés lehet közvetlen és közvetett. De saját érdekből senkinek nincs joga élni, igen, még alkotni sincs joga.

Márai Sándor: *Füves könyv*. Helikon, 1998

Az előkészítő kreatív gyakorlatokhoz a gyakorlat résztvevői (diákok és/vagy tanárok) számára ilyen feladatok fogalmazhatók meg:

I. gyakorlat

Az **A-B-C-D** jelű szövegek egy-egy Márai-mű részleteinek átrendezett változatai. Az átrendezés abban áll, hogy megváltoztattuk ezeknek a szövegeknek a fizikai testét, és hogy a négy szövegrészlet egyike sem tartalmazza az eredeti szöveg mondatkezdő nagybetűit, valamint a mondatközi és a mondatzáró írásjeleket sem!

A

nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak elporladnak elszáradnak a szájpadat alatt a pillangó a gyöngy a szív már nem az ami volt amikor a költő még egy család nyelvén dalolt és megértették, ahogy a dajkának énekét a szunnyadó nyűgös gyerek álmában érti még

B

a tábornok délelőtt sokáig elmaradt a présház pincéjében hajnalban ment ki a szőlőbe a vincellérel mert két hordó bora erjedni kezdett tizenegy elmúlt már mikor végzett a palackozással s hazatért a nedves kövektől dohos tornácon az oszlopok alatt vadásza állott és leveleket nyújtott át az érkező úrnak

C

ne csitulj, szív ne feledj a bocsánat híg levében ne oldjad föl e vádat ne túrd hogy langy közöny és nyomorúság a kénsavat szenteltvízzé hígítsák éj mint olajtorony őrült szökellő láng melyet nem olthat el sunyi szellő pattogj, szikrázz, maradj izzó parázs nem-engesztelt forró vad jeladás

D

a Szigeten most nyílnak nyájban és csoportban a rózsák átsétálok a rózsakerten idegesen mint aki tolakodók elől menekül egy szál rózsza igen ez a szépség a földön de tízezer rózsza nyájban fülledt tárulkozásban ez az unalom a földön minden túlzás unalmas

Feladatok

- a) Válasszák ki, hogy a szövegek/szövegrészek közül melyiket tartják vers, melyiket próza fizikai testének!
- b) Kísérleljék meg a szövegekben/szövegrészekben a mondatkezdő nagybetűk, valamint mondatközi és a mondatzáró írásjelek alkalmazását!
- c) Indokolják megoldásaikat!

II. gyakorlat

Márai Sándor alábbi írásának (címétől számítva) minden *ötödik szavát* töröltük.

Azokról, akik társaságban előadnak

(1) _____ kell társaságban azokra az (2) _____, akik soha nem asztalszomszédjukhoz, (3) _____ mindig az egész társasághoz (4) _____, azt akarják, hogy minden (5) _____ minden jelenlévő hallja, zsugorian (6) _____ arra, hogy egyetlen szavuk (7) _____ guruljon asztal alá, állandóan (8) _____

mesélnek, előadásokat tartanak a (9) _____ kiválóságának bizonyítására és a (10) _____ elbűvölésére. Az ilyen embereket (11) _____ és szívesen hívják társaságba, (12) _____ elfogadják a jelenlévők eszméletét, (13) _____ és néha jókedvű hangulatot (14) _____ az egybegyűlteknek. De ezek (15) _____ emberek hamis próféták: nem (16) _____ fontos nekik, amit mondanak, (17) _____ is, hogy meggyőzzék azokat, (18) _____ beszélnek; egyes-egyedül saját hiúságuk (19) _____ fontos nekik. Az ilyen (20) _____ társaságát tanácsos gondosan kerülni.

Feladatok

- a) Egészítsék ki a hiányos szöveget úgy, hogy a választott szavak beillesztése után számukra elfogadható szövegmondatokat és szövegegészt kapjanak!
- b) Fogalmazzák meg a szöveg legfontosabbnak tartott gondolatát!

III. gyakorlat

Egy Márai-szöveg szövegmondatainak sorrendjét megváltoztattuk.

5	Az ember számára a világ dolgainak és cselekedeteinek addig van csak értelmük, amíg hatni akarnak az emberekre, s együttműködnek az emberi világgal.
K	De saját érdekből senkinek nincs joga élni, igen, még alkotni sincs joga.
F	Semmiféle magatartás nem jogosult, mely az emberi renden kívül akar felépíteni egyfajta életrendet és napirendet.
A	Ez az együttműködés lehet közvetlen és közvetett.

Feladatok

- a) Alakítsák úgy a szövegmondatok sorrendjét, hogy számukra elfogadható szöveget kapjanak!
- b) Indokolják meg (tartalmi-logikai, valamint grammatikai kapcsolóelemek felsorolásával) a megfelelőnek tartott szövegmondat-sorrendet!
- c) Adjanak címet a szövegnek!

Megjegyezzük, hogy valamennyi gyakorlatot középiskolai tanulókkal is elvégeztettünk, itt csak a **II. gyakorlat a) és b)** feladatának jellemző megoldásait mutatjuk be táblázatos formában.

(A táblázat első sora a törölt szavakat, első függőleges oszlopa a 13 gyakorlatmegoldó sorszámát, a többi függőleges oszlop az egyes megoldásokat tartalmazza.

Megoldások a II/a) feladathoz

	1.	2.	3.	4.	5.
	Vigyáznunk	emberekre	hanem	beszélnek	szavukat
(1)	Figyelni	emberekre	Hanem	beszélnek	szavukat
(2)	Figyelni	emberekre	Hanem	fordulnak	szavukat
(3)	Figyelni	emberek	-	beszélnek	vendég
(4)	-	emberekre	beszélnek	szólnak	ember
(5)	Figyelni	emberekre	hanem	beszélnek	ember
(6)	Figyelni	emberekre	keltének	beszélnek	szavát
(7)	-	emberekre	hanem	szólnak	szavukat
(8)	-	emberekre	hanem	szólnak	szavukat
(9)	Figyelni	emberekre	hanem	beszélnek	ember
(10)	Utalni	emberekre	hanem	beszélnek	ember
(11)	Figyelni	emberekre	hanem	beszélnek	szavukat
(12)	-	-	hanem	szólnak	szavát
(13)	-	-	hanem	szólnak	vendég

	6.	7.	8.	9.	10.
	Vigyáznak	se	történetkéket	maguk	társaság
(1)	Törekednek	se	csak	maguk	közönség
(2)	Törekednek	se	csak	maguk	közönség
(3)	Kényszerít	se	történetet	saját	közönség
(4)	Figyelnek	se	történeteket	-	hallgatóság
(5)	Figyelnek	se	csak	-	közönség
(6)	Törekcszenek	se	történeteket	saját	közönség
(7)	Törekednek	se	csak	-	közönség
(8)	Figyeljenek	se	csak	-	-
(9)	Gondol	se	csak	saját	közönség
(10)	Utalnak	se	annál	-	közönség
(11)	Törekednek	se	-	-	közönség
(12)	Koncentrálnek	se	érdekesen	meséjük	tanulók
(13)	Gondolnak	se	mesékről	mesék	-

	11.	12.	13.	14.	15.
	Kedvelik	mert	érdekességet	nyújtanak	az
(1)	Sokszor	mert	stílusát	teremtenek	az
(2)	Sokszor	hiszen	-	keltének	az
(3)	-	-	-	teremtsenek	az
(4)	-	-	-	kölcsönöz	-
(5)	Sokszor	hiszen	modorát	keltének	az
(6)	Gyakran	mert	stílusát	teremtenek	-
(7)	Gyakran	hiszen	-	-	-
(8)	-	-	-	teremtenek	az
(9)	Sokszor	mert	-	-	az
(10)	Sokszor	-	-	teremtenek	az
(11)	Szeretik	mert	-	teremtenek	az
(12)	Gyakran	mert	-	teremtenek	az
(13)	Kedvelik	hogya	-	teremtsenek	az

	16.	17.	18.	19.	20.
	Az	nem	akikhez	megőrzése	emberek
(1)	Az	nem	akikhez	miatt	emberek
(2)	Az	nem	akiknek	miatt	emberek
(3)	-	nem	akik	-	emberek
(4)	-	-	-	a	emberek
(5)	-	nem	akik	ami	emberek
(6)	-	nem	akiknek	-	-
(7)	-	-	-	-	-
(8)	Az	-	-	a	emberek
(9)	-	-	akikhez	sem	emberek
(10)	-	-	akiknek	a	emberek
(11)	Az	-	akikhez	ami	ember
(12)	-	-	akik	-	emberek
(13)	Az	-	amiről		

Megoldások a feladathoz

(A táblázat első oszlopa a 13 gyakorlatmegoldó sorszámát, a következő oszlop a **II/b)** feladatra adott megoldásokat tartalmazza.

(1)	Ezek az emberek a maguk kiválóságának bizonyítására, a közönség elbűvölésére törekednek.
(2)	Ezeket az embereket a tetteik miatt kerülni kell.
(3)	Ezek az emberek ezzel a stílussal más emberekkel szeretnének jobban lenni.
(4)	Az ilyen társaságot tanácsos elkerülni.
(5)	Vannak emberek, akik csak érdekből társalognak, haszonlesők, semmit nem jelentesz nekik. Tanácsos őket elkerülni.
(6)	Kerüljük az olyan embereket, akik azért értenek egyet a társasággal, mert hasznot akarnak húzni belőlük. Ezek az emberek nem foglalkoznak a többiek véleményével, csak a saját érdekük fontos nekik.
(7)	Az ilyen társaságot tanácsos elkerülni, mert ... (befejezetlen)
(8)	Figyelni kell azokra az emberekre, akik az egész társasághoz fordulnak, mert így illendő.
(9)	Kerülni kell, mert nem vet jó fényt rám, ha ilyen társaságba járok.
(10)	Csak arra kell figyelni, aki jó dolgokról beszél, a többit kerülni kell.
(11)	Az ilyen emberek hamis próféták, mert ... (befejezetlen)
(12)	Kerüljük az olyan embereket, akik csak azért beszélnek, hogy a középpontba kerüljenek.
(13)	Az első mondat tartama

Tapasztalatink szerint a kreatív szövegmegközelítés érdeklődést és aktivitást vált ki egy-egy adott szöveg elemzése iránt. E szövegmegközelítés egyik főtípusa az úgynevezett *kreatív-produktív* megközelítés, amely azt a célt szolgálja, hogy a gyakorlatvégzőkben 'mozgásba hozza' az adott szöveggel kapcsolatos (legtöbbször számukra is csak látens módon) meglévő ismereteiket, valamint feltevéseiket, elvárásaikat.

A *kreatív-produktív* szövegmegközelítés (amelyet elsősorban a feladatmegoldók számára ismeretlen szövegek elemzésekor alkalmazhatunk) abból áll, hogy az elemzőknek az értelmezendő eredeti szöveg ismerete nélkül kell bizonyos előgyakorlatokat végezniük. Ennek a megközelítésnek két altípusát különböztethetjük meg.

- A *létrehozót*: egy valamilyen módon átalakított (átrendezett vagy hiányossá tett) szöveg/szövegrész változatából kell a feladatmegoldóknak számukra elfogadható szöveget 'létrehozniuk',
- A *kiválasztót*: az értelmezendő szöveg – a gyakorlatvezető által összeállított – néhány teljes vagy részleges változatából (a változatok között

célszerű, ha az eredeti is jelen van) kell egy számukra leginkább elfogadhatót (esetleg számukra legkevésbé elfogadhatót) ’kiválasztaniuk’.

A kreatív-produktív gyakorlattípus jellegéből következik, hogy *megfogalmazása a gyakorlatvezető feladata*, mint ahogy az is, hogy az elvégzett feladatot/gyakorlatot követően az eredeti szöveget is megismertesse a gyakorlat résztvevőivel. Azaz a kreatív szövegmegközelítési gyakorlatokat – az eredeti szövegekkel való egybevetéssel – megbeszéléseknek kell követnie. Ezeknek a megbeszéléseknek – többek között – az lehet a célja, hogy a gyakorlatvégzőkben váljék világossá egyrészt az, hogy milyen ismeretek birtokában kezdték el a szóban forgó feladat megoldását, másrészt az, hogy mik a vizsgált szöveg feladat tárgyát képező felépítésének jellemző tulajdonságai.

Megjegyezzük, hogy a gyakorlatban résztvevőkről soha nem az eredeti mű „visszaállítását” kell elvárni, hanem mindig az adott kérdésre nyelvileg megfelelő megoldást, valamint annak tudatosítását, hogy alkalmazásuk a gyakorlatot szolgálja.

Jegyzetek

- ¹ A gyakorlatok egy része „Benkes Zsuzsa: Szövegelemzést előkészítő kreatív gyakorlatok” címmel elhangzott az egyik Implom József helyesírási versenyen, és megjelent a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában a Nagy L. János által szerkesztett az „Implom József helyesírási verseny 2002–2003 Retorika, Márai, Helyesírás” feliratú CD-n is.
- ² V. Raisz Rózsa: *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben*. Líceum Kiadó, Eger, 2008.
- ³ Lásd ehhez: Benkes Zsuzsa – Petőfi S. János: *A vízjel nem tűnik el olyan könnyen. Versek megformáltságának megközelítése kreatív gyakorlatokkal*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- ⁴ Lásd ehhez a Balázs Géza – Benkes Zsuzsa: *Magyar nyelv a gimnáziumok és a szakközépiskolák számára* készült tankönyvsorozat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001–2006.

Irodalom

- Petőfi S. János: *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegselejtebe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- Petőfi S. János – Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. *Iskolakultúra*, Budapest, 1999.

Bíró Ferenc

Egy régió településnevei a 18. század elején

(Bél Mátyásnak Heves megyéről készült ismertetése alapján)

1. Közismert tudományos vélemény, hogy az elmúlt századokban megfogalmazott s a magyarság egészével, egyes csoportjaival, történéseivel, területi elhelyezkedésével stb. kapcsolatos (magyar és idegen nyelvű) írások többsége nem csupán egyetlen tudománynak szolgál fontos forrásként, hanem tudomány-szakok sora számára. Így tehát ugyanabban az írásos dokumentumban fontos ismereteket találnak például a településtörténet, az egyháztörténet, a kereskedelem- és birtoklástörténet, a történeti és településföldrajz, a történeti demográfia, a néprajz, a nyelvészet, a névtan stb. kutatói.

Különösen igaz ez a megállapítás a dolgozat céljára kiválasztott, a 18. század első harmadának vége táján elkészült, de kéziratban maradt megyeleírásra. Bél Mátyás a törökök kiűzése utáni, megváltozott Magyarország leírására, sokoldalú bemutatására vállalkozott megyénként. Művének címe *Notitia Hungariae novae historico geographica* (Az új Magyarország történeti és földrajzi ismertetése). A hat kötetre tervezett munkából Bél Mátyás életében négy jelent meg Bécsben 1735–42. között. A megyék többségének az anyaga kéziratban maradt fenn, így az e dolgozat alcímében szereplő Heves megyéé is.

A 18. század elején tényleges közigazgatási és bíraskodási-törvényhatósági egységnek Heves és Külső-Szolnok vármegye egésze számított, ezért Bél Mátyás is egységként kezelte e régiót, s együtt mutatja be őket, „comitatus Hevesiensis” megnevezéssel. A latin nyelvű kézirat több (részben eltérő) változatban maradt fenn. Ezek kritikai összevetése alapján jelent meg Bán Péter szerkesztésében a Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8. köteteként Bél Mátyás: Heves megye ismertetése, 1730–1735, illetőleg Matthias Bel: *Notitia Comitatus Hevesiensis, 1730–1735* címmel Egerben, 2001-ben. A forrásközlés alapelvei szerint a szerkesztő és munkatársai az említett két vármegye betűhív latin nyelvű leírását a magyar nyelvű fordítással kiegészítve egyetlen kötetben adták ki, mégpedig az eredeti latin nyelvű szövegrészeket a páros, ezek lefordított magyar nyelvű változatait pedig a páratlan oldalakon közölve. (Az utóbbiból adódóan a későbbiekben a példák idézésekor a latin eredetiből származó adatok mellett csak a páros oldalak szerepelnek az elemzésemben.) A kiadványhoz Bán Péter és B. Papp Györgyi írt bevezető tanulmányokat (7–27).

Bél Mátyás a kiválasztott két vármegye mellett gyakran utal leírásában a szomszédos (kunsági és jászági) területekre és más (Borsod, Nógrád, Pest) vármegyék közel fekvő településeire. Ezt kihasználva, e közeli (nem Heves és Külső-Szolnok vármegyei) helységek neveit is bevontam a vizsgálataim körébe.

Az 1730–35 között elkészített megyeleírás a fent említett tudománysszakok közül a névtan számára is többféle tanulással szolgál. Számba veszi az adott időszakban létező lakott helyeket nevükkel együtt, ezáltal megismerteti az akkor használt helységnevekkel, mennyiségi mutatóikkal; e nevek mindegyikét lokalizálja, vagyis igyekszik minél pontosabban megadni a denotatív jelentésüket; esetenként utal a névadás motívumaira, az idegen nyelvi megfelelőkre; közli az egyes nevek hangalakját, jelölésével rávilágít a korabeli helyesírásukra stb. Dolgozatomban azonban mindezek vizsgálatát nem tekintem kiemelt feladatomnak.

2. A kötet bevezető tanulmányaiban olvasható (15–22) Bél Mátyás-féle adatgyűjtési módszer bemutatása irányította rá a figyelmemet egy másik szempontra. A megyeleírások összeállítója az adatgyűjtés különböző formáit alkalmazta az írásban fellelhető történeti források felhasználásától a kortársak (tudós barátai, tanítványai és a megyét igen jól ismerő helyi lakosok) szóbeli tájékoztatásainak és saját megfigyeléseinek a feljegyzéséig. A térséget jól ismerő személyek és a helyi lakosok adatközlései valószínűsítik, hogy a kéziratba a mindennapi kommunikációban általánosan használt és többnyire a helyi dialektust tükröző településnevek kerültek be. Ennek feltételezésével választottam dolgozatomban fő céljaként a korszak településnév-használatának a vizsgálatát, annak kiderítését, hogy Bél Mátyás korában az akkor létező lakott helyeknek mely névváltozata volt az általános használatú, miféle szerkezeti típusok fordultak elő közöttük, illetőleg létezett-e, s ha igen, mely települések esetében lehetett jellemző a szinonímia (többnevűség) és a homonímia; miféle nyelvjárási vonásokat őriznek a számba vett településnevek.

A 18. század első fele településnév-használatának a tanulmányozása azért is fontos feladat, mivel épp ez az időszak az, amely a hivatalos helységnevadás s azon belül az ún. rendszertelen névadás első korszaka kezdetének tekinthető (vö. Mező 1982, 49, 50–74). Más szóval valószínűleg közel járunk az igazsághoz, amikor úgy véljük, Bél Mátyás feltehetőleg még döntő mértékben az ún. népi (közösségi) településneveket gyűjtötte össze: azokat, amelyeknek többsége a természetes névadás terméke, elvértve pedig olyan korai mesterséges névadásé, amelyeket az adott beszélőközösség befogadott, esetleg újraalkotott. E neveket a helyi lakosok és a településeket ismerő, térben egymáshoz közel lakó emberek az egymás közötti szóbeli érintkezésben, a mindennapi (ún. informális) beszédhelyzetekben használták (vö. Mező 1982, 42). Mivel ők csak a rendszeres használatú névalakokat ismerték, ezért ebben a formában említették a formálisabb beszédhelyzetekben is, így az adatgyűjtő Bél Mátyás és munkatársai előtt is. Ebből következően feltételezhetjük, hogy választott (késő újmagyar kori) forrásunk híven tükrözi a hivatalos névhasználat előtti állapotokat, így hű képet nyerhetünk a térség akkori településnév-használatáról.

Viszonyítási formaként az egyes lakott helyeknek a későbbi századokból, illetőleg korunkból ismert településnevei szolgálnak. A nevek minősítésében alkalmazott fogalmak és műszavaik Hoffmann István (1993) kategóriáit követik.

A névegyedek forrásbeli előfordulásait a mai hivatalos forma mellett (többnyire zárójelben) betűhíven közlöm, az oldalszám jelzésével. A helynevek alanyesetű, magyaros használatot követő említése mellett esetenként idézem a (szövegben egyéb mondatrészként szereplő) latin toldalékos alakokat is a névhasználati mód igazolására vagy cáfolására.

3. A használt főbb névszerkezeti településtípusok. Egy-egy időszakban a névhasználat egyes szintjein különösen jellemzők lehetnek a főbb névszerkezeti típusok arányai. Épp ezért a következőkben a dolgozat áttekinti a térség 191 településének a neveit, pontosabban a legalább morféányi eltérést mutató névvaltozatait (így együttesen 197-et) az alkotó névrészek száma alapján, hogy e vizsgálattal kiderüljön, a 19–20. századi hivatalos helységnevekhez képest az egy- vagy a kétrészes helységnevek voltak-e elterjedtebbek, és létezett-e az az utóbbi századokban olyan gyakori kettősség: a népi használatban a rövidebb egyrészes, a hivatalosban pedig a hosszabb kétrészesek alkalmazása.

3.1. A Heves megyére napjainkig a hivatalos nyelvhasználatban (is) olyan jellemző egyrészes településnevek a Bél Mátyás-féle régióleírásban is – két mai Szolnok megyei (*Karcagújszállás, Kolbászszerék*) kivétellel – minden esetben ugyanilyen szerkezeti formában jelennek meg, összetett vagy képzett párjuk nincs. A csoport tagjainak a száma 85 (43,14%). Névegyedei pedig: *Adács* (*Adács* 216), *Akolhát* (*Akolhata*,180), *Alattyán* (*Alatyán* 42, *Alattyán* 174, *Alatyanum* 42), *Apc* (*Apác* 42, *Apcz* 214, *Aptzum* 42), *Átány* (*Atany*188), *Atkár* (*Atkár* 46, 216), *Báb* (*Báb* 44), *Bánhalma ~ Bánhalom* (*Bankhalom* 38, *Panhalma* 184), *Bátor* (*Bator* 52, *Bátor* 228), *Bekölce* (*Bekölce* 28, *Beköcze* 50, 224), *Boconád* (*Boczonád* 192), *Bodony* (*Bodony* 226), *Csány* (*Csán* 52, *Csány* 216), *Csépa* (*Csépa* 40, *Csepae* 40, *Csepa* 178), *Cegléd* (*Czégled* 124), *Demjén* (*Damjénd* 194, *Demjénd* 52), *Detk* (*Detk* 48, 194, *Detkum* 48), *Domoszló* (*Domoszló* 194), *Dormánd* (*Dormand* 52,188, *Dormandum* 52), *Ecséd* (*Ecséd* 214), *Eger* (*Egerhez* 198, *Agrius* 50, *Agriam* 28, *Agriensem* 50, *Agriae* 28, 78), *Ellész* (*Ellész* 40, 184), *Erk* (*Erk* 192), *Fancsal* (*Fancsal* 214; ma: Rózsaszentmárton), *Fegyvernek* (*Fegyvernek* 36,184), *Fedémes* (*Fidémes* 224), *Gyüger* (*Gyikér* 40), *Gyöngyös* (*Gyöngyös* 32, 48, 212, 218; *Gemmeum* 208, *Gyöngyessum* 32, 218, *Gyöngyösium* 46, *Gyöngyesiensia* 62), *Hasznos* (*Hasznos* 30, 214), *Hatvan* (*Hatvan* 28, 198, 212; *Hatvania* 198, *Hatvaniensem* 28, *Hatvanium* 42, 198, *Hatvaninum* 198, *Hatvaninum* 32), *Heves* (*Heves* 28, 190), *Hort* (*Hort* 216), *Istenmezeje* (*Istenmezeje* 44, 224, *Isten mezei* 220), *Jánoshida* (*Janoshidja* 42, *Jánoshidjam* 42, *Janoshidiensem* 44), *Kakat* (*Kakat* 184, *Kákat* 184), *Kál* (*Kály* 44, 192, *Kaly* 44, 52), *Kápolna* (*Kapolna* 44, 192, *Kápolnam* 44), *Karácsond* (*Karácsond* 192), *Kenderes* (*Kenderes* 180, 184), *Kerecsend* (*Kerecsend* 52,194), *Kocs* (*Kocs* 52, 194), *Kompolt* (*Komput* 44, 192), *Ludas* (*Ludas* 48, 194), *Maconka* (*Maczanka* 40, *Maczonka* 226), *Maklár* (*Maklar* 52, *Maklár* 96, 188), *Martfű* (*Márfő* 184), *Markaz* (*Markasz* 194), *Nagyrev* (*Nagyrev* 38, 178, *Nagyrevium* 38), *Ördögberke* (*Ördög berke* 224), *Parád* (*Parad* 44, 52, *Parás* 44, *Paradiensis* 52, *Parád*

226), *Pásztó* (*Pasztó* 42, *Pastonem* 42, *Pásztó* 212), *Pély* (*Pély* 174), *Pétervására* (*Péter Vására* 44, *Pétervására* 226, *Pétervásárum* 44, *Péter Vasara* 44, *Petervasáriensi* 220), *Poroszló* (*Poroszló* 28, 52, 172, *Poroszló* 36, *Poroszlóense* 28, *Poroslonem* 36), *Pázmánd* (*Posznod* 194), *Recsk* (*Recsk* 44, 226, *Recskensis* 52), *Sarud* (*Sarud* 36, 174), *Sirok* (*Sirok* 30, 44, 222, 228, *Sirokum* 32, *Sirokiensis* 220), *Szajol* (*Szajol* 180, *Szajos* 38), *Szakállas* (*Szakalos* 36, *Szakálos* 184), *Szarvaskő* (*Szarvas Kő* 222, *Szarvaskőensi* 224, *Szarvaskő* 224), *Szelevény* (*Szelevény* 40, 184), *Szentdomonkos* (*Szent Domonkos* 224, *Sancti Dominici* 44), *Szentistván* (*Szent Istvány* 36, *Szent Istvan* 184, *Sancti Stephani* 36, *Sancti Stephani* 40), *Szentpéter* (*Szent Péter* 50, 194), *Szenttamás* (*Szent Tamás*, *Sanctus Thomas* 184), *Szentiván* (*Szent-Iván* 36, *Szent-Ivány* 38, *Szent Iván* 174), *Szolnok* (*Szolnok* 42, 184, *Szolnokum* 72), *Szücs* (*Szucs* 52, 224), *Szuha* (*Szuha* 40, 42, 226), *Szücsi* (*Szücsi* 214), *Tar* (*Tar* 40, 214, *Tarrum* 42), *Tatári* (*Tatári* 40, *Tatari* 40), *Terpes* (*Terpes* 228), *Tószeg* (*Tószegh* 38), *Tihamér* (*Tyhamér* 50, 194, *Tyhamir* 122), *Váraszó* (*Varaszó* 226, *Varástó* 44), *Varsány* (*Varsány* 184, *Varsan* 38; ma: *Rákóczifalva*), *Vécs* (*Vecs* 194), *Verpelét* (*Verpeléd* 192, *Verpeled* 44), *Vezseny* (*Veseny* 38, 176, *Vesen* 176), *Visonta* (*Visenta* 48, *Visonta* 48), *Visznek* (*Visznek* 44, 46, 192), *Zaránk* (*Zaránk* 50).

Amint a listából látható, a csoport tagjaira sem a többnevűség, sem a homonímia nem jellemző, vagyis a Bél Mátyás-féle adatgyűjtés és adatközlés nem nyújt példákat sem a legalább egymorfémányi különbséget mutató névváltozatokra (a *Bánhalma* ~ *Bánhalom* kettős használat kivételével), sem az azonos alakú településnevek ismétlődésére.

3.2. A névállomány másik jellegzetes csoportját azok a településnevek alkotják, amelyek a későbbi századokban hivatalosan kétrészesek lettek, a megyeleírásban azonban vagy csak egyrészesként szerepelnek, vagy pedig egy- és kétrészes változatukkal egyaránt. Összes számuk alig marad el az előző csoportétól (79; 40,1%). Közülük csak egyrészesként jelentkeznek 73 (esetükben a > után megadom a későbbi időszakban ezeket felváltó kétrészes alakokat is): *Abád* (*Abád* 36, 182, *Abad* 184 > *Tiszaabád*), *Abony* (*Abony* 52, *Abany* 188, 194 > *Füzesabony*), *Aranyos* (*Aranyos* 228 > *Hevesaranyos*), *Bakta* (*Baktha* 194, *Baktam* 52, *Bakta* 228 > *Egerbakta*), *Balla*¹ (*Balla* 226 > *Mátraballa*), *Balla*² (*Balla* 36 > *Ballapuszta*), *Bátony* (*Batony* 40, 42, 226 > *Nagybátony*), *Besenő* (*Besenő* 188 > *Besenőtelek*), *Bocs* (*Bocs* 52, 224 > *Egerbocs*), *Bod* (*Bod* 192 > *Tarnabod*), *Bura* (*Bura* 184, *Bara* 36 > *Tiszabura*), *Csász* (*Csász* 190 > *Pusztacsász*), *Csege* (*Csege* 52 > *Tiszacsege*), *Csehi* (*Csehi* 224 > *Egercsehi*), *Debrő* (*Debrő* 44, 192 > *Feldebrő*), *Derecske* (*Derecske* 226 > *Mátraderecske*), *Derzs* (*Ders* 36, 182 > *Tiszaderzs*), *Dózsa* (*Dosa* 44, *Dosae* 190 > *Jászdózsa*), *Farmos* (*Farmos* 50, 52, 188 > *Egerfarmos*), *Fényszaru* (*Fejszaru* 42, *Fényszaru* 42, *Feisgarn* 42 > *Jászfényszaru*), *Földvár* (*Földvar* 72, *Földvár* 176, 184 > *Tisza-földvár*), *Füred* (*Föred* 36, *Füred* 182 > *Tiszafüred*), *Füged* (*Füged* 192 > *Nagyfüged*), *Gyalu* (*Gyalu* 40, 178 > *Kungyalu*), *Gyenda* (*Gyenta* 184 > *Tisza-*

gyenda), *Halász* (*Halasz* 46, *Halasum* 46, *Halász* 216 > *Gyöngyöshalász*), *Halmaj* (*Halmaj* 48, *Halmai* 194 > *Gyöngyöshalmaj*), *Inoka* (*Inoka* 38, 178, *Inokam* 38 > *Tiszainoka*), *Ivánka* (*Ivánka* 174, *Ivanka* 186 > *Borsodivánka*, *Jákóhalom* (*Jakóhalom* 44 > *Jászejákóhalma*), *Körü* (*Körö* 174, *Köriensi* 36 > *Nagykörü*), *Kövesd* (*Kövesd* 226, *Kövesdum* 44 > *Erdőkövesd*), *Kürt* (*Kürth* 38, 178, *Kürthum* 38 > *Tizsakürt*), *Lelesz* (*Lelesz* 44, 224 > *Tarnalelesz*), *Lövő* (*Lövő* 52 > *Egerlövő*), *Méra* (*Mera* 192 > *Tarnaméra*), *Mindszent* (*Mindszent* 40, 42, *Mintszent* 226 > *Mátramindszent*), *Oroszi* (*Oroszi* 46, 218 > *Gyöngyösoroszi*), *Örs*¹ (*Örs* 182 > *Tiszaörs*), *Örs*² (*Örs* 44, *Oers* 190 > *Tarnaörs*), *Réde* (*Réde* 216 > *Nagyréde*), *Rékas* (*Rékas* 42 > *Zagyvarékas*), *Roff* (*Roff* 36, 180, *Roffiensi* 184 > *Tiszaroff*), *Sár* ~ *Sári* (*Sáár* 34, *Sari* 210, *Sááriensibus* 34, *Sár* 48, 218, *Sáári* 48 > *Abasár*), *Ság* (*Ságh* 38 > *Ságpusztá*), *Sas* (*Sas* 38, *Sassum* 38, *Sass* 178 > *Tizsasas*), *Solymos* (*Solmos* 44, 208, 218, *Solmoso* 210, *Solmosiensi* 218 > *Gyöngyössolymos*), *Szikszó* (*Sixo* 52, *Szikszó* 194 > *Pusztaszikszó*), *Szanda* (*Szanda* 184 > *Szandaszőlős*), *Szalók*¹ (*Szalok* 124 > *Tekeszalók*), *Szalók*² (*Szalok* 52, *Szalnokiense* 124 > *Egerszalók*), *Szék* (*Szék* 228 > *Bükkszék*), *Szenterzsébet* (*Szent Erzsébet* 224, *Sancta Elisabetha* 44 > *Bükkszenterzsébet*), *Szentgyörgy* (*Szent György* 42, 174, *Szent Györgyensem* 42, 44, *Szent Györgyinum* 44 > *Jászsalszentszentgyörgy*), *Szentimre* (*Szent Imre* 182 > *Tizsaszentimre*), *Szentjakab* (*Szent Jakab* 42, 214, *Sancti Jacobi* 42 > *Zagyvaszentjakab*), *Szentmária* (*Szent Mari* 194, *Sanctae Mariae* 44 > *Tarnaszentmária*), *Szőlős* (*Szőlős* 182 > *Tizsaszőlős*), *Tarján* (*Tarján* 212, 216, *Tarzon* 46, *Tarian* 212, *Tarjano* 210, 218, *Turzin* 46 > *Gyöngyöstarján*), *Tárkány*¹ (*Tarkan* 50 > *Felsőtárkány*), *Tárkány*² (*Tárkány* 52, 188 > *Mezőtárkány*), *Tas* (*Tas* 46 > *Tassipusztá*), *Taskony* (*Taskony* 36, 182, *Taskon* 184, *Tasconem* 36, *Taskonum* 38, *Tasken* 38 > *Pusztataskony*), *Tomaj* (*Tomai* 184 > *Pusztatomaj*), *Túr* (*Tur* 40, *Túr* 40, 172 > *Mezőtúr*), *Túrtó* (*Túrtó* 40, *Turtó* 40 > *Túrpásztó*), *Ug* (*Ugh* 38, 178, *Ugham* 38 > *Tiszaug*), *Ugra* (*Ugra* 48, 194, *Ugram* 48, *Ugrum* 48 > *Hevesugra*), *Ványa* (*Vanya* 180 > *Dévaványa*), *Várkony* (*Varkany* 38, *Várkony* 176 > *Tiszavárkony*), *Vezekény* (*Vezekény* 188 > *Hevesvezekény*), *Zsadány* (*Sadany* 44, 52, *Sadány* 52, 192 > *Tarnaszadány*).

A későbbi századokban ezeket az egyszerű szerkezetű formákat a hivatalos használatban felváltották az összetett nevek, az eredeti egyszerűek ezekben az újabbakban többnyire alaprészként (utótagként, mintegy csupán megnevező funkcióban) őrződtek tovább. A népi használatban többségük változatlanul, az eredeti egyszerű szerkezetével él napjainkig. Hogy a hivatalos érintkezésben mennyire szükség volt a megváltoztatásukra, azt szépen példázzák a megyei listában szereplő homonimák: a két-két *Balla*, *Örs*, *Szalók*, *Tárkány*.

A csoport hat tagját egy- és kétrészes szerkezettel egyaránt használták Bél Mátyás adatközlői. Ezek: az *Almagyar* (*Magyar* 124; *Almagyar* 122), *Gyöngyöspata* (*Pata* 46; *Gyöngyös Pata* 212), *Kistálya* (*Tályam* 96; *Kis Talyán* 52), *Tiszapüspöki* (*Püspöki* 36; *Tisza Püspöki* 180), *Tizszaszalók* (*Szallok* 36; *Tisza-*

Szalók 36, *Szaloco* 36, *Tisza-Szalók* 182), *Vámosgyörk* (*Györk* 46; *Vámos Györk* 216, *Eörkum* 46). E települések már Bél Mátyás korában is többnevűek voltak, a hivatalos használatban és a megyét kevésbé ismerő személyek előtt feltehetőleg inkább az összetett formában említették őket, a helybeliek, illetőleg a környék lakosai mindennapi kommunikációjuk során pedig inkább az egyszerűbb alakokon (amelyek egyúttal történetileg többnyire régebbiek is voltak). A megkülönböztető szerepű bővítményi részre a távolabbi környezet számára, sőt néha már megyén belül is feltétlenül korán szükség is volt, hiszen a létező azonos nevűség zavaró is lehetett a nyelvi érintkezésben. Emiatt jött létre az azonos alaprésztű településnevek sora: így a *Tiszaszalók* mellett a *Tekeszalók* és az *Egerszalók*; a *Kistálya* mellett a *Nagytálya*; a *Tiszapüspöki* mellett a *Gyöngyöspüspöki* és a *Szurdokpüspöki*; a *Vámosgyörk* mellett a *Hévízgyörk* és a *Galgagyörk*; a *Gyöngyöspata* mellett a *Vágpatta* stb.

3.3. A vizsgált településnév-állomány legkisebb, egyúttal legheterogénabb csoportját (33; 16,75%) azok a nevek alkotják, amelyeknek közös szerkezeti vonása a forrás alapján az, hogy mindegyikük kétrészes (összetett) alakban bukkan fel. Alcsoportjai a további életükben bekövetkezett változásaik, illetőleg korabeli használatuk alapján különülnek el.

Jó részük napjainkig változatlan szerkezetben, ugyanolyan bővítményi és alaprészszel él tovább: *Cibakháza* (*Czibakháza* 38, 176), *Cselőháza* (*Cselaháza* 44), *Csudabala* (*Csudaballya* 40), *Dorogháza* (*Dorogháza* 42, 226), *Erdőtelek* (*Erdőtelek* 188), *Felnémet ~ Felnémeti* (*Félnémet* 124, *Félnémeti* 50, 96, *Felnémet* 224), *Gyöngyöspüspöki* (*Gyöngyös Püspöki* 210, 218), *Jászberény* (*Jazberin* 44, *Jász Berinium* 42, *Jászberénium* 44, *Jazberinum* 198), *Kisköre* (*Kisköre* 36, *Kis-Köre* 36, *Kis Köre* 174), *Kisújszállás* (*Kis Ujszálaso* 180), *Kőtelek* (*Kőtelek* 174, *Vőtelek* 36), *Kunhegyes* (*Kunhegyes* 38, 184, *Kunhegyesum* 38, *KunHegyesso* 38), *Kunszentmárton* (*Kun Szent Márton* 40, 184, *Kun Szent Mártony* 40), *Kunszentmiklós* (*Kun Szent Miklos* 178), *Mikófalva* (*Mikofalva* 224), *Szurdokpüspöki* (*Szurdok Püspöki* 42, *Szurdok Püspököm* 42, *Szurdok-Püspöki* 214), *Tiszabő* (*Tiszabő* 36, 180), *Tiszanána* (*Tiszanana* 174, *Tiszananam* 36), *Törökszentmiklós* (*Török-Szent-Miklos* 180), *Túrkeve* (*Turkevi* 38).

Eredetibb kétrészes alakjukban fordulnak elő (amelyek később újabb bővítményi résszel váltak még testesebbé): *Apátfalva* (*Apátfalva* 50 > *Bélapátfalva*), *Árokszállás* (*Árokszálás* 52, *Árokszálásum* 46, *Árokszállasum* 46 > *Jászárokszállás*).

Egyes nevekben más bővítményi előtag szerepelt a 18. század elején, mint később: *Felsőnána* (*Felső Nana* 194, *Felső Nánam* 194 > *Kisnána*), *Hevesimonostor* (*Hevesiensis Monostor* 42, *Monostor Hevesiensem* 42 > *Pusztamonostor*). Látszólag ugyanilyen a *Mihálytelek* (*Mihálytelke* 42, 174, *Mihálytelkam* 42, *Mihálytelkensem* 44 > *Jásztelek*) is, azonban esetében többféle változás történt, hiszen *Mihálytelke* > *Mihálytelek* > *Jásmihálytelek* > *Jásztelek* fejlődéssel számolhatunk (vö. FNESz.).

Az alaptag szinonim párja fordul elő a *Mesterháza* (*Mesterháza* 40 > *Mesterszállás*) névben.

A forrás szerint az új megtelepedésre utaló, három névelemet tartalmazó alakot használták a *Tótújfalu* (*Totújfalu* 44, 192, *Totújfalu* 192) esetében, amely a későbbi századokban szerkezeti változással *Tótfalu*-ra redukálódott, majd pedig névrészcserével *Tófalu*-ra.

Az előző (3.2.) alcsoport néhány adatához hasonlóan a többnevűség meglétét példázzák az *Újfalu* ~ *Nádújfalu* (*Nádújfalu* 40, *Ujfalu* 42, *Nadújfalu* 226) kétrészes településnevek. Közülük hivatalossá az utóbbi, testesebb és bonyolultabb szerkezetű lett.

Az áttekintett településnév-anyagban mindössze két olyan névegyedet fedezhetünk fel, amelyek a forrás tanúsága alapján az adott korszakban kétrészes (összesített) szerkezetű voltak, azóta viszont ellipszissel egyrészessé rövidültek: a *Karcagújszállás* (*Kartzag-Új-Szállás* 40 > *Karcag*) és a *Kolbászszek* (*Kolbaszszek* 40 > *Kolbász*).

A névállomány egyetlen tagja, amely egyébként áttetsző kétrészes szerkezetű, az azonosíthatósága miatt nem szerepelt a fenti alcsoportok egyikében sem, ez az *Újszállás* név (*Ujszállásiensem* 44), a leírás alapján valószínűleg *Újszász*-nak feleltethető meg.

A forrás adatai között elkülöníthető főbb szerkezeti típusok áttekintése után tehát összességében az tűnik ki, hogy a 18. század első felében a meghatározó kategóriát még az egyrészessé jelentették (164), amelyeket (néhány kivételt leszámítva) kizárólagosan csak ebben a formában használtak a kommunikáció mindegyik színterén.

3.4. A későbbi századok kétrészes magyar településneveiben oly gyakori bővítményi részek többnyire hiányoztak a Bél Mátyás adatközlőinek a névhasználatából, elsősorban sok, az újabb századokban összetett alakított név előtagjaként álló, a település viszonylagos helyzetére utaló (s ezáltal a nyelvi érintkezésben jól informáló) helynév. A vizsgált kevés tagot tartalmazó helységnévgyűjteményből is kiderül az újmagyar kori településnév-alkotás egyik jellemzője, az, hogy előtagként miféle nyelvi eszközöket használt föl (többnyire a mesterséges névalkotás) az újabb, összetett településnevek létrehozására. A tulajdonnevek közül az ismertebb települések, vizek, hegyek, megyék nevét.

A forrás adatainak a tanúsága szerint a 18. század eleji népi településnév-használatban nem kapcsolták még össze az *Eger* helynevet a *Bakta*, *Bocs*, *Csehi*, *Farmos*, *Lövő*, *Szalók*; a *Gyöngyös*-t a *Halász*, *Halmaj*, *Oroszi*, *Solymos*, *Tarján* (kivétel: a *Gyöngyöspata*, *Gyöngyöspüspöki*); a *Heves*-t az *Aranyos*, *Ugra*, *Vezekény* (kivéve: *Hevesmonostor*); a *Tarná*-t a *Bod*, *Lelesz*, *Méra*, *Örs*, *Szentmária*, *Zsadány*; a *Tizsá*-t az *Abád*, *Bura*, *Csege*, *Derzs*, *Földvár*, *Füred*, *Gyenda*, *Inoka*, *Kürt*, *Örs*, *Roff*, *Sas*, *Szentimre*, *Szőlős*, *Ug*, *Várkony* (kivétel: *Tiszabő*, *Tizsanána*, *Tizsapüspöki*, *Tizszalók*); a *Zagyvá*-t a *Rékas*, *Szentjakab*; a *Bükk*-öt a *Szék*, *Szenterzsébet*; a *Mátrá*-t a *Balla*, *Derecske*, *Mindszent*; a *Bor*-

sod-ot az *Ivánka* elsődleges településnevekkel. A jellegzetes előtagi helyzetű közszók közül hasonlóan hiányzik még a *Nagy-* a *Bátöny*, *Füged*, *Körü*, *Réde*; a *Fel(ső)* a *Debrő*, *Tárkány* (kivétel: *Felnémet*); a *Pusztá-* a *Csász*, *Szikszo*, *Tárkány*, *Tomaj*; az *Erdő-* a *Kövesd* (kivétel: *Erdőtelek*); a *Mező-* a *Tárkány*, *Túr*; a *Füzes-* az *Abony* elől. (A *Kis-* ellenben egyszer sem hiányzik, megjelenik viszont a *Kisköre*, *Kisújszállás* nevekben.)

Szembetűnő különbséget mutat két népnév, a *jász* és a *kun* hasonló helység-névi helyzetben. A *Jász-* többnyire nincs (még) ott bizonyos nevek bővítményi részeként, így a *Dózsa*, *Fényszaru*, *Jákóhalma*, *Alsószentgyörgy* elsődleges nevekhez még nem társították; a *Berény-*hez igen. A *Kun-* viszont csupán a *Gyalu*-hoz kapcsolódhatott később, a *Kunhegyes*, *Kunszentmárton*, *Kunszentmiklós* nevekben ellenben általános használatú lehetett.

4. A településnevek nyelvjárás-történeti tanulságai. A szorosabban vett névtani jellegzetességek mellett a helynévi szórványok egyéb nyelvi vonásokról is árulkodhatnak. Bár a Bél Mátyás-féle megyeleírásban viszonylag nem nagy számú településnév jelentkezik, azonban ennek ellenére néhány korabeli nyelvjárás, elsősorban hangtani jelenség felismerhető benne. Mint a régi írott források esetében általánosan, a vizsgált latin nyelvű kéziratban is nehezítik az efféle vizsgálatot a helyesírás és hangjelölés következetlenségei, megbízhatatlanságai, hiányosságai. Az utóbbiak miatt több esetben csupán valószínűsíthetjük némely nyelvjárás jelenség meglétét.

A bemutatott terület egyébként zömmel a palóc nyelvjárás régió közép-, déli és Eger vidéki csoportjával esik egybe, illetőleg az ezektől délre és keletre fekvő szomszédos határsávval (vö. Kiss Jenő 2001). Bél Mátyás helyi adatközlői is nagy valószínűséggel e régióból származó s ott élő személyek voltak, tehát a településnevek ejtésében is saját nyelvjárásuk használatát tükröztették vissza. A hangtani vonások közül legszembeütőbbben a fonémagyakorosságok, a fonémák előfordulásainak az eltérései mutatkoznak meg.

A magánhangzós jelenségek közül az *i*-zés nyomai bukkannak fel az Eger melletti *Tihamér*-nak a *Tyhamir* (122) és *Jászberény*-nek a *Jazberin* (44), *Jászberinium* (42), *Jazberinum* (198) formájú említésekor. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindkét településnév adatai között szerepel az *é*-ző alak is: *Tyhamér* (50), *Jászberénium* (44). Szintén zártabb magánhangzót, rövid *i*-t feltételezhetünk a *Túrkeve* végén ((*Turkevi*, 38) és a *Fedémes* első szótagjában (*Fidémes*, 224). Hasonló ejtést eredményezett a *-je* birtokos személyjel hangtani változatának a használata az *Istenmezeje* név végén: (*Isten mezei* (220), bár mai alakjában is előfordul (*Istenmezeje* 44, 224).

Az ellenkező jelenségre, a nyíltabb magánhangzó előfordulására is adódik példa a leírásban, az *o* helyén *a* áll az *Abony* (*Abany*, 188, 194; de *Abony* is, 52), a *Maconka* (*Maczanka* 40; de *Maczonka* is, 226), és a *Várkony* (*Varkany* 38; de: *Várkony* is, 176) nevekben. Az ellentéte, lényegében az *á* utáni *o*-zás mutatkozik a *Szakállas* helynév *Szkalos* (36), *Szakalos* (184) említéseiben.

Kérdés, mennyire valós ejtést tükröz a *Füred*-nek a *Föred* (36) és a *Körü*-nek a *Körö* (174) írott megfelelője. Ha az első valóságos, akkor ide tartozó adat. A második esetleg hosszú *ő*-vel a végén is hangozhatott, akkor pedig időtartamban is eltérnek. Csak a nyíltabb megfelelővel a végén fordul elő a *Martfű: Márffő* (184) alakban.

A labiális magánhangzóval szemben az illabiális párjának a használatára csupán egyetlen adat vonatkozhat: a *Gyüger* helyett álló *Gyikér* (40).

Magán- és mássalhangzós jelenséget egyaránt mutat két helynév. Az *-l* kiesésével együtt járó magánhangzónyúlást valószínűsíthetünk a *Bekölce* falunév *Beköcze* (50, 224) írásmódja mögött, *Bekőce* ejtést feltételezve (de: *Bekölcze* is, 28). A *Kompolt* mindegyik szövegbeli említése *Komput* (44, 192), második magánhangzója felső nyelvvállásúvá záródott és feltehetőleg hosszú *ú*.

A mássalhangzós jelenségek közül legszembetűnőbb a nazális alveoláris *n*-nek és palatális párjának, az *ny*-nek a későbbi századok köznyelvi megfelelőjétől való eltérő használata, illetőleg váltakoztatása. Egyrészt a *Besenyő: Besenő* (188); a *Csány: Csán* (52) és *Csány* (216); a *Jászberény: Jazberin* (44), *Jász Berinium* (42), *Jászberénium* (44), *Jazberinum* (198); a *Tárkány*¹: *Tarkan* (50); a *Taskony: Taskon* (184), *Tasconem* (36), *Taskonum* (38), *Tasken* (38) és *Taskony* (36, 182); a *Varsány* pedig *Varsan* (38) és *Varsány* (184) formában szerepel. Másrészt a *Kunszentmárton: Kun Szent Mártony* (40) és *Kun Szent Márton* (40, 184); a *Szentistván: Szent Istvány* (36) és *Szent Istvan* (184); a *Szentiván: Szent-Ivány* (38) és *Szent Iván* (174), *Szent-Iván* (36) változatokkal fordul elő.

A palatalizáció más esetei közül teljesen bizonyosnak látszik a *Kál -ly*-os ejtése, hiszen minden előfordulásában az utóbbi hang betűjével jelölték: *Kály* (44, 192), *Kaly* (44, 52). Ugyanez vonatkozhat a *Csudabala* korabeli megfelelőjére is: *Csudaballya* (40).

5. A dolgozat vizsgálataiból igazolódni látszik az a bevezetőben említett vélemény, hogy régi írásbeliségünk forrásai több tudományág számára is lényeges ismereteket rejtenek. Ezek közül Bél Mátyásnak a 18. század első feléből származó egyik latin nyelvű megyeírásából kigyűjtött magyar településneveket két szakterület (névtan és a dialektológia) oldaláról megvizsgálva egyrészt bebizonyosodott, hogy abban az időszakban még a későbbi kétrészes szerkezetű nevek döntő többsége is az eredetibb, egyszerűbb, egyrészes változatában élt, illetőleg a lokális viszonyokat jól ismerő személyek elsősorban azokat használták. Másrészt az is igazolódott, hogy a helyi adatközlők településnév-ejtésében nagy számban érvényesültek a regionális vagy a helyi nyelvjárás bizonyos (elsősorban a valószínűleg legjellemzőbb hangtani) sajátosságai.

Irodalom

Hoffmann István 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.

Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Budapest.

Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2.* (FNESz.) Budapest.

Mező András 1982. *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Budapest.

Bozsik Gabriella

Gondolatok a címekről és a helyesírásukról

1. „Az emberi beszédtevékenység kezdeteit épp olyan homály fűdi, mint a tulajdonnevek kialakulását” – írja Hajdú Mihály *Altalános és magyar névtan* (9) című munkájában. Már a kezdetleges kultúrákban is adtak az emberek nevet például az isteneknek, földrajzi helyeknek, eseményeknek, de az állatoknak, ünnepeknek, tárgyaknak is volt saját elnevezésük. Nyelvészek és pszichológusok egybehangzó véleménye továbbá az is, hogy csak az emberre jellemző fajspecifikus sajátosság a nyelvi jeleknek tulajdonnévként való használata.

A nyelvtudományon belül külön diszciplína – a szinonim fogalmakként használt *onomatológia* és az *onomasztika*, magyar terminussal a *névtan* és a *névtudomány* – vizsgálja a legkülönfélébb tulajdonnévfajtaikat.

Ez a tudományos tevékenység az ókori görögökhöz vezethető vissza, amelyet folytattak az ókori Rómában, utánozva a görögöket.

A középkori geszták, krónikák, történetírások gyakran tartalmaztak névgyarazatokat, különféle etimológiai fejtegetéseket kiváltképp a személy- és a helynevek világából. Megjelentek különféle keresztény életrajzi és helynévlexikonok, majd a XVII. századtól tulajdonnévszótárak is készültek.

A XVII., XVIII. század latin, majd magyar nyelvtankönyvei már olyan példákat vonultattak föl, amelyek a közszavak tulajdonnévvé válására utaltak.

A XIX. század mérőföldkönek számított, hisz világszerte ekkor indultak el látványosan a névtani tudományos kutatások. Nálunk is meghirdetett pályázatok (pl. a Magyar Tudós Társaságé), tanulmányorozatok, kötetek, névgyűjtemények összeállítása bizonyította egyértelműen, hogy elkezdődött a névanyagunkkal történő beható foglalkozás, amely azóta is folyamatos, sőt egyre intenzívebb.

2. Felvetődhet a kérdés: mindegy a helyesírási rendszerünk megalkotói, szabályozói mennyire voltak érzékenyek; hogyan tükrözték az egyes akadémiai helyesírási szabályzatok 1832-től ez idáig, a 11. kiadásig szabálypontjaik számával és tartalmával az egyes tulajdonnévfajtaikat egyre határozottabb kirajzolódását? Tekintsünk vissza 1832-ig, és vizsgáljuk meg, hogyan alakult egy új keletű tulajdonnévi alkategóriának, a címeknek az írása napjainkig.

Az 1832-ben megjelent *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai* című kötet a VI. részben, mely a nagy kezdőbetűk használatát taglalja, ezt írja: „3.) mint szinte midőn valamely név tulajdon névvé válik, nagy kezdőbetűvel kezdetik, p. o. magyar tudós Társaság. A' tulajdon nevektől származott mellék-

nevek azonban kis betűvel kezdetnek, p. o. *Pest, pesti*” (9–10). Ez az egyetlen, tartalmát illetően máig érvényes megállapítás vonatkozott a tulajdonnévirásra mindössze.

Az AkH. 1834. viszont már kibővítette az 5. paragrafusát azzal, hogy a megszólításokra vonatkozó 4. pontjában kitért a címek írására is: „... könyvek’ idézett címei is nagy betűvel kezdetnek”. A bemutatott példa: *A’ magyar tudós társaság Évkönyvei*.

Az AkHJ. 1856. szintén említi a „könyvcímek úgy nevezett czikkszavai”-t, és mivel „tulajdonnévvé váló köznevek”-nek tartja őket, a nagy kezdőbetűt javasolja, példa nélkül (15).

Az AkHJ. 1877. szerint is „a könyvek címei”, „cikkszavai” nagy kezdőbetűvel írandók: *Régi Magyar Nyelvelmékek* (29).

Igaz, hogy mindössze két év telt el, de az AkH. 1879. a *Hunyadiak Kora* és a *Szökött Katona*-féléken kívül megemlíti a hírlapok és a folyóiratok címét is: *Pesti Napló, Budapesti Szemle* (29).

Ezt a felfogást viszi tovább az AkHJ. 1900. és 1901. is (25), valamint az AkH. 1901., bár az utóbbi még megtoldja a következőkkel: „kivált ha csak egy-két szóból állnak” (23; AkH. 1902. 183. pont).

Az AkHJ. 1915. már két szabálypontban tárgyalja a címírást. A 228. pont nem hoz semmi újat az AkH. 1901.-hez képest, de a 229. pont úgy fogalmaz, hogy ha a cím „mondat vagy mondatörredék”, akkor a szövegben „idézőjelek közé vagy dült betűvel írjuk és csupán a cím első szavát írjuk nagy kezdőbetűvel”. Ezzel a címek írásában három lehetőség nyílt meg: a minden (lényeges) szavában nagy kezdőbetűs, az idézőjeles és a dült betűs írás.

Az AkH. 1922–1946. az első lehetőséget a folyóiratok, a hírlapok, sőt a könyvek, értekezések, költői alkotások, cikkek címének írására javasolta, a 228. pont pedig a dült szedésű vagy idézőjelbe tett könyv- és egyéb címek írásában csak az első szó nagybetűs kezdését javasolta.

Az AkH. 1950. csak kissé módosított az előbbieken azzal, hogy „a könyvek, értekezések címének írásában vagy az idézőjeles és csupán első szavában nagy kezdőbetűs, vagy az idézőjel nélküli, de valamennyi lényeges szavában nagy kezdőbetűs formát ismerte el helyesnek (104. pont); a dült szedésű (aláhúzott) formáról nem tett említést” (Szemere 1974. 141).

Az AkH. 1954., azaz a 10. kiadású szabályzat a tulajdonnevek írásával a 220. ponttól a 264. ponttal bezárólag foglalkozott: a személynevek írása (220–236. pont), az állatnevek (237. pont), a földrajzi nevek (238–260. pont), az intézmények nevei (261–264. pont). Az idegen eredetű személynevekről szó esik a 273–276. pontban, majd a 282–289. pontban is. A szabálygyűjtemény a 438. pontból tehát 44-ben határozza meg a tulajdonnévirás legfontosabb eseteit. A címekről pedig *A kis és a nagy kezdőbetűk* című fejezetben (120–140. pont) rendelkezik a 135. pontban: „A könyveknek, költői műveknek, értekezéseknek, cikkeknek stb. címében általában csak az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel: *Légy jó mindhalá-*

lig, Puszták népe, Az acélt megedzik; Nemzeti dal, Szondi két apródja, A város peremén; A töke, A magyar vers ritmusa, Ady és a legújabb magyar líra; stb. – Néhány címben – a kialakult hagyományt megtartva – minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel írhatunk: Magyar Szófejtő Szótár, Halotti Beszéd stb.” (32).

A 136. ponttól viszont kizárólag a nagy kezdőbetűs címek egyéb problémáit (a toldalékolásukat) részletezi (136–140. pont). A 136. pont szigorúan eltünteti az idézőjeleket a hírlapok, folyóiratok címéből, de megtilt minden egyéb, másféle kiemelés is.

A 137. pont megszabja, hogy a ragokat általában egybeírjuk a folyóiratok címével. Ha a könyvek, költői művek, értekezések, cikkek stb. több szóból álló címe szövegben fordul elő, a 138. pont javasolja az idézőjelet, de kötelező jelleggel nem ragaszkodik hozzá. Ezzel szemben az egyetlen szóból álló, valamint a többszavas, de minden lényeges szavukban nagy kezdőbetűvel írt címeket szöveg közben sem tesszük idézőjelbe: „*A reformkor hangulatát a Szózat híven fejezi ki. A XIV. század egyik becses magyar nyelvemléke a Königsbergi Töredék és Szalagjai*” (33).

A 139. és a 140. passzus a könyvek, költői művek, értekezések címének toldalékolásáról azonos módon szól, mint a folyóiratok, hírlapok esetében. Azaz a ragokat közvetlenül hozzá kell kapcsolnunk a tulajdonnévhez: „*Csokonai Dorottya-ja az első magyar komikus eposz.*” Ha viszont a cím utolsó szava raggal végződik, egy újabb ragot körülírással kerülhetünk el: „*Vörösmartynak A merengőhöz című költeménye szerelmi líránk egyik legszebb alkotása.*” Végső esetben elfogadható viszont a következő megoldás: „*Gyermekkorának emlékeit szólaltatja meg Petőfi a Szülőföldem-ben.*” Az idézőjelbe tett könyvek, költői művek, értekezések, cikkek stb. címéhez a ragok viszont mindig csak kötőjellel kapcsolódnak: „*Mikszáth regényét, a »Különös házasság«-ot filmre is átvitték*” (33).

1954 és 1984 között a tulajdonnévi alkategória határai kibővültek, mennyiségileg jelentősen gazdagodott és differenciálódott a névanyag, mert újabb alakulatok emelkedtek ki a köznevek közül, és kerültek át a tulajdonnevek körébe. A 11. kiadású szabályzat épp ezért ezt a helyesírási kérdéskört – fontossága és bonyolultsága miatt – a korábbiakhoz képest jóval részletesebben dolgozta ki.

Bizonyításképpen álljon itt a táblázat, mely az utóbbi néhány évtizedben megszületett grammatikai rendszerezések újabb szófajtani felfogását is tükrözi ortográfiai megközelítésben.

A tulajdonnevek fajtái

10. kiadás (1954)

A személynevek
Az állatnevek
A földrajzi nevek
Az intézmények neve

A tulajdonnevek fajtái

11. kiadás (1984)

A személynevek
Az állatnevek
A földrajzi nevek
A csillagnevek
Az intézménynevek
A márkanevek
A kitüntetések és a díjak neve
A címek

Az elmúlt néhány évtized névtani kutatási eredményeit bemutató számos szaktudományi munka közül J. Soltész Katalinnak emelném ki *A tulajdonnév funkciója és jelentése* című fontos kötetét, amelyben az általa kialakított csoportosítás – mely a 11. kiadású szabályzat előtt született meg – a korábbiakhoz képest újszerű. „A névfajták: A. Embernevek B. Állatnevek és tárgynevek C. Népelemek D. Helynevek E. Intézménynevek F. Szellemi alkotások nevei” (1979. 5). Az utóbbiak közé teszi a címeket, elemzi a címadás történetét, a címek szerkezeti felépítését, valamint a nehezebben kategorizálható címfajtákat.

Nem tekinti tulajdonnévnek például egyes zeneművek olyanfajta megjelöléseit, amelyek csak a hangnemet, máskor a műfajt, esetleg a sorszámot nevezik meg. Teljesen egyetérthetünk ezzel a megállapítással, mert az *A-dúr hegedűverseny*, a *g-moll szonáta* vagy az *V. szimfónia* identifikáció híján a zeneirodalomban több szerzőnél is felbukkan(hat). A pontos egyedítéshez így nincs elegendő jellemző jegy. Ezért használjuk mi is szinte megkülönböztető jelzőként azokat az informatív elemeket, melyekkel a szerzők teljesebbé tették a művük címét. F. Schubert szimfóniáiról a *Befejezetlen* és a *Tragikus* jelző sokat mond (ezek a h-mollban és c-mollban megírt zenekari művek), a *Búcsú*, az *Üstdobütés*, az *Üstdobpergés*, az *Óra* szavak jelentése pedig mindannyiunknak Haydn legismertebb szimfóniáinak a világát idézi.

Sokkal nehezebb felismernünk az olyan zeneműveket, amelyekben nincs műfajjelölő szó. Ezek joggal az irodalmi művekre emlékeztetik J. Soltész Katalint. Például: *Amit a hegyen hallani*, *Az istenek alkonya*, *A háromszögletű kalap*. Itt a nagy kezdőbetű miatt feltételezzük, hogy tulajdonnévvel állunk szemben, de a szellemi alkotás hovatartozása, tartalma nehezebben fejthető meg, pontosabban több csoportba is beilleszthető első látásra.

Az újság- és a folyóiratcímek azért problémásabbak a szakember szerint, mert állandóan új tartalommal, más-más szöveggel jelennek meg, holott a szabályzat az állandó címek között emlegeti őket. „A folytonosságot, az egységet tulajdonképpen csak a lapcím azonossága biztosítja, sokkal inkább, mint a szer-

kesztőség, a munkatársi gárda...” (uő. 101). Emiatt az ilyen átmeneti eseteket a címek és az intézménynevek határmezsgyéjére teszi.

Figyelemre méltó a szerzőnek a szófaji határkérdéseket felvető megállapítása is, mely szerint az újságokban szereplő, összefoglaló tartalmú, egész mondatos címek csak abban az esetben válhatnak tulajdonnévvé, ha már leírtuk, kinyomtattuk és hivatkoztunk is rájuk: „*Bemutatták a Verses Szentírás hasonmását. A klímavédelem a túlélés kulcsa. Beiktatták Rotterdam muzulmán polgármesterét.*” Ezek a cím módjára viselkedő mondatok gyakran a cikket nyitják vagy más helyen, de előfordulnak a szövegben.

A címeknek a tulajdonnévi alkategóriában elfoglalt helyét nem könnyű meghatározni ma sem, de nehézséget jelent a fogalom jelentésének értelmezése is. Mi minden sorolható a címek közé? J. Soltész Katalin (1979) szerint többek között az irodalmi címek, az egyéb művészeti ágakhoz tartozó szöveges alkotások, az újságok és a folyóiratok, a szobrok, a festmények, a zeneművek címei, sőt a különféle sorozatok (film- és könyvsorozatok), egyes állandó rovatcímek, a rádió és a televízió rendszeres műsorainak elnevezései, hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Az AkH. 1984. tulajdonnévi fejezetének tagolása a következő: a személynevek (155–171. pont), az állatnevek (172. pont), a földrajzi nevek (173–184. pont), a csillagnevek (185. pont), az intézménynevek (186–192. pont), a kitüntetések és a díjak neve (195. pont), a címek (196–200. pont). A szabálypontok szaporodása azt érzékelteti, hogy az időközben jelentősen kibővült címanyag egyre több problémát vetett fel 25 évvel ezelőtt. A 299 pontból 5 tárja fel a címek újszerű osztályozását, valamint szövegbe illesztésük helyesírási megoldását és toldalékolásukat.

A szerkesztőbizottság különféle meggondolásból jónak látta két csoport kialakítását. Ezért különíti el egymástól a 196. pont az egyedi és az állandó címeket.

A cím szellemi alkotás neve. Az értelmező kéziszótár szerint „Szellemi alkotásnak a tartalomra utaló (rövid) megjelölése” (170). Az előírások szerint egyedi címként tartjuk számon az irodalmi művek, cikkek, képzőművészeti alkotások, zeneművek, szótárak stb. elnevezéseit.

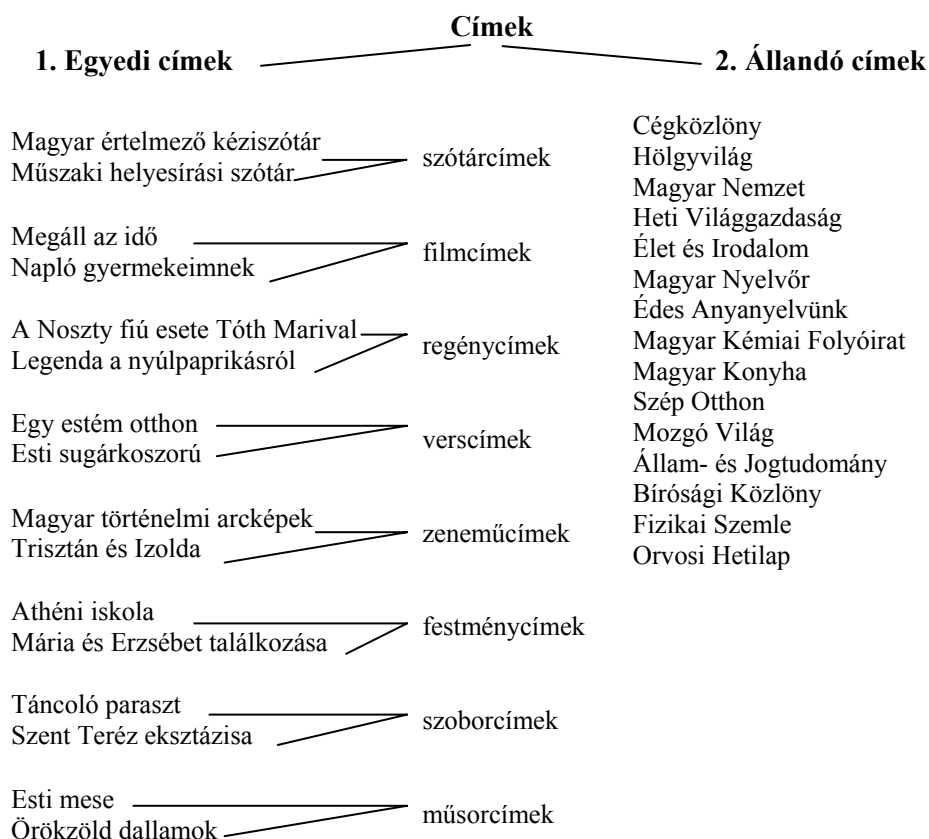
Állandó címet kapnak viszont a kiadványok, amelyek adott példányszámban valamilyen időbeli rendszerességgel (naponta, hetente, havonta, negyedévenként stb.) jelennek meg. Vagyis ugyanabból a szellemi termékből egyszerre sok lát napvilágot, de a tartalmuk számról számra változik. A 197. passzus az intézménynevekhez hasonlóan íratja a többelémű állandó címneveket, azaz az elemek nagybetűsek, kivéve az *és* kötőszót.

Az eltérést a két címtípus különböző írásmódjával jól ki tudjuk fejezni, az viszont közös valamennyiben, hogy az alakulat első szavának nagybetűje jelzi a név kezdetét. A nagyon sokféle jelentésű, egy vagy több szó alkotta egyedi címeknek csak az első szavuk és a tulajdonnévi elemek fogadhatók el nagy kezdőbetűvel. Ezt a címfajtát sok szál köti a köznevekhez, hisz jobbra közzsökből építkezik.

J. Soltész Katalin jóval korábban már emlegette besorolásában a rádió és a televízió műsorcímeit, sőt a rovatcímekeket is, ennek ellenére a 11. kiadású szabályzat a 198. szabályban többek között a műsorszámokat is megemlíti, majd két példát közöl (*Örökzöld dallamok, Esti mese*) ugyanott, illetve a tárgymutatóban szerepel a *műsorszámok címe 198.* (472).

Hajdú Mihály a 11. kiadású szabálygyűjtemény megjelenését követően, tíz évvel később – részben J. Soltész Katalin hatására – a következő tulajdonnévi rendszert alakította ki: „Személynevek, Állatnevek, Helynevek, Emberi létesítmények nevei, Szellemi alkotások nevei” (1994. 5). Az utóbbi voltaképpen egy összefoglaló cím, amely J. Soltész Katalintól származik. Az ő értelmezése, magyarázata szerint minden szellemi alkotásra az egyedi jelenség volta jellemző, legyen az könyv, szobor, zenemű, festmény, film stb. megnevezése annak ellenére, hogy több példány is készülhet belőle.

Táblázatunk példái a három (196–198.) legfontosabb szabályt illusztrálják.

A 199. pont az idézőjelek használatát illetően elég rugalmas: az „*általában nem szükséges*” megfogalmazás nem tiltást jelent az eligazodni kívánónak. Majd még szintén ebben a pontban, de egy új bekezdésben ugyanakkor „*elterjedt szó-kás*”-nak nevezi az egyedi címek idézőjelbe foglalását. Mi lehet ennek az engedékenységnak az oka? A kevésbé tulajdonnévszerű, többszavas egyedi címek elkülönítése a mondat többi részétől? Ezzel lehet meghatározni a név terjedelmét, amelyet egyébként nem is mindig könnyű megállapítani? A tudományos cikkekben, nyelvészeti dolgozatokban egyébként szabályos tipográfiai eljárás a címek kiemelése kurziválással vagy az idézőjelek alkalmazásával, illetőleg időnként mindkettővel.

A címeket, mivel igen gyakran szövegben fordulnak elő, különféle todalékokkal látjuk el. A ragokat és a jeleket általában egybeírjuk a címeccel (200. pont). Ha viszont valamiféle írásjellel vagy ragos szóval végződik a cím, meg kell őriznünk az eredeti alakot, és a kötőjel segít a todalékolásban.

A *-beli* képzőt és a képzőszerű utótagokat a cím eredeti alakjához mindig kötőjellel kapcsoljuk akár egyszavas, akár többszavas. Ebben a kérdésben az állandó és az egyedi címek között nem kell különbséget tennünk. A kötőjeles megoldás a Deme László által megfogalmazott „alaktani sérthetetlenség” elvének érvényesítése, mely a többi tulajdonnévfajta is ugyanúgy vonatkozik (1989. 282).

A címek todalékolása

<u>Cím</u>	<u>Raggal</u>	<u>Képzővel</u>
<i>A magyar helyesírás szabályai</i>	<i>A magyar helyesírás szabályaiban</i> <i>„A magyar helyesírás szabályai”-ban</i>	<i>A magyar helyesírás szabályai-beli</i> <i>„A magyar helyesírás szabályai”-beli</i>
<i>Táncoló paraszt</i>	<i>Táncoló parasztot</i>	<i>Táncoló paraszt-szerű</i>
<i>Trisztán és Izolda</i>	<i>Trisztán és Izoldából</i>	<i>Trisztán és Izolda-beli</i>
<i>Szép Otthon</i>	<i>Szép Otthonnal</i>	<i>Szép Otthon-beli</i>
<i>Magyar Nyelvőr</i>	<i>Magyar Nyelvőrhöz</i>	<i>Magyar Nyelvőr-beli</i>
<i>Legyen Ön is milliomos!</i>	<i>Legyen Ön is milliomos!-t</i>	<i>Legyen Ön is milli-omos!-beli</i>

3. A következőkben érdemes röviden megvizsgálnunk, hogy az akadémiai előírások hogyan érvényesülnek a mindennapi írásgyakorlatunkban: a sajtóban, a könyvkiadásban, a reklámszövegekben, rádióban és a televíziócsatornákon, a műsorfüzetekben stb.

A norma és az úzus között elég gyakran tapasztalható eltérés arra figyelmezteti a szabályalkotókat és az -alkalmazókat, hogy – az eltelt több mint két évtized változásai miatt – a készülő akadémiai kötetnek a tulajdonnévirást bemutató

fejezetét célszerű volna több pontban módosítani. Az új kiadás ezáltal lehetővé tenné, hogy jobban tisztázódjon a kis és a nagy kezdőbetű alkalmazása például az ünnepek, az intézménynevek és az intézménynévszerű elnevezések, a mozaikszók, a rendezvények, a címek vagy a márkanévek írásában. Dönteni kellene arról is, hogy érdemes-e olyan szabályokhoz ragaszkodni az elkövetkezendőkben, amelyek tartalma már egyáltalán nem érvényesül a mindennapok helyesírásában. Gondoljunk csak az intézménynévszerű elnevezésekre, amelyeknek már a felismerése, megkülönböztetése is kategorizálási nehézségeket vet föl egyértelmű, konkrét fogódzók híján. Ezzel magyarázható bizonyára a *Jó Barát Étterem*, a *Romantik Panzió* vagy a *Kaméleon Ruhabolt* írása. Elkerülhetetlen továbbá a téma névtani vonatkozásainak, felfogásának és a helyesírási szempontoknak a minél nagyobb összehangolása. Az új szabályzatot használó felnőtt és diák, szakember és helyesírására érzékeny, igényes nyelvhasználó szeretne minél több kérdésre választ kapni, ezért elkerülhetetlen a szabálypontok és a példaanyag bővítése, valamint korszerűsítése. Továbbá nem ajánlatos megfeledezni a szabályalkotásakor a pedagógiai szempontokról, azok közül is taníthatóságról. Bonyolult megmagyarázni és elfogadtatni, mi több, objektíven osztályozni a megengedett kétféle írásmódú elnevezéseket akár egy tollbamondásban, akár egy fogalmazásban.

Lexikonok, különféle új kiadású szótárak, kézikönyvek szép számmal jelennek meg manapság, de címük írása változatos képet, elvszerűtlenséget mutat. Például: *Kortárs Magyar Művészeti Lexikon*. A 198. pont nem említi a felsorolásában a szótárcímeket, de a *Magyar értelmező kéziszótár* írásmódjával állást foglal.

Ha a kiadvány egy- vagy kétkötetes, az egyedi címekre vonatkozó szabályt kell érvényesítenünk. Helyes tehát az *Értelmező szótár+*, *Magyar szókincstár*, *Idegen szavak magyarul*, *Közgazdasági helyesírási szótár*, *Bibliai kislexikon*, *Mitológiai ábécé*.

Mivel szerkezetileg többféleképpen épülnek fel a könyvsorozatok címei, időnként nehéz megkülönböztetni a többkötetes szótárakat, lexikonokat a könyvsorozatoktól. A sorozatoknak a borítón is feltüntetett olyan címük van, amely tematikailag összefogja a 6, 10 vagy épp 19 kötetet. Például: *Magyar Kódex*. Mivel a 6 kötet együtt sorozatnak számít, helyes mind a két nagy kezdőbetű. Viszont külön-külön a kötetek (a kronológiai szempontokat figyelembe véve) saját címmel rendelkeznek. *1. Az Árpádok világa*, *2. Lovagkor és reneszánsz*, *3. Szultán és császár birodalmában*, *4. Reformkor és kiegyezés*, *5. Magyarok a XX. században*, *6. Az Osztrák–Magyar Monarchia*. Az önálló kötetcímek az írásmódjuk alapján az egyedi címek közé sorolhatók.

Az akadémiai szabályzat a sorozatok kérdésére nem tér ki részletesen. Ezzel magyarázható valószínűleg a kuszaság, a bizonytalanság. A következő példákban az a közös, hogy főként a cím jelentéséből következtethető ki a sorozatjelleg. Például: *Afrikai kaland* (sorozat), *A magyar nyelv kézikönyvtára* (sorozat),

Osiris diákkönyvtár (sorozat), *A Világirodalom Klasszikusai* (sorozat), *Ventus Enciklopédiák* (sorozat), *Magyar Építészet* (sorozat), *Magyar História* (sorozat), *100 állomás – 100 kaland* (sorozat).

Más esetekben a *sorozat* szó (többnyire kis kezdőbetűvel, szinte értelmező funkcióban) ott van a cím végén, de látjuk, nem része a névnek. Bizonyára időnként el is hagyható, mert laza kapcsolatban áll az előtte lévő névrésszel. Például: *Évezredek Bölcsessége sorozat*, *Sziget Verseskönyvek sorozat*, „*Utazzunk együtt*” *sorozat*, *Stílusok-Korszakok sorozat*, *Keleti Források sorozat*, *Novella sorozat*, *Nobel-díjasok könyvtára sorozat*.

A névadók időnként beleillesztik a címbe a *Sorozat* szót, nagy kezdőbetűvel, tulajdonnévi elemként. Például: *Háttér Esszék Sorozat*, *Krónika Sorozat*, *Móra Hangoskönyvek Sorozat*, *Üzleti Szakkönyvtár Sorozat*, *Családpedagógiai Szakkönyvek Sorozat*, *Művészet és Társadalom Sorozat*, *Európa Szótár Sorozat*, *Stein Életműsorozat*, *IN MEMORIAM SOROZAT*, „*Bölcsességek Kincsestára*” *Sorozat*.

A *sorozat*-tal szinonim fogalomként használható a *könyvek* szó (a többes szám jele miatt) bizonyos nevekben, de jelölése következtelen. Például: *Pannónia Könyvek*, *Beszélgatók Könyvei*, *TISZATÁJ KÖNYVEK*, *Magyar Anteus Könyvek*, *Kaleidoszkóp Könyvek*, *Sapientia Könyvek*, *Patika Magazin Könyvek*, *Bioenergetic Könyvek*, *Álomfogyó-könyvek*, *Rémálmok könyvek*. Ezekre a címekre is hasznos volna a következetesség érdekében kiterjeszteni a csupa nagybetűs írásmódot.

Tudvalévő, hogy nemcsak könyveket foghatunk össze egy sorozatban, hanem például filmeket is különböző zenei, történelmi, földrajzi, biológiai stb. témában. Az egyik címfajta olyan felépítésű, amelyben megtaláljuk a sorozat (*Egy lépés előre*) és külön az adott rész címét (*A szerelem örvényei*). A filmkészítő stáb, a színészek, a helyszín, az idő, a történet magva, amely állandó, és összetartja a nemritkán száz résznél is hosszabb sorozatot. Ilyen még: *Egy kórház hétköznapjai – Választások*, *Katasztrófák nyomában – Ázsiai szökőár*, *Különleges építmények – A mágnesvasutak*, *Állatpark – A Nyugati-part vadvilága*, *A természet világa – Támadnak a hangyák*. A könyvektől eltérően itt egységes a főcím és az önálló rész címének jelölése: mindegyiket egyedi címként kezelik a szerkesztők.

Más típusúak azok a sorozatok, amelyeknek minden egyes része ugyanazzal a címmel kerül a néző elé esténként. Például: *Fogyókúra másképpen*, *Barátok közt*, *Apátások és kolostorok*, *Grace klinika*. A rendező, praktikus okok miatt, időnként számozza az egyes filmeket. Például: *A palota ékköve* 42. rész, *Szívek szállodája* 27. rész, *Rejtélyek asszonya* 9. rész, *Óslények szigete* 3. rész.

A rádióban az állandó műsorok címét is az egyedi címek mintájára jelöli a műsorfüzetekben a névadók: *Jó éjszakát, gyerekek!*, *Harminc perc alatt a föld körül*, *Esti séta*, *Muzsikáló reggel*, *Többet ésszel!*, *Tények reggel*. Az Osiris Kiadó népszerű *Helyesírás* című kötete ez esetben viszont sokkal inkább az állandó

címekhez igazodást tartaná helyesnek: „*Déli Krónika, Esti Mese, Heti Hetes, Heti Hírmondó stb.*” (2004. 231).

A televízióban, de a rádióban is a *Csináljuk a fesztivált!, A szólás szabadsága, Szombat esti láz, Parlamenti napló* állandó műsorok címén kívül egyre gyakoribb újabban a szavak kötőjellel történő összekapcsolása: *Egészségünk – Tények és tévhitek, Hajnal – Táj, Tér – idő, Gondolat – jel, Határok nélkül – az irodalomról, Nap-kelte plusz, Magyarország kincsei – Várak, Magánhangzó – közéleti beszélgetések, Hang-fogó.*

A figyelemfelkeltés, a reklám eszközeként alkalmazott kisbetűs címek a harsány, színes borítókön, címdoldalakon teljesen ellentmondanak a norma követelményeinek. Elmarasztalható ezért a *fakanál, elixír, fanny, polgári otthon, nők lapja* mint folyóiratcím, de a kisbetűs rovat- és mellékletcímek sem követendők: *lakáskultúra, oktatás, receptek, utazás, egészség, szépségápolás stb.*

Két folyóirat borítójának bemutatásával szemléltethetjük a jelenlegi végletes helyesírási és grafikai megoldásokat:

polgári otthon

(Alcíme:)

lakberendezés, házépítés, stílus, elegancia

SZÉP LAK

(Alcíme:)

LAKBERENDEZÉS, ÖKOLÓGIA,
KÖRNYEZETKULTÚRA

A különböző évfordulók, ünnepek, megemlékezések kapcsán a rendezők sokféle elnevezést hoznak létre. Ezekkel pedig helyesírási és szófaji besorolási nehézségek támadnak. Ilyen pl. *a reneszánsz éve*. Valójában számos rendezvényt, kiállítást és egyéb kulturális összejövetelt szerveztek országszerte az érdeklődőknek 2008-ban. A rendezvények a szabályzat felfogása szerint általában köznevek (191. pont), emiatt pedig kisbetűsek. De mivel nem egyetlen ünnepre vonatkozott ez a megjelölés, hanem ünnepeksorozatra, rendre csupa nagy kezdőbetűvel jelent meg a reklámokban, a feliratokon, tehát úgynevezett kiemelt helyzetben. Ehhez hasonló *az Olvasás Éve* vagy *az olvasás éve* vagy *Az Olvasás Éve* vagy *az Olvasás éve?* A rendezvényeknek, konferenciáknak, kongresszusoknak is lehet címük azon kívül, hogy van egy általános, kevésbé pontos elnevezésük. Példánk: *Az agresszió kutatásról – interdiszciplináris keretben* (egy nyelvészeti konferencia témamegjelölése történt ezzel a címmel). Ebből viszont arra következtethetünk, hogy a rendezvények nevének, valamint a címeknek van egy közös határterületük, ahol átmeneti eseteket fedezhetünk fel.

A *Kék vonal* (gyermek- és ifjúsági telefonszolgálat), a *Délután – Az idős emberek segélyvonala, Caritas lelkesegély telefonszolgálat* elnevezéseknek szintén nehézkes megtalálni a helyüket a tulajdonnevek típusai között. Az egyedi címre utaló írásmód lehet a magyarázat, de rovatcímeteket is feltüntetnek így.

A rendkívül nagy tempójú technikai fejlődés, a digitalizáció, az informatika újításai, a modern eszközök (mobiltelefon, számítógép, internet stb.) teszik szük-

ségessé azt, hogy a megváltozott világban, a kor követelményeit figyelembe véve, az új szabálygyűjtemény nyújtson eligazítást például az internetes portálok, az elektronikus folyóiratok, weboldalak, honlapok stb. megszerkesztéséhez, illetve igényes nyelvi és formai megjelenítéséhez. Célszerű lenne rendezni a fentebb bemutatott problémás eseteken kívül a számtalan, forgalomban lévő nyomtatványnak, a bankok és egyéb pénzintézetek értékpapírjainak, a távközlési szolgáltatások csomagjainak címét. Mindez azért is fontos, mert ezzel a tulajdonnévfajtaival valamennyien nap mint nap kapcsolatba kerülünk: olvassuk plakátokon, műsorfüzetben, könyvesboltban, újságárusnál, vagy épp nekünk kell leírnunk az elnevezéseket, amelyek olyan szorosan tartoznak a szellemi alkotásokhoz, mint amennyire hozzánk a saját személynevünk.

A társadalmi, gazdasági, politikai változások újabbnál újabb nevet keltenek életre az elkövetkezendő években is, míg mások megszűnnek, és feledésbe merülnek.

Irodalom

- A magyar helyesírás szabályai.* 11. kiadás, 12. lenyomat. Akadémiai Kiadó. Budapest 1984.
- Bozsik Gabriella 1996. Szófaji határkérdések helyesírási vetülete. In: *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 207. 310–317.
- Deme László 1989. Névterjedelem és névtartozékok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. Balogh Lajos – Ördög Ferenc. Budapest. 282–286.
- Deme László – Fábíán Pál – Tóth Etelka (szerk.) 1999. *Magyar helyesírási szótár.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Grétsy László 1991. A műsorcímek a televízióban. *Magyar Nyelvőr.* 161–167.
- Hajdú Mihály 1994. *Magyar tulajdonnevek.* Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hajdú Mihály 1998. Tulajdonnevek a nyelvi rendszerben. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Eger. 52–65.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Nyirkos István 1998. A tulajdonnevek szófaji besorolásának kérdéséhez. In: *Tanulmányok a magyar nyelvről.* Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Eger. 57–66.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- J. Soltész Katalin 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szemere Gyula 1974. *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954).* Akadémiai Kiadó. Budapest.

Várnai Judit Szilvia 2005. *Bárhogy nevezzük... Tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Budai László

Anyanyelv-elsajátítás és idegennyelv-tanulás

Ha a hazai idegennyelv-oktatást vesszük figyelembe, a tanulók döntő többsége esetében világos az ‘anyanyelv’ és az ‘idegen nyelv’ fogalompár ellentéte. Mindaz, amit az anyanyelv szerepéről mondani akarok, erre az egyértelmű ellentétre vonatkozik.

Krashen (1981) óta illik különbséget tenni a többnyire ösztönös nyelvelsajátítás (language acquisition) és a szervezett formában történő, nagyobb részben tudatos nyelvtanulás (language learning) között. Annak a tudatában, hogy éles határvonalat a nyelvelsajátítás és a nyelvtanulás között ugyan nem lehet húzni, mégis következetesen anyanyelv-elsajátításról és idegennyelv-tanulásról fogok beszélni. Természetesen az iskoláskortól – bizonyos fokig már akár az óvodáskortól is – anyanyelv-tanulásról is beszélhetünk.

Hogy az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás között milyen hasonlóságok vannak, arról semmilyen megcáfolhatatlan ismereteink nincsenek. Abban valószínűleg nem tévedünk, hogy mind a két esetben bizonyos mennyiségű és minőségű inputra van szükség, amelyet a kisgyermek, illetve a tanuló feldolgoz és elraktároz, hogy képes legyen a nyelvi output produkálására. Az inputról és az outputról vannak ismereteink, sőt elméletek léteznek a közbeeső folyamatokról is.

1. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás közötti hasonlóságok túlértékelése

Ez a cím el is mond mindent a lényegről. Mint minden egyoldalú nézetnek, ennek is megvannak a maga negatív következményei. A továbbiakban megelégedhetünk e felfogás néhány reprezentánsával.

Claude Marcel (1853) a kisgyermek nyelvelsajátításának a módját tekintette érvényes modellnek a nyelvtanulás számára. François Gouin (1831–1896) módszere a gyermek nyelvhasználatának a sajátosságaira épül.

A direkt módszer eltúlozza és eltorzítja a természetes körülmények között történő anyanyelv-elsajátítás és a tanteremben folyó idegennyelv-tanulás közötti hasonlóságokat. Saját korlátai arra kényszerítik, hogy csaknem teljesen a konk-

rét, az objektív világra koncentráljon, kizárja a nyelvből az absztrakt, a szubjektív elemeket. A felnőttet a gyerek pozíciójába helyezi, nem engedi meg, hogy hasznosítsa saját speciális képességeit (Darian 1969).

Az a tanulási stratégia, amely a beszédet egy egyszerűbb rendszerre redukálja, jellemzőnek tűnik mind az anyanyelvét elsajátító gyermekre, mind az idegen nyelvet tanuló diákra. Mindkettőjüknek van egy telegrafikus korszaka, amelynek fő jellemzője a szabályok általánosítása (Jain 1971). Vannak, akik azt vallják, hogy az idegennyelv-tanulásnak nincsenek az anyanyelv-elsajátítástól eltérő, biológiailag igazolható kritikus periódusai.

2. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás eltérő sajátosságai

A következő két alpontban (1.2.1. és 1.2.2.) egy sor műre (Palmer 1917/1968, Lado 1964, Titone 1964, Dodson 1967, Darian 1969, Smith 1970, Beheydt 1974, Richards 1974, Halliday 1975, Dore 1975, 1977, Ervin-Tripp 1977, Bruner 1975, 1978, Budai 1979, Sampson 1982) támaszkodva különféle szempontok szerint – átfedésektől sem mentesen – összehasonlítom az anyanyelvét elsajátító kisgyermeket (L_1) az idegen nyelvet tanuló, serdülőkorban levő diákkal (L_2), hogy a különbözőségekből konklúziókat vonhassak le az anyanyelvnek az idegennyelv-oktatásban betöltött szerepére vonatkozóan.

2.1. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás közötti szubjektív különbségek

1. Az idegrendszerük állapota szerinti különbségek:

L_1 : Idegrendszere fejlődésben van, anyanyelvtudása még nem szilárd. Az anyanyelv elsajátítása az érési folyamattal párhuzamosan történik. A gyermek egy kritikus fejlődési korszakában sajátítja el az anyanyelvét, amely korszak a pubertással véget ér.

L_2 : Idegrendszere fejlett, anyanyelvtudása szilárd. Az idegen nyelvnek már nem lehet minden aspektusát kellőképpen elsajátítani, miután az érési folyamat egy bizonyos szakasza lezárult, ezért a serdülőkorban történő nyelvtanulási folyamat nem lehet azonos azzal, ahogyan a gyermek az anyanyelvét tanulja még akkor sem, ha a tanulás célnyelvi környezetben történik.

2. Képességeik szerinti különbségek:

L_1 : Vele született speciális képességek biztosítják az anyanyelv viszonylag gyors és eredményes elsajátítását. Erős benne az utánzási vágy, és anyanyelvét elsősorban utánzással, ösztönösen sajátítja el.

L_2 : A pubertáskori vagy a felnőttkori idegennyelv-nyelvtanulás többnyire tudatos tevékenység. Úgy tűnik, hogy ekkorra már elveszítjük azt a mágikus erőt, amellyel egy bonyolult grammatikai rendszert intuitíve el lehet sajátítani. Az általánosító, absztraháló képesség, a tudatosságra való törekvés, a kialakult

anyanyelvi jártasságok és készségek, a csökkent utánzási vágy és utánzókézség (különösen a kiejtés terén) kizárja a teljesen mechanikus tanulási módot.

3. Az elraktározott információk, a kialakult készségek szerinti különbségek:

L₁: Az agy még – bizonyos örökletes tulajdonságoktól eltekintve – ‘tabula rasa’, mentes minden nyelvi és asszociációs interferenciától. Megnyilatkozásainak hosszúsága limitált, még képtelen arra, hogy néhány szónál többet tervezzen előre. Még nem tud sem írni, sem olvasni.

Dore (1975, 1977), amikor egy évesnél fiatalabb gyermekek beszédfejlődését vizsgálta, arra az eredményre jutott, hogy bizonyos kommunikatív funkciók ismerete megelőzi a tényleges nyelvtudást. Azt állítja, hogy az illokúció nyelvi univerzálé, és a beszédaktus a nyelvi kommunikáció alapegysége; a korai nyelvfejlődés pedig nem más, mint a gyermek beszédszándékainak fokozatos nyelvi realizációja. Egész korán képesek felismerni olyan különbségeket, amelyeket utókérdések, udvariassági formák, megszólítások stb. közvetítenek.

L₂: Viszonylag óriási ismeretanyaggal, jobb memóriával, nagyfokú tudatossággal, nagyobb koncentráló képességgel és állhatatossággal rendelkezik. A beszédszakások és a verbális készségek kialakult rendszerének a hatására pozitívumként vagy negatívumként érvényesül az anyanyelvi transzfer. Már tud írni és olvasni.

Dore szerint az igazi különbség a gyermek és a felnőtt között nem a nyelvi struktúrák változatosságában keresendő – bár a korrall természetesen a nyelvi eszköztár is gyarapszik –, hanem abban, hogy a felnőtt körmönfontan leplezni is tudja igazi beszédszándékait.

4. Különbségek a nyelvi jel és a gondolkodás, illetve a nyelvi jel és a valóság kapcsolata között:

L₁: Először észleléseit szervezi fogalommá, majd ezt a fogalmat asszociálja a nyelvi formával. Egy új szó a gyermek nyelvében a különféle észlelések verbális szintézise, s egyszersmind az új fogalom megjelenési formája. Az új szavak elsajátítása komplex anatómiai és idegrendszeri tevékenység. A nyelv és a gondolkodás kölcsönhatásban fejlődik.

Folyamatos nyelvi kontaktus során megtanulja, hogy mindennek van neve. Felismeri a dolgok nevére utaló hangsorok jelentését, majd integrálja a dolgokat és a hangsorokat. Még nem ismer ugyanazon dolgokra utaló más nyelvű hangsorokat. Anyanyelve segítségével ismeri meg és tanulja meg manipulálni a valóságot. Amikor a gyermek először használ egy szót, arról ad tanúbizonyságot, hogy nem csupán egy nyelvi formát sajátított el, hanem az azt kísérő beszédaktust is.

L₂: A fogalom és az anyanyelvi szó oly szoros egységet alkot, hogy az idegennyelv-tanulás kezdetén a tanuló akaratlanul is anyanyelvére gondol. Az idegen nyelvi beszéd csak az anyanyelvi jelrendszeren keresztül hat. Az idegen nyelvet tanuló kezdetekben anyanyelvének fogalmi rendszerére támaszkodva fogja fel az idegen nyelvi jelentést. Csak később, sok gyakorlás, az idegen nyelv

gyakori használata után kezd egyre kevésbé támaszkodni az anyanyelvére, míg végül képes lesz az idegen nyelven ‘gondolkodni’.

Az új szót rendszerint verbális észleléssel társítja. Jobb esetekben, amikor a tanuló vizuális stimulust is kap, akkor az auditív észlelés vizuális észleléssel társul. Az új szó nem a tanuló környezetével, hanem a jelentését explicitté tevő verbális kontextussal vagy az anyanyelv megfelelő szavával van közvetlen kapcsolatban, ezért az anyanyelvi jelölő és az idegen nyelvi jelölő viszonylag erős asszociációja mellett az idegen nyelvi jelölő és a valóság kapcsolata rendkívül gyenge. Már tudja, hogy mindennek van neve. Nincs szüksége arra, hogy még egyszer ugyanazoknak a folyamatoknak vessék alá egy idegen nyelven csak azért, hogy felfogja az anyanyelven már azonosított dolgokra utaló idegen nyelvi hangsorok jelentését. Anyanyelven már integrálódtak a dolgok és a hangsorok. Sok idő kell ahhoz, hogy ugyanazon dolgokkal egy idegen nyelv hangsorai is integrálódjának.

5. A motiváció közötti különbségek:

L₁: Kezdeti stádiumban a beszédre készítő motívumok egzisztenciálisak, főként biológiai természetűek. A gyermek szükségleteinek a kielégítése érdekében kénytelen használni a nyelvet, hiszen semmi más hatékony eszköze nincs arra, hogy akarát kifejezze, de ugyanakkor megvan már benne a világ megismerésének, az önkifejezésnek a vágya is. A valóság változatossága, érdekessége elég sok impulzust ad ahhoz, hogy ébren tartsa a közlésvágyat; megerősítésként is mindig ott van az élet, a valóság egy-egy rezdülése.

L₂: A tanítási órákon kevés olyan impulzus éri a tanulót, amely valóban erős közlésvágyat ébresztene benne; a megerősítés pedig egészen más természetű, mint az anyanyelv esetében. Az idegennyelv-tanulás során hiányzik az egzisztenciális kényszer; a tanuló tudja, hogy szükség esetén anyanyelvéhez folyamodhat. Az idegennyelv-tanulást instrumentális motiváció mozgatja. Jellegzetes motívumok: dicséret, jutalom, feddés, büntetés, versengés, a társadalom tagjainak utánzása, egyéni igények (művelődési, turisztikai stb.) és foglalkozásbeli szükségletek kielégítése stb.

2.2. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás közötti objektív különbségek

1. A nyelvi input minősége közötti különbségek:

L₁: Az anyanyelv-elsajátításhoz szükséges input szervesen kapcsolódik a gyermek világához. Az anyanyelv-elsajátítás minden mozzanata szoros kapcsolatban van az étellel, összeolvad a gyermek valamennyi cselekedetével.

L₂: Az idegen nyelvi input nem kapcsolódik szervesen a tanuló világához. Az idegennyelv-tanulás még korszerű, az életszerűsége törekvő formájában is igen sokszor mesterkélt, a tanuló szemével nézve is meglehetősen primitív folyamat. A tanuló az idegen nyelvet – a modern technikai eszközöktől eltekintve – első-

sorban csak tanárjától és tanulótársaitól hallja, tehát tipikusan köztes nyelvvel konfrontálódik.

2. A nyelvi input mennyisége közötti különbségek:

L₁: Az anyanyelv elsajátítására fordítható idő mennyisége szinte korlátlan. A kisgyermek éveken át állandóan hallja a nyelvet, bőven van lehetősége a nyelv használatára, kísérletezésre, a szabályok levonására, az ismétlésre. A legodaadóbb tanítón, az édesanyján kívül környezetének minden egyes tagjától tanulhat. A gyermek csak egy inkubációs szakasz után, egy nagy mennyiségű nyelvi anyag elraktározása után szólal meg anyanyelvén. (Bár lehet, hogy ez az időmennyiség nem is olyan nagy, ha igaz, hogy a kisgyermek hallása szelektív, és azt az inputot, amelynek az alapján elsajátítja az anyanyelvét, csak a közvetlenül hozzáintézett megnyilatkozások képezik.)

L₂: A tanuló csak tized annyiszor hallja az idegen nyelvet normális iskolai körülmények között. A tanuló szinte csak a tanítási órákon találkozik az idegen nyelvvel, beszédre pedig még kevesebb lehetősége nyílik. Kísérletezésre nincs ideje, a szabályokat vagy készen kapja, vagy sokszor fel sem fogja az indukcióra fordított rövid idő alatt. Az ismétlés – mint az idegennyelv-oktatás egésze is – szükségszerűen tervszerű, de nem kellőképpen biztosított munkafolyamat. Inkubációs időre nincs lehetőség, a hallás utáni megértés és a beszédképesség fejlődése általában egyszerre történik.

3. A kisgyermek, illetve a tanuló iránt megnyilvánuló tolerancia közötti különbség:

L₁: A kisgyermeknek megengedik, hogy töredékes mondatokat produkáljon, sőt sok szülő gyermeknyelven (baby-talk) szól csemetéjéhez, akit így nem tesz gátlásossá a jól formált mondatok produkálásának a kényszere.

L₂: Az idegen nyelvi órákon általában nem engedik meg a töredékes mondatokat, a tanulót állandóan kijavítják. Sok tanulót gátlásossá tesznek ezek a javítások, és akadályává válnak a folyamatos beszéd kialakulásának.

2.3. Az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás közötti különbségekből levonható következtetések

Ahol lehetett, az előző pontokban (1.2.1. és 1.2.2.) is levontuk a tanulságokat. Mind a két pontot figyelembe véve az egyik konklúzió az, hogy a megnevezett szempontok mindegyike szerint lényeges különbség van az anyanyelv elsajátítása és az idegen nyelv tanulása között; a másik pedig az, hogy az idegennyelv-oktatás során mindenkor számolnunk kell a már jelenlevő anyanyelv hatásaival. A továbbiakban konkrét esetekre vonatkoztatom a konklúziókat.

A megnevezett különbségek némelyikére támaszkodva Dodson (1967) az indirekt (az anyanyelvre támaszkodó) és a direkt (az anyanyelvet mellőző) módszerből válogató eklektikus módszer előnyeit és hátrányait elemzi:

Ha a tanár az indirekt módszer irányába tesz lépéseket, **a)** növeli óráinak intellektuális tartalmát, és hátrányba hozza azokat a tanulókat, akiknek az intelligencia-kvóciense nem eléggé magas, és **b)** csökkenti annak a lehetőségét, hogy a tanuló aktív szóbeli kontaktusba kerüljön az idegen nyelvvel.

Ha a tanár a direkt módszer irányába tesz lépéseket, **a)** megtagadja a tanulótól azt a segítséget, amelyet a nyelvek összehasonlításából meríthetne, és **b)** mégsem tudja a tanuló számára biztosítani a kellő mennyiségű orális kontaktust az idegen nyelvvel, ami általában hiányos és pontatlan tudáshoz vezet; és **c)** könnyebbé teszi a tanuló és sokkal nehezebbé a saját maga dolgát.

Dodson 15 pontban foglalja össze azokat a javaslatait, amelyeket a negatív előjelekkel bemutatott eklektikus módszer helyett ajánl. Témánk szempontjából csak a 9. és a 10. tétel érdemel említést, amelyek szerint támaszkodni kell mindarra, amit a tanuló anyanyelvtanulása során szerzett; illetve új megvilágításba kell helyezni a fordítást. Nála a fordítás mint hasznos tevékenység gyorstolmácsolási gyakorlatokat (rapid interpretation exercises) jelent.

Beheydt (1974) az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás szubjektív jellemzői közötti különbségek enyhítése érdekében – részben Dodsonnal összhangban – a következőket említi:

Az idegennyelv-oktatásra jellemző kevésbé kedvező feltételeken jól szerkesztett tananyagokkal és megfelelő módszertani felkészültségű tanárokkal lehet segíteni. A különböző módszereket elemző sorai és jó tanácsai – bármennyire megfogadhatók is – most nem érdekelhetnek bennünket.

A lényeg mind Dodson, mind Beheydt esetében annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy egyrészt lényeges különbség van az anyanyelv-elsajátítás és az idegennyelv-tanulás között, másrészt pedig sok mindent tud már a tanuló, amikor elkezd tanulni egy idegen nyelvet. Érdeemes ezt a sok mindent Beheydt nyomán haladva szemügyre venni:

Amikor az ember egy idegen nyelvet tanul, nem ‘nyelvet’ tanul, annak már birtokában van. Azzal, hogy a tanuló elsajátította az anyanyelvét, és a legtöbb esetben már írni és olvasni is tud, egyfajta implicit tudást szerzett az emberi nyelv természetéről, sőt már bizonyos mennyiségű explicit nyelvi ismerettel is rendelkezik. Már felfedezte és hasznosítja a nyelv kommunikációs funkcióinak többségét, és képes számtalan beszédaktusra anyanyelvén. Új kódot kell ugyan megtanulnia, de már ismertek azok a célok, amelyeket egy nyelvi kóddal meg lehet valósítani. Az igazi kérdés az, hogy mennyire új az ‘új’. Megtanulni csak a különbözőségeket kell (Corder 1973). (Mindez alátámasztja azt a meggyőződésemet, miszerint az idegennyelv-oktatásban a ‘mit nem kell tanítani’ kérdése ugyanolyan fontos, mint a ‘mit kell tanítani’.)

Ezt már én mondom: A tanuló már tudja az anyanyelvét, ami azt jelenti, hogy – az iskoláskor előtti idegennyelv-tanulástól eltekintve – szóban és írásban fejlettségi és műveltségi szintjének megfelelően képes azt megérteni, önmagát jól formált nyelvi egységekben a beszédhelyzetnek és beszédszándékának megfele-

lően kifejezni. Tapasztalatai, logikai műveletei, gondolkodási stratégiái révén nagy mennyiségű világismerettel rendelkezik. Anyanyelvi tudását és világismeretét hasznosítani képes az idegen nyelvi új ismeretek megszerzése során. A korábban – az anyanyelvével együtt – tanultak hatással vannak a később tanultakra, mégpedig pozitíve, ha az új készségek egybeesnek a régiekkel, és negatíve, ha ellentétesek azokkal (pozitív és negatív transzfer vagy transzfer és interferencia). Képes természetesen a hibázásra is; nyelvi hibái részben a negatív transzfernek vagy interferenciának tulajdoníthatók.

Ha az is igaz, hogy a tanuló az idegen nyelv tanulásakor elsősorban az anyanyelve segítségével létesít kapcsolatot a valósággal, és az anyanyelve által közvetített valóság nem azonos az idegen nyelv által közvetített valósággal, akkor tudnunk kell, hogy mit takar anyanyelv-tudása és mi az a nyelven kívüli ismeretanyag, amit anyanyelvével együtt elsajátított.

Először vizsgáljuk meg, hogyan épül be anyanyelvébe az őt körülvevő valóság:

A Sapir–Whorf-féle hipotézis, amely a nyelvi determinizmust a nyelvi relativizmus elvével társítja, kimondja, hogy a nyelvi determinizmus szerint gondolkodásunkat anyanyelvünk határozza meg, a nyelvi relativizmus szerint pedig egy nyelv distinkciói nem találhatóak meg egy másik nyelvben. Whorf sokat idézett sorai ezt így fejtik ki:

We dissect nature along lines laid down by our native languages. The categories and types that we isolate from the world of phenomena we do not find there because they stare every observer in the face; on the contrary, the world is presented in a kaleidoscopic flux of impressions which has to be organized by our minds—and this means largely by the linguistic systems in our minds. We cut nature up, organize it into concepts, and ascribe significances as we do, largely because we are parties to an agreement to organize in this way—an agreement that holds throughout our speech community and is codified in the patterns of our language. The agreement is, of course, an implicit and unstated one, BUT ITS TERMS ARE ABSOLUTELY OBLIGATORY; we cannot talk at all except by subscribing to the organization and classification of data which the agreement decrees. This fact is very significant for modern science, for it means that no individual is free to describe nature with absolute impartiality but is constrained to certain modes of interpretation even while he thinks himself most free. [...] We are thus introduced to a new principle of relativity, which holds that all observers are not led by the same physical evidence to the same picture of the universe, unless their linguistic backgrounds are similar, or can in some way be calibrated (Whorf 1969: 213–214).

[Amint az gyakran előfordul az eszmék világában, itt sem teljesen eredeti meglátásokról van szó. Már Johann Herder (1744–1803) és Wilhelm von Humboldt (1762–1835) is hirdette, hogy a világ nyelvei és az általuk közvetített kultúrák nagyban különböznek egymástól. Az ő tanításukat elevenítette fel Edward

Sapir (1884–1939), amerikai nyelvész és antropológus, valamint tanítványa, Benjamin Lee Whorf (1897–1941).]

Ha kevésbé sarkosan fogalmazunk is, mint ahogyan azt Whorf tette, még mindig igaz marad, hogy az anyanyelv és az idegen nyelv két, sok mindenben különböző világot tár elénk. Többek között Corder (1973) is el tudja fogadni a nyelvi relativizmust az alábbi formában:

...it is a question of relative ease or difficulty of encoding certian more abstract concepts in one or another language, rather than the flat impossibility of doing so (Corder 1973: 76).

Hozzáteszi még, hogy ha Whorfnak teljesen igaza lenne, lehetetlen lenne a fordítás az egyik nyelvről a másikra. Az ‘azonos’ jelentések áttünetése az egyik nyelvről a másikra természetesen kisebb-nagyobb nehézségekbe ütközhet.

El is tekinthetünk a Sapir-Whorf-féle hipotézistől, attól, hogy egy-egy nyelv hogyan parcellázza fel magának a világot, hogyan alkotja meg a saját fogalmait, fogalmi rendszereit a világról, hogyan vonatkoztatja ezeket a fogalmakat a világra, és helyette Wittgenstein jelentés-definícióját (the meaning of a word is its use in the language) vehetjük alapul. Azzal azonban, hogy most már azt is valljuk, hogy a szemantikát elsősorban az érdekli, hogy egy-egy nyelvben a szavak hogyan viselkednek egymással szemben, nem csökkentjük az anyanyelvi interferencia hatásait, legfeljebb a legfőbb hibaforrást, az eltérő disztribúciót bontjuk két részre: a tényleges és az elképzelt világ(ok)ra vonatkozatható fogalmak disztribúciójára és a szavak szövegen belüli disztribúciójára.

Nézzük először a parcellák eltérő nagyságából eredő problémákat. Ha példaként megvizsgáljuk az angol *morning* és a magyar reggel referenciális jellemzőit, a huszonnégy órával kapcsolatban a következő disztribúciós különbségeket állapíthatjuk meg:

A *morning* mint napszak általában éjfél-től délig terjed (I didn't get home until two in the morning. – Itt éjjel két órától van szó.); a *Good morning* köszönés érvényességi ideje azonban túlnyúlhat a déli időpontra a tényleges ebédidőig, akár délután két óráig is. (Egy alkalommal Exeterben a menzára igyekeztem ebédelni délután két óra körül, amikor az egyik szembejövő angol kolléga, akinek a számára egyértelmű volt, hogy hová megyek, *Good morning* köszönéssel haladt el mellettem.) Ilyenformán a *morning* lefedheti a nap huszonnégy órájának a tekintélyes részét, akár tizennégy órát is. A reggel mint napszak eléggé határozatlan terjedelmű. Használata – a kezdete is és a vége is – nagymértékben függ attól, hogy ki mikor kelt fel. Köszönésként mindenképpen jóval rövidebb időre terjed ki, mint a *Good morning*, amelynek a nagyobbik része a Jó napotnak felel meg.

Mindebből milyen, a magyar anyanyelv hatásának tulajdonítható hibák származhatnak? (1) A *Good day* használata, amely odaköszönésként semmilyen

napszakban sem használható; (2) a **Good morning** időtartamának a lerövidítése – a **Good day** használatának a mellőzése esetén is.

Szövegösszefüggésekben egyrészt érvényes a **morning** = reggel képlet (*They left for Spain early this morning. I prefer coffee in the morning. She woke every morning at the same time. I walk to work most mornings.*), másrészt viszont nekünk magyaroknak nem mindegy, hogy reggelről vagy délelőtről, vagy a mindkettőről van-e szó (*Our group meets on Friday mornings. We got the news on the morning of the wedding. I'll give you a call in the morning. He's been in a meeting all morning. I only work mornings.*). Az utóbbi két mondatban segíthet a józan ész: bizonyára délelőtről van szó. A **morning** kezdetével is tisztában kell lennünk azonban ahhoz, hogy valószínűsíteni tudjuk, hogy hajnalban történetelt a szomorú esemény: *He died in the early hours of Sunday morning*. Miniket is megosztana a következő mondat: *It must have happened at about five o'clock in the morning*. Hajnali öt óra körül vagy reggel öt óra körül? Az sem mindegy, hogy tél van-e vagy nyár. A **morning, noon and night** (*She talks about him morning, noon and night. The work continuous morning, noon and night.*) semmi gondot sem okoz, ha tudomásul vesszük, hogy ez egy kifejezés az *állandóan, folyamatosan*, illetve a nekik megfelelő jelentésekkel: *látástól vakulásig, kora reggeltől késő estig, hajnaltól napestig* stb.

A következő esetekben viszont már nem a parcellák eltérő nagysága, hanem a szavaknak a szövegeken belüli disztribúciója, itt mondhatjuk úgy is, hogy kollokációja okoz gondot:

A **morning coat** (*zsakett* mint a frakk felső része), a **morning dress** (*frakk*) és a **morning sickness** (reggeli rosszullét hányással terhesség idején) nem okoz gondot a magyar anyanyelvű tanuló számára sem beszédben, sem írásban, mert a magyar anyanyelv nem csábít a használatukra, viszont a hallott vagy az írott szövegben alaposan félreértheti őket. Nem mindegy, hogy egy férfin 'reggeli kabát' vagy 'reggeli (női) ruha' van-e például egy eskövön. A 'reggeli betegség' is valami kellemetlen dolog lehet, de nem tudjuk, hogy mi az.

(A **morning**-példák forrása: Hornby 2003: 862.)

A tanulóknak a világról alkotott ismeretei, beleértve anyanyelvének használati szabályait is, sok tanítási- és tanulnivalótól mentesíti a tanárt, illetve a tanulót. Mind az anyanyelv és az idegen nyelv hasonlóságaiból és különbözőségeiből, mind a kevésbé nyelvspecifikus világismeretből és a bizonyos mértékben kultúra-specifikus nyelvhasználati szabályokból olyan következtetéseket lehet levonni, amelyek növelik az idegennyelv-oktatás hatását, miközben csökkentik a ráfordított időt és energiát.

Irodalom

Beheydt, L. 1974. *Foreign language teaching methodology. A critical discussion*. ITL 23. Review of Applied Linguistics: 39–57.

- Budai L. 1979. *Grammatikai kontrasztivitás és hibaelemzés az alap- és középfokú angolnyelv-oktatásban*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Carroll, J. B. (ed.) 1969. *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts.
- Corder, S. P. 1973. *Introducing Applied Linguistics*. Penguin Books, Harmondsworth.
- Darian, S. 1969. Backgrounds of Modern Language Teaching: Sweet, Jespersen, and Palmer. *Modern Language Journal* 53/8: 545–550.
- Dodson, C. J. 1967. *Language Teaching and the Bilingual Method*. Pitman, London.
- Dore, J. 1975. Holophrases, speech acts, and language universals. *Journal of Child Language* 2: 21–44.
- Dore, J. 1977. 'Oh them Sheriff': a pragmatic analysis of children's response to questions. In: Ervin-Tripp, S. – C. Mitchell-Kernan 1977.
- Ervin-Tripp, S. – C. Mitchell-Kernan (eds.) 1977. *Child Discourse*. Academic Press, New York.
- Gouin, F. 1880. *L'art d'enseigner et d'étudier les langues*. Sandoz et Fischbacher, Paris.
- Halliday, M. 1975. *Learning how to Mean: explorations in the development of language* Edward Arnold, London.
- Hayes, J. R. (ed.) 1970. *Cognition and the Development of Language*. Wiley, New York.
- Hornby, A. S. 2003. *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. Oxford University Press.
- Jain, M. P. 1971. Error Analysis: Source, Cause and Significance. *English Language Teaching* 25: 189–215.
- Krashen, S. D. 1981. *Second language acquisition and second language learning*. Pergamon Press, Oxford.
- Lado, R. 1964. *Language Teaching: A Scientific Approach*. McGraw-Hill, New York.
- Marcel, C. V. A. 1853. *Language as a Means of Mental Culture and International Communication; Manual of the Teacher and the Learner of Languages*. Chapman and Hall, London.
- Palmer, H. E. 1917/1968. *The Scientific Study and Teaching of Languages*. Harrap/OUP, London.
- Richards, J. C. (ed.) 1974. *Error Analysis: Perspectives on Second Language Acquisition*. Longman, London and New York.
- Sampson, G. P. 1982. Converging Evidence for a Dialectical Model of Function and Form in Second Language Learning. *Applied Linguistics* 3/1: 1–28.
- Smith, C. S. 1970. An experimental approach to children's linguistic competence. In: J. R. Hayes (ed.). 109–137.

Titone, R. 1964. *Studies in the Psychology of Second Language Learning*. Pas-Verlag, Zürich–Schweiz.

Whorf, B. L. 1969. Science and Linguistics. In: J. B. Carroll (ed.) 1969. 207–219.

Czetter Ibolya

„Az életet, úgy, ahogy van, nem lehet megérteni”¹

Az idő és az emlékezet szerveződése
és szövegszervező szerepe
Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című művében

„Az emlékezés maga az élet.”
(Saul Bellow)

Az idő és az emlékezet az önéletírásban

Minden önéletírásnak központi kategóriája az idő, hiszen a visszaemlékező én retrospektív módon tekinti át életeseményeit, a jelen nézőpontjából gondolja át, értékeli, összegezi, ítéli meg és rendezi, rendszerezi megélt tapasztalatait. Az elbeszélő elsődleges célja felhívni a figyelmet az emlékezés folyamatára, ezért a retrospektív formulák strukturálják a szöveget. A kronológia általában érvényre jut, bár nem feltétlenül jellemzője az önrásoknak a folyamatosan előrehaladó, hézagtalanul épülő narráció. Az emlékezetműködés természetét a folytonos mozgás, a folyamatjelleg határozza meg, mivel a tudatélet állandó folyamatban van, s így nem a láncszemről láncszemre egymásba illeszkedés adja a sémát, hanem sokkal inkább az a helyzet, hogy minden új visszahat a régre, s ezáltal újabb és újabb színezettel látja el a megelőzőt: „az időbe beleillesztő intenciók (...) tudatossá tesznek egy háttérrel, mégpedig az időháttérrel”.² „Az emlék és az idő szétválaszthatatlanul egymásba fonódik, és miközben az emlékek a múltba vezetnek, megformáljuk a jövőt”.³ Az emlékeket igyekszik a tudat egységes élményfolyamatba illeszteni, ezért mondja Husserl, hogy minden emlékezés tartalmaz elvárásintenciókat, amelyeknek a betöltése a jelenhez vezet, s van egy

¹ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp., 1990: 84. (A továbbiakban mindig e kiadásra hivatkozunk!)

² Edmund Husserl 2002. *Előadások az időről*. Atlantisz, Budapest, 69.

³ Schacter, Daniel, L. 1998. *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Budapest, 107.

jövőre utaló jellege is, „mégpedig az emlékezetben újra felidézett jövőjére irányuló horizontja, ami tételezett horizont”.⁴ A időben előre-, illetőleg visszaugrások, a gyakori szembesítő eljárások, a hézagos, hálózatos szövés tehát szükség-szerű velejárói az emlékezetműködés alapján szerveződő önéletírásnak, hozzáte-ve, hogy a hangsúly a mű egészében a személyiségformálódásra, a szintézisalko-tásra esik.

Az emlékezetkutatások alapján egyértelmű, hogy az emlékezet mindig több a múlt egyszerű felidezésénél. Emlékeink ugyanis nem az egyes epizódokról ké-szült pillanatfelvételek, hanem egykori tapasztalataink jelentését, értelmét, és a hozzájuk fűződő érzelmeinket is hordozzák. Az emlékek nem tényszerű beszám-olók, hanem annak a lenyomatai, amiként megéltük azokat az eseményeket. Bartlett szerint az emlékek a képzeletünk segítségével létrehozott múltbeli ese-ményeink rekonstrukciói.⁵ Már Freud is rámutatott arra, hogy emlékeink nem az igazi emlékezeti benyomást, hanem ennek későbbi átdolgozását tartalmazzák, amely átdolgozás magán viseli különféle későbbi lelki tényezők bélyegét.⁶ A pszichológia mai álláspontja szerint nincsenek „tisztá” emlékek, azaz nem in-terpretált emlékek. Még egy fragmentum esetében sem beszélhetünk mechanikus másolatról, tudniillik képzeleti elemekkel mindig kiegészülnek a tények. Az, hogy mit tartalmaz a memóriánk, függhet személyiségünktől, tapasztalatainktól, tudásunktól, szükségleteinktől stb.

A pszichológiai emlékezetmodellek általában abból indulnak ki, hogy a hosz-szú távú emlékezet kétféle, egymástól több vonatkozásban különböző tudásrend-szert foglal magában: a szemantikai emlékezetet, amely révén a világról mentális modellt alkothatunk, illetőleg az önéletrajzinak is nevezett epizodikus emlékeze-tet, amelynek személyes tapasztalati jellege lehetővé teszi, hogy tudatában le-gyünk saját identitásunknak, segítségével a múltunkban időutazást tehetünk. E kettősséget egészíti ki az explicit – implicit jelleg, az előbbi az irányítotttságot, tudatosságot, szándékosságot foglalja magában, az utóbbi pedig olyan benyomá-sok hatásait jelenti, amelyekre nem is emlékezünk. Schacter jegyzi meg, hogy az életrajzi visszaemlékezés jól kivehető struktúrákra bontható. Conway és Rubin nyomán életrajzi ismereteink három, hierarchikusan szerveződő csoportra osztha-tók: a legfelső szinten életszakaszok kapnak helyet, években vagy évtizedekben mérhető periódusok. A középső szinten helyezkednek el az általános események, és a legalsó szintre kerülnek az egyedi események: másodpercekben, percekben vagy órákban mérhető epizódok. Amikor az emberek az életükről mesélnek, akkor

⁴ Husserl: i. m. : 66.

⁵ Bartlett gondolatait idézi Daniel L. Schachter 1998. *Emlékeink nyomában*. Háttér Kiadó, Buda-pest, 31.

⁶ Vö.: Freud: Gyermekkori és fedőemlékek. In: *Mindennapi élet pszichopatológiája*. (é. n.), Somló Béla kiadása, Budapest, (Fordította: Dr. Takács Mária) 45–54.

töbnyire egymásba fonódva mindhárom szint jelen van.⁷ Az életszakaszokról és az általános eseményekről őrzött emlékeinket feltehetőleg a szemantikus memóriánkban tároljuk, míg az események részleteire s egyedi tapasztalatára vonatkozó információkat az epizodikus emlékezet őrzi meg.

Kónya Anikó még egy fontos vonást emel ki az önéletrajzi vallomásokban: a töredékességet, tudniillik az emlékezet mozaikokból építi fel a narratívumot.⁸ Az autobiográfiák rekonstruktív – konstruktív természetéhez tehát nem fér kétség. Ennek során számtalan torzító mechanizmus lép életbe, most ezek közül csupán néhányat említünk meg: például a) a képzelet keveredhet az emlékképekkel; ilyen lehet még b) az attitűdváltás, amikor múltbéli viselkedésünkből eredeztetjük jelen attitűdjeinket; gyakori c) a self/én változásának észlelése. W. James szerint identitástudatunk időbeli konzisztencia vagy azonosság észleléséből fakad. Szívesen mondjuk, hogy ugyanazok vagyunk, mint akik voltunk egykor. Némi változással, persze, számolunk, a múltunkra emlékezve újraértelmezzük a velünk történeteket, a hiányzó részeket pedig kitöltjük azzal, ami megtörténhetett volna. Ugyancsak James hívja fel a figyelmet arra, hogy viszonylag könnyen észleljük a változást a materiális selfünk/énünk tekintetében, míg a spirituális selfet viszont állandóbbnak érezzük. Kevesebb elmozdulást észlelünk a képességeinkben, személyiségünkben stb. A múlt rekonstruálását befolyásolják a változásról vagy az állandóságról vallott elképzeléseink is; d) számolnunk kell az úgynevezett fedő emlékekkel: gyermekkori emlékeink ugyanis nem a valóságot tükrözik, hanem bizonyos védelmi mechanizmusok óvnak bennünket attól, hogy szembe kelljen nézni a valósággal. A közömbös gyermekkori emlékek eltolódási folyamatnak köszönhetik létüket, ezek az élmények egyéb, jelentős hatások helyettesítői, amelyeket a lélekelemzés kifejthet, közvetlen felidézésüket belső ellenállás gátolja meg. Fennmaradásukat az elfojtott gondolattal képzettársítás kapcsolatban lévő másik emlék biztosítja; e) a sémák rendező elve is e kérdéshez tartozik. Bartlett felfogásában: „Az emlékezés nem számtalan rögzült élettelen és töredékes nyom újra ingerületbe kerülése. Képzeletbeli rekonstrukció vagy konstrukció ez, amely a múltbéli reagálások vagy élmények szervezett aktív tömegével kapcsolatos attitűdünkből, valamint a rendszerint képi vagy nyelvi formában megjelenő némi kevéske kiugró részletre irányuló attitűdünkből épül fel. Ennek következtében szinte sohasem pontos, még a mechanikus ismételtetés legdurvább eseteiben sem és egyáltalán nem is fontos, hogy ilyen legyen.”⁹ f) élettörténeti forgatókönyvek, amelyek általánosításokon, szabályszerűségeken alapulnak. Az élettörténeti forgatókönyv mikroelbeszélésekből épül fel, az egyén

⁷ Vö.: Schacter: i. m.: 128.

⁸ Kónya Anikó 1994. Az elbeszélés és az önéletrajzi emlékezet. A személyes emlékek elbeszélő és emlékezeti természete. In: Kónya A. (szerk.): *Az elbeszélés és az önéletrajzi visszaemlékezés*. ELTE Általános Pszichológiai Kognitív Programok.

⁹ Bartlett, F. C. 1985. *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest, 307.

elbeszélő struktúrába szervezi élettörténetét a történetyszerkesztés logikája szerint. Az én elbeszélőként jelenik meg, tartalmi pedig elbeszéléseként, ilyformán az önéletrajz elbeszélő szöveg, az én pedig nyelvi diskurzus eredménye.

Nem kétséges, hogy az általunk vizsgált regényes önéletrajzban is vezető szerephez jut az idő, illetőleg e kategória elválaszthatatlan a perspektíva kérdésétől, amely az önéletírásban sajátos időbeli konnotációval rendelkezik. A múlt és a jelen egyben a fokalizáció váltakozását is jelenti, hiszen a narrátor és a főhős személyazonossága ellenére más-más perspektívából látja, látatja a történetet. Genette kategóriái közül a hang és a perspektíva – vagyis a ki beszél? és a ki lát? – közötti összefüggések a hangsúlyosak, a narrátor ugyanis a jelen nézőpontjából szólal meg, a főhős viszont a múlt részese, tehát annak nézőpontját képviseli.¹⁰ Hasonló álláspontot képvisel Uszpenszkij, aki a leírt időt megkülönbözteti a leírás idejétől, s megjegyzi, hogy a két időben felvett nézőpont egybeeshet, de el is térhet egymástól.¹¹

Az idő és az emlékezet az *Egy polgár vallomásaiban*

Márai önéletrajzi művében az előbbieken röviden összefoglalt legtöbb elméleti tétel igazolását megtaláljuk. Az *Egy polgár vallomásai* a klasszikus, autodiegetikus típusba sorolható, az emlékek események formájában kerülnek elő, gyakori azonban az emlékezés folyamatára utalás, az események utólagos kommentálása, reflexív betétek alkalmazása. A konfessziókat magukban foglaló betétek lezárásaként Márai gyakorta szentenciát alkalmaz: például „Valakit szeretni kell, s tájékozatlan zavaromban honnan tudtam volna a nagy titkot, hogy nem elég szeretni? – alázatosan kell szeretni, ha nem akarunk túlságosan szenvedni érzéseinktől... (135.); „Sokáig tart, míg az ember megtanulja, hogy tulajdonképpen nincs is semmi dolga; s akkor legtöbbször elkezd végre valahol” (219.); „Az írás végső értelmében nem egyéb, mint magatartás, nagy szóval úgy mondhatnám: erkölcsi magatartás” (238.) etc. A kronológia elhanyagolása az emlékezet megbízhatóságába vetett hittel függ össze, az elbeszélőt kétségek gyötrik, több ízben pontatlanságokra hivatkozik: „Azt hiszem, mégiscsak sivár, idomtalan ház volt ez” (11.); „Személyi emlékeim homályosak...” (98.); „Nincs idő-emlékem erről az élményről. Talán csak kétszer-háromszor voltunk így együtt, de lehet, hogy sorozatosan és heteken át. Az emlék részletei feloldódnak az élmény lobogásában, mely úgy csapott fel káprázó szemeink előtt, mint a pokol tüze, ...” (132.); „Emlékezetemből jelentős időszakok nyom nélkül, a legkisebb jel nélkül kiesnek” (259.) stb. Az elbeszélés főideje azonban a múlt, amelyet időnként jelen helyettesít, evokatív, meglevenítő célzattal.

¹⁰ Genette, G.: Discours du récit. In: Genette: *Figures III.*, Paris, Seuil, 67–275.

¹¹ Uszpenszkij, Borisz 1984. *A kompozíció poétikája*. Európa Kiadó, Budapest,

A történetészövés és az emlékezetműködés sajátos mechanizmusát maga Márai fedi fel egy helyütt: „Rossz emlékező vagyok. Időszakok, emberek külseje, találkozások nyom nélkül szitálnak át emlékezetemen, mindig csak *eseménycsoportokra* emlékezem, melyek nagy, laza tömbökben kapcsolódnak össze. E tömbökben, mint az őskori gyantában a belekocsonyásodott rovar, egy-egy elmúlt ember éli jelképes életét. Akit elhagytam, annyira él csak számomra, mint az élők emlékezetében a halottak. Hálátlan emlékező vagyok. Mindig *egy-egy ember* emelkedik ki a zűrzavarból s köréje rakódnak le az emlékfoszlányok, moszatszerűen...” (241.). (A kiemelések tőlünk!) Az idézett részletben kiemeléseink jelzik a két legfontosabb prózapoétikai eljárás kulcsfogalmát: az *eseménycsoportokra* való emlékezés nyilvánvalóan az *elbeszélésalakítás* alapját adja, s a modern pszichológiai kutatások szerint, de a klasszikus pszichológiában is megerősíti azt a tényt, hogy az elbeszélés a mentális élet alapvető nem asszociatív szervezőelve.¹² Bartlett számára a narratívumok a logikus vagy sematikus emlékezet kulcsmozzanatai voltak, Janet azt hirdette, hogy a logikus szervezettségű szöveg egyenesen kulcs a racionalitáshoz, a modern emlékezetkutatás alapján pedig a séma nem csupán belső konstruktum, hanem a külső rend tükré. Az emlékezet számára minden egyéb szövegtípusnál könnyebb az elbeszélés, hiszen visszaadja az események időbeli viszonyait, a narratív újraalkotásnak ily módon a központi kategóriája az elbeszélési idő lesz, mint a szubjektum fogódzója. S a történetmondás keretében bontakozik ki a főhős perspektívája, az időben mutatkozik meg alakulása, fejlődése, személyiségének formálódása – a narratívum tehát a pszichológiai koherencia-teremtés eszköze is. Erre utalnak a műben a fejlődésregényekben oly gyakorta előbukkanó, a személyiség formálódásáról számot adó részletek: „Ez a három nap döntő ... maradt életemre. (...) Akkor tudtam meg közvetlen tapasztalásból, hogy két világ van, első és második osztály.” (79.); „Egy sors formát kapott, egy ember kissé a helyére került, a nagy közösségből kirekesztett végzetem, s ezentúl a magam útján járok. De ezt csak sokkal később tudom meg.” (119.) A történet mint a narráció sajátos formája *hőst* igényel (ez volt a korábbi idézet másik kulcsfogalma, bár ott másféle értelemben szerepel), sajátos célrendszerrel és perspektívával, s ez az ’én’ a történetek valamiféle közös (ám nem feltétlenül egységes!) nézőpontjává válik. A pszichológiai narratív kutatások szerint „Mikor történeteket értünk meg, az emberi személyközi cselekvésre vonatkozó ismereteinket, naiv szociálpszichológiánkat vetítjük rá a történetre, hogy koherenciát és sémát találjunk”.¹³ Sematizációnkat a koherencia keresése irányítja, amelyet úgy találunk meg, hogy „szándéktulaj-

¹² Sir Frederick Bartlett, Pierre Janet, Pavel Blonszkij munkáira hivatkozva említi Pléh Csaba az asszociációkritikát. Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 1996/2. 265.

¹³ Pléh Csaba: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi*, 1996/2. 265–283.

donítási masinériánkat bekapcsolva rekonstruáljuk azt az oksági (...) láncot, amely ezekhez az eseményekhez vezethetett...¹⁴

Az *Egy polgár vallomásai* két, arányosan felépített kötetre, négy-négy nagyobb, római számmal jelölt fejezetre, azon belül arab számozással kisebb epizódokra, alfejezetekre tagolódik. Az első kötetben a portrék, állóképek, életképek váltják egymást, a kora gyermekkort idézve a bérház leírásával indul a történet, majd a származási közösség, a család bemutatása következik, a harmadik fejezetet egészében az iskolás évek eseményei foglalják le, s végül a főhős közösségből kiválásának, szökésének a históriájával, illetőleg a világháború kitörésének megemlékezésével zárul. A második kötet nagyobb kihagyás után indul, az önmagára találás, érlelődés nehéz éveit tekinti át az elbeszélő, előbb a németországi élményeket (Berlinben, Lipcsében, Weimarban, Frankfurtban) eleveníti fel, majd a franciaországi tartózkodás (és az egyéb helyszíneken felgyülemlett) tapasztalatait veti papírra, hogy végül Budára, öregedő, majd az élők sorából el is távozó apjához és megtalált életfeladatához, küldetésvállalásához térjen haza. Az első megjelenés dátuma 1934, az elbeszélő-főhős tehát valószínűleg ebből az évből, harmincnégy évesen tekint vissza eddigi életútjára.

Az idő poétikája

Nyilvánvaló, hogy nincs közvetlen összefüggés az egyes műfajok, szövegtípusok és az igeidők használata között. Kétségtelen tény viszont, hogy az önéletrajz, a regényes önéletírás egyik legfontosabb poétikai kérdése az idő kategóriája, s ezen a fogalmon most nem csupán a kronologikus vonást s vele szinkronban az igeidő-használatot és annak vizsgálatát értjük, hanem tágabban értelmezzük a fogalmat. Genette és Ricoeur¹⁵ is összefüggést látott a temporalitás és a hang között, vagyis a nézőpont szerepére hívták fel a figyelmet. A narrátor a (fiktív) jelen nézőpontjából szólal meg, egy, a tudósítással rokon pozícióból, eltávolodva a közvetlen szemlélet és érintettség állapotától, ezért is válik lehetővé, hogy időnként reflexiókat, kommentárokat fűzzön a korabeli eseményekhez, vagy értékelést, minősítést kapcsoljon egy-egy részlethez (pl. a petróleummal való világitásról a villanyvilágítás bevezetésének idején Márai a következőket mondja: „...ezt az állapotot már magam is korszerűtlennek éreztem, és sértette önérzetemet, hogy ilyen elmaradt helyen kell tanyáznom” (9); másutt a házukban elhelyezkedő bankról és a velejáró magabiztosságról jegyzi meg kritikusan: „Ez a nem nagyon emelkedett szemlélet, groteszk érzés sokáig elkísért diákéveimben és külföldi csavargásaimon is; akkor már régen csódba ment ez a bank, s mégis valamilyen nyugalmat és biztonságot éreztem pénzdolgokkal szemben, mintha elsőrendű, közvetlen gyermekkori kapcsolatokat ápolnék a pénzzel, mely soha

¹⁴ Uo.: 270.

¹⁵ Genette, Gerarde 1972. Discours du récit. In: Genette, G: *Figures III*. Paris, Seuil. 67–275.

nem lehet hozzám, gyermekkori játszópajtásához, embertelenül kegyetlen.” (18); ugyancsak egy másik helyen a narrátor megpróbálja felidézni a korabeli reflexióit, amelyekre természetesen a már eltelt időben felhalmozott életbölcselet is rárétegződött: „Úgy rémlett, az emberek nem értik meg tökéletesen egymást, rettenetes harag dül közöttük, melyet csak lepleznek ideig-óráig; s mindaz, amit eddig láttam, a nagy tér érdekes látnivalóival, minden, amit szép lakásunk ablakából be lehet látni, káprázat, s azon a délutánon láttam először a világból valami ’igazit’. Így éreztem.” (53.) stb. A kiemelt részletekben is jól látszik: a főhős és a narrátor más-más hangot és nézőpontot képvisel, eltérő az idődimenziójuk, sőt, néhol az értékpozíciójuk is. Erre a tényre mutat rá Dobos István¹⁶ elemző tanulmányában. Szerinte az elbeszélő időszemlélete elégikus, hiszen minden változást értékvesztésként tudatosít, a modernizációt, a technikai vívmányokat negatív módon állítja be, s minduntalan az illúziók veszteséről, a naiv, gyermeki hit és szemlélet átalakulásáról, továtúnéséről számol be. Ezt az értékszembesítést időnként a gyermeki tudat is elvégzi, illetőleg a felnőtt megerősíti, kiegészíti a gyermeki énjének tapasztalatait. A múlt ebből következően és az értelmezői távlat által is fölértékelődik, s bár előrehaladva az én kiteljesedik, elnyeri formáját, megmunkálódik, értelemmel telítődik, mégis, mindvégig fennmarad a régi-nek értéktelibb szemlélete.

Márai vallomásainak kezdetén az elbeszélés prototípusára ismerhetünk rá, melynek időbeli kiindulópontja bizonytalan; az elbeszélő időben való elhelyezése is meghatározhatatlan, csak egy bizonyos: egy, az elbeszélthez képest későbbi állapotból és élethelyzetből kerül sor a történetmondásra. „Voltaképpen mindegy, hogy azt mondjuk: a Márai-regény története ott kezdődik, ahol a család története, és ott végződik, ahol az elbeszélés jelen ideje van, vagy pedig a család régmúlt történetét a voltaképpeni (’első’) történetből való hátratekintésnek tekintjük, és az elbeszélő jelen idejű megszólalásait egy másik történet részének.”¹⁷ Az olvasó számára a történet kezdete és végpontja pontosan nem adható meg. Bizonytalan az elbeszélő életkora is. Bár a kötetben belül valamiféle rend uralkodik, a belső logika semmiképpen sem a szigorúan vett racionális, kauzális szerveződés elveinek feleltethető meg, annál szeszélyesebb, áttekinthetlenebb, kiszámíthatatlanabb. Az időugratások játékára egy példa:

a) „**Tizennégy éves** voltam, mikor elszöktem hazulról; **aztán** már csak látogatóba jártam haza, hivatalos ünnepeken, rövid időre; az idő nagy érzéstelenítő, s **néha** már úgy tűnt, mintha teljesen begyógyult volna a sérülteknél ez a seb. De **sokkal később, tizenöt, húsz év múlva**, meglepetésszerűen, ’ok nélkül’ kiújult és csaknem elviselhetetlenül fáj;

¹⁶ Dobos István 2003. Önéletírás és regény. Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. *Irodalomtörténet* 2003/1. 131–147.

¹⁷ Kálmán C. György 1984. „Egyszer” és „mindig”: idő és emlékezés az *Egy polgár vallomásai*-ban. *Hungarológiai Közlemények* 18. évf. 4. sz. 1188.

majd elzsibbadt megint és másról beszéltünk. Szeretném az igazságot leírni **itt**. Az igazsághoz úgy szoktatom magam, mint a nagybeteg az életveszélyes, keserű orvossághoz; talán megöl, de lehet, hogy segít; tulajdonképpen nincs mit vesztenem. Az igazság, hogy lelki alkatomért, sorsom fordulásáért nem vádolhatok senkit.

Fájdalmas élmények siettették azt a lázadási folyamatot, amely tizen-négy éves koromban kitört rajtam, s **azóta is** tart, ütemesen ismétlődő visszatérésekkel; s tudom azt is, hogy **most már így lesz, amíg élek**. Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen emberem, barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírnám; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között;”

A főhős életidejének meghatározó korszakára irányítja az olvasó figyelmét, majd érzékelteti a már eltelt periódus lélekformáló és értelemadó szerepét, aztán megérkezünk a jelenbe, az ’itt és most’ helyzetébe, sőt, előre is szaladunk, jövődőlésszerű kijelentés szakítja meg a bölcséleti erővel elhangzó szavakat.

Ahogy az időben vándorol a beszélő, az elbeszélés aktusát is félbeszakítja: gyakran életképek és portrék illeszkednek az elbeszélő részletek közé, máskor esszéisztikus betétek lassítják a tempót vagy leírások: szünetek, ellipszisek váltják egymást: ilyen beékelődésnek tekinthető például a családtagok bemutatása, a családi könyvtár, a várost körbeölelő erdő vagy a fürdő bemutatása stb.

Az ’én’/self-nek az elbeszélő szövegekben betöltött kettős funkciója már-már közhelynek számít – az elbeszélő ’én’ és az elbeszélt ’én’ közti különbségtevésre nem csupán azért van szükség, mert ez utóbbi én levált, elkülönült, az előbbi pedig túlnőtt az utóbbin, hanem mert más szerepe van egyiknek is, s a másiknak is. Az elbeszélő ’én’ a narratív közvetítésben vállalt szerepe felől, az elbeszélt ’én’ pedig a történetben játszott szerepe felől közelíthető meg. Maár Judit¹⁸ elgondolása szerint „A cselekvés és a cselekvésre irányuló, azt megnevező közlés akár egyidejű, akár nem, a szöveg két különböző strukturális szintjét alkotják. Ugyanaz a személy lehet az egyik pillanatban közlő alany, narrátor, a másik pillanatban cselekvő, nem szükségszerű hosszabb idő eltelése a pozícióváltás között.” A megkülönböztetés tehát az utóidejű közlés esetén természetes, viszont épp az előbb elmondottak miatt akkor is indokolt, ha az elbeszélő alany éppen arról beszél, hogy most mit csinál, mire gondol, mit fog cselekedni stb. A Márai-műben az utóidejű közlések dominálnak, rengeteg időréteget hord egymásra a narrátor, a régmúltból félmúltba, közelmúltba vált („Harminc esztendő telik el felettünk, mire újból találkozom Emma néivel,...”), évtizedeket lép át, illetőleg

¹⁸ Maár Judit 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–105.

múltból hirtelen jelenbe vált, s a megidézés, az evokáció, a dramatizálás feszültségkeltő eszközével él („Mikor szobájának alacsony ajtaja előtt állok, érzem, hogy az ajtó mögött egy ember vár, aki erősebb, tapasztaltabb, mit sem tehetek ellene. Mérhetetlen ellenérzés tölt el.”) Alapvetően kétféle időperspektívát alkalmaz Márai, mint az önéletírások többsége, a két idő azonban mégis összeolvad, ha abból a szempontból vizsgáljuk, hogy a belső idő uralma alatt áll mindkettő, s végeredményben minden ’én’ a számadást végző ’én’-nek van alárendelve. A lélek, a psziché ideje pedig, legyen szó akár múlttól, akár jelenről, voltaképpen szubjektív, időhatárai meglehetősen rugalmasak. Az én kettős referenciájának ütköztetése strukturáló szerepű, a narráció fókuszában a történet és a történetmondás között feszülő időbeli, térbeli, narratív distanciák vagy maga az elbeszélő és a történetmondásos beszédhelyzet áll. A kétféle idő természetesen a perspektíva váltakozását is magában foglalja. „A fokalizáció alapjelentésében a térbeli és az ehhez kapcsolódó időbeli helyzetek kijelölésére vonatkozik, de tárgyan érve a morális, intellektuális stb. értékelési rendszer kialakítását is magában foglalja” – állapítja meg Tátrai¹⁹, majd hozzáteszi, hogy alapvetően két lehetőséget szoktuk megkülönböztetni a fokalizációnak. Külső nézőpontról akkor beszélhetünk, ha az elbeszélő külső, kívülálló megfigyelőként fokalizálja a történetet, belső nézőpontról pedig akkor, amikor a történet egyik szereplőjére tevődik át a tájékozódás kiindulópontja. Nem egyszerűen az átélő – szemlélő kettősségről van azonban szó, hiszen az önéletrajzok esetében eleve referenciális kapcsolatból indulunk ki: az elbeszélő ’én’ közvetlen viszonyban van az egyik szereplővel, vagyis az elbeszélő ’én’-nel. Ilyen megközelítésben a belső nézőpontra korlátozódik az elbeszélés, a helyzet azonban ennél bonyolultabb, tudniillik az elbeszélő én szituációs kontextusa különbözik az elbeszélő én szituációs kontextusától, ezért célszerűbb megkülönböztetni az elbeszélő és az elbeszélő ’én’ nézőpontját, mert hol az egyik, hol a másik jelenik meg a fokalizáló szerepében. Amikor az elbeszélő ’én’ nézőpontja van jelen, akkor az emlékező megpróbálja rekonstruálni egykori önmagát, vagyis szemlélő énként gondolja el az átélő énjét, s az olvasóval együtt újrafelfedezi az emlékezetében feltárulkozó világot. Ekkor jön létre az az állapot, amelyet Tátrai is idéz fentebb említett művében²⁰: „Aki vagyok, az emlékszik arra, hogy valamikor kisfiú volt és megnézett egy fát”. Lássunk példát arra, amikor az **elbeszélő én a fókuszalkotó**:

b) „A templom másfél méteres ablakmélyedéseiben, a vaskosaras ablakon át, vastag aranycsíkokban csurog be a nap, az oltárt frissen keményített, csipkével szegélyezett, hófehér vászonkendővel takarták le, két szál gyertya ég csak az oltár két oldalán, az evangélium könyvtartói mö-

¹⁹ Tátrai Szilárd 2002. *Az ’én’ az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése.* Argumentum Kiadó, Budapest. 75.

²⁰ Tátrai Szilárd 2002. 71.

gött, a pap violaszínű vagy fehér-arany miseruhában, kényelmesen tesz-vesz, s halk szavakkal utasít engem, aki karingben, vörös ministránsi szoknyában csetlek-botlok az oltár lépcsőin, segítetek lapozni a misekönyvet, csurgatom a kehelybe a savanyú misebort s a pap kezére a vizet... „*Introibo ad alterem dei...*” – mormogom meggyőződéssel, mikor a sekrestyéből érkezem, az oltár lépcsői elé lépünk, s büszkén rázom úrfelmutatáskor a csengőt, melynek üde-ezüst zenéje elárad a templomban. Olyan édes ízű, napsugaras, szagos csönd ez, a miséző pap mormogása oly álmosító, hogy kedvem lenne leülni az oltár lépcsőjére, s kucorogva elaludni ebben a halk zsongásban, ebben a kegyes és jó szagú hangulatban.” (109.)

A megidézett, megelevenített múltat jelzi az igeidő jelene, amely azt a benyomást és illúziót kelti, mintha itt és most kelne életre a narrátor-főhős korábbi énje. A retrospekciónak azzal a típusával találkozhatunk, amikor emlék emléket generál: „Egy-egy május reggeli mise ma is üde és szelíd színekkel világít emlékezetemben” – vallja meg az idézet bevezető mondatában a beszélő, s aztán hirtelen a régmúltba rántja az olvasót, hogy valamivel később az élményközelből ismét a szentenciózus távlatokig lendítse: „Mennyi zavar, az összetartozásnak, kapcsolatoknak milyen összefonódott, érthetetlen szövevénye ez a május!” (110.) A főhősről tehát a narrátora terelődik a figyelem, állandó oszcillálás tapasztalható, a fókuszváltás folyamatosan érzékelhető, a jelen és a múlt összekeveredik. Ez utóbbi fogalmak meghatározásakor magunk is oszthatjuk Bors Edit²¹ véleményét, aki arra figyelmeztet, hogy az önéletíró (részint pszichikai, részint egyéb okokból) meglehetősen szubjektív módon éli meg, mit sorol a múltba és mit a jelenbe, ezért célszerűbb a rugalmasabb határokra utaló univerzum fogalmát használni. A múlt univerzumának önéletírásbeli feldolgozása Márainál is a műfaj konvencióinak megfelelően háromféleképpen alakulhat:

1. a b) példa azt szemléltette, amikor **a múlt jelenné válik**, illetőleg a jelenbeli én a múltbeli élményekből, eseményekből vezethető le;

2. a **múlt és a jelen univerzuma élesen elhatárolódik**, a két dimenzió másságát hangsúlyozza a beszélő (az erős szembenállást hangsúlyozzák a határozószók is, mint az időre utaló deiktikus nyelvi jelzések):

c) „...**akkor** még nem tudtam, hogy az idegen nyelv csak mankó és segítség, de író nem tud föltétlenül élni vele. Író csak az anyanyelv légkörén belül élhet és dolgozhat; s anyanyelvem magyar volt. Ezért utaztam évtizedekkel később, mintegy révületben, hanyatt-homlok haza; (...) (210.); „...**akkor** még nem tudhattam, hogy az élet az író számára gyanús anyag, s csak módjával, preparált állapotban lehet felhasználni

²¹ Bors Edit 2004. *Az idő poétikája az önéletírásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 37.

belőle valamit.”(214.) „**Most** már tudom, hogy nem nagyvárosi, alvilági romantikát, nem érdekességet kerestem ott. Emberi meleget kerestem, közelséget, valami valószerűt.” (242.)

Itt és sok helyütt a műben a deiktikus jelek kétpólusú rendszerével találkozunk: az elbeszélő énhez a közelre mutató névmások (itt, ez stb.), illetőleg az egyenes beszédre jellemző határozószók (most, ma, később stb.) tartoznak, míg az elbeszélő énhez a távolra mutató névmások (ott, az stb.) és a függő beszédre jellemző határozószók (akkor, aznap, másnap, addig stb.) kapcsolódnak.

A múlt idejű igealakokat az elbeszélő 'én' jelen idejéhez kell viszonyítanunk, a 'most' határozószó pedig az elbeszélő 'én' idejét jelöli ki viszonyító pontnak. Ebben az idézetben tehát a perspektívaváltás többszörös alkalmazásával állunk szemben.

Az éles szembeállítás funkciója: az elbeszélői tudás és megbízhatóság igazolása és a retrospekció megerősítése.

3. az előbbi két módozat egybemosásával keletkezik, amikor *az elbeszélő egyszerre hívja fel a figyelmet az azonosságra és a máságra*. Gyakori, hogy ebben az esetben a narrátor és a főhős tudata szinte elválaszthatatlan, Genette²² ezt hívja polimodalitásnak, Gourdeau²³ pedig transzfokalizációnak. Nézzünk egy példát Márai művéből erre az esetre is:

d) „Vallásosak vagyunk odahaza? (...) Persze hogy vallásosak vagyunk; a vallást elismertük, az élet egyik nagy, fegyelmező princípiuma, amelyet tisztelünk, körülbelül úgy, mint a polgári törvénykönyv szabályait. De hiszünk-e?... (...) A templomba úgy járunk, mint valamilyen lelki fertőtlenítő intézetbe. A vallás életünk egyik alkatrésze, a nagy alap gondolatok egyike, mint a haza vagy a magántulajdon elve. Hogy ennek a vallástiszteletnek, ennek az erényes, de gépies engedelmességnek semmi köze az igazi hithez, nem is gyanítjuk.” (115.)

A korai gyermekévek felidézésekor gyakran összerosódik a gyermek-felnőtt-narrátor-főhős hangja. Ezt a keveredést a személyes névmás váltása is jelzi: az egyes szám első személyről a többes szám elsőre lép át, ezzel is jelezvén: a névmási referencia összezavarodott, a tágabb, általánosabb érvény pedig a felnőtt bölcsőbb, letisztultabb látásmódját érzékelteti. Mindezekkel együtt az időbeli lokalizáció is bizonytalanra válik: nehéz szétválasztani a múltra vonatkozó tudást a múlt tudatától, továbbá a jelenbeli tudatállapottól. A polifonikus narrációban és fokalizációban tehát az idő meghatározhatatlansága érzékelhető, sőt: az idő uralma alá hajtja a narratív tényezőket.

²² Genette, Gerarde 1972.

²³ Lásd Bors 2004. 46.

Az időkategóriák vizsgálata azért is olyan jelentős, mert megerősíti az önéletírások történetmondásának realiztikus motiváltságát. A műben egy helyütt a narrátor meg is vallja szándékát: „Szeretném az igazságot leírni itt. Az igazsághoz úgy szokatom magam, mint a nagybeteg az életveszélyes, keserű orvossághoz; talán megöl, de lehet, hogy segít; tulajdonképpen nincs mit vesztenem. Az igazság, hogy lelki alkatomért, sorsom fordulásaért nem vádolhatok senkit.” (155.) E vallomáson túl az olyan kifejezések, mint például: *tegnapelőtt, néhány évtizeddel később, négy évvel előbb, ez a három nap* stb. arról tanúskodnak, hogy a történetmondó és a történet világa között valóságos kapcsolat van. A hitelességet tovább erősítik az érzékelést jelentő igék, amelyek a közvetlen érintettséget támasztják alá: *láttam, hallottam, ma is megcsapja orromat, így éreztem* stb. Tátrai idézett művében arra hívja fel a figyelmet, hogy a történet realiztikus motiváltságát erősítik, illetőleg árnyaltabb megközelítésre tehetünk szert, ha a kérdést összefüggésbe hozzuk a faktivitás problémájával (89.) Kieferre hivatkozva az úgynevezett kognitív faktív predikátumok szerepét tartja figyelemreméltónak, vagyis azokat az érzelmi attitűdről árulkodó, jelen idejű, első személyű igéket sorolja ide, amelyek megerősítik a történet valóságosságát: *tudom, emlékezem, élesen látom, úgy rémlett, emléke elevenen száll föl a megidézett múlt boszorkánykonyhájának párájáról* stb. A faktivitás mellett az episztemikus modalitást kifejező nyelvi lehetőségek elbeszélésben betöltött funkciójával foglalkozik még Tátrai, megemlítvén, hogy a magyarban nagyon változatos ennek a modalitásnak a kifejezési lehetősége: pl.: *valószínűleg, úgy vélem, azt hiszem* stb. Az elbeszélőt ugyanis az önéletírásban felelősnek tartjuk az elmondottakért, ezért elvárjuk, hogy jelezze, mikor bizonytalan, vagy mikor nem rendelkezik megfelelő információval a közölteket illetően. Márai művében szép számmal találkozhatunk efféle fordulatokkal: „Nem tudom pontosan, mire gondoltam, mikor ezt a szót olvastam.” (61.), „...minden testi sajátosságára nagyon jól emlékszem; csak nevét felejtettem el visszahozhatatlanul; valószínűleg, mert ez volt a legkevésbé fontos rajta.” (127.); „Ezekből a hetekből halványan dereng felém egy gyermekszerelem emléke és illata; a leány arcára nem emlékszem, csak azt tudom, hogy velem egykorú lehetett, és csókolódtunk.” (149.) A történetmondás tanúságtétel-jellegére további bizonyítékok is akadnak: a közvetlen tapasztalat nevelő erejét hangoztatja a beszélő: „Ez a három nap a svájci fogadóban, mikor Ernőnek, a legfinomabb s legnemesebb emberek egyikének, akivel életemben találkoztam, vendége voltam, döntő maradt életemre. Akkor tudtam meg közvetlen tapasztalásból, hogy két világ van, első és második osztály.” (79.) Egy másik citátum a felismerés megdöbbentő erejéről számol be: „Amíg beszéltem, valamilyen sorsszerűség világosodott meg előttem; a magam sorsát ismertem meg s mondtam fel abban az órában, csaknem öntudatlanul, hideglelős biztonsággal. Egyszerre tudtam valamit: életmódról, munkáról, az élet honvágjáról – huszonnégy évesen, ’tapasztalatok’ nélkül, egy sötét szobában megvilágosodott előttem sorsom, megértettem ezt a különös ítéletet, s elfogadtam alázattal,

amelyre alkalmas vagyok.” (265.) E vallomásos részletet itt, s másutt is, gyakran zárják le a szentenciák, közhelyek, a szóbeliség sztereotípiái. Ezek a ’közmondások’ az elbeszélő explicit megjelenése nélkül is kifejezhetik a történetmondás motivációját. Lássunk néhány példát: „A munka az egyetlen princípium, melynek szellemében az író megengedheti magának az alázat fényűzését” (uo.); „A legtöbb házasság mezaliansz” (62.); „...nincs más, fontosabb és értékesebb ajándék az életben, mint egy-egy emberi lélek.” (112.)

Kálmán C. György (1984) említi, hogy a „Márai-regény időszerkezetének egyik sajátossága a gyakorító-egyszeri kettősségében ragadható meg” (1189.). Szerinte a gyakorítások száma nagyobb, mint az egyedi elbeszéléseké, s ezzel azt erősíti fel, hogy a történetek átlépnek a jelképes szintjére. Tehát nemcsak a bölcséleti vélekedések teszik példázatszerűvé a fejezetekben található elbeszéléseket, hanem az ismétlődésekben rejlő törvényszerűség felismerése is: „Fájdalmas élmények siettették azt a lázadási folyamatot, amely tizennégy éves koromban kitört rajtam, s **azóta is** tart, ütemesen ismétlődő visszaesésekkel; s tudom azt is, hogy **most már így lesz, amíg élek**. Nem tartozom senkihez. Nincs egyetlen barát, nő, rokon, akinek társaságát hosszabb ideig bírom; nincs olyan emberi közösség, céh, osztály, amelyben el tudok helyezkedni; szemléletemben, életmódomban, lelki magatartásomban polgár vagyok, s mindenütt hamarabb érzem otthon magam, mint polgárok között; anarchiában élek, melyet erkölcsstelennek érzek, s nehezen bírom ezt az állapotot.” (155.); „Ma is úgy élek, két vonat, két szökés, két »menekülés« között; mint aki soha nem tudja, micsoda veszedelmes, belső kalandra ébred?” (157.) Az előbb elmondottakhoz tartozik az a megállapítás, amely Bors Edit (2004. 66.) disszertációjában olvasható: e szerint az önéletírást leginkább az imperfektum, vagyis az elbeszélő múlt idő használata jellemzi a leginkább, amely utal a befejezetlenségre, arra a tényre, hogy emlékeink zöme ismétlődő, homályos, pontatlan, töredékes, a történetmondás sem lehet tehát más, mint töredékes, pauzákkal, összefoglalásokkal terhelt.

Az érzelmi emlékezzettel szoros kapcsolatban szólnunk kell a modalitás kérdéseiről is, hiszen a temporalitáshoz is kötődik: ebben az összefüggésben a szubjektív elemeknek azért van jelentőségük, mert a szubjektív tartalomra irányítják a figyelmet, a ezáltal a fókusz a narrátor jelenének univerzumát állítja előtérbe. A tanulmányban már említettük az elégikus attitűdöt, jelen van azonban egy másik aspektus is, az irónia a legváltozatosabb árnyalataiban, humorral vagy keserűséggel vegyülve, polifonikus modalitást eredményezve. Márai a polgárságról, saját osztályáról vélekedve gyakorta ambivalens véleményt formál, élesen bírál, ugyanakkor érezteti elfogultságát is: az új lakásművészetről, a berendezési tárgyak lázas és hóbortos divatkövetéséről, ízléstelenségéről (35.) megsemmisítően ír, ahogy kigúnyolja a szigorú nevelési elveket is: „...anyám... egyszer s mindenkorra megtiltotta, hogy mindenféle szedett-vedett, idegen halottak kedvéért felugráljunk az asztaltól.” (51.). Természetes, hogy az elveszett idő megtalálása közben az elégikum hangjai mellett az irónia is szerephez jut. Sajná-

latos, hogy éppen a kihagyott részek tartalmazzák a leggyilkosabb iróniát, a Stumph Györgyre vonatkozó részletekben Márai valósággal vitriolba mártotta tollát. Az ironizáló önmegértés más művekben, például a regényekben sem volt idegen az írótól, gondoljunk csak a *Csutorára*, a *Béke Ithakában*, *Az igazi, Judit... és az utóhang*, *A Garrenek műve (Féltékenyek, Az idegenek)* című alkotásokra, illetőleg *A szegények iskolájára*. Az elégikus, nosztalgikus hang s az értékmevönő ironikus distancia mellett figyelmet érdemel a szentenciázó, aforisztikus részek erőteljes értéktelítettsége, retorizáltsága, amely az emphatikus hangsúlyos ismétlésekben, paraleliztikus vonásokban nyilvánul meg. Az idő és az emlékezés szerveződésének vizsgálatát tehát nem kevés tanulsággal egészíthetné ki egy, a Márai szövegformálását elemző tanulmány.

Dobóné Berencsi Margit

Az írásjelek stiláris szerepe Szabó Lőrinc *Elismerés* c. versében

Az írásjelek használatának szabályai általában a grammatikai viszonyokhoz igazodnak. Nagy szerepük lehet a mondatok tagolásának, szerkezetének tükrözésében, valamint a mondatrészek, mondatrészletek egymáshoz való kapcsolódásának megmutatásában, de utalhatnak a beszédbeli szünetre, a hanglejtésre is. Tudnunk kell azonban, hogy a központozás nem csupán helyesírási probléma. Szoros összefüggésben van több tudományterülettel, pl. a grammatikával, a jelentéstannal, a szövegtannal, a pszichológiával stb. (Keszler 2008: 67–70). Mivel az írásjelek változatos és tudatos alkalmazása az értelmileg és érzelmileg árnyalt közlésmód egyik fontos eszköze, stilisztikai szerepét sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Az interpunkció szándékos, értő irodalmi-stiláris használata több mint másfél évszázados hagyományra tekinthet vissza. Már Arany János is gyakran élt az írásjelek emocionális és intellektuális erejével (Zolnai 1957: 90), jól ismervén azok stílusbeli árnyaló szerepét. De a XX. század írói, költői sem nélkülözheték, hiszen a logikus gondolkodás, a mondanivaló világos tagolása, a szemléletes kifejezőmód, a hangulati hatások tükröztetése megkövetelte az írásjelek változatos használatát. Így válhatott az interpunkció a tudós Babits, a racionalista Szabó Lőrinc és mások stílusának nélkülözhetetlen eszközévé.

Az írásjeleknek a szépírói stílusban betöltött funkciójával az utóbbi évtizedekben több tanulmány is foglalkozott, bemutatva, hogy nem csupán a megértés

szolgálatában állhatnak, de esztétikai feladatuk is lehet, részt vehetnek a szépírói szándék közvetítésében (Keszler 2008: 71).

Dolgozatom a fenti megállapítás további alátámasztása kíván lenni. Az elemzett szöveg a *TücsökHzene* 356. darabja. A Szabó Lőrinc-i életmű ismerői előtt nyilvánvaló, hogy a költő stílusának fontos kísérőjelensége a központosítás. A kötetet olvasva többször tapasztaljuk, hogy a versek szerzője szinte tobzódik az írásjelek használatában (pl. 19., 113., 236., 313., 354. vers stb.). Az *Elismerés* nem tartozik a *TücsökHzene* ismertebb versei közé. Az interpunkció alkalmazása szempontjából – Szabó Lőrinc-i mércével mérve – átlagosnak tekinthető. S még így is bizonyítékul szolgálhat annak igazolására, hogy a költő értékes stilisztikai eszközzé formálta a központosítást.

356

Elismerés

Vendégségben volt nálunk az apám;
roskátag már s nyugdíjas. Volt-e rám
büszke? – sohase tudtam. Sorozat
könyvem alig érthette. Neki csak
a visszhangjuk számított, gondolom,
s a család híre; így szomszédokon
mérte s a helyzetemen: ki vagyok;
s az bizony sanyarú volt. Míg papok
dicsérték – (Mihály bácsi!) – valamit
érezett, „amivel büszkélkedhetik”;
csakhogymihály már nem élt... Nos, hogy ott
volt nálunk s az új könyvre hallgatott,
a majdnem-kész „Tücsök”-re, hirtelen
itt-ott könnye buggyant, majd csöndesen,
mert Klára hívta, hogy kész az ebéd,
megigazította pápaszemét,
s szégyellősen magához szorított:
„Hát ez, fiam... valami... nagy dolog.”

Mi is tulajdonképpen a TücsökHzene? Verseks füzére, [amelyben]... Szabó Lőrinc ismét átéli életrajzát és ezen keresztül eddigi költői útját, költői témáit, az átéléssel ismét beteljesíti azok helyzeteit, megismételve azokat, mint archetípusokat... (Kabdebó 1980: 128). Szabó Lőrinc szerint pedig: Rajzok egy élet tájairól. A modern többszólamú visszaemlékezésben a költő szülei először a 8. versben lépnek elénk, de csak egy pillanatra villan fel alakjuk. Az apa... csupa máz, olaj s korom volt, ha megjött: Magányos lélek, testvérei, rokonai mind tanult

emberek, csak ő maradt ki a gimnázium 4. osztályából. Kovács kazánfűtő, majd mozdonyvezető lett. Fiával igazán soha nem tudott összemelegedni. Zárkózott, mogorva természete megakadályozta abban, hogy a család örömeiben rész vegyen (18. v.). Néha kissé felengedett. A költő legkedvesebb emlékei között tarja számon azt az élményt, mikor édesapja magához emelte a mozdonyra, s elvitte *acélparipán lovagolni!* (24. v.). Máskor a díványon heverve számolni tanította (65–66. v.). Négy évtizedre volt szükség, hogy megenyhüljenek egymás iránt. A kiválasztott vers és írásjelei is erről tanúskodnak.

A vers a címmel együtt 95 szövegszót, valamint tízféle, 33-szor – eltérő arányban – előforduló írásjelet tartalmaz.

Mondatzáró írásjelek: pont, hármaspont.

Tagmondatok közöttiek: vessző, pontosvessző, kettőspont.

Szövegbe ékelődést jelző írásjelek: kérdőjel, felkiáltójel, gondolatjel, zárójel, idézőjel, vessző, hármaspont.

Szavak, szórészek közötti: vessző

A verset olvasva láthatjuk, hogy Szabó Lőrinc a hagyományos írásjelhasználat mellett helyenként egyéni megoldásokat is alkalmaz. Ezekben az esetekben természetesen az írásjelek beszédet tagoló, a mondatok modalitását meghatározó funkciója is módosul. A mondatvégi írásjelek közül csak a pontot találjuk eredeti, konvencionális szerepében (a felkiáltójel és a kérdőjelet nem), s még egyetlen esetben, a 12. sorban lévő hármaspontot, amely lezárja, mégis nyitva hagyja a mondatot, a kimondatlanul maradt gondolat grafikus jeleként szolgál: *csak-hogy Mihály már nem élt...* Fónagy szerint: *A hármaspont kicsengeni hagyja a mondatot, elgondolkoztat* (1977: 117). Megfejtéséhez tudnunk kell, hogy Mihály, a tiszabecsi református pap, a költő nagybátyja volt. Nála töltötte diákkora feledhetetlen vakációit (Tücsökzene 111–112., 115–116., 118–119., 124–126., 137–146. versek). Mihály bácsi szeretettel, érdeklődéssel kísérte a költő érlelődő belső pályájának alakulását. Felismerte és méltányolta unokaöccse tehetségét. Ösztönzéseinek, igazságkereső, bölcs tanácsainak, kedves, megértő lényének hiányára utal a hármaspont.

Szabó Lőrinc a szövegben ötször alkalmazza a mondatzáró **pontot**. Az első nyolc sorban négyszer (az ötödik pont és a két hármaspont más jelek kíséretében a tizennyolcadik, lezáró sorba került). Az első részben a pontok a kijelentő mondatok végén a száraz tényközlés eszközei, a valóságábrázolást segítik: *Az apa roskatag s már nyugdíjas. ...sohase tudtam. Sorozat könyvem alig érthette.* S a költő anyagi helyzetére utalva: *...bizony sanyarú volt.* Ezek a megállapítások tárgyilagosak. Szabó Lőrinc őszintén, szépítés nélkül közli az olvasóval az apjával kapcsolatos múlt- és jelenbeli tapasztalatait. A kijelentő mondatokat lezáró pontok ezt a szándékot erősítik, sőt véglegesítik. Bár, mintha valami gyenge, halvány érzelem, megértés, finom önirónia is társulna a tények szigorú felsorolásához.

Mint említettem, az egyetlen **kérdőjel** sem mondatzáró írásjelként szerepel a szövegben, beékelődik egy összetett mondatba: *Volt-e rám büszke? – sohase tudtam.* A költő az emlékeiben kutat, s tünődését **gondolatjellel** is megerősíti. Mintha egy pillanatra megállítaná a verset s az időt. Ezzel a széttagolással a múltba révedést, az időbeli távolságot is érzékelteti.

A versben található egyetlen **felkiáltójel** szintén nem mondatzáró helyzetű, szuggesztív jelkombinációban, egy **gondolatjelpár** közötti **zárójelben** szerepel: *míg papok dicsértek – (Mihály bácsi!) – valamit érzett* az apa. Ebben a kontextusban a szemnek is szóló erős kiemelő eszközzé vált a felkiáltójel, úgy hat, mint egy burokba zárt emfatikus kiáltás. A pap rokonok közül a tiszabecsi Mihályra illetve hiányára hívja fel figyelmünket. Ez a közbevetésként szereplő név különben is gazdag asszociációs tartalmakat hordoz, magában rejt a – fent említett – hozzátapadt szubjektív élményeket, értelmezéseket. Az írásjelek kombinációjával a költő mindezt fokozni kívánja. A páros gondolatjel és a zárójel rokon jelelésűek. Elkülönítő, kiemelő szerepükben egymást erősítik. A gondolatjel azonban itt inkább értelmi funkciót képvisel, keretet biztosít, a zárójel viszont a felkiáltójellel együtt érzelmi, hangulati tartalmat zár magába.

A versben a leggyakrabban – tizenegyszer – előforduló írásjel a **vessző**. Több funkciót tölt be, különféle mondattani, logikai kapcsolatot jelöl, hiszen elsődleges szerepe az értelemtükrözés. Ebben a tömör versszövegben rendkívül fontos a belső tagolás, a világos mondatfűzés. Vessző nélkül ez lehetetlen, segítségével viszont a költő kizárja a félreértést, lehetővé teszi a pontos kifejezést, megkönnyíti a megértést. A versszöveg folyamatát megszakítva először a , *gondolom*, (5.sor) közbevetést előzi, illetve követi a vesszőpár. Ez a személyes attitűdöt közvetítő élőbeszédszerű közbevetés utal arra a lelki távolságra, amely az apa és a fia között évtizedeken át fenn állt. Ennek érzékeltetésében a vesszők kiemelő funkciója egyértelmű. A továbbiakban az összetett mondat tagolása a feladatuk (10. sor), majd egy bevezető szót, egy szervesen mondatrészt követ a vessző, a *Nos*, így megteremt a kapcsolatot a hármasponttal lezáratlanul hagyott gondolatossal. Újabb szerepet az értelmezős szerkezetben kap: *s az új könyvre hallgatott, a majdnem-kész „Tücsök”-re*, itt a vessző nemcsak tagol, hanem el is választ, hiszen az értelmezőre és az értelmezettre is hangsúly esik. Fontos mű, a *Tücsökgzene* készül ekkor, elképzelhető, hogy az apa olyan versekről is tudomást szerzett, amelyek vele voltak kapcsolatosak, elérékenyülésének ez is oka lehetett. A 14–16. sorban többszörösen összetett mondat tagmondatait választják el a vesszők, illetve lehetővé teszik egy összetett mondat beépülését: *mert Klára hívta, hogy kész az ebéd*, s a közvetlen családi légkör megteremtését. Végül az utolsó sor megszólításában, a birtokos személyjeles *fiam* előtti szünet jeleként segíti a bensőséges hangulat felidézését.

„A **pontosvessző** újabb irodalmunkban kihalófélben van. Költők legfeljebb archaizálva használják” (Zolnai 1957: 92). Ez a megállapítás Szabó Lőrinc halálának évében született, de a költőre egyáltalán nem vonatkozik. Ő ugyanis igen

gyakran él vele. Intellektuális lényével, racionalista gondolkodásmódjával és költői nyelvhasználatával igencsak összhangban áll a pontosvevő e versbeli négyszeri használata is. A logikai elkülönítésnek, a különbségtetésnek ezt a fontos eszközt – a mondanivalóhoz igazodva – a költő csak a vers első felében alkalmazza, a másodikban nem. Az első két sorban lévő összetett mondat tagjainak nagyon laza kapcsolata indokolja használatát (AkH. 2000:244. sz.). Az öreg, megtört szülőt láttatja meg velünk, őt emeli ki. A továbbiakban a többszörösen összetett mondatok összetartozó csoportjait különíti el, kiemelve ezáltal az apa tájékozódási szándékát fia társadalmi helyzetéről, illetve a számára legfontosabb, legtekintélyesebb információforrás megszűnésére hívja fel figyelmünket: „csak hogy Mihály már nem élt...”

A **kettőspont** előfordulása tartalmi kulcspozícióban történik. Mivel mindkét esetben konklúziót vezet be, nagyobb súlyt, poénszerű élt kölcsönöz a bevezetett mondatnak (Fónagy 1977: 113). Először az apai tájékozódásra utal: „Így szomszédokon mérte s helyzetemen: ki vagyok;” Itt a kettőspont a költő némi öniróniával fűszerezett, eleven hatású eszközeként szerepel. A vers végén pedig a fia tehetségét megsejtő apa szemérmes, tétova viselkedését állítja középpontba.

Az **idézőjel** háromszor fordul elő a versben, de korántsem azonos funkcióban, nem csupán a vendégszöveg beépülésére szolgál. Első alkalommal, a vers közepén: „amivel büszkélkedhetik”. Ez jelölheti az apai önérzetet, ha fiát dicsérték, de lehet a költő finom, ironikus élű megállapítása is. Másodszor éppen a készülő művének címét, illetve annak rövidített változatát tette idézőjelbe az akkor érvényben levő helyesírási szabályzat alapján: „Tücsök”- re [Tücsökzene]. Végezetül a 18. sort, a leglényegesebb gondolatot, amiért a vers megszületett, zárta idézőjelek közé. Az irodalomban járatlan, iskolázatlan apa eddig csak a külső, az anyagi körülményeket mérlegelte, azok alapján ítélte meg a költő helyzetét, de most, a versek hallatán megérezett valamit fia szellemi nagyságából, tehetségéből. Véleménye ügyetlen dadogásnak tűnik, írásjelek nélkül túl általános, semmitmondó lenne. Így viszont ez az akadozó beszéd a belső öröm a zavart meghatódottság jele. Mi kavarg az apa lelkében? – csak sejteni lehet. Már a megszólítás utáni hármaspont is szünetet jelez. A hang elakadt, nem cseng ki a mondat. A határozatlan névmás is tartalmatlan lenne a hármaspont nélkül. Várakozást keltő szünetek ezek. A mondanivaló lényege benn szorult. A lelki feszültségre, a meg nem fogalmazott gondolatokra csak a hármaspontok utalnak. A költő azonban érti, s számára nagy ajándék ez a szaggatott, tétova beszéd, a címben is jelölt *elismerés*, az első, önálló apai vélemény, melyet végérvényesen lezár a pont, és megőrzi az idézőjel.

Összegezve: Úgy vélem, a vers írásjelhasználata bizonyítékkal szolgál arra, hogy a költő nem üres sémaként alkalmazza az írásjeleket. Bár jól ismeri a jelek konvencionális értékét, s szövegében fel is használja ezeket, ám tudatosan épít aktív, alkotó jellegűkre, s a költői kifejezés szolgálatában szerephez juttatja őket. Gyakoriságuk, kombinációjuk, jelentéskörük kitágulását mutatja. Tudatos, egyé-

ni alkalmazásuk minden esetben esztétikai hatású, ezáltal értékes stilisztikai eszközzé alakulnak át. Hírértékük közelebb hozza az olvasót a mű megértéséhez, befogadásához. Ez a merész írásjeltechnika lehetővé teszi, hogy a költő a versbeli objektív eseményekhez egyéni asszociációkat, szubjektív értelmezéseket fűzzön. Ilyen esetekben a jelek szinte már metaforizálódnak, jelentéstöbbletet hordoznak, segítségül szolgálnak a kívánt értelmi-érzelmi árnyalat, illetve a hangulati atmoszféra megteremtéséhez.

Irodalom

- A magyar helyesírás szabályai* 2000. 11. kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Fónagy Iván 1977. Írásjel. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi Lexikon* 5: 111–123. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Kabdebó Lóránt 1980. *Az összegzés ideje 1945–1957*. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- Keszler Borbála 2008. Csak a helyesírás problémája az íráshasználat? In: *Két évtized a helyesírásért*. EKF Líceum Kiadó, Eger
- Sziksza Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó, Bp. 551–561.
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Gondolat Kiadó, Bp. 89–100.

Domonkosi Ágnes

A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében

A retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálata átfogó kutatási terület: magába foglalja az egyes alakzatok szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jellemzését, a különböző szerkesztésmódok rendszerezését, egymásra és egymásba épülésük lehetőségeinek leírását, illetve a legkülönbözőbb szövegtípusokban és szépirodalmi műfajokban betöltött stílári és szövegszervező szerepük feltárását is. Raisz Rózsa az alakzatok nyelvi sajátosságait jellemezve részletes leírását adja az alakzatok grammatikájának és szemantikájának, utalva természetesen a pragmatikai tényezők szerepére is (2008a: 25–28; 2008b: 54–56). Az alakzatok működésének jellemzésében és értelmezésében ugyanis igen fontos szerepet kaphatnak a pragmatika kérdésselvetései és szemléletmódja is. A pragmatika a tágabb értelmezések szerint olyan sajátos perspektívát jelent, amelyből bármely nyelvi jelenséget szemlélhetünk, vagyis lehetővé teszi, hogy minden nyelvi jelenséget a használat jellegzetességeinek és folyamatának nézőpontjából vizsgáljunk (vö. Nagy 2005, Nemesi 2006). A használat jellegzetességeinek figyelembevétele pedig az alakzatok leírásában is igen fontos követelménynek látszik.

Az alakzatok és a pragmatika viszonyát vizsgálva egyrészt szót kell ejteni a retorikai hagyományban kimutatható pragmatikai szempontokról; másrészt arról, hogy hogyan és miért érvényesíthetők pragmatikai mozzanatok az alakzatok funkcionális leírásában; harmadrészt szükséges kitérni arra is, hogy a kifejezetten pragmatikai kutatások mely alakzatokkal foglalkoznak elsősorban, és hogyan értelmezik és elemzik azokat.

Pragmatikai szempontok a retorikai hagyományban

A klasszikus retorika használatközpontú, a tekhnére, a gyakorlatra összpontosító szemléletében számos olyan mozzanat fedezhető fel, amely később a pragmatika kérdésfeltevéseiben jelenik meg kifejtetten. A retorika akár a pragmatika előzményének, kezdeti szakaszának is tekinthető; a ma pragmatikainak tartott kérdések ugyanis a klasszikus stúdiumok közül nem a grammatika, hanem a retorika területére tartoztak.

A hagyományos retorika eltérő céllal, más fogalomrendszert használva, de számos olyan tényezőt tárgyalt, amelyet a modern pragmatika is vizsgál. Az antik retorika *aptum*, azaz illőség, megfelelés fogalmában felfedezhetők a kommunikatív kompetencia modellálásával összhangba hozható meglátások, a hatásosság követelményének érvényesítése pedig a grice-i maximákat előlegezi meg (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Az antik retorikában érvényesített *circumstantiae*, azaz körülmények fogalma pedig magában foglalja a kontextusnak a *ki, kinek, mikor, hol, miről, miért, milyen körülmények között* kérdésekkel jellemezhető mozzanatait (vö. Bencze 1996: 37, 76).

A használatközpontú szemléletmóddal összefüggésben az egyes alakzatok jellemzésében és elkülönítésében is érvényesültek – kifejtetlenül ugyan – egyértelműen pragmatikai szempontok már a klasszikus retorikai munkákban is. A retorikai kérdés esetében például a kérdések közül csupán a nem a kérdő forma elsődleges funkciójában szereplő, vagyis – pragmatikai kifejezéssel elve – a nem a tudakolás beszédaktusát végrehajtó kérdéseket sorolták az alakzatok közé. Quintilianus egyrészt megfogalmazta azt, hogy a kérdés akkor válik alakzattá, „ha nem tudakozódás a célja”, másrészt pedig sorra is vette a kérdés lehetséges funkcióit, szerepeit (például gyűlöletkeltés, szánalomkeltés, méltatlankodás, parancs, önmagunk kérdezése), vagyis – pragmatikai szempontokat előlegezve meg – a kérdés formájával elvégezhető beszédaktusokat írt le (9,2, 7–11).

A pragmatika szempontjai az alakzatok mindegyikének leírásában alkalmazhatók, de az antik retorika által megkülönböztetett két nagy kategória, a szóalakzatok és a gondolatalakzatok közül az utóbbiak jellemzésében érvényesülnek elsősorban. A modern retorikákban a nyelvi szintek és a változáskategóriák rendszerező szempontjai mellett több esetben a pragmatika szempontjai is mint kategóriaképző tényezők jelennek meg. Ennek egyik oka, hogy a nyelvi szintek-

re osztás nehezen hozható összhangba a hagyományos szó-gondolat megkülönböztetéssel: a gondolatalakzatok nem illeszkednek a sorba, és pragmatikai szempontok érvényesítését követelik meg. A liege-i μ -csoport rendszerezésében a metalogizmusok működésének feltételei egyértelműen pragmatikai meghatározottságúak. Míg a metaplazmusok, metaszemémák, metataxisok esetében közvetlenül a nyelvi kód módosul, addig a metalogizmusok magát a kódot érintetlenül hagyják, jelenlétük és jellegük csupán a tágabb – valós vagy szövegbeli – kontextussal való szembesítés alapján ismerhető fel (1970). Az ebbe a kategóriába sorolt alakzatok, például az irónia, a hiperbola megértésének szükséges feltétele, hogy a közlőnek és a befogadónak hasonló előfeltevései, hiedelmei érvényesüljenek az alakzatban megjelenített tényállásra vonatkozóan. Vajda András példájával élve az *ez a nadrág kicsit szűk* kijelentés, ha a nadrág valóban kicsit szűk nem alakzatként érvényesül, ha a nadrág a nagyon szűk, akkor litotészként értelmeződik, ha pedig a nadrág valójában bő, akkor iróniaként (1998: 416).

A pragmatikai tényezők rendszerezésben való megjelenésének másik oka az, hogy egyes újabb felosztások nemcsak a nyelvi szinteket, hanem a jelviszony különböző aspektusait is érvényesítik az osztályozásban. Plett a szemiotikai modell alapján elkülönít (szemio)szintaktikai alakzatokat, vagyis a jelek közötti viszonyok alakzatait, pragmatikai alakzatokat, vagyis a jelhasználók és a jelek közötti viszonyok alakzatait, illetve (szemio)szemantikai alakzatokat, vagyis a jel és annak referenciája közötti viszonyban létrejövő alakzatokat; úgy látja azonban, hogy a szemantikai és pragmatikai alakzatok modellezése nehézségekbe ütközik, az eltérések teljes rendszere csak a szintaktikai szinten írható le (2000: 31–32).

A magyar terminushasználatba a pragmatikus alakzat fogalmát Szörényi-Szabó Kis magyar retorikája vezeti be; ők rendszerezésükben Lausberg szempontjait követik, az általa gondolatalakzatnak nevezett jelenségeket nevezik így, és az ő gondolatalakzatokat csoportosító felosztását átvéve beszélnek a pragmatikus alakzatokon belül a közönséghez fordulás, a kérdés és a tárgykezelés alakzatairól. Ez a megoldás egyrészt az alakzatok nyelvi szintekbe való sorolásának problematikusságát mutatja, másrészt rávilágít arra, hogy a hagyományosan az alakzatok közé sorolt jelenségek egy része csak a használat szempontjának érvényesítése révén írható le.

Kibédi Varga Áron szerint a hagyományozott alakzatok sokféleségét a pragmatika szempontja azáltal rendszerezheti, hogy a nyelvhasználat két típusa alapján (a másikkal való érintkezés vágya és a világról való tudás átadásának vágya) két nagy csoport különíthető el: egyrészt a kommunikatív alakzatok, az érintkezés alakzatai, másrészt pedig az ismeretközlés alakzatai, melyek a valóság leírását szolgálják (1997: 138).

Pragmatikai szempontok az alakzatok nyelvi-funkcionális leírásában

A grammatikai jellemzés mellett a pragmatika szempontjainak bármely alakzat sajátosságainak és működésének nyelvi leírásában szerepet kell kapniuk, sőt a nyelvi szerveződés egyes megoldásai, a szintaxis és a szemantika körébe tartozó egyes jelenségek is csak pragmatikai tényezők figyelembevételével értelmezhetők, hiszen a nyelvi jelentésképzés mindig a világról való tudásra épülve, attól elválaszthatatlanul valósul meg. Kontextuális tényezők bármely alakzat jelentésképzésének folyamatába bevonódhatnak, az adjekciós alakzatok azok, amelyek leginkább függetleníthetők ezektől a tényezőktől, ugyanis ezek magából a szövegből értelmezhetők, működésüket az azonos vagy hasonló elemek szövegbeli előfordulása hívja létre (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 252). Az adjekciós alakzatok estében is kísérheti azonban a szintaktikai és szemantikai szerveződést pragmatikai szerveződés: Bencze Lóránt például a *kánya, kígyó, fereg egyre támad És marja, rágja kebelét* Kölcsey-sorokat elemezve úgy látja, hogy ebben az alakzatban a formális, szintaktikai azonosság, a főnévi alany és igei állítmány halmozása a legszembeötlőbb, de ez egyrészt kiegészül a jelentés szintjén az ölés, pusztítás metaforáival, másrészt pragmatikai szinten az európai keresztény kultúrában nevelődött olvasó számára a kígyó és a fereg biblikus utalásaival, a falusi tapasztalatokkal rendelkezőknek pedig a kányatámadás képzetével is (1996: 241).

A detrakciós, transzmutációs és immutációs alakzatok alakzatként való értését a közlő és a befogadó világról való tudása, nyelvi elvárásai teszik lehetővé, vagyis működésükben döntő szerepük van a pragmatikai tényezőknek. A detrakciós alakzatok esetében a hiány, az elhagyás, a transzmutáció esetében a felcserélés, az immutáció esetében pedig a helyettesítés műveletei csak a közlő és a befogadó elvárásaihoz való viszonyban értelmezhetők, hiszen az elhagyott vagy helyettesített nyelvi forma, illetve az elvárt, a megszokott sorrend csak a közlő és/vagy a befogadó elvárásaként értelmezhető. A *kalán* szóalak például csak akkor értelmezhető transzmutációs alakzatként, ha elvárásként a mai sztenđer forma érvényesül, történeti horizontból vagy nyelvjárási szempontból azonban létezhet olyan helyzet, amelyben ez lehet a pragmatikai tényezőknek megfelelő forma (vö. Tolcsvai Nagy 1996: 254).

Az alakzatok egyik nagy csoportja, a gondolatalakzatoké – amelyeket nem véletlenül nevez a Szabó–Szörényi-féle retorika pragmatikus alakzatoknak – működését, jelentésképzését tekintve kifejezetten pragmatikai természetű. Szabó és Szörényi szerint azok az alakzatok tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorika a közönséghez fordulás, a közönséggel való kapcsolattartás eszközei közé sorolt; és ezek fő funkciója a közlő és a befogadó közötti kapcsolat erősítése (1997: 147). Árnyalhatja ezt a megállapítást Tátrai Szilárd meglátása, aki a kontextus szerepére összpontosítva az alakzatok értelmezésében úgy véli, hogy az a közös a pragmatikusnak nevezett alakzatokban, hogy magára a nyelvi tevékenységre, illetve a nyelvi megformáltságra irányítják a figyelmet, vagyis a

metapragmatikai tudatosság jelölésének különböző lehetőségeit mutatják (2006: 85–86). Szabó–Szörényi rendszerezése szerint a pragmatikus alakzatok közé tartoznak a közönséghez fordulás alakzataiként az obszegráció, a licencia, a protropé és az aposztrófé; a kérdés alakzataiként az interrogáció, a perkontáció, a szubjekció, a dubitáció és a kommunikáció; a tárgykezelés alakzataiként a finíció, konciliáció, az aggresszió, a korrekció, az antitheton, a kiazmus, az oximoron és a disztinkció, érzelmi alakzatként az exklamáció, dialektikus alakzatként pedig a preparáció, a koncesszió és a permisszió (1997: 147–156). A pragmatikus alakzatok egy része azáltal irányítja a figyelmet a nyelvi tevékenységre, hogy a befogadót jeleníti meg: ez történik a megszólítás és a kérdés alakzataiban, illetve a dialektikus alakzatokban egy másik lehetséges vélemény megjelenítése révén. Mivel a megszólítás és a kérdés alakzatai a személyközi viszonyokat teszik reflektálttá, a kommunikáció interperszonális jellegével hozhatók összefüggésbe (Tátrai 2006: 86). A tárgykezelés alakzatai és részben a dialektikus alakzatok pedig azáltal irányítják a figyelmet a nyelvre, hogy a tárgyhöz való viszony jelölése, illetve más lehetséges nézőpontok jelzése révén a nyelvi megalkotottság viszonylagosságát teszik érzékelhetővé.

Az egyértelműen pragmatikai értelmezést kívánó, de rendszerezésüket tekintve meglehetősen problematikus gondolatalakzatokat Coenen 3 csoportba rendezte: az elsőbe azok tartoznak, amelyekben a beszédhelyzetnek a megszokottól való eltérése alapozza meg az alakzat működését; a másodikba kerülnek azok, amelyekben az alakzat révén a beszédbeli közlendők szokásos, konvencionális sorrendje változik meg; a harmadik csoportba pedig azok, amelyeket a beszéd értelmének és funkciójának szokatlan viszonya határoz meg (1992: 632). Kocsány és Szikszainé szerint (2006) ebben a csoportosításban a szemiotika hármassága ismerhető fel: a jel és használók viszonyát (= szemiotikai pragmatika), a jelek egymáshoz való viszonyát (= szemiotikai szintaxis) és a jelek és jelentésük viszonyát (= szemiotikai szemantika).

Az alakzatok átfogó leírásában azért is részt kell kapnia a pragmatikának, mert olyan formai megoldásoknak tekinthetők, amelyeknek ismerete beépült a nyelvhasználók kulturális tudásrendszerébe. A konverzációelemzés ráadásul egyes alakzatok, így az ismétlés vagy az elhagyás kommunikatív pszichológia törvényszerűségét, univerzális jellegét is kimutatta. Az alakzatok alkalmazásának képessége a kommunikációra vonatkozó tudás része, elődleges nem a „tudni, mit”, hanem a „tudni, hogyan” jellegű tudásba tartozik, és a retorika reflektált hagyományozódása révén válhat a kulturális tudásrendszer részévé nemcsak a „tudni, hogyan”, hanem a „tudni, mit” értelemben is (vö. Kocsány–Szikszainé 2006). Knapé a kettős kódolás elméletével összekapcsolva feltételezi alakzati kompetencia működését is. Egy szöveg érthetőségét, helyességét az elsődleges grammatikai kód biztosítja, a kommunikatív funkció sikerességét pedig a másodlagos kód, a retoricitás; az alakzati kompetencia a másodlagos kód

kötött formáinak a kommunikációs szándékhoz igazodó alkalmazásának képessége (1996: 296–298).

Az alakzatok kérdésköre a pragmatikában

Az alakzatok pragmatikai meghatározottságának tudatában nem meglepő, hogy a nyelvhasználat szabályszerűségeit vizsgálva napjaink pragmatikai kutatásai szükségszerűen kiterjedtek egyes retorikai alakzatok és a trópusok működésére is. Vizsgálati körükbe elsősorban olyan az alakzatok vonódtak be, amelyek nyilvánvalóan részét jelentik a hétköznapi társalgás eszközkészletének is, ilyenek a metafora, a túlzás, a retorikai kérdés, a hasonlat, az ironia és a litotész. Annak, hogy a retorikai hagyomány szinte rendszerezhetetlen sokféleségéből éppen ezek az alakzatok keltették fel a pragmatikai kutatások figyelmét – a hétköznapi társalgásban játszott lényeges szerep mellett – az volt az oka, hogy ezekben az alakzatokban sajátos jelentésbeli kettősség ismerhető fel. Ez a kettősség leírható a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés viszonyaként, illetve a legmegszokottabb jelentés és a kevésbé megszokott jelentés viszonyaként is. A jelentésbeli viszony miatt a pragmatikában jelentésalakzatnak is nevezik ezeket a jelenségeket.

A pragmatika értelmezésében ezek az alakzatok nem járulékos elemek, nem a tartalomra ráakadó ornatív részecskék, hanem a gondolkodási műveletek-folyamatok sajátos nyelvi leképeződései. A retorikai alakzatok hagyományos értelmezése és a pragmatikai műveletek leírása közötti folytonosság vállalását jelzi például az is, hogy egy pragmatikai kézikönyvben, az implikátúra fogalmának magyarázata során Horn a litotész egyik klasszikus, Servius–Donatus-féle definíciójára utal vissza (2004: 3), mely szerint ennek az alakzatnak a használatakor kevesebbet mondunk, de többet értünk alatta: *minus dicimus et plus significamus*.

Az alakzatok vizsgálatának a pragmatikában játszott szerepét tárgyalva Nemesi három szempontot emel ki: az alakzatokat tekintve a pragmatika vizsgálja egyrészt a szó szerinti és a figuratív jelentés elhatárolhatóságának kérdését, másrészt ezzel összefüggésben az alakzatok megértésének és mentális feldolgozásának folyamatát, harmadrészt pedig az alakzatok kognitív és társas funkcióját (2006: 3–6).

A jelentésalakzatok vizsgálata az elsődleges jelentés és a megnyilatkozás-jelentés közötti összefüggések feltárásának igénye miatt lehet már Searle-től kezdve a pragmatika fontos kérdése. Ahhoz, hogy a nem szó szerinti jelentést a befogadó megértse, fel kell ismernie a beszélői szándékot, és ebben a folyamatban hasonló mozzanatok fedezhetők fel, mint az indirekt beszédaktusok működésében, így Searle az ironikus és a metaforikus megnyilatkozások megértését is az indirekt beszédaktusokéhoz hasonló többlépcsős modellben értelmezi.

Grice értelmezésében az alakzatok figuratív jelentése alkalmi társalgási implikátúra. Az irónia, a metafora és a hiperbola a társalgási maximák közül a minőség („Ne mondj olyasmit, amit hamisnak hiszel!”), míg a kollokvialis tautológia a mennyiség első maximájának („Hozzájárulásod legyen a kívánt mértékben informatív!”) kihasználására vezethető vissza (1975: 52–53). A jelentésvizony egyik pólusát Grice következetesen a *konvencionális jelentésnek* nevezi, azonban nem fejti ki szerepét az implikátúrák megértésében, és nem tárja fel a maximák kihasználásának, azon belül a figuratív nyelvhasználatnak a célját sem.

A grice-i maximákra építő udvariassági elméletekben (Leech 1983; Brown–Levinson 1978; 1987) az alakzatok a személyközi kapcsolatok zökkenőmentességének, a konfliktusok csökkentésének eszközeként jelennek meg, a partner személyének tiszteletben tartását szolgálják. Leech személyközi retorikájában a grice-i együttműködési alapelv egy szintre kerül az udvariasság elvével: minimalizáld az udvariatlan gondolatok kifejezését (negatív udvariasság), maximalizáld az udvarias gondolatok kifejezését (pozitív udvariasság). Ez az elv kiegészül négy olyan posztulátummal, amelynek kiemelt szerepük lehet egyes alakzatok kommunikatív funkciójának értelmezésében. Az irónia elve szerint, ha sértést kell okozni, akkor a beszélő arra törekszik, hogy mégse kerüljön konfliktusba az udvariassági elvvel, de indirekt módon, implikátúra révén a partner megérthesse a megjegyzés valódi szándékát. Az ugratás elve szerint a hallgatóval való összetartozás kifejezésére alkalmas, ha a beszélő olyat állít, ami a hallgatóra nézve nyilvánvalóan hamis, és nyilvánvalóan udvariatlan. A Pollyanna-elv értelmében a beszélőnek kerülnie kell a kellemetlen témákat, és előnyben részesítenie a kellemes témákat. Az érdekesség elve pedig – és ez kiemelt jelentőségű lehet az alakzatok szempontjából – arra ösztönzi a beszélőt, olyat mondjon, ami váratlan, és ezért érdekes (1983: 81–146).

Brown és Levinson elméletében – szintén a grice-i maximákat továbbgondolva – az alakzatok alkalmazásának célja a beszédpartner arculatának megóvása: értelmezésükben a litotészs, a túlzás, a tautológia a mennyiség maximáját, az oximoron, az irónia, a metafora és retorikai kérdés pedig a mennyiség maximáját sérti meg, ezáltal téve indirektté a másik arculatát fenyegető beszédaktusokat. Az alakzatok pragmatikai értelmezésének pszicholingvisztikai kritikája (Gibbs) kísérletekkel alátámasztva azt mondja, hogy a szó szerinti jelentés megértése nem szükséges feltétele a nem szó szerinti jelentések megértésének, értelmezésük és kutatási eredményeik szerint a figuratív jelentés megértésében a kontextusé a főszerep.

A szó szerinti és a nem szó szerinti használat értelmezése szerepet kap a Sperber és Wilson nevéhez fűződő relevanciaelméletben is. Felfogásuk szerint a szó szerinti és a nem szó szerinti megnyilatkozások értelmezési folyamata nem különül el egymástól élesen, hanem átmeneteket alkot. Értelmezésükben minden megnyilatkozás – így az alakzatos formák is – egyedi módon járulnak hozzá a világról alkotott reprezentációhoz, és a figuratív megoldások nem egyszerű vá-

lasztási lehetőséget jelentenek valamely jelentés nem szó szerinti kifejezésére, hanem léteznek olyan jelentések is, amelyek csak nem szó szerinti megnyilatkozásokkal fejezhetők ki (vö. Reboul–Moeschler 2000: 195–217).

A jelentésalakzatok értelmezésén, interpretációjuk elméleti modellezésén kívül a pragmatika egyik kutatási területe az alakzatok megértésének, értelmezésének, illetve a nekik tulajdonított szándékoknak az empirikus, kérdőívvel, kísérletekkel tesztelt vizsgálata is.

A pragmatikában tehát a klasszikus retorikában számon tartott alakzatoknak csak egy speciális típusát, vagyis a nem a megszokott jelentésben való használat révén hatásos formákat tárgyalják, ezeket is elsősorban a társalgásban betöltött szerep és a megértési, feldolgozási folyamat szemszögéből.

A pragmatika szempontjainak érvényesítése egy alakzat példáján: a litotész értelmezése

A litotész az antik retorika óta számon tartott formai megoldás, immutációs gondolatalakzat, illetve trópus. Quintilianus nem nevezi meg, de értelmezi a működését, Ciceró *diminutio* néven tárgyalja, Cornificius ugyanezen a néven sorolja a gondolatalakzatok közé. A neoretorika metalogizmusnak tartja a litotészt, azaz olyan alakzatnak, amely a nyelvi jel és a jelölt valóság közötti kapcsolat megváltozása révén jön létre (Ueding 2001: 376).

Lausberg a perifrázissal, szinekdochéval, antonomáziával, emfázissal és a hiperbolával együtt az ún. határeltolás-trópusok közé sorolja, amelyekben a helyettesítés közvetlenül szomszédos jelentéstartományból történik meg, azaz egyes szójelentések határainak eltolása, elmozdítása révén (1963/1990: 74).

Az Ueding-féle retorikai kézikönyv szerint a retorika története során a litotész alakzatának főfogalmán belül három értelmezést különböztethetünk meg (2001: 378): jelöl egyrészt tagadás nélküli enyhítést, kicsinyítést (1), másrészt kettős tagadás révén történő állítást (2), harmadrészt az ellentétes jelentés tagadása révén létrejövő olyan állítást, amelynek célja a jelentés nyomatékosítása, illetve enyhítése (3).

Mindhárom értelmezés olyan nyelvi eljárásmodot takar, amely a hétköznapi társalgás eszközkészletének is része, begyakorlott, szokásos műveletnek számít. Jelentésük értelmezésében közös, hogy a megjeleníteni kívánt fogalmak egy velük érintkező jelentés – vagy fokozatában különböző vagy ellentétes jelentés – fogalmi tartományának előterében értelmeződnek, ahhoz viszonyítva jelennek meg. Valószínűleg ez a közös értelmezési művelet szerepet játszhatott e részben különböző műveletek együttes kategorizálásában. A litotész prototipikus megvalósulási formáit a 2. és 3. csoportba tartozó kifejezések jelentik. A 3. csoport valójában magában foglalja az 2.-at, csak ezekben az esetekben az ellentétes fogalom már önmagában is tartalmaz valamiféle tagadó mozzanatot, például fosztóképzőt (*nem sikertelen*) vagy a hiányt jelölő névutót (*nem ok nélkül*).

A litotész műveletének különböző kontextusokban betöltött szerepeit vizsgálva tipikusnak tűnnek például a következő kifejezések: *nem kis, nem kevés, nem lehetetlen, nem elképzelhetetlen, nem megoldhatatlan, nem buta, nem csúnya, nem felesleges, nem ok nélkül való, nem semmi, nem akármilyen, nem a legjobb, nem éppen elegáns, nem mindennapi, nem zökkenőmentes, nem problémamentes, nem lenne ellenére, nem veti meg, nem lenne meglepve.*

A litotész funkcióinak értelmezésében ellentmondás érzékelhető a retorikai és a nyelvészeti hagyományban: ugyanis számos értelmezés szerint az alakzat funkciója a tagadott fogalom ellentétének nyomatékosítása, hangsúlyozása, míg más felfogások szerint éppen az ellentétes fogalom egyértelműségének elbizonytalanításában, enyhítésében játszhat szerepet. A szemantika és a pragmatika szempontjai magyarázatot adhatnak erre a kettősségre, megvilágíthatják a két látszólag ellentétes funkció összefüggéseit.

A litotész szemantikájának vizsgálata rámutat, hogy a tagadás révén történő állításnál specifikusabb műveletről van szó. Horn szemantikai elemzése szerint (1989, 1991) ugyanis litotészt csak olyan fogalompárok hívhatnak létre, amelyek között nem kizárólagos ellentét van, hanem szembeállító. Az egymást kizáró ellentétek, pl. *férfi-nő, nős-nőtlen, fekete-nem fekete* kettőse ugyanis egy teljes jelentéstartományt lefed, ezáltal egyikük tagadása egyértelműen a másik fogalom állításával egyenértékű. A szembeállító ellentétben álló fogalmak egyikének tagadása viszont nem jelenti ellentétének egyértelmű állítását, ugyanis ezek fokozatokat kifejező antonimáknak tekinthetők. A *boldog-boldogtalan* ellentétpár esetében például a *nem boldogtalan* kifejezés egy boldogsági skálán értelmezve jelentheti azt is, hogy 'közömbösen, semlegesen érzi magát', vagy hogy 'valamennyire, egy kicsit boldog', illetve azt is, hogy 'kifejezetten, a végletekig boldog'. A kizárólagos ellentét éppen ennek a fokozatiságnak a kifejezésére nem ad alkalmat, ezért az ilyen tagadást Horn nem is tekinti litotésznek.

A szemantikai elemzésre épülő pragmatikai megközelítés értelmében az alakzat az enyhítés és a nyomatékosítás funkcióját egyaránt betöltheti, sőt határossága, az alakzatban foglalt implikátúra ereje éppen abban rejlik, hogy nyitva hagyja az értelmezést az egyes fokozatok között. Wouden értelmezése szerint például éppen ez nyitvahagyottság, bizonytalanság a litotész alakzatának egyik legjellemzőbb sajátossága (1996: 146).

A litotész alkalmazása a grice-i együttműködési modell maximái közül megsérti a mennyiség és a mód maximáját is, ugyanis az információ mennyisége, éppen a homályosság, a kétértelműség miatt nem elégséges, és ezáltal implikátúrát teremt.

A pragmatika nézőpontja szerint az ellentét tagadása azért sem lehet egyenértékű a nyomatékos állítással, mert Levinson egyik heurisztikájának megfelelően a különös megfogalmazás különös szituációra utal, azaz a kevésbé egyszerű, jelölt kifejezőmód választásával a beszélő jelzi, hogy az egyszerűbb forma alkalmazása nem lenne kielégítő (2000: 33).

A kifejezésben foglalt bizonytalanságot egyrészt az intonáció, másrészt a szövegkörnyezet egyértelműsítheti. A *nem csúnya* kifejezés nőre vonatkoztatva a (1) példában 'kifejezetten szép' jelentésben, tehát nyomatékosító, míg a (2) példában 'kevésbé szép' jelentésben, tehát enyhítő funkcióban szerepel:

(1) *Micsoda hatalmas tükör a falon, nagyobb a tükör, mint ő. Milyen jól meglátja magát benne. Otthon csak egy kis mézeskalácsos tükör volt. A Becskénél valamivel nagyobb, már fémfoglatba épített tükör volt, de ilyen nagy tükröt, ami az egész alakját mutatja még nem látott. Meg is nézegette magát benne. Meg is fordult, előre, hátra lépegetett. **Bizony nem csúnya nő**, állapította meg meglepődéssel.*

(Bánfalvi János: Féltestvérek)

(2) ***Nem volt éppen csúnya asszony.** Sátoros ünnepen, ha jól kimosakodott, menyecskesre kötötte a fejét, még talán szépnek is lehetett mondani.*

(Sásdi Sándor: Tél hozta, tavasz vitte)

Az enyhítő litotészt igen gyakran a leech-i értelemben vett negatív udvariaság, azaz az udvariatlan gondolatok minimalizálásának szándéka motiválja:

(3) *A szomszédék építkezése **nem volt éppen sikeres vállalkozás...***

(4) ***Nem állítanám, hogy a legjobb megoldást választottad.***

Ezek a megoldások ugyanis, mivel implikatúrát tartalmaznak, tompítani tudják a kritika életét: azáltal, hogy a negatív minőség nem verbalizálódik, az ilyen megformálás teret enged annak, hogy a tagadást a semlegestől a negatívig terjedő tartományban értelmezzük.

Az ellentétes jelentés nyomatékosítása azokban az esetekben valósulhat meg egyértelműen, amikor a közlő és a befogadó előfeltevései azonosak. Például a *nem csúnya* kifejezés akkor jelentheti egyértelműen azt, hogy 'nagyon, kifejezetten szép', ha ezzel kapcsolatosan a beszédpartnerek előfeltevései megegyeznek.

A litotész működésének pragmatikai elemzése lehetőséget ad tehát az alakzat hagyományos, retorikai meghatározásának árnyalására. A retorika értelmezése szerint a litotész olyan alakzat, amely valamely fogalmat vagy tényállást ellentétének tagadása révén fejez ki, annak nyomatékosítása, kiemelése vagy enyhítése, kicsinyítése céljából. A pragmatikai megközelítés pedig emellett arra is rámutat, hogy a litotészben egy fogalom tagadása nem egyenértékű az ellentétének állításával, hanem társalgási implikatúra révén olyan lehetőséget teremt, amely különböző minősítések kifejezésére alkalmas: az ellentétes jelentés nyomatékos állításától egészen a tagadott jelentés enyhített kifejezéséig.

Összegzés

Az alakzatok és a pragmatika sokrétű összefüggésrendszerének áttekintése összességében azt mutatja, hogy a pragmatika szempontjai elengedhetetlenek az

alakzatok leírásában. A pragmatika szemlélete lehetővé tehet ugyanis egy olyan értelmezést, amely kiszakítja az alakzatokat a retorikai hagyomány díszítmény-jellegű felfogásából, ugyanakkor megőrzi a hatékony kommunikáció érdekében használt műveletekként való magyarázatuk és csoportosításuk eredményeit.

Irodalom

- Adamik Tamás 2004. Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról. In: A. Jászó Anna – Aczél Petra (szerk.): *A szóközi beszéd kidolgozása. A régi új retorika*. Trezor Kiadó. Budapest. 43–69.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan [!]*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Corvinus Kiadó. Budapest.
- Coenen, H. G. 1992. Gedankenfigur. In: Ueding, G. ed., *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. 2. kötet. Tübingen. Niemeyer.
- Gibbs, Raymond W., Jr. 1994. *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Horn, Laurence R. 1989. *A natural history of negation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. 1991. Duplex negatio affirmat...: The Economy of Double Negation. In: *Papers from the Parasession on Negation*, CLS 27, Part 2. Chicago: CLS. 7–106.
- Horn, L. Laurence 2004. Implicature. In: Horn, R. Laurence–Ward, Gregory. szerk., *Handbook of Pragmatics*. Malden MA. Blackwell. 3–28.
- Kibédi Varga Áron 1998. Retorika és strukturalizmus. In: *Szavak, világok*. Jelenkor Kiadó. Pécs. 48–60.
- Knape, J. 1996. Figurenlehre. In: Ueding, G. ed., *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. 3. kötet. Tübingen. Niemeyer. 289–432.
- Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma 2006. *Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*. Az alakzatok világa 16. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman. London.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meaning*. The MIT Press. Cambridge. Mass.
- Nagy Katalin 2005. A pragmatika státusáról. *Magyar Nyelv* 101: 436–448.
- Nemesi Attila László 2006. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. PhD-disszertáció. Kézirat.
- Nemesi Attila László 2003. A túlzás szerepe a személyközi retorikában. *ÁNyT*. XX. 195–219.
- Plett, Heinrich 2000. *Systematische Rhetorik*. Wilhelm Fink Verlag. München.
- Quintilianus 1959. *Institutio oratoria*. Teubner. Leipzig.
- V. Raisz Rózsa 2008a. Alakzat és grammatika. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 25–28.

- V. Raisz Rózsa 2008b. Alakzat és szemantika. In: Szathmári István. (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 54–56.
- Reboul, Anne – Moeschler, Jacques 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1997. *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vajda András 1998. A modern költészet retorikája. In: *Költészet és retorika*. Universitas Kiadó. Budapest. 387–493.
- van der Wouden, Ton 1996. Litotes and downward monotonicity. In: *Negation: a notion in focus*. Wansing, Heinrich (ed.) Walter de Gruyter. Berlin. 145–168.

Eőry Vilma

Időszerkezet egy Esterházy-regényben

Az idő és az időt kifejező nyelvi formák A szív segédigéiben

1. A posztmodernnek nevezett epikában maga a nyelv központi helyet foglal el: a mű minden más valóságtól különbözik, a nyelvben, a mű nyelvében létezik. Miközben ez a nyelvfilozófiai felfogás már a 20. század első fele óta formálódik az irodalomban is (pl. Kosztolányi, Márai, Ottlik epikájában), az utóbbi évtizedek tették általánossá (gyakorivá de nem kizárólagossá) a magyar irodalomban, elsősorban Esterházy prózájában (Olasz 2.). Azt gondolhatnánk, hogy a „tisztá nyelviség” elmélete tágra nyitja a teret a nyelvész stíluselemző előtt, ilyen egyszerűen azonban ez nem igaz. A tágasság egyben korlátot is szab a stíluselemzőnek: csak a (lehetséges) nyelvfilozófiai szemléleten keresztül közelíthet a műhöz (ahogy az azért már korábban is elvárható volt, az egyszerűbb „filozófiájú” művek elemzésekor is).

De a korlát nem csak ebben rejlik. Az alkotók hitet tesznek amellett, hogy mivel a mű a nyelvben való megalkotottságban létezik, a valóságos világ igazsága nem kérhető számon rajta. Esterházy így fogalmaz A szív segédigéi előszavában: „Nem használom a nyelvet (=hagyományosan), nem akarom felismerni

az igazat”, tehát a szövegvilág szuverenitását hangsúlyozza. Műveiben valóban sok a kifejezetten belső, nyelvi effektus, számtalan utalás van azonban bennük a művön kívüli világra is. A kettő szétválaszthatatlansága, ill. legfőljebb filológiai-esztétikai szétválaszthatósága nehezíti tehát tovább az elemzést.

A posztmodern és az idő fogalma

Ha a posztmodern epikát nagyon leegyszerűsítve akarjuk jellemezni, legfontosabb ismérve a nyitottság (=nyitott mű), amelyre az elbeszélői alternatívitás jellemző, nehéz a narráció, hiszen maga az elmondhatóság középponti probléma, maga a mű pedig mindezek miatt dekonstruált.

Milyen az időfogalom ebben a dekonstruált epikában, Esterházyéban? Különböző műveiben fogalmazza meg az idővel kapcsolatos véleményét, általában az ellentmondások miatti kételyeit:

az epikai idő töredezettségét:

„Engem is igen megvisel ez a dolog, hogy így töredevezve, az időben előrehorkanva és vissza, mint egy kerge pók járunk a történet csillogó csepepei között.” (Termelési-regény 1979),

az idő végtelenségét:

„Az én végtelen időm a teknősbékáé. Az a végtelen idő, amíg Akhileusz utolér. Mindig van tanú.” (Hrabal könyve 1990),

a valóságos és az epikai idő összeegyeztethetetlenségét:

*„... én azt látom magamon, hogy nagyon is ki vagyok szolgáltatva a konkrét pillanatnak. Ez a Termelési-regényben látszik a leginkább, a reménytelen versenyfutás a történessel, a történet írásával, a **regényidőnek a valóságos idővel való összefolyása, plusz-mínusz az ábrázolt idő.**”* (Birnbaum: Esterházy-kalauz. 1991),

a történet alinearitása és az írás folyamatának, ill. a leírt szövegnek a linearitása közti ellentmondást:

*„...én a kezdet kezdetén ... gondoltam el így az egészet... szavak, nagyobb egységek, történetek, amik vándorolnak, modulok! ... Egy könyvben azonban minden **egymás után** jön. Ez egy örök probléma”* (Birnbaum: Esterházy-kalauz. 1991).

A dekonstruktív epika időfogalma összetett és ellentmondásos tehát, s a művekben az időszerkezet várhatóan ugyanolyan dekonstruktív, mint narráció, amellyel az időszerkezet szoros összefüggésben van.

2.2. Az idő A szív segédigéiben

A regény az anya betegségének, halálának és gyászolásának története, de valójában ennél sokkal komplexebb: a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én kettősségének megközelítése (vö. Szabó 1.) (a szöveg tovább differenciálható értelmezési lehetőségeitől a továbbiakban nagyrészt eltekintek, hiszen ezekről irodalomtudományi dolgozatokban olvashatunk, másrészt pedig a választott téma miatt, az idő középpontban tartása érdekében).

Központi időkategóriái tehát az életidő:

*„Aki él, nem rejtőzhet el. Lassan minden megtörténik az emberrel. Zsugorodik a zsugori **idő**”*,

az időből való kiszakítás vágya – a halál időtlensége:

*„Isten országa – a beteljesedett **idő** – az a **pillanat**, amelyben az ember így szólhat: **maradj...**”*,

a halál végtelensége vs. az élet a gyásszal együtt:

*„Bánat és **végtelenség**. Sovány horpaszú kutyák iramodnak nesztelenül, bordáikat mintha vesszőkből fonták volna. Varjak rebbennek a táj fehér sebeiben. Persze, persze, a **feledés**, az **elmúlás** – de hol is hagytam abba? Mégis **élek**, mégis nehéz, anya, mégis nehéz”*.

Az időtlenségen és időbeli végtelenségen kívül azonban jellemző még az írásra a töredezettség, valamint a váltások (az időbelieké is) elmosódottsága.

3. A regény időszerkezete

3.1. A regény szerkezete és az idő

A regény szűkebb témája, a megírásra készítő közvetlen ok az anya halála. Már ez önmagában megteremti a nehezen leírhatóság helyzetét: a halál **időtlenségét**, tehát egy **időbeliséggel nem rendelkező** dolgot kell az írásnak lineárisá, **időbelivé** tennie.

Az anya halálán kívül jelen van azonban a fiú halála is, ezáltal a lét-nemlét kérdéseinek sokfelé kiágazó szövedéke, a lineáris elmondhatóság így még nehezebbé válik. Milyen konstrukciót ölt a végül is elmondott szöveg?

A regény szerkezetének fő pillére a narrációs szerepcsere: az elbeszélő fiú helyét egy idő után átveszi az elbeszélő anya. Ez a pozícióváltás a szöveg fordulópontját jelentő fekete oldalnál megy végbe, amely nagyjából a könyv közepén található, hol az elmúlásról mint az írás tárgyáról szóló diszkurzivitásban váltás történik, a narrációs szerepet az anya veszi át:

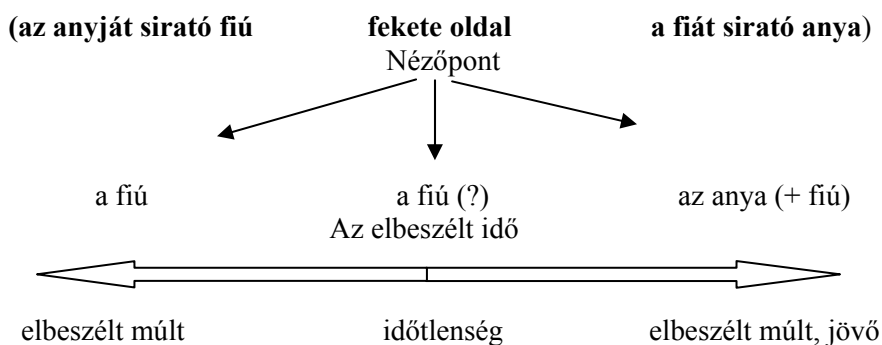
Elbeszélő az anyját sirató fiú – fekete oldal (a könyv közepe)	Elbeszélő a fiát sirató anya
26 oldal	31 oldal (24 + 7)
Az anya halála	A fiát gyászoló anya
A temetés	Az anya emlékképei
A fiú az anya halála után	Fiatemetésének elképzelése

A könyv utolsó hét lapja megint az anya haláláról szól, mintegy keretet adva az elbeszélésnek.

Az elmúlás mint középponti motívum végig jelen van az anya, majd a fiú halálával, az ezek körüli gondolatokkal, emlékezésekkel. De még az intertextusok is ebbe az irányba mutatnak: ezek általában régi, régebbi szövegek, a múlt rekvizitumai. Az elmúlás atemporalitásának jelei mind motívumokban, mind a könyv vizuális képében megjelennek. Az egyik legszembetűnőbb atemporális szimbólum az alef motívum (Borges: Az Alef): egy titokzatos gömb, amely időtlenségében a világegyetem egészét tükrözi (összevethető R. Barthes szövegfogalmával*: a szöveget mint galaxist, mint végtelent képzelet el). Az elmúlás időtlenségének vizuális jelei a számozás nélküli lapok, a gyászkeretes oldalak és a fekete oldal. A számozás nélküli lapok, mivel megzavarják a szöveg hagyományosan jelölt linearitását, az időtlenségre utalhatnak. A gyászkeretes oldalak vizuálisan a gyászjelentéseket idézik, az így elhatárolt szövegrészei pedig a tér- és időbeli végtelen egy-egy szeletét jeleníthetik meg. Maga a fekete oldal szerkezetileg és motivikusan is központi helyet foglal el: önmagában lehet a gyász szimbóluma, de a végtelen halál, a semmi metaforája is. Egyes értelmezések szerint van a regénynek egy ödipális vonulata is (amelyben az apa nagyrészt mint vetélytárs, sőt mint ellenfél van ábrázolva), amelynek ugyancsak csúcspontja, fordulópontja metaforikusan is a fekete oldal.

A narrációs szerepcseré a kettősségek közül (a halál és az írás, a lét és a nemlét, az én és a nem én) az én és a nem én kettősségét teszi szerkezeti szinten is jól kimutathatóvá:

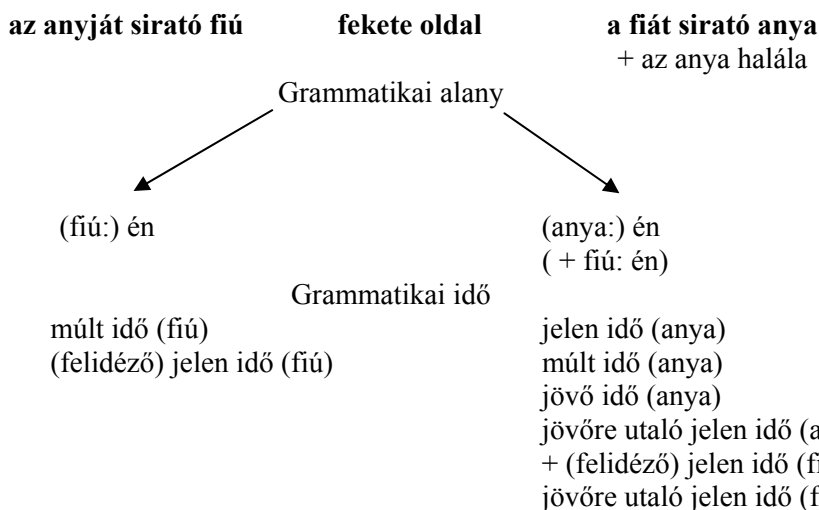
* „Képzelnék el először egy olyan szöveget, amely maga a diadalmos pluralitás, amelyet nem szegényít el az ábrázolás (az utánzás) semmiféle kényszere. Ebben az ideális szövegben számos és sokrétű hálózat akad, amelyek úgy alkotnak játéktérrel egymással, hogy egyik sem képes elfedni a másikat. Ez a szöveg nem a jelentettek struktúrája, hanem a jelentők galaxisa: nincs kezdete, reverzibilis, több bejáratral rendelkezik, melyek közül egyik sem nyilvánítható nyugodt szívvel főbejáratnak. A szöveg által mozgósított kódok a végtelenbe vesznek” (Barthes 1997. 16).

A kétféle nézőpont összemosza az élőt és a holtat, a gyermeket és a szülőt, kérdéssé teszi az élet és halál határain kívül az én és a nem én határait is. A narráció időszervezete követi ezt az összemosódó kettősséget, az idő nagyrészt a múlt a fiú és az anya beszédében is, ez tehát az eddigiekhez hasonlóan inkább összemos, mint elkülönít. A másik szerkezetalkotó idő paradox módon az időtlenség, amely elsősorban a szerkezeti közép- és fordulópontnál levő fekete oldalnak, valamint a már említett számozatlan és keretezett oldalaknak vizuális metaforával kifejezett időtlensége. A szövegben az általában elbeszélő múlt és az időtlenség azonban ugyanúgy összemosódik, mint az eddig említett kettősségek

3.2. A szerkezetalkotó idő és a nyelvi idő

A regény időszervezetének szerkezetalkotó tényezői természetesen megjelennek nyelvi síkon is. A narrációs szerepcserének mint fő szerkezeti elemnek a következménye az alanyban végbemenő hasadás, amely a jelentés síkján az én megfogalmazhatatlanságát, egyértelműen meghatározhatatlan voltát jelentheti. Nyelvi formákkal a kettősség, a hasadáshoz vezető szerepcsere ugyanolyan nehezen fogható meg, mint a mű jelentésében az én megfogalmazása: mindkét elbeszélő-szereplő egyformán egyes szám első személyben beszél. Az egyes szám első személyűség vonatkozása tehát csak a szöveg egyéb elemeiből olvasható ki. A grammatikai idő azonban némileg differenciálja a két elbeszélő-szereplő szövegét:

A fiúi elbeszélés ideje a múlton kívül a múltbeli eseményeket felidéző jelen, az anyai elbeszélésben azonban a múlt időn kívül jelen, jövőre utaló jelen és jövő igeidő is van. A felidéző jelen a befejező fiúi elbeszélés ideje. Az anyai, a női szöveg differenciáltabb, gazdagabb igeidőkben, talán bátrabb, reménykedőbb, mint a fiúi. S ha hozzávesszük az eddigiekhez a regény értelmezésében fölbukkanó anyai-apai szöveg kettősségét, hogy a lap tetején inkább az anyával kapcsolatos szövegek, sokszor vendégszövegek, az alján az apával kapcsolatosak vannak, a múlt dominanciájú férfiszövegek, és a jelent és jövőt is használó női szövegek a lent-fent kettősséget hozzák létre, amelyben a múlt a lent, a jelen-jövő a fent metaforikus megfelelője.

A megfigyelhető időbeli tendenciákkal együtt érvényesül azonban az idő kifejező eszközök összemosódása, hasonlóan ahhoz, ahogy a kettéhasadt én kettősége, illetve megőrzött/vágyott egysége összemosódik.

3. 3. Szerkezetalkotó mondatok ideje

A szöveg időszerkezetének áttekintését zárjuk három olyan szövegrészlet, illetve mondat (idő)analízisével, amelyeknek a szöveg szerkezetében kitüntetett szerepük van.

a) Ilyen a könyv legelső mondatföredéke:

„Az Atyának és Fiúnak –”,

valamint az utolsó bekeretezett lap legutolsó mondata:

„Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük:
Az Atyának és Fiúnak –”

A közös rész a két mondatban „Az Atyának és Fiúnak” liturgikus mondat-, illetve szövegrészlet (a teljes mondat, illetve szöveg: Dicsőség az Atyának és Fiúnak és a Szentlélek Istennek, miképpen kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké, Ámen!), ez egyértelműen szakrális tartalmú, miközben lehet deszakralizált jelentése is, különösen az egész mű ismeretében: az apa-fiú kettősség.

Az utolsó bekeretezett lap utolsó mondata azonban tartalmaz egy Pascal-vendégszöveget is: „*Amikor valamely művet írunk, legutoljára tudjuk meg, mivel is kezdjük.*” (Pascal: Gondolatok, 19. rész). Ez elsősorban az írásra, az írás egész voltának összefüggéseire utal, de az írás és az idő viszonyára is: az alkotás lineáris folyamata és a szöveg egészként való létezésének kettősségére, a kezdet és a vég összefüggésére. A közös szövegrész, „*Az Atyának és Fiúnak*” ezt a pascali „elvárást” teljesíti, tulajdonképpen időtlenül, implicit idővonatkozásokkal. Mint egyházilag kanonizált szöveg részlete a múltat (esetünkben az apai szöveget) jelenti inkább (az *Atya* és az *apa* egymásba játszása is ezt erősíti). S ugyancsak mint kanonizált és begyakorlott szöveg felidézi a mondat folytatását, s annak a kezdeten és a jelenen keresztül az örökkévalóságra vonatkozó érvényét: *kezdetben, most és mindenkor és mindörökkön örökké.*

b) Egy másik ilyen szövegrészlet a fekete oldal feketeségét éppen az oldal közepén fehérrel megtörő három mondat együttese:

„Zengő érc vagyok és pengő cimbalom! Rohadjon meg mindenki. Gyűlöllek.”

A szeretet himnuszából (Pál apostol első levele a korinthusiakhoz, 13. rész) való az első mondat, de kiemelve nemcsak szöveg-, hanem mondatkörnyezetéből is: „Szólhatok az emberek vagy az angyalok nyelvén, ha szeretet nincs bennem, csak zengő érc vagyok és pengő cimbalom”. A vendégszöveg utalhat tehát a szeretetre, de a műben szereplő rész egyértelmű felkiáltó mondata inkább az „ürességet” jelöli, éppen a szeretet hiányát. De értelmezhető a kimondhatatlanság metaforájaként is, hogy a leírt sok szó hiábavaló, a fontos, a lényeg megfogalmazhatatlan. A másik két mondat a düh és a gyűlölet indulatos kifejezése. A mondatok kulcsszerepe éppen az átmenetiségben mutatkozik meg: nem tudjuk ki beszél, talán inkább a fiú, de vannak olyan értelmezések is, hogy az anya (vö. Szele 5). Az itt bekövetkező alanyhasadásra utalhat a szövegrészben levő stílusterés: a bibliai költői metafora és a szlengesen durva, második mondat között törés van, de kiegyenlíti az erőteljes, de stilisztikailag semlegesebb harmadik mondat, a „*Gyűlöllek*”.

A mondatok mindegyike jelen idejű, eltérnek tehát az első rész általános grammatikai idejétől, és átvezetnek a 2. részbe, ahol a jelen idő a domináns. De az írás nehézsége, a hiány miatti indulat és a szeretettel néha összekapcsolódó gyűlölet mint a könyv lényeges elemei a jelenvalóság erejével jelennek meg itt, a szöveg váltó- és fordulópontján.

c) A harmadik a zárómondat:

„*Mindezt majd megírom még pontosabban is*”

Ebben egyrészt az írás elégtelensége, kudarca jelenik meg, amely már bekövetkezett, de a majdani megismételhetőségbe vetett hit is, az írás, mondás jelenbeli sikere azonban ki van zárva. A *mindezt* anafora a leírtakra vonatkozik, a *majd megírom* a jövőre, a pontosabb írás szándékára, de benne van a jelen is, az elbeszélő origója, amelyből nézve a múlt múlt, és a jövő jövő.

4. Zárásul

A szöveg időszerkezete a szöveg struktúrájához hasonlóan szétszabdalt, igeidő-használat sokszor esetleges. A szétszabdaltság, a töredezettség az időszervezetben része a mű hiányt, elfojtottságot jelölő egyéb jeleinek. Ahogy a grammatikai idő egyhangúsága, a tendenciaszerű variálódás ellenére is, az állandó körforgás, az örökkévalóság metaforikus jeleként értelmezhető.

Irodalom

A használt kiadás: Esterházy Péter: *A szív segédigéi*. Magvető, Budapest, 1985.

Barthes, Roland: *S/Z*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

Genette, Gerard: *Az elbeszélő diszkurzus*. In: (szerk.) Thomka Beáta: *Az irodalom elméletei* I. Jelenkor Kiadó, 1996. 61–98.

Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Kalligramm, 1996.

Olasz Sándor: *Családfamászás*. www.jamk.hu/ujforras/010712.htm

Schrodt, Richard: *Tempus, Zeit und Text: Von der Versinnlichung der Zeit im literarischen Umfeld*. www.univie.ac.at/Germanistik/schrodt

Szabó Gábor: *Ragaszthatatlan szív*. Esterházy Péter: *A szív segédigéi*. *Forrás* 2000. április <http://www.forrasfolyoirat.hu/>

Szele Zsófia: „*Megírt*” tartomány. Esterházy Péter: *A szív segédigéi*. http://mek.niif.hu/02100/02125/pdf/18_szele.pdf

Vater, Heinz: *Einführung in die Zeit-Linguistik*. Gabel Verlag 1991.

Fehér Erzsébet

Az irodalmi stílus néhány kérdéséről újabb megközelítésben

1. A stilisztika kétarcúsága: a nyelv- és irodalomtudomány közötti határhelyzete módszertani tekintetben nem mentes a feszültségektől, ami nem utolsó sorban a stílus természetével hozható összefüggésbe. A stílus ugyanis, amely „minden természetes nyelv univerzális jelensége” (Frank 2001: 216), azáltal, hogy a nyelv pragmatikai tulajdonságainak forrása és eredménye, a megnyilatkozások, illetve nyilatkozatok módjaként a kontextuális feltételekhez igazodik; a gyakorlati célú és a művészi nyelvhasználat pedig (az átmeneti helyzeteket nem számítva) épp kontextuális körülményeik eltérése okán különbözik egymástól. A kétfajta nyelvhasználati mód stíluskérdései a stilisztika régi vitái közé tartoznak, s úgy tetszik, a nyelvről és az irodalomról való gondolkodás változásának függvényében meg-megújulnak (vö. Péter 1996: 376; Ricoeur 2006: 20–21). Dolgozatom témája ehhez a diskurzushoz kapcsolódik, amikor azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy a/ milyen lehetőséget kínálnak a hazai stílus kutatás új eredményei az irodalmi művek formanyelvének stílusként való értelmezéséhez; b/ a megközelítőleg azonos nyelvelméleti kiindulás csökkentheti-e az ún. nyelvi stílus és a művészi stílus (vagy formanyelv) értelmezése, vizsgálati módszere közötti különbségeket. A tudománytörténeti adatok ugyanis arra utalnak, hogy a legtágabb, ennél fogva a legkevésbé konkrét stílusfogalmat kivéve a különböző nyelvelméletekhez kapcsolódó stílusfelfogások egyike sem tudta lefedni a nyelvhasználati módok: a gyakorlati és a művészi nyelv jelenségeinek (illetve a műfajok, szövegfajták) teljes körét. Irodalom esetében a művészi formanyelv állandó változása s az ’irodalom’ fogalmának ezt követő módosulása tovább bonyolítja a helyzetet. A stílustörténet tanulsága szerint is a nyelvhasználati módok stílussajátosságai közötti mélyebb összefüggés (vagy eltérés) egy adott kor szak nyelv- és irodalom-felfogásának, valamint irodalmi gyakorlatának hármass viszonyrendszerében volna csak értelmezhető. Ilyen átfogó fogalomtörténeti elemzés hiányában a rendelkezésemre álló keretek között a jelzett tematikának csupán néhány aspektusát tudom érinteni.

2. A stilisztika elméleti implikációkat tartalmazó módszertani kérdései közt hosszú időn át az irodalmi stílus megközelítése látszott a legkevésbé problematikusnak, mivel az irodalmi szövegek egy jelentős részének figuratív formanyelvét (elsősorban a költészetét) a retorikától örökölt elokúciós eszközökkel jellemezni

lehetett. Az oktatási gyakorlatnak nem kevés része volt abban, hogy a 'stílus' és az 'alakzatosság' (rajtuk keresztül a 'költőiség') fogalma összekapcsolódott. A retorika összetett rendszere ugyanis a XIX. század végétől a nyelvi és az irodalmi ismeretek differenciálódása következtében széttagozódott: külön tárggyá vált a prózai művek elméletével kibővült szónoklattan, a műfajelmélet (poétika címen), a szöveg felépítését tárgyaló szerkesztéstan és az alakzatrendszer bemutató stilisztika, amely példáit elsősorban a költészetből merítette. (A mondottakra l. egyebek mellet Négyesy László vagy Zlinszky Aladár nagyhatású középiskolai tankönyveit.) A fentiek már megmutatják, hogy a 'stílus'-fogalom körvonalazatlansága fogalomszűkítésekre, illetve fogalmi átfedésekre vezethető vissza, amelyek nagyrészt az irodalmi formanyelv eltérő vizsgálati módszereivel hozhatók összefüggésbe.

2.1. A retorikai-stilisztikai alakzatok módszertani értékét különösen megnövelte a XX. század első felében, illetve a 60-70-es években a nyelvi modellre alapozott formalista, strukturalista irodalomszemlélet, amely magát az irodalmi minőséget: az 'irodalmisságot' is az irodalom anyagának (jelentős részben a nyelvnek) művészi célú megmunkálásaként és/vagy nyelvi formák sajátos megjelenési módjaként értelmezte. Az irodalomtudomány tárgya e nézet szerint azoknak „fogásoknak” vagy nyelvi eljárásoknak a számbavétele objektív empirikus vizsgálatok: műelemzések alapján, amelyek az irodalmi szövegeket a mindennapi nyelvi jelenségektől megkülönböztetik, s így a természetes nyelv szabályait felülíró átalakító műveletek: a struktúraképző alakzatok kerültek a figyelem előterébe. Ebben az időszakban volt a legszorosabb a nyelvészet és az irodalomtudomány kapcsolata olyannyira, hogy az irodalom anyagára, illetve nyelviségére irányuló vizsgálati módot, amelyet a szóban forgó elméleti irányzatok poétikának neveztek, a kutatásokban is részt vevő Jakobson híressé vált tanulmányában a nyelvészet hatáskörébe utalta (1969: 212). A strukturalista iskolák irodalmár tagjai már kezdetben sem osztották ezt a véleményt. A korai időszakról szólva a poétikát csupán nyelvészeti orientációjának minősíti a „formalista” módszert ismertető Eichenbaum (1974: 11), amely csak kutatási tárgyát tekintve érintkezik a más célú és más beállítódású nyelvészettel. Az ő értelmezésében a 'poétika' (a szó görög etimológiája alapján) az anyag alakítási módját, illetve formaelvet jelent (8, 9), s ez nem azonos a stílussal, ami ebben az összefüggésben beszédmódként (stílustípusként) értelmeződik (28).

A strukturalista irányzatok hatásának köszönhetően a 'poétika' vált az irodalmi műelemzések módszertani fogalmává, amelynek hatókörét a XX. század 10-es éveitől kezdve két véglet között értelmezték. Általánosítva mint az irodalom elméletét (pl. Wellek 1974: 448; Todorov 1976: 643–645), illetve leszűkítve mint „metalingvisztikai leíró vagy előíró” tudományt: mint formális stilisztikát, amely „a nyelvi entitások mint olyanok formális elemzéséhez tartozik, függetlenül azok jelentésségétől” (P. de Man 1982: 409). A két szélsőség között a 'poétika' jelentésének számos, elméleti irányzatokhoz is köthető változata van (a

fogalom értelmezés-változataira l. Bonyhai 1975; részletesebben Horváth 2008). A hazai műelemző gyakorlatban a 70-80-as években a 'poétikai' és a 'stiliztikai' szempontok részben átfedték egymást, ami Szathmári István (2002: 13-14) szerint némileg akadályozta a stilisztika önállósulását. A példák azt mutatják, hogy az irodalmárok inkább az előbbi, a nyelvészek az utóbbi fogalmat használták módszerük megjelölésére. Feltételezhető, hogy itt nem csupán a strukturális-értelmező, illetve a szegmentáló-leíró eljárás különbségéről, hanem az irodalmi mű összetevőinek és formaelveinek eltérő megítéléséről van szó, amit az előzmények alátámasztani látszanak.

2.2. A 10-es években az irodalom belső törvényeire összpontosító kutatók számára a költői nyelv tanulmányozása szolgált kiindulásul (erre utal az orosz strukturalisták önelnevezése is), mivel figuratív jellegénél fogva az tér el leginkább a köznapi nyelvtől. A társaság új szemléletű nyelvészei számára is a költészet szolgáltatott jól hasznosítható adatokat a nyelvi rendszer működésének megfigyeléséhez. Jakobson írja akkori munkájukról: „Abban az időben kezdtek új utakat feltárni a nyelv kutatásában, és erre a költészet nyelve bizonyult a legalkalmasabbnak [...] a strukturális törvények és a nyelv kreatív aspektusa közötti kapcsolat a költői nyelvben megfoghatóbbnak tűntek, mint a mindennapi beszédben” (1982: 10–11).

A költészet módszertani jelentőségét felismerve, a poétikai kutatásban részt vevő nyelvészek elemzése is főként költői szövegekre irányultak (elég utalni itt Jakobson Baudelaire-elemzéseire, amelyek később számos bírálatot kaptak). Ennek következményeként a költészet mint az irodalom egyik ága szinte az 'irodalom' modelljévé vált, ami ismét fogalmak kereszteződéséhez vezetett: immáron a 'poétika' mint a megalkotás elmélete és a 'költőiség' fogalma került részleges fedésbe, a stilisztikusok számára pedig mindkettő úgyszólván az irodalmi stílus szinonimájává vált. (A stílus és a stilisztika irodalomelméleti aspektusáról l. Wellek 1974: 453–454; Bloomfield 1988.) Az irodalmi szövegek nyelvi vizsgálata ugyanis (pl. a hazai nyelvészetben) stíluselemzésként is értelmezhető volt. Ennélfogva nálunk a 60-as évek végétől kezdve a nyelvészeti stilisztikai kutatások zöme is az irodalmi, kiemelten a költői, illetve az alakzatos prózai szövegek vizsgálatával foglalkozott. Bár a formalista iskola irodalmárai jelentős lépéseket tettek a narratív művek strukturális tényezőinek (cselekménytagolás, elbeszélés mód) feltárására, ebben nem követték őket sem nyelvész kollégáik, sem később az utóbbiak módszerét átvevő stilisztikusok. Jogos tehát az a bírálat, hogy a fabuláris művek elemzésének mellőzése a nyelvészeti stilisztika szűköségét bizonyítja (Szegedy-Maszák 1995: 25). Az elbeszélő művek szerveződésének, nyelvi többszólamúságának feltárása a strukturalisták által megalapozott, a szemiotikusok által továbbfejlesztett narratológiára, illetve a pragmatikai szemléletű szövegnyelvészetre, stilisztikára maradt.

Az első strukturalista irodalomelméleti iskola példája több szempontból is tanulságos. Egyfelől érzékelhetővé teszi az irodalmi formanyelv vizsgálatán együtt

dolgozó nyelvészek és irodalmárok szemléleti különbségeit. E tekintetben alapvetőnek látszik az irodalmi mű anyagának eltérő megítélése. A nyelvész számára anyag az, ami nyelvi formaként megragadható, az irodalmár számára megmunkálendő anyag a történet (fabula), az elbeszélő attitűdje, a szereplő jelleme és a műfaj is (vö. Eichenbaum 1974). Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi esetben a 'poétika' mint formáló eljárás hatóköre tágabb körű, mintha csupán a nyelv alakításmódjára terjedne ki, ami joggal tekinthető a mű (formálisan értelmezett) stílusrétegének. Másfelől nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a nyelvészet nyelvi modellje (adott esetben a strukturalizmusé) általánosító jellegénél fogva – még ha műalkotás bizonyos aspektusaival (itt a strukturáltságával) kongruál is –, csak bizonyos korlátok között képes a nyelvi mű esztétikai jellegét megragadni.

Az irodalmi mű összetettségét, anyagának rétegezetttségét Ingarden műelmélete tárta fel a 30-as évek elején (1977), amely megkerülhetetlennek látszik akkor is, ha az irodalmi mű stílusának mibenlétére keressük a választ. Fő tételeit összefoglalja a Jakobsonnal folytatott vitájában (1974). Ő műelméletként értelmezi a 'poétika' fogalmát, amelynek tárgya az esztétikai értékkel bíró irodalmi műalkotás mint „művészi egész”, mint bonyolult, rétegelt képződmény. Összetevőinek csupán egyike a nyelvi réteg az értelemegységek, az ábrázolt tárgyiaságok, és a sematizált látványok mellett. Minden egyes réteg a rá jellemző esztétikai minőséget tartalmazza, ezek szintetikus összefüggése teremti meg a műalkotás többszólamú harmóniáját, esztétikai értékét. A nyelv, noha strukturális alapváza a műnek, függvénye is a többi összetevőnek, ezért azok a specifikus művészi funkciók, amelyeket a műalkotásban betölt, nem vezethetők le a nyelvtudomány elveiből. Az ugyanis elsődlegesen a nyelvnek azon funkcióival foglalkozik, amelyek a mindennapi élet reális világában az emberek egymás közti érintkezését biztosítják. A műalkotás világa azonban fikatív világ, a nyelv funkciója itt a fikció és a szimbolikus értelem megteremtése. A poétika feladatköre tehát meghaladja a nyelvészetét, amelyet ugyanakkor legfontosabb segédtudományának tekint, igényt tart új eredményeinek a poétika sajátos szempontjai szerinti felhasználására. Ingarden elméletéből többirányú következtetés adódik. Egyfelől az, hogy az 'irodalmiság' meghatározó tényezője nem a sajátosan alakított nyelvi forma, hanem a fikcionalitás. P. de Man szerint (1986: 104) az irodalom nem azért fikció, mert tagadja a valóságot, hanem azért, mert ott a nyelv nem a jelenségvilág szabályai szerint működik: referencialitása csak a saját nyelvi világán belül érvényes. Ez később a befogadás-elméletekben kiegészül a pragmatikai aspektussal: „az irodalom mibenléte nem alaktani, még csak nem is jelentéstani, de pragmatikai kérdés” (Szegedy-Maszák 1995: 21). A másik következtetés az irodalmi szöveg stílusának értelmezésére vonatkozik: ha a műalkotás a sokféleség egysége, akkor egész-voltában lehet csak stílusáról beszélni. A műegész és összetevői közti stiláris viszony feltehetően hasonló a nyelvi szindrómaként értelmezhető nyelvhasználati változat mint stílus és annak jegyeit hordozó nyelvi elem stílusértéke mint szimptóma között (Péter 1991: 45).

Összegezve az elmondottakat: a retorikai eredetű alakzat- vagy formális stilisztika az irodalmi szövegek közül legközelebb a költői, illetve figurális művek vizsgálatához jutott. Nem rendelkezett megfelelő módszerekkel az irodalmon belül sem a narratív, sem a drámai szövegek elemzéséhez, de a mindennapi nyelvhasználat stílussajátosságainak vizsgálatához sem. A strukturális poétika ugyanakkor „az irodalmi anyag specifikus sajátosságainak” kutatásával (Eichenbaum 1974: 11), az irodalmi mű belső rendszerének, összetevőinek felismerésével (implicit módon bár) megválaszolható kérdéssé tette az ún. ’irodalmi stílus’ mibenlétét.

3. A magyar stílus kutatás jelentős új eredménye az utóbbi években a mindennapi nyelvhasználat stíluskérdéseire összpontosító nyelvészeti stilisztika elméleti hátterének és vizsgálati módszerének megalapozása. A XX. század első felének ilyen irányú kezdeményezései (így a prágai nyelvészeké) nálunk csak megkésve találtak visszhangra (l. Péter 1974, 1976, 1978); a továbblépéshez a pragmatikai és kognitív nyelvelméletek, a szociolingvisztika, a szövegnyelvészet adtak ösztönzést, megfelelő eszközöket kínálva mind az ún. funkcionális stílusok, mind a gyakorlati élet konkrét szituációiban létrejövő nyelvi megnyilatkozások (szövegek) stílusának empirikus vizsgálatára (Tolcsvai Nagy 1996, 2005; a nyelvi stílusra vonatkozó kutatások ismertetését l. Szikszainé 2007). E folyamat eredményeként a ’stílus’ túl átfogó, túl általános épp ezért sokértelművé tágult fogalma nem csupán új tartalmakkal bővült, hanem szaktudományi értelmezést kapott, s ennek köszönhetően tisztázódni látszik a ’nyelvészeti stilisztika’ speciális feladatköre a nyelvtudomány mai szemléleti irányjai és ágazatai között. Ez a körülmény megfelelő háttérrel adhatna ahhoz, hogy az ún. ’irodalmi stílus’ speciális sajátosságait immáron az elméletileg megalapozott, empirikusan igazolt, fogalmilag a tudomány rendszerébe építhető ’nyelvi stílus’ átfogó fogalmához viszonyítva, ugyancsak az illetékes szaktudományok fogalmi rendszerében próbáljuk újraértelmezni. Látni kell azonban, hogy egy ilyen törekvés a másik oldalról újabban kevés ösztönzést kaphat: az irodalomról való elméleti gondolkodás mai meghatározó irányzatai közül nem egy kiiktatja a stílus fogalmát, és az irodalom nyelviségének kérdését más irányból közelíti meg (vö. Pfeiffer 1995).

3.1. Az ún. nyelvi stílus mibenlétére és a nyelvészeti stilisztika tárgyára vonatkozóan Péter Mihály tanulmányaira hivatkozom (elsősorban 1996: 376-378, valamint 2006: 128, 145-146). Az ő kidolgozott értelmezésében a nyelvi stílus „a nyelvhasználatnak történetileg változó, társadalmilag elfogadott, a tágan értelmezett közlési szférának, illetve helyzetnek megfelelő változata”, amelynek jellemzője a normalizáltság; bizonyos elvárások és korlátozások érvényesülése az eszközök kiválasztásában és szerveződésében; a szinonimitás, vagyis az, hogy a közlemény jelentése a különböző nyelvhasználati változatokban, stílusos típusjellemzőik eltérése mellett viszonylag azonos. Az egyes nyelvváltozatok stílusos karaktere egymáshoz viszonyítva határozható meg, tehát a nyelvi stílus viszonyfogalom. A nyelvészeti stilisztika mint a pragmatika egyik ága a nyelvhasználat

változataival foglalkozik. A művészi nyelv nem tartozik a nyelvhasználat funkcionális változatai közé, mert a fenti kritériumok alapján eltér attól: a művészi stílus minden megjelenési formájában egyéni; formaeszközei megválasztásában szabad; az irodalmi szöveg jelentése egyedi struktúrájához kötött; valamennyi jelösszetevője jelentéses; minden egyedi mű sajátos viszonyrendszerbe tartozik.

A művészi nyelvhasználat modelljéül a fenti összevetésben is a költői nyelv szolgál, amelyet a köztételek a nyelvi kreativitás legmagasabb fokának tekint. Gyakran hivatkoznak Bahtyinra (1985: 120), aki szerint „[a] nyelv összes lehetősége csak a költészetben tárul föl [...] itt a nyelv minden eleme a végletekig feszül, tágul; a költészet mintegy kifacsarja a nyelvben rejlő összes lehetőséget, a nyelv pedig mintegy önmagát mülja fölül”. Hasonlóan vélekedik a filozófus-irodalomteoretikus Frank (2001: 231) Schleiermarchert idézve: „A költészetnek a nyelv közegében valami olyasmit kell nyújtania, ami «a nyelven keresztül tulajdonképpen nem is nyújtható, mert a nyelv mindig csak az általánosra irányul»”. Az általános hermeneutika első kidolgozója: Chladenius már a XVIII. század közepén a mélyebb: logikai-ismeretelméleti okokra világít rá, amikor az írott szövegekre vonatkozó értelmezés szabályai alól kivonja a költészetet, mivel „[e]zekben [...] sajátos gondolkodásmód uralkodik, tehát úgy látszik, hogy egy sajátos értelemtan rejlik bennük, s ezért értelmezésük is egészen másképp rendezkedik be” (idézi Szondi 1996: 30). – Az esztétika tanítása szerint a művészet, így a költészet is, a megismerés egyik formája, ennél fogva a költői struktúra egésze, benne a nyelv, egy sajátos gondolkodásmód lenyomata. Péter Mihály (2006: 128) a mindennapi és a művészi nyelvhasználat különbségeiről szólva utal eltérésük ismeretelméleti hátterére; a filozófia hagyomány ugyanis az antikvitás óta megkülönbözteti az emberi tapasztalat három nemét: a mindennapi, a tudományos és művészi megismerést, ami szükségszerűen a nyelvi formáikban is tükröződik. Úgy véli (1996: 378), hogyha lehetnek a költői nyelvhasználatnak „korszakok és kultúrák feletti invariáns jegyei”, azok „művészi gondolkodás sajátosságaihoz vezetők le”. (Hasonlóan Tamás 1972.)

A költő alkotói tapasztalata igazolja az idézett tudományos vélekedéseket. Nemes Nagy Ágnes írja (1975: 12; 1982: 155): „[A] költészet legfőbb ellensége a szó. A szónak értelme van. És meg nem szűnő élményünk a százszor regisztrált hasadás a szó mint mindennapos kommunikációs eszköz és a szó mint versre használt eszköz között.” „A gondolat formai determinációja, melynek a nyelv egyik vetülete, idegesíti az írókat igazán, nemcsak a verstan, hanem a nyelvtan, az alany és állítmány, mert égetően érzi: hogyan hamisítják meg mindezek belső tapasztalatait. Az író úgy akar gondolkodni, ahogy gondolkodni nem lehet.” Mindazonáltal igaz, hogy a nyelvhasználati módok egyike sem léphet túl a nyelv kínálta lehetőségeken, sőt: a természetes nyelv belső klímájára, ízeire, zamatára leginkább a költészetnek van szüksége. Ennek tudatában vonja le a következőt utóbb idézett tanulmányában (154) a költő: „Minden tűrhetetlen merevségével együtt [...] a nyelvet adottságnak tekintem, mint a kőfaragó a követ. *Ha* iro-

dalmat akarunk csinálni, művészetet akarunk facsarni abból a művészet-ellenes, másra-való közegből, ami a nyelv, akkor kénytelenek vagyunk figyelembe venni a nyelv tulajdonságait.” (Kiemelés az eredetiben).

A nyelvészeti stilisztika főnt vázolt módszere a természetes nyelv pragmatikai tulajdonságaira: az alkalmazkodó képességre (adaptabilitásra) és a variabilitásra alapozva vizsgálja tárgyát. Ennek segítségével követni tudja a nyelvváltozatok közötti mozgásokat, és jellemezni tudja a tipikus közlési helyzeteket, amelyekben a különböző változatok élnek. A nyelvészeti stilisztika elsősorban stílus-típusok vizsgálatához nyújt megfelelő módszereket, ami nem jelenti azt, hogy eljárásait ne lehetne lebontani a konkrét szituációkra, amelyben a gyakorlat célú, aktuális megnyilatkozások, illetve nyilatkozatok (szövegek) megszületnek. A mindennapi nyelvhasználat közegében az aktuális szövegek is rendelkezhetnek individuális jegyekkel: stílussal a kontextus adott körülményeihez alkalmazkodva, de sikeres kommunikációs együttműködés esetén ez belül marad az adott közlési helyzetben elvárt megnyilatkozás-módokon, azoknak csupán egyéni alkalmazását jelenti. A nyelvészeti stilisztika legnagyobb érdeme az, hogy a stílusjelenséget a nyelvhasználat természetes közegében: a mindennapi nyelvhasználatban tudta megragadni, és módszere alkalmas az élőnyelv: a beszéd stílusának vizsgálatára is. A gyakorlati és a művészi nyelv összevetése nyomán Péter Mihály arra a következtetésre jut, hogy a közös nyelvi alapok tekintetbe vétele mellett szükség van a nyelvészeti és az irodalmi stilisztika megkülönböztetésére (1996: 378–379).

3.2. A stilisztikai kutatás számára módszertani kérdésként vetődik fel, hogy lehet-e az eltérő társadalmi funkciójú és kognitív (ismeretelméleti) háttérű, nyelvhasználati módok stílussajátosságait egy nyelvi modell keretében megközeleltíteni. Tolcsvai Nagy Gábor (1996: 117) igenlő válaszával egyetérthetünk akkor, ha az adott modell a nyelvi kommunikáció legáltalánosabb jellemzőit tartalmazza, és eltekint a különböző kommunikációs formák sajátos funkciójától, karakterétől. Az ő pragmatikai-kognitív stíluselmélete ilyen átfogó nézőpontú (amelyből csupán a tárgyat érintő megállapításokat emelem ki). A stílust a szerző interakciós jelenségnek tekinti, alapja egy soktényezős külső viszonyrendszer; a nyelvi stílus réteget; a stílusértéket a nyelvhasználók magatartása, a helyzet, a viszonyulás mint értékszempont, az idő és a nyelvváltozatok valamelyikéhez való tartozás alapján lehet megadni. A stílusjelenség nem objektív természetű, függ a nyelvhasználók nyelvi tudásától, amely egyidejűleg társadalmi, illetve kognitív meghatározottságú. A stílus mint a megformálás módja, része a szöveg értelem szerkezetének, de megértése nem csupán fogalmi természetű (85–87); elemzése, leírása azonban meghatározott fogalmi keretek között történik (255. és kk.).

A fentiek továbbfinomítják a stílustipológia rendszerét, mert a stílusértéket meghatározó tényezők alapján leírhatók a stílusárnyalatok is. Ez pedig lehetővé teszi a mindennapi társalgás stílusának jellemzését, ami viszont a párbeszéd (elbeszélő és drámai) irodalmi művek elemzésénél hasznosítható. Tolcsvai Nagy

stíluselmélete elsősorban a használati szövegek stílusának megközelítéséhez nyújt adekvát és kidolgozott módszert, és ezáltal tovább bővíti az eddig háttérbe szorult irodalmi műfajok stiláris megközelítését is.

A nyelvi modellhez javasolt „irodalomesztétikai nézőpont” mint a művészi stílus minősítésének megkülönböztető kritériuma, ilyen általános formában nem ad elég támpontot az irodalmi szövegek stílusának empirikus vizsgálatához, ugyanúgy a felsorolt minőségek sem (fokozott összetettség, fokozott egyediség és nyitottság, viszonylagos szövegzárttság), amelyek alapján az eltérne a mindennapi nyelvhasználat stílusaitól, mivel mindegyik túl általános (117-121). A kritériumok érvényének viszonylagossága feltehetően összefügg egyfelől a prototípus-elmélet hatásával, amely a minőségeket egy fokozati skálán helyezi el, másfelől egyfajta irodalom-felfogással is, amelynek modellje, a minősítő jegyekből következően, a stilárisan többszólamú, kifejezésformáiban a mindennapi nyelvhez közel álló kortársi próza, illetve az ún. szövegirodalom.

A fokozati elv mindenképpen indokolt (vö. Frank 2001: 134); az ’irodalmi’ minősítő fogalomként ugyanis több szempontból nyitott. Mind a megformáltság, mind a valóságvonatkozás tekintetében számos átmeneti forma létezik a gyakorlati célú és az aktuális irodalmi kánonba tartozó szövegek között (a publicisztikát és az esszét szokták példaként felhozni). Történetileg változik továbbá annak a megítélése is, hogy egy korszak mit tart irodalomnak. Kérdéses tehát, hogy lehet-e biztonsággal kijelölni olyan kritériumrendszert, amelynek alapján az ’irodalmi stílus’ megkülönböztető jegyei megadhatók, és amely az esztétikai értékű irodalmi formák (műfajok) mindegyikére érvényes lehet. Olyan általános formában talán igen, amely számításba veszi mind az átmeneti formákat, mind az értékítélet változásait. Alapja az esztétika, a műfaj- és műelmélet, a hermeneutika szempontjait koherens rendszerré ötvöző irodalompragmatika lehetne, ha egy ilyen vállalkozásnak az elméleti nézőpontok felgyorsult változásai közepette megvolnának a feltételei. Erre nézve legfőljebb csak részleges megfontolásaink lehetnek.

4. A humán tudományok hermeneutikus indíttatású módszertana kiemeli az empirikus vizsgálatok jelentőségét a megismerésben. Mivel e diszciplínák közege a nyelv, metodikájuk kulcsfogalmai: a filozófiai kategóriaként értelmezett szöveg és az interpretáció. Az interpretációban folyó megismerő művelet empirikus természetű, benne nem csupán a tárgyról nyerünk ismereteket, de magáról a feltáró műveletről is. Gadamer írja (1986: 25): „Ha világossá válik ez a kapcsolat szöveg és interpretáció között, akkor módszertani nyereségre teszünk szert.” Az irodalom elméleti megközelítését empirikus kiindulásúnak tekinti a dekonstrukció egyik teoretikusa: P. de Man (1986: 99) is. A szemiotikus Genette szerint (1995: 362) a stilisztika alapkérdésére is a gyakorlati elemzés adhat megfelelő választ, mivel az „jobban megközelíti a stílus mibenlétét, mint a tudományág eddig ránk maradt összes módszere vagy elméleti kijelentései”. To-

vábbá nyilvánvaló az utóbbi vélemény: az elemzés nem csupán reprezentál egy adott stíluskonceptiót, de kijelöli érvényének határait is.

4.1. A 'szépirodalmi stílus' fogalma a stílusvizsgálat gyakorlati szempontjából megközelítve (és eltekintve rendszerszintű értelmezésétől), jelölheti egy mű, egy szerző illetve egy adott irodalmi irányzat, iskola formaelvéit és gyakorlatát. A három aspektus föltehetőleg nem annyira elvontsági fokozatot jelent, mint a 'stílus' esszenciális minőségeinek módosulását, bár ez további vizsgálatot igényel. Ha a stílust a szövegértelmezés részének tekintjük, akkor a szerzői stílus esetében a világlátással, érzékelésmóddal összekapcsolódó formaelvek értelmezhető stílusalakító tényezőkként. Az irányzati stílus bizonyos keretek között felfogható stílus típusként (vö. Szabó 1988), bár jellegében más, mint a nyelvhasználat funkcionális változatai. Az irányzat és a szerzői, valamint a műstílus viszonya többnyire nem az általános és a különös (a szabály és annak specifikációja) viszonyával jellemezhető, mint a funkcionális stílusok és aktuális megvalósulásaik egy konkrét szituációban, hisz közismert tény: a legnagyobb művek (életművek) rendszerint nem sorolhatók be egy irányzat alá. Ebből következően az 'irodalmi stílus' prototipikus létmódja az irodalmi műalkotásban ragadható meg a műelemzés módszerével.

A 70-80-as években a strukturalista (illetve szemiotikai) irodalom- és stílusfelfogás műközpontú szemlélete jegyében műelemzések sokasága született a hazai tudományban is, ami módszertani vitákat is maga után vont. Történeti visszatekintésben a korabeli módszerek fő típusai az alábbi oppozíciók mentén jellemezhetők: strukturális/lineáris, értelmező/leíró eljárás; értékelő/objektív (egzakt); műimmanens/genetikus és/vagy kontextuális szemlélet. A felsorolt megközelítések legtöbbször átmetszették egymást, és jellemezhetők mind az irodalmároknak, mind a stilisztikusok vizsgálati módjait. Így az (irodalmi) műértelmezés és a stílus elemzés sajátos szempontjait, eljárásait nemigen lehetett elhatárolni egymástól. Irodalmi szöveg vizsgálata esetén ez a lehetőség mindig fennáll; kilépni csak akkor lehet belőle, ha a stilisztika saját feladatértelmezése keretében fogalmazzuk meg a műelemzés célját, vagyis ha mérlegeljük, milyen hozadéka lehet egy adott művészeti szöveg formanyelvi vizsgálatának e kétarcú tudomány számára. Úgy vélem, a nyelvészeti stilisztika megalapozása éppen a stilisztika önszemléletében: tárgykörének határozottabb kijelölésében hozott döntő fordulatot (vö. Fehér 1996). A stilisztika új iránya kívánatosá teszi az irodalmi stílus kérdéseinek, elemzési módszereinek újragondolását, figyelembe véve a vele szemben támasztott igények megváltozását is.

4.2. Az előzőekben már utaltunk arra, hogy az irodalomtudomány és a stilisztika kapcsolata napjainkban kétértelművé vált. Az egyik nézet szerint: „Azok az átrendeződések, amelyek az utóbbi évtizedeknek az irodalmi (és nem irodalmi) szövegekhez, az irodalom beszédéhez, az olvasás szövegalkotó potenciáljához, magához a nyelvhez való viszonyát meghatározták, magát a stílusra irányuló *kérdést* törölték el” (Hansági 2003: 36, kiemelés az eredetiben; vö. Pfeiffer

1995). Egy másik megközelítés fontosnak tartja a stílus mibenlétének és a stilisztika feladatának újraértelmezését egyebek közt a kortársi irodalom, és az érintező tudományok közegeiben (vö. Kemény 1996). Ugyanakkor a szubjektum és az individualitás problémájával foglalkozó művészetfilozófiák számára a 'stílus' kulcsfogalomává vált. Sajátos kérdésfelvetésük az irodalmi stílus stilisztikai érdekű megközelítéshez kínál további szempontokat.

M. Frank (2001: 9) szerint „a szubjektivitás csak a stílusban és csak a stíluson keresztül tud nyelvileg artikulálódni. A stílus ugyanis rendelkezik azzal a képességgel, hogy a szingularitást mint olyant [...] kifejezésre juttassa.” A szó etimológiájából kiindulva a stílusjelenség eminens megnyilvánulását az írott nyelvben, elsősorban az írásbeli létmódhoz kötött, 'szöveg'-ként megjelenő irodalomban látja (115-116). A stílus lényege: a szabályokból levezethetetlen alkalmazás, a szabályok átlépése: a „radikális egyediség”. Nem mond ugyan ellent a szintaxis szabályainak, de nem lehet levezetni belőlük, így a szemantika általánosított jelentéseiből sem. Ugyanígy nem azonosítható a pragmatika által számon tartott nyelvi cselekvésekkel sem, mivel azok is tipizáltak: megfelelő szituációkban megismételhetők. A tudományos általánosítás szabályokban fogalmazódik meg, amelyek előfeltétele és érvénye a megismételhetőségben van, a stílus azonban egyedi. Frank szerint Saussure tisztában volt azzal, hogy a nyelvi jelek önkényessége a szabad kombináció lehetőségét is magában foglalja. Ha egy stílust többen „használnak”, stílustípusról kell beszélnünk, amelynek már megadhatók a szabályai (műfaji stílus, stílusréteg, stílustörténeti kategóriák stb.), de az egyedi stílusé nem. (2001: 29, 190-195, 208-209). – A. Danto (1981: 157, 162-163) a 'stílus' eredeti és a mai átvitt jelentése közötti metonimikus kapcsolatot indokolva utal arra, hogy az eszköz a használatkor „az azt vezető kéznek a jellegét is tükrözi, és a stílus ily módon kézírássá válik”. Feltevése szerint ez a felismerés vezethetett Buffon híressé vált meghatározásához, valamint azokhoz az értelmezésekhez, amelyek szerint egy ember stílusa a rá alapvetően jellemző tulajdonságokat foglalja magában; Schopenhauer megfogalmazásában: „a lélek fiziognómiája”.

A hivatkozott szerzők szerint a stílus mint az individualitás, a szingularitás, a szubjektivitás legnyilvánvalóbb reprezentációja a művészetben ragadható meg. Kitüntetett megjelenési formája az egyedi műalkotás: számunkra az irodalmi mű, amely Schleiermacher (Frank 2001: 151. által közvetített) értelmezésében „létét egy értelemalkotó individuumnak köszönheti”, ismertetőjegyei: (1) struktúrája van, (2) valamilyen műfajhoz tartozik, (3) „tartalmazza egy individuális kompozíció többé-kevésbé jellegzetes nyomait, vagyis van egy összecserélhetetlen stílusa”. (A három összetevő viszonyáról hasonlóan Bahtyin 1986: 359.) A fentiekből az irodalmi stílus vizsgálata számára levonhatók bizonyos módszertani következtetések: (1) Az 'irodalmi stílus' értelmezésének alapja és vonatkozási pontja az egyedi műalkotás, amely önmagában reprezentálja az egyediség különböző aspektusait: ontológiai státusa szerint szinguláris; az alkotói aktus vo-

natkozásában individuális; mint befogadott esztétikai tárgy a szubjektum szférájához kötődik. (2) Mivel művészi szöveg esetében a műértelmezés és a stílusvizsgálat folyamata összekapcsolódik, szükséges elkülöníteni azokat a sajátos stilisztikai szempontokat, amelyek alapján az adott mű stílusa jellemezhető, illetve azokat a stiláris jegyeket, amelyek adatokul szolgálnak általánosabb stílusjelenségek (a műfaji, a szerzői, az irányzati stílus) vizsgálatához, valamint a stilisztikai fogalmak bővítéséhez, átértelmezéséhez. Egy ilyen vizsgálathoz az irodalomhermeneutika Jauss által kidolgozott háromfázisú modellje szolgálhat kiindulásul (hasonlóan Tolcsvai Nagy 1996: 256 és kk.).

5. Hans-Robert Jauss (1980, 1981) a hermeneutikus tapasztalat hármas egysége (a subtilitas intelligendi, explicandi, applicandi) szerint határozza meg az esztétikai befogadás fázisait. Az első a primer tapasztalat: a szöveg egészének megértése, esztétikai jellejének felismerése, amely magában foglalja a formát, de még nem a teljes értelemet. A második fázis a reflektáló értelmezés: az első megértés visszatekintő ellenőrzése, elmélyítése hermeneutikai kör szabályai szerint haladva az átlátott egésztől a részig, majd onnan visszakapcsolva az egészre, végül a tapasztalat fogalmi kifejtése. A harmadik fázis az irodalmár számára az alkalmazásé: az adott mű korábbi értelmezéseinek rekonstrukciója, a saját tapasztalatnak a történeti tapasztalattal való összevetése és az esztétikai ítélet.

5.1. A stilisztika nézőpontjából értelmezve a befogadás fent vázolt folyamatát, az esztétikai tapasztalat megértő és értelmező fázisaiban struktúrák jelentéadó funkciói tudatosulnak a befogadóban, mert mint többen vallják: jelentés nem jöhet létre a struktúrák megértése nélkül (vö. Lotman 1973: 19; Ricoeur 1976: 566), s ez nincs másként a gyakorlati célú szövegek esetében sem. A művészi szöveg jelentése azonban szimbolikus természetű; a transzcendencia az esztétikai érték minősítő jegye, tehát a műalkotás lényegéhez tartozik. Az irodalmi műalkotás valamennyi összetevője, így nem csupán szolgálja a szimbolikus jelentés létrejöttét, de az egészben betöltött funkcióját is az minősíti (vö. Martinkó 1964: 29; Szegedy-Maszák 1979: 18, 1995: 64; P. de Man 1982: 409). Ezt szem előtt tartva úgy vélem, Jauss modelljét ki kell egészíteni egy, az olvasás aktusát megelőző szakasszal, amikor megtörténik „az olvasó megfelelő beállítódása” (Ingarden 1977: 378): annak tudomásul vétele, hogy egy sajátos kommunikációs viszonyba lép, ahol át kell állnia egy másfajta, a gyakorlati élet céljaitól eltérő értelmezési módra. Az irodalmi élet intézményesült formái (folyóirat, könyvkiadás stb.) tárgyiasítják ezt a sajátos szituációt. Példaként említhetjük Örkény híres átszállójegyét (vagy akár az ún. talált tárgyakat). Ha az író kötetében műként olvassuk a hajdani jegy használati szabályait, a változatlan hivatalos szöveg szimbolikus értelmet kap, amelyben a korlátozásról szóló információnak és a stílustípusra jellemző személytelen beszédmódnak meghatározó szerep jut, vagyis a nyelvi forma a gyakorlati életből kiemelve elveszti „átlátszóságát”. Nehéz volna válaszolni arra a kérdésre, hogy itt a mű stílusa és értelmezése elválasztható-e egymástól.

Az olvasást megelőző, a befogadást előkészítő szakasz azért is fontos, mert ekkor aktivizálódik mint elvárás, az a hagyományozott, illetve egyénileg elsajátított ismeretanyag, amelyhez viszonyítva tekinthetünk valamit irodalomnak, amely a befogadás további szakaszaiban vagy megerősítést kap, vagy módosul (vö. Tamás 1984: 93; Szegedy-Maszák 1979, 1995: 19, 21, 44, 53). Az olvasást megelőző beállítódás fontos eleme az olvasás aktuális célja, mivel az értelmezés és a szellemi-érzelmi-esztétikai „nyereség” attól a külső-belső viszonyrendszertől függ, amelybe a befogadó a művet állítja. Másként hagyatkozik a szövegre az, aki az esztétikai élvezet kedvéért olvas, mint az, aki értelmezését és értékítéletét mások számára fogalmilag akarja kifejezni, s ismét másként az, aki értelmezése útján a mű megformálási módjáról kíván véleményt mondani. Az utóbbi beállítódás a stilisztikusé.

A befogadás első fázisának esztétikai tapasztalatát Jausstól némileg eltérően ítéli meg M. Jankovič; szerinte a mű legteljesebben akkor érint meg bennünket, amikor világába lépve, annak művészi megformáltsága hirtelen, fogalmakkal nehezen megragadható jelentéssel telítődik, s ez a jelentés „a fogalom minden egyes meghatározottsága előtt keletkezik a maga szinkretikus teljességében” (1973: 283). Ez a teljes, de tagolatlan, intuitív és szubjektív műélmény mint „egész” vezet el az értelmező befogadás során a „részekhez”: a megformáltság forrásaihoz, s elindul az értelmezés körszerű folyamata: az oda-vissza mozgás az egész és a rész között, amelynek eredménye az intuitív esztétikai tapasztalat racionalizálása: fogalmi megragadása, de amely ebben a formában is kitörölhetetlenül őrzi az egyéni megérintettség: a prelogikus megértés szubjektivitásának nyomait.

5.2. Az irodalmi mű befogadása során a stílusértelmezés többféle viszonyulás folyamatában jön létre. Egyik síkot az irodalomra mint esztétikai jelenségre vonatkozó eljárások és a nyelv működésmódjára (struktúrájára, használatára) vonatkozó ismeretek alkotják, a másikat a szöveg belső viszonyrendszere, az a mozgás, ahogy a mű nem nyelvi anyaga a nyelv közegében, a nyelv által művészi formát kap (vö. Martinkó 1970: 5). Gadamer (1986: 25) szerint az interpretáció folyamatában másként viszonyul a szöveghez a nyelvész, mint a műértelmező hermeneuta. Az utóbbi célja: a kimondott megértése, az előbbit csupán a nyelv funkcionálása érdekli a szöveg tartalmától függetlenül. Nem azt vizsgálja, hogy mit közöl a szöveg, hanem hogy miként teszi azt. Ha szövegnyelvészeti alapról nézve túl sarkítottnak tetszik is ez az álláspont, a stilisztikus viszonyulásának jellemzésére hasznosnak ítéelhetjük; ő a két szempontot integrálva arra figyel, miként működik a nyelv az adott szituáció körülményei között az aktuális szövegértelmezés létrehozása során, illetve az irodalmi szöveg esetében: milyen módon esztétizálódik az az „anyag”, amely eredeti funkciójában a gyakorlati életet szolgálja.

A Jausz-féle hermeneutikai modell harmadik fázisa a gyakorlati alkalmazásé: az applikációé. A stilisztikus számára ez kétfázisú feladat.

Az első a szöveg belső viszonyaiból nyert tapasztalatok összegzését: a műegész stílusának minősítését, leírását jelenti. Ez a legnehezebb. A szövegstílus megértése (a gyakorlati célú szövegeké is) paradoxonnal terhelt: értelemadó minőség egyféle harmónia, amit csak utólag, az értelem függvényében lehet felismerni, ugyanakkor mint a szövegalakítás módját: a részek sajátos kombinációját absztrakcióval, a tartalomtól elkülönítve lehet jellemezni; a szöveg részeinek stiláris kombinációja egy adott szövegben nem véletlen, hanem szükségszerű, de szabályait mégsem lehet megadni. Ennek folytán a szövegek stílusának megértésében több vélemény szerint van valami fogalmilag nehezen megragadható misztikum, virtuális és divinatorikus jelleg (vö. Frank 2001: 30, 169, 216; Danto 1986: 157; Tolcsvai Nagy 85). Művészi szöveg esetében még további nehézségekkel kell számolni.

(1) A legfontosabb probléma a szöveg esztétikai voltából fakad, vagyis hogy a mű értelme elválaszthatatlan a formanyelv éppen olyan voltától. Az esztétikailag értékes műalkotásban a „formáltság (az elemek elrendezettsége) és a jelentés ([...] az elemek elrendeztségének „funkcionálása”) [...] nem is annyira egységet *alkotnak*, sokkal inkább egységükben *léteznek*” – írja Tamás Attila (1998: 224; kiemelés az eredetiben). Ugyanakkor értékvonatkozása van annak is, ha az egység látens feszültségek egyensúlyaként jön létre. Ingarden szerint (1977: 377): „[...] a polifonikus harmónia képezi az irodalmi műnek azt az »oldalát«, amely a benne megnyilvánuló metafizikai minőségekkel együtt *műalkotássá* teszi a művet”. (Kiemelés az eredetiben.) A polifóniát a mű egyes rétegeiben konstituálódó „értékminőségek” képezik.

(2) Az előzőekből egy további súlyos kérdés adódik: az irodalmi műnek mely rétege az, amelyre a stílusminősítés alapozható, ha a stílus maga is úgy értelmezhető, mint „a mű részleteinek összhangja, a sokféleség egysége” (Péter 1991: 46, idézet Kerkhofftól)? A dilemmát feloldja a szövegstílusnak struktúráként való felfogása. Tolcsvai Nagy szerint (1996: 245-246) a stílusszerkezet kettős aspektusú: egyfelől morfológikus, amely a szöveg összetevőire és kapcsolódási módjukra vonatkozik; másfelől holisztikus, amely a szövegegész alkatát veszi tekintetbe. A kétféle megközelítés módszertani konzekvenciákkal is jár. Az irodalmi mű stílusa mint jelentésadó művészi struktúra, csak holisztikus szemlélettel írható le. Így a műstílus részének tekinthető a műfaji jegyek sajátos alkalmazása mellett az egész szerkezet, mely Nemes Nagy szerint (1982: 146) a vers „legigazibb mondanivalója”, a kimondott és ki nem mondott tartalmak: a „szakadásnak látszó helyek”, a „pozitív és negatív formák”, mint Kassák vallja (1961: 34). És valóban, a szerkezetek mint a mű legelvontabb rétegei, gyakorta ismeretelméleti problémákat vetnek fel: így például a célhoz jutás lehetetlenségével szembesítenek bizonyosfajta nyitott szerkezetek; az öntükröző vagy aszimmetrikus analógiák, illetve az oksági viszonyokat elfedő szerkezetek a megismerés, a világban való eligazodás lehetőségeit teszik kérdésessé. A fenti példák mindegyike stilisztikai fogalmakkal le is írható.

(3) Az értelmezés személyességéből adódóan a mű stílárís sajátosságaira vonatkozó reflexiónak is a befogadói aspektusát szokás hangsúlyozni. Az irodalmi szöveg írott létmódja azonban tárgyi létet is biztosít a műnek, amelynek változatlan felépítése az ismétlődő értelmezések határait és érvényét is kijelöli. Mert „ami ott áll [...] szigorú viszonyítási pont marad a szövegre irányuló interpretációs lehetőségek kérdésségével, tetszőlegességével [...] szemben” – írja Gadamer (1986: 24). Az alkotásfolyamatnak is van objektív mozzanata; a mű születése Nemes Nagy Ágnes (1975: 53, 56) szerint „a vezetettség állapota”, amelyben a szerző „mintegy kész preegzisztáló mintát követ”. Ennek nyomán egy reménybeli irodalompragmatikában átértelmezésre szorul a szerzői szándék kérdése is; P. Valéry vallja: „Ha megkérdezik, mit is akartam mondani egy-egy versemmel, azt válaszolom, hogy nem *mondani*, hanem *csinálni* akartam valamit, s a *csinálás* szándéka akarta azt, amit végül is mondtam.” (Idézi Tamás 1984: 91.)

Gondolatmenetem végére érve úgy vélem: az irodalmi műalkotás értelmezésében a poétikai és a stilisztikai megközelítést egymásra utaltság és eltérő nézőpontok jellemzik. Kettejük viszonya nem teljesen szimmetrikus: a mű stílusára vonatkozó előfeltevések a műértelmezés során fogalmazhatók meg. Mivel a folyton változó művészi formanyelv felülírja az archivált stilisztikai ismereteket, a stilisztikus elemző munkájának második szakasza akkor lesz eredményes, ha fölismeri a hagyományozott szerkezetek új funkcióit és a stílustudomány rendszerébe illeszthető új eljárásokat.

Irodalom

- Bacsó Béla szerk. é. n. *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi. Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1985. *A szó az életben és a költészetben*. (Ford.: Könczöl Csaba.)
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1986. A beszéd műfajai. (Ford.: Könczöl Csaba.) In uő.: *A beszéd és a valóság*. (Vál., jegyz. Könczöl Csaba.) Gondolat. Budapest. 357–418. (1979)
- Bloomfield, Morton W. 1988. Stilisztika és irodalomelmélet. (Ford.: Tarnay László.) *Helikon* 309-353. (1976)
- Bonyhai Gábor 1975. Poétika és irodalomtörténet. *Literatura* 1: 21–25.
- Danto, Arthur C. 1981. Metafora, kifejezés és stílus. (Ford.: Sajó Sándor.) In: Bacsó szerk. é. n. 129–166.
- Eichenbaum, Borisz 1974. A „formális módszer” elmélete. (Ford.: Follinusz Gábor.) In uő.: *Az irodalmi elemzés*. Gondolat. Budapest. 5–39.
- Fehér Erzsébet 1996. A stilisztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
- Frank, Manfred 2001. *A stílus filozófiája*. (Vál. ford.: Weiss János.) Janus/Osiris. Budapest.

- Gadamer, Hans-Georg 1986. Szöveg és interpretáció. (Ford.: Hévízi Ottó.) In: Bacsó szerk. é.n. 17–41.
- Genette, Gérard 1995. Stílus és szignifikáció. (Ford.: Kiss Ágnes.) *Helikon*. 334–365. (1991)
- Hansági Ágnes 2003. *Klasszikus – korszak – kánon. Historizáció és temporalitástapasztalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Kornélia 2008. A poétika fogalma a modern irodalomtudományi diskurzusban. In: „Embernek lenni mindég, minden körülményben”. *Tanulmányok Kiczenko Judit születésnapja alkalmából*. (Szerk.: Radvánszky Anikó.) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 184–207.
- Ingarden, Roman 1974. Poétika és nyelvtudomány. (Ford.: Bonyhai Gábor.) *Helikon* 457–461. (1961)
- Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. (Ford.: Bonyhai Gábor.) Gondolat. Budapest. (1931)
- Jakobson, Roman 1969. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Szerk.: Fónagy Iván, Szépe György. Gondolat Kiadó. Bp. 211–257. (1960)
- Jakobson, Roman 1982. *A költészet grammatikája*. (Ford.: Albert Sándor. Vál.: Fónagy Iván, Szépe György.) Gondolat. Budapest.
- Jankovič, Milan 1973. A mű mint a jelentés történése. (Ford.: Lőrincz Irén.) *Helikon* 208–287. (1967)
- Jauss, Hans Robert 1980. Esztétikai tapasztalat és irodalmi hermeneutika. (Ford.: Bernáth Csilla.) *Helikon* 117–128. (1977)
- Jauss, Hans Robert 1981. Az irodalmi hermeneutika elhatárolásához. *Helikon*. (Ford.: Bonyhai Gábor.) 188–207.
- Kassák Lajos 1961. Önarckép – háttérrel. In: Uő. *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok*. (Szerk.: Ferencz Zsuzsa.) Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1975: 29–75.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre.) *Magyar Nyelvőr* 120: 6–13.
- Lotman, Jurij Mihajlovics 1973. *Szöveg, modell, típus*. (Vál.: Hoppál Mihály.) Gondolat Kiadó. Budapest.
- Man, Paul de 1982. Bevezetés. In: Jauss, Hans Robert 1997. *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*. (Szerk.: Kulcsár Szabó Zoltán.) Osiris Kiadó. Budapest. 407–430.
- Man, Paul de 1986. Ellenzegülés az elméletnek. (Ford.: Huba Miklós.) In: Bacsó szerk. é. n. 97–113.
- Martinkó András 1964. Költői nyelv és költőiség. *Kritika* 2 sz. 25–34.
- Martinkó András 1970. A stílus születése és élete. *Kritika* 3. sz. 4–16.
- Nemes Nagy Ágnes 1975. *64 hattyú. Tanulmányok*. Magvető. Budapest.
- Nemes Nagy Ágnes 1982. *Metszetek. Esszék, tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó.

- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: *Jelentés és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Szerk. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. Akadémiai Könyvkiadó. Bp. 1974.
- Péter Mihály 1976. Az irodalmi nyelv és a stilisztika kérdései a Prágai Nyelvészeti Kör tanításában. In: Péter 2006: 119–125.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII*. 221–231.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Péter Mihály 1996. Stílusok és stilisztikák. *Magyar Nyelvőr* 120: 375–379.
- Péter Mihály 2006. *Nyelv, stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Bp.
- Pfeiffer, Ludwig K. 1995. Produktív labilitás. A stílusfogalom funkciói. (Ford.: Katona Gergely.) *Helikon*. 278–305. (1986)
- Ricoeur, Paul 1976. Struktúra és hermeneutika. (Ford.: Vajda András.) *Helikon* 545–568. (1969)
- Ricoeur, Paul 2006. *Az élő metafora*. (Ford.: Földes Györgyi.) Osiris. Budapest. (1975)
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó. Bp.
- Szathmári István 2002. *A stíluselmélet elmélete és gyakorlata*. Kodolányi János Főiskola. Székesfehérvár. Kodolányi Füzetek 16.
- Szegedy-Maszák Mihály 1979. Rétegek a műalkotás jelentésében és befogadásában. *Literatura* 7–21.
- Szegedy-Maszák Mihály 1995. „Minta a szőnyegen” *A műértelmezés esélyei*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Szikszaíné Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szondi, Peter 1996. *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*. (Ford.: Bonyhai Gábor.) T-Twins Kiadó. Budapest. (1975)
- Tamás Attila 1972. *A költői mű fő sajátosságai*. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Tamás Attila 1984. *A nyelvi műalkotás jelentése. (A jelentés fogalma – a műalkotás felől nézve.)* Debrecen. Studia Litteraria.
- Tamás Attila 1998. Még egyszer(?) „tartalom és forma” viszonyáról. *Literatura* 217–227.
- Todorov, Tzvetan 1976. A poétika meghatározása. (Ford.: Vigh Árpád.) *Helikon*. 642–646. (1973)
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang GmbH. Frankfurt am Main.
- Wellek, René 1974. Zárszó. (Ford.: Takács Ferenc.) *Helikon*. 445–456. (1960)

B. Fejes Katalin

Egy Márai-mondat tanulságai

A Márai-mondat a jelen esetben egy többszörösen összetett mondat. Tanulságai is lehetnének többszörösek, de itteni idézésének, főltte való töprengésnek csupán egyetlen indítéka van. Mikszáth- vagy Márai-mondattal szeretném köszönteni a V. Raisz Rózsát, s egyúttal gratulálni az eddigi életmű két fontos területét összegző tanulmánykötetéhez (V. Raisz 2008a, 2008b). Választásom Márai alábbi mondatára esett.

„*A palota első emeletén lakik a hercegnő, a második emeleten a hercegnő tízéves leánya, a harmadikon az anyós, akivel a hercegnő nem érintkezik, mert a herceg halála után az anyós reátette kezét arra a nyolcmillió svájci frankra, melyet biztonsági okokból a fiú elhelyezett egy svájci safeben, s a negyedik emeleten van a személyzeti lakosztály.*” (Márai 2001. 237)

1. Az alárendelés főmondati környezete

A többszörösen összetett mondatban a négyemeletes *palota* mindegyik *emelete* külön főmondati szintű tagmondatot kap, így ezek egymáshoz mellérendelő viszonyban kapcsolódnak: (1) – (2) – (3) – (4).

(1) *A palota első emeletén lakik a hercegnő,*

(2) *a második emeleten a hercegnő tízéves leánya,*

(3) *a harmadikon az anyós, akivel a hercegnő nem érintkezik, mert a herceg halála után az anyós reátette kezét arra a nyolcmillió svájci frankra, melyet biztonsági okokból a fiú elhelyezett egy svájci safeben,*

(4) *a negyedik emeleten van a személyzeti lakosztály.*

1.1. A harmadik emeletet megjelenítő főmondat grammatikai alanyáról az írónak külön közlendője van, amelyet értelmező alanyi tömbként részletez. Ebben az író egy történetet mond el a négy emelet lakói közül az egyikről, akit a vonatkozó kötőszó pontszerűen jelöl ki a lakók közül (*az anyós, [az] akivel...*).

Az *anyós* története – minden tömörségével együtt – terjedelmesebb annál, mint amire az olvasó egy leírásban általában számíthat; mégsem okoz számára megértési gondot. Ha ennek okát keressük, elsőként leginkább az a szerkesztési megoldás tűnik szembe, amellyel az olvasót a negyedik főmondat a történetből visszavezeti a leírás térbeli rendjébe: *a negyedik emeleten van a személyzeti lakosztály.*

1.2. Ezzel együtt külön figyelmet érdemel, hogy a harmadik főmondat informatív terhét az olvasó milyen egységekben „emeli fel”. Hiszen az az összefüggés,

amelyet az alárendelő viszonyítás modern felfogása mondatnak (Sentence) a 'fej' szerepű utalószóba történő 'beágyazódása'-ként fogalmaz meg, alulról felfelé halad; ugyanez az összefüggés az élő mondat olvasásakor azonban főlülről lefelé jön létre. Az olvasó nem feledheti, hogy az író most az *anyós*ról mesél. Már csak azért sem feledheti, mert az író egyrészt a *hercegnő*nek az *anyós*ról alkotott véleményét foglalja össze, másrészt – fontos szereplőként – feltűnik még a *fiú* is; vagyis itt, az olvasói értelem szintetizáló működésének vizsgálatában a mondat-szerkezet vizsgálata sem a beágyazódással, hanem a tagolódással halad együtt.

1.3. A tagolódás szempontjának érvényesítése miatt az alábbi [I] reprezentáció **lineáris** sorában nem szófaji csoportokkal dolgozunk, hanem mondatfunkciós részekkel, pl. első mélységszintű értelmező alanyi mondat = ($a_{é1}$), második mélységszintű kijelölő jelzői mellékmondat = (j_{ki2}), (vö. Deme 1971). A főmondatokat a zárójeles számok reprezentálják. A szöveg és a szimbólumok egyeztetése érdekében a **(3)** tömb szövegét itt is közöljük.

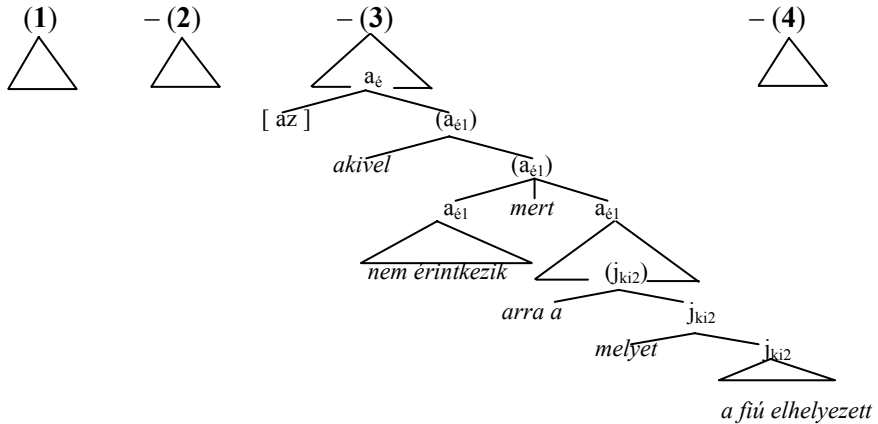
(3) *a harmadikon az anyós, akivel a hercegnő nem érintkezik, mert a herceg halála után az anyós reáttette kezét arra a nyolcmillió svájci frankra, melyet biztonsági okokból a fiú elhelyezett egy svájci safeben,*

[I]

((**(1)** – **(2)** – **(3)**^[az] / akivel ($a_{é1}$ mert ($a_{é1}$ arra a / amelyet j_{ki2}))) – **(4)**)

1.4. A [II] számú **ágrajzos** reprezentáción ugyancsak a mondatrészeket képviselő szimbólumokkal dolgozunk.

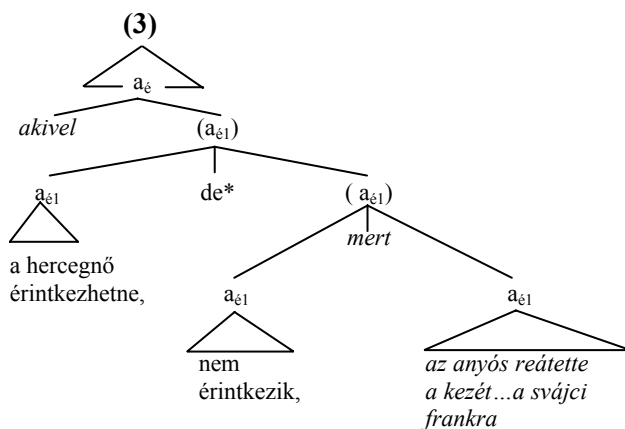
[II]

2. Implicit tagmondatok jelentésszerkezeti helye

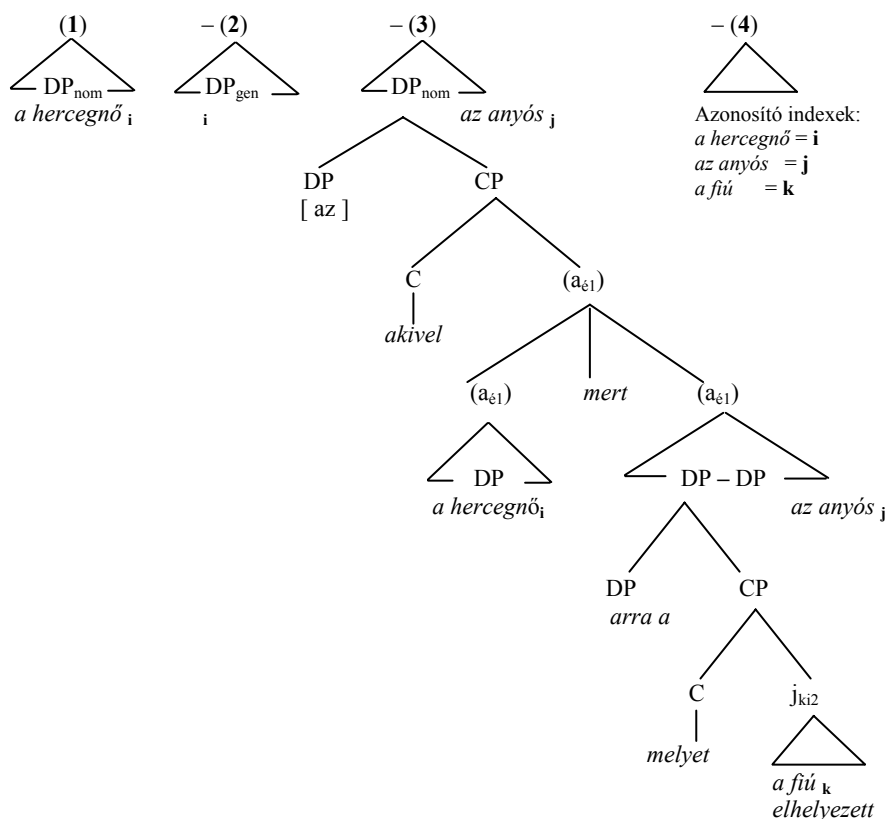
A *négy emeletet* képviselő négy tagmondat főmondati szerepe még fontosabb is annál, mint ahogy azt az [II] ábra mutatja; ezen az ábrán ugyanis a történetnek csupán a nyelviileg kifejezett (explicit) mozzanatai jelennek meg. Ha figyelembe vennénk azt a közvélekedést (kollektív tapasztalatot, általánosnak tekinthető tudást, hiedelmet stb.), amely szerint egy család egy épületben élő tagjai – még ha külön emeleten laknak is – egymással érintkezni szoktak, akkor ez a közvélekedés egy ellentétes szerkezet előtagjaként lenne megjeleníthető. A [III] ábra csupán az értelmező alanyi tömböt képviseli

[III]

3. A [II] és a [III] ábra alkalmas arra is, hogy – a megfelelő viszonyokat képviselő szimbólumok kicserélésével – a **koreferenciális összefüggéseket** reprezentáljuk.

[IV]

4. A fenti ábrákon megjelenített viszonyok természetesen nem merítik ki a Márai-mondat valamennyi fontos összefüggését, sőt az sem biztos, hogy az itt közölt reprezentációk hiba nélküliek. Beletartoznak abba a sorba, amelynek néhány megvitatható darabját a korábbiakban már publikáltam (B. Fejes 2005).

Hivatkozások

- V. Raisz Rózsa 2008a. *Szövegszerkezet és stílus Márai Sándor kisprózai műveiben*. Líceum Kiadó, Eger
- V. Raisz Rózsa 2008b. *Aki megszelídítette a magyar mondatot*. (Dolgozatok Mikszáth Kálmán stílusáról) Mikszáth könyvestéka 7. Horpács
- B. Fejes Katalin 2005. *Szintaxis és koreferencialitás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Márai Sándor 2001. *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Vörösváry

Fekete Péter

A nyelvjárások, a nyelvjárás és az iskolai oktatás

(Papp Istvánra emlékezve)

Benkő Loránd a belső nyelvváltozatokat tárgyalva, amellet, hogy a nyelvjárásokat elhelyezi a nyelvváltozatok között, azt is megállapítja, hogy a nyelvjárásban vagy a nyelvjárási nyelvhasználatban beszélőket lenézik, kigúnyolják. Az ilyen szemléletnek a következménye az elbizonytalanodás, a nyelvhasználat sajátos ízeinek szégyenlése, elkerülése. Ennek alapján születnek meg a nem kívánatos, a hivatalos modelleket utánzó, a természetes beszédet elhagyó közlésmódok.

Foglalkozik Benkő Loránd a nyelvjárások iskolai vonatkozásával is. Azt írja: „A vidéki pedagógusok nyelvi nevelésének általános gyengesége, hogy a közmagyar nyelvi normák használatára irányuló, egyébként helyes szándékú nevelői munkájukban a nyelvjárási, a regionális nyelvi sajátosságokat visszaszorítják, sokszor egyenesen irtják ahelyett, hogy a többsikű szituációhoz alkalmazott nyelvhasználat előmozdítása érdekében tevékenykednének.”

A nyelvhasználat normalizáltságával kapcsolatban pedig Benkő Loránd úgy foglal állást, hogy a túlzott egységesülés, szabványosodás a nyelvhasználatnak ebbe az irányba történő túlzott készítése nem kívánatos. Az igényelt kifejező-készség leglényegesebb eleme a változatosság, a színesség.

A benkői megállapítás után felmerül a kérdés, az említett iskolai tevékenység csupán a mi korunkra jellemző? Sajnálattal vehetjük tudomásul, hogy az indíték a múltban keresendő.

A nyelvújítók, a reformkor írói nem szégyellték a nyelvjárásokat, bőven mérítették belőle. Kazinczy Ferenc még azt írja: „A nyelv annál tökéletesebb, minél nagyobb mértékével bír a sokszínűségnek.” „A nyelv olyan, mint az ég íve, a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékával.”

Sajnos, az utókor nem a Kazinczy nézeteihez igazította szemléletét. Voltak ugyan nagyjaink, költőink, íróink, akik tisztelték a nyelvjárásokat. Széchenyi mindenkiben a hazafit látja attól függetlenül, hogy *e*-t, *ő*-t vagy *j*-t ír. Babits Mihály számára a fantasztikus Dunántúl „a dajka, kinek tej-édes szavakat ad ajka.” Veres Péter örömmel hallgatja a dunántúli nyelven beszélőket. Az ilyenféle megjegyzések azonban hatástalanok maradtak.

Ahogy annak idején izmosodott, ahogy egyre jobban érzékelhetőbbé vált az irodalmi, illetve köznyelvünk, ahogyan az előkelők, a módosabbak, a műveltebbek igyekeztek elsajátítani s használni az alakuló új nyelvváltozatot, egyre jobban háttérbe szorult a gyökerek egyike, illetve jelenik meg a nyelvjárásnak, a nyelvjárást beszélőknek a lebecsülése, megvetése.

A teljesség igénye nélkül nézzük a tényeket. A Tudományos Gyűjtemények 1819-ben megjelentette Szeder Fábiának A palócok című tanulmányát. A könyvben megtaláljuk értelmezéssel kiegészítve a korabeli palóc népnyelvet. „Nemzetünk bővebb ismerete végett – írja Szeder Fábián – szükséges volna hazánknak minden tájbéli nevezetesebb népeit egyenkint szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyeznünk. Többeket és több ideig fárastana ez a becses munka, de végre egy olly gyűjtemény lenne belőle, mellyben hasznunkat és dicsőségünket valójában feltalálnánk.” Azt is írja a szerző: „A köznép léssen mindenhol a szemem előtt, a nagyobb házaknál szinte minden egyéb tájbéli főbb rangúaknál is a pallérozottsághoz van szabva a nyelvnek és a szokásnak új íz szerint való csinosodása.” Megállapítja, hogy az előkelők beszédmódja nem azonos a palóc népnyelvvel, amelyet egyébként védelmébe vesz. Megveti azokat, akik csúfot üznek a palóc nyelvhasználatból.

A Tudományos Gyűjteményeknek ugyanebben az évfolyamában megjelent egy másik tanulmány is a gömöri dialektusról. A B. S. aláírású szerző már romlottnak tekinti a falusi ember beszédét. Azt mondja: „Különbség van a városi és falusi nyelvhasználat, valamint itt is a pallérozottabb, iskolázottabb nyelvhasználat között, amely hol tisztább, hol romlottabb.” A falusi emberekről pedig azt tartja, ha a pallérozottabb emberekkel összejönnek, akkor a helyesebb beszédmódot követik, de egymás között szokott beszédmódjukat használják.

Említésre méltó, ahogyan B. S. a dialektust meghatározza: „A Dialektus, mellyről itt szó vagyon nem egyéb, mint a közönségesebben bevett s a Könyvekben megállapított beszédűtől való eltávozás. Nem csoda, ha a pór nép nem olvas, azért a különböző Vármegyékben s tájékokban a helyes beszédmódtól sokképpen eltávoztak. A különbözőféle dialektusok addig fognak tartani, míg a pór nép könyvekből a tisztább Magyar beszédet meg nem tanulja.”

Az egri Szvorényi József a ciszterek tudós tanára szívesen időzött kedvelt palócok között, hangyaszorgalommal gyűjtötte a nyelvi megnyilatkozásait. A Magyar ékes szókötés című munkájában azt olvassuk: „Bántják az írói szódivatosságot a póriás szók, amelyek gyakran a nyelv természete ellen, a szükség szerint felkapodva, elhasznosítva jobbadán csak a legalsó rendűek ajkán forognak... A póriás szók nagy részben a nyelv salakjának tekintendők... A divatosságot nem igényelhetik a régi elavult szók, a tájdivatos szók, a közelfogadást nem nyert új szók.” A Magyar Nyelvtanában viszont arra figyelmeztet, hogy a nyelvjárásokat nem szabad gúnyolni, kevésbé becsmélni, de a művelt beszédben kerülni kell a tájszólási hangokat. Szvorényiról meg kell még jegyezni azt is, hogy a zárt *ĕ* használatát kívánatosnak tartotta.

A Kandra Kabos szerkesztésében 1887-ben megjelent Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. kötetében egy felhívást jelentetnek meg. A felhívást az egyházmegye főtisztelendő lelkipásztoraihoz, tisztelt néptanítóikhoz és jegyzőikhez intézik. A felhívók hisznek papjaik, néptanítóik hazafias és tudományos szellemében, hogy a parlagon heverő kincseket megmentik. Céljuk, hogy az összegyűjtött anyagot a szakemberekhez eljuttassák. A tudomány szorul arra – írják –, hogy „ami a poros archívumokban eltemetve nincs, hanem összegyűjtetlenül él a beszélő nép ajkán, ki nem zsákmányolva, észre is alig véve.”

A felhívás célja a szakemberek számára megteremteni a lehetőséget egy összehasonlító nyelvjárstan megírásához.

Az eddig megismertekből az derült ki, hogy majdnem mindenki a nyelvjárasi értékekről beszél, kincseknek tartják, amelyet fel kell deríteni, meg kell őrizni, de a felhasználásáról sem iskolai, sem más vonatkozásban nem szólnak, sőt inkább kirekesztik.

Az 1930-as években Papp István volt az, aki – tudtommal – elsőként állt ki a nyelvjárások iskolai felhasználása mellett. A magyar nyelvtan nevelőereje című kis könyvecskéjében, amelyben a magyar nyelvtanoktatás reformját követeli, megjelöli a helyét a nyelvjárasi beszédnek az iskolai munkában. A nyelvtan ide vonatkozó részét szó szerint közlöm.

A legelső dolog, ami a gyermeket meglepi az iskolában az, hogy az a magyar nyelv, melyet otthon tanult az édesanyjától, s melyet szülei, testvérei és játszótársai beszélnek, nem helyes, hanem szégyellnivaló. Minden erejét összeszedi hát, hogy egy-kettőre elfelejtse szülőfaluja parasztos beszédmódját, mely az első napokban annyi pirulást és lelki gyötrelmet szerzett neki. El is felejtí mihamar, s ha később felnőtt korában a gyermekkori anyanyelv hangja találja megütni fülét, rögtön feltámad lelkében az első iskolai napok szorongó, kellemetlen érzése. Ez az érzés fogja színezní lelkében állandóan szülőfaluja nyelvjárásának képét, s hogy megszabaduljon a kellemetlen emlékektől, igyekezni fog fölémelkedni gúnnnyal és megvetéssel. Meggondolták-e az iskola emberei, mit romboltak itt a növendék lelkében? A türelmetlenség a gyermek nyelvjárasi beszédmódjával szemben, s a köznyelvi ejtésnek átmenet és magyarázat nélkül való követelése nagyobb rombolást visz véghez a tanuló lelkében, mint amennyi hasznot szerez az iskolai ejtés gyorsütemű megvalósítása. E sorok írója legalábbis csak most, meglett fővel, s a nyelvjárás nemzeti és tudományos értékének tudatos felismerése után kezdi visszahódítgatni a maga számára elvesztett, elhanyagolt, kigúnyolt kincsét, a saját nyelvjárását.

A magyar nyelvjárások ügye – sajnos – a szaktudományban sem vívta ki magának a megérdemelt érdeklődést, hát még az iskolában. Siralmas a helyzete tájszólásainknak a közéletben: az újság, a vasút, a rádió és az iskola vállvetve fáradoznak azon, hogy a nép ajkáról letöröljék a szójárás zamatát, a vidékies ejtés frissességét. S nálunk nincsenek – sajnos – kiváló nyelvjárasi költők, akik ápolnák, művelnék a nyelvjárást, s így ellensúlyoznák a kultúra nyelvjárásrom-

boló hatását, mint a németeknél egy Fritz Reuter és mások. Az iskolára hárul tehát e téren a legtöbb tennivaló. Ha nem akarjuk, hogy maholnap teljesen elmosódjék az egyes vidékek szójárási különbsége – ami nagy nemzeti veszteség lenne –, akkor legalább az iskola álljon a nyelvjárás pártjára. Mégpedig ne csak úgy, hogy ne irtsa továbbra is kíméletlen kézzel a tájszólási különlegességeket, s ne fordítsa el a gyermek lelkét igazi anyanyelvétől, hanem tegyen pozitív oldalon is valamit a magyar nyelvjárásokért.

Értesse meg a tanulókkal, hogy a nyelvjárás nem szégyellnivaló, s az iskola csak az egység kedvéért kívánja meg a közmagyar beszédmód megtanulását. Iskolán kívül azonban, különösen otthonukban, a világért sem adják fel eredeti és igazi anyanyelvüket, hanem beszéljenek továbbra is azon a nyelven, melyet szüleiktől és testvéreiktől meg falubeli ismerőseiktől hallanak. Figyeljék meg és hasonlítsák össze az iskolában és a falujukban hallott magyar nyelvet. Hívjuk fel minden kínálgató alkalommal a tanulók figyelmét a népnyelv és köznyelv különbségeire. S ha elfogulatlanul ítélkezünk, legtöbbször a népnyelvnek kell adnunk a pálmát. A köznyelv száraz értelmessége, lapos elvontsága, papíros ízű élettelensége nem mérkőzhetik a nép beszédének zamatos humorával, színes, érzéki szemléletességével és élettől duzzadó frissességével.

Közös munkával rá lehet eszméltetni a tanulókat arra, hogy a népnyelv vidékenként más és más, s ezek a különböző népi beszédmódok adják a magyar nyelvjárásokat.

A saját tapasztalatunk mellett nézzük meg Illyés Gyula iskolai emlékét, melyet a Puszták népe közismert munkájában találjuk. Kihagyásokkal, szó szerint közlöm.

A végzet egy mértan órán ért utol.

Ezt a tantárgyat rokonszenves fiatalember tanította. Őszintén vonzódtam hozzá. Lelkesülten bámultam rá, ha a padok közti sétájában néha mellettem állt meg. Ruhájának illata ma is az orromban van. Magas, szőke fiú volt, egy évre rá elesett a háborúban.

A táblánál álltam, körzővel, vonalzóval, s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem az ábrát, az aznapi leckét. Egyenest húztam a B és F pontok között. „Mondd is, amit csinálsz.” – szólt hozzám a tanár.

– Egyenest húzok a bé és az äff pontok között – feleltem. A tanár mosolyogva felütötte a fejét. „Mi között?”

A bé és az äff pontok között – ismétltem. Egy kicsit tájszólásban beszéltem.

Nem äff, hanem eff.

Igenis.

Mondd ki, hogy eff.

Äff – mondtam tisztán és félreérthetetlenül.

Nem äff! Mondd, ahogy kell.

No, mondd hát! – s nyelvem megbénult. Hirtelen meggyűlöltem a kiejtésemet.

Mi lesz?

Äff – nyögtem ki végre halkán, végső erőfeszítéssel. Az osztály felröhögött.

Hova való vagy? – kérdezte a tanár.

Nem válaszoltam.

– Pusztai! – kiáltotta valaki.

– Bregócs.

Így gúnyolják a pusztaiak is a pusztaiakat. A kifejezést a falusiak nem ismerik. Ezt csak valamelyik pusztai társam mondhatta az általános derűtség növelésére.

– Holnapra megtanulod a rendes kiejtést – mondta egy kicsit türelmetlenül, és jelentkezni fogsz.

Egész délután a Kapos partján, a fűzbokrok közt föl-alá járva gyakoroltam magam. Néha úgy éreztem sikerült. Tátoztam, hápogtam égre fordított arccal a torkom szorítgattam.

Az óra előtt nem jelentkeztem, s most már nemcsak a szerencsétlen hang, de az égvilágon semmi sem jött ki a számon. Egész hosszas rábeszélés után, amelyet az osztály helyeslő, harsány nevetése tarkított, a fiatal tanár végre dühbe gurult és kiutasított az osztályból. „Az olyan buta tuskónak, aki még beszélni sem tud – valami ilyesmit mondhatott – nincs helye az osztályban.” Hirtelen kimondhatatlan fáradtság úrhodott el rajtam, erre emlékszem.

Szótlanul kifordultam az ajtón, s még a kilincs eleresztése előtt elhatároztam, hogy hazautazom.

Az iskolához, az oktatásügy irányítóihoz nem jutottak el a figyelmeztető szavak. Ha elővesszük Benkő Loránd, valamint Papp István megállapításait, azt láthatjuk, hogy régen is, ma is ugyanaz a helyzet.

Feltehetjük a kérdést: vajon a pedagógusokat kell hibáztatni?

Van róla tudomásom, hogy felsőoktatási intézményben úgy szólt a tanárnő a nyelvjárási színezetű beszéd hallatán: „Kiirtom belőletek ezt a ... beszédet.” Kipontoztam, nem mertem leírni a szót. A tanárképző intézetekben felemás módon foglalkoztak (vagy nem is foglalkoztak) a nyelvjárásokkal. Úgy tudom, mára a tanárképző intézetekben rendeződött a dialektológiai oktatás helyzete. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, nem elég, ha csak a magyar szakos hallgatók, tanárok tudják, hogyan kell értékelní az iskolában a nyelvjárási beszédet. Egy korábbi felsőoktatási intézmény jegyzetében olvashatók az alábbi sorok: „A nyelvjárások szavai az iskolában nem kis problémát okoznak, mert nyelvjárási vidékeken a tájszóknak mindegyik fajtája bekerül a tanulóknak nemcsak az élő beszédébe, hanem az órákon adott feleleteikbe, írásbeli dolgozataikba is. Mivel az iskolai magyartanítás célja az igényes szóbeli és írásbeli kifejezőkészség ki-

alakítása, ez pedig az irodalmi és a köznyelvben valósul meg, *a nevelőknek küzdeniük kell a tájszók alkalmazása ellen.*” [Kiemelés tőlem: F. P.]

Az egri kiejtési konferencián, amikor a zárt *ë* használata volt napirenden, egy középiskolai magyar szakos szakfelügyelő magából kikelve kárhoztatta azokat, akik provinciálissá akarják tenni a szép magyar nyelvet.

A szakma – talán túlságosan is – azt sulykolta, hogy a nyelvjárásaink halványodnak – ami igaz is –, de mellette csak itt-ott eléggé erőtlenül került napirendre – elsősorban szűk szakmai körökben – olyan tanulmány, vélemény, hogy pusztuló nyelvjárásainkban olyan értékek vannak, amelyekkel az oktatásnak élnie kellene. Az erőteljesebb követelés, a nyelvjárás nyelvhasználat melletti szigorúbb állásfoglalás, s ennek az iskolába, az iskolát irányító vezetőkhöz történő eljuttatása, talán gátat vetett volna annak, hogy köznyelvünk elszlengesedjék.

A múlt század közepén készült el a hatalmas alkotás, A magyar nyelvjárások atlasza. Ahogy Deme László írja, elsősorban a nyelvtudomány számára felbecsülhetetlen értékű forrás, de eredményei nemcsak a nyelvtudományban használhatók. Deme László külön felhívja a figyelmet az iskolára, ahol minden tanár felhasználhatná. Felteszi a kérdést: „Vajon megteszünk-e mindent, hogy az atlasz valóban kincsesbánya legyen? Vannak-e olyan emberek, pedagógusok, akik még az embert keresik a nyelvben, a nyelvhasználót a használat mögött?”

Az igazság az, mondjuk ki, az iskolákban nincs meg A magyar nyelvjárások atlasza, sokan azt sem tudják, hogy ilyen létezik, de tudtommal a közkönyvtárak nagy részében sem található meg.

1999-ben jelent meg Kiss Jenő tanulmánya Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárás háttérű iskolások címen. A szerző általános iskola felmérésekre támaszkodva, külföldi példákat is figyelembe véve elemzi a hazai iskolai helyzetet, megjelölve az iskola feladatait is.

A felmerülő, különböző véleményekkel szemben megállapítja az alábbiakat: „Nem arról van szó, hogy a nyelvjárásokat a köznyelv ellenében, a köznyelv rovására kívánnánk megtartani. Éppen ellenkezőleg, arról van szó, hogy eredményesebben oktathassuk a köznyelvet. Arról is szó van, hogy a köznyelv és a nyelvjárás viszonyának tudományos alapú megismertetésével, illetve a nyelvjárások hasznosságának, szerepkörének, értékeinek tudatosításával segítsük a nyelvjárás (háttérű) beszélők anyanyelvi otthonosság érzésének kialakulását s szégyenérzettől mentes kreatív nyelvhasználatukat.” Kiss Jenő olyan koncepciót tart kívánatosnak, ahol „A funkcionális – szituatív – kettős nyelvűségre nevelnek úgy, hogy ugyan csak a köznyelvet tanítják, de azt a tanulók nyelvjárás megváltozottóságának a (messzemenő) figyelembevételével teszik.”

Vajon ezeknek a szavaknak, mondatoknak is az lesz a sorsuk, mint a korábbiaknak? Végre eljutnak-e ezek a felhasználókhoz, az iskolába, az oktatásügy illetékeseinek a fülébe, a szívébe, beépül-e a gondolkodásukba, szóba kerülnek-e pedagógusok továbbképzése alkalmával? Ha ezek az ígények továbbra sem ta-

lálnak megértő emberekre, bele kell nyugodnunk, hogy a sokszínűnek vélt köznyelvünk az eddiginél is jobban, teljesen elszlengesedik.

Oda kellene egy kissé figyelni ebben a kérdésben a nyugati nyelvekre, ahol ma már tisztelik, védik, a helyén kezelik a nyelvjárásokat az iskolában és a mindennapi nyelvhasználatban egyaránt. Ugyanígy említhetjük a finneket vagy akár a lengyeleket is.

Az pedig nem igaz, hogy ma már nincsenek nyelvjárások. Fel kellene ülni a vonatra (mondjuk, a Füzesabony és a Debrecen között közlekedőkre), mindjárt halljuk, hogy a nyelvjárások még élnek, ha halványodnak is. Nagy tragédiák (árvíz, földrengés, tűzvész stb.) esetén meg kell hallgatni a bajba került falusi embereket, meg kell figyelni egymás közötti beszédüket.

Az ilyen alkalmakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy ennek a nyelvhasználatnak még megvan (ha nem is teljesen a régi módon) a közösséget összetartó ereje, amely összeköti a családokat egymással, a múltjukkal, a múltjukat a jelennel, összeköti a szűkebb és tágabb falusi közösségeket. Ez pedig a mai egyre jobban elidegenedő, elmagányosodó világban felbecsülhetetlen érték.

Több esetben ekkor olyan tiszteletre méltó nyelvhasználattal is találkozunk, hogy az emberek egymás között saját nyelvjárásukat használják, de hivatalos helyzetekben, ma már ismerve a köznyelvet is, azt használják. Egymás között azt mondják: *tüskésdisznó, sünkutya, bőregér, szárnyasegér, félbégáz*, hivatalos helyzetben: *sündisznó, denevér, félbiztat*. Egyértelmű, hogy jócskán találkozunk olyan emberekkel, akik büszkék nyelvjárási vagy legalábbis nyelvjárási színezetű nyelvhasználatukra, de ismerik és használják az adott helyzetekben, a közöset, a köznyelvet.

Meghallgathatjuk az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetében a tíz nyelvjárási régióban készített felvételeket, amelyek (egy kis túlzással mondhatjuk) szinte napjainkban készültek el. Idézgethetnénk Kiss Jenő számos tanulmányából példákat a nyelvjárások élésére és természetes változására. Megtudhatjuk, hogy egy-egy nyelvjárás szókészlete ma is meghaladja a húszezer szót, hogy tévedés volna tájszavak kihalására gondolni. A magyar nyelv szókészletében is mindig lesznek regionális különbségek, mindig lesznek tájszavak. A nyelvjárások változására is az vonatkozik, mint általában a nyelvi változásokra.

A nyelvjárási szókincs változására vonatkozóan Kiss Jenő típusokat állapít meg. Néhány példát erre: eltűnt a *sárazmalom* szó, mert nincs ma már állati erővel hajtott malom, de megmaradt a *vëlla* mezőgazdasági szerszámként, a *villa* viszont az evőeszköz. A *langoló* a kemencében sült lángos, a *lángos* az üzletben vásárolható, *szoptatja* az állat a kicsinyeit, *szoptatja* az édesanya a gyereket, *gyűtik* a mezőgazdasági terményeket, *gyűjtik* az adományokat. Ahogy látjuk, él a tájszó és a köznyelvi szó is, de jelentésmegoszlás következett be, illetve némi alakváltozás következménye a jelentésselkülönülés.

A változásokkal kapcsolatban idézem továbbra is Kiss Jenőt. Akadémiai levelező tagsági székfoglalójában Imre Samu azon állítását cáfolja, hogy a válto-

zás a köznyelv irányába mutat. Kiss Jenő szerint ez nem mindig van így. Vannak olyan új fejlemények, amelyek nemhogy közelednének, hanem távolodnak a köznyelvi formától. A rábaközi *sindöl* *sindő*-vé válásával bizonyítja, hogy a *sindő* távolabb került a köznyelvi *zsendely*-től. Svájca is hivatkozik, mely szerint Svájc bizonyos német nyelvű városaiban (nem csak a falvakban) terjed egy olyan nyelvjárási jelenség, amely a köznyelvtől való távolodást mutatja.

Ha tovább szemelgetek az említett székfoglaló anyagában, amely Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség címen jelent meg a Magyar Nyelvjárások XL. évfolyamában, egyrészt újabb tényeket sorolok fel a nyelvjárások életéből, létjogosultságáról, másrészt azt is érzékeltetem, hogy a nyelvjárási nyelvhasználat vagy legalábbis a regionális nyelvváltozat ügyében a szemléltetváltozásra talán még ma sem reménytelen a helyzet.

A mondatokat (szemelgetve) kiragadom a teljes szövegből, folyamatosan külön bekezdéssel írom. A lényegét így kiszakítva is kifejezik, az értelmezés nem szenved csorbát. Idézőjelet csak az első mondat elejére és az utolsó mondat végére teszek.

„Mindegyik nyelvváltozatnak – legyen az területi, társadalmi, köznyelvi vagy más – vannak csak rá jellemző, tehát a többitől eltérő funkciói – s ezzel létjogosultsága –, illetőleg megjelenési formái.

Minden természetes emberi nyelv nyelvváltozatok halmaza.

A köznyelv és bármely nyelvjárás rendszertani értelemben azonos kategória.

A standardizált nyelvekben a köznyelv és a nyelvjárások állandó kölcsönhatásban élnek, e kölcsönhatásnak domináns tényezője a köznyelv.

A szakirodalom tanúsága szerint mindegyik standardizált európai nyelvben vannak nyelvjárások – ha nem is olyanok, mint száz vagy akár ötven évvel ezelőttiek.

A nyelvjárások változatlan formában való továbbélését legfőlőbb csak azok várják el, akiknek nincs tudomásuk az élő nyelvek állandó változásos törvényeiről.

A köznyelvi hatás miatt és más, itt nem részletezhető körülmények következtében a nyelvjárási beszélők döntő többsége elsajátította már a köznyelvet, és nyilvános beszédhelyzetben azt vagy annak regionális változatát beszéli. Ennek következtében pedig az a benyomás támad, hogy a nyelvjárási beszélők otthon egymás között sem beszélnek már nyelvjárásban.

Vajon miért maradtak meg a nyelvjárások nyelvváltozattípusként a standardizált nyelvekben is?

Elsősorban nem kommunikációs okok miatt maradtak meg, hanem azért, mert fölértékelődött az identifikálás lehetőségeit szűkítő globalizálódott világban a nyelvjárásoknak az a társadalmi jegy szerepköre, *amely lehetővé teszi a szűkebb közösség együvértartozásának a kifejezését* [kiemelés tőlem: F. P.].

Másodsorban az az általános kommunikációs igény, hogy az embernek a nyilvános szereplések feszesebb, nagyobb figyelmet kívánó formája, a köznyelv mellett szüksége van, szüksége lehet *egy személyesebb, otthoniasabb* [kiemelés tőlem: F. P.] kevesebb figyelmet követelő nyelvi kifejezési formára is, s azoknak nagy része, akik nyelvjárási környezetben nőttek fel és élnek, a nyelvjárás tálcán kínálja ezt a lehetőséget. S ezzel a készen kapott lehetőséggel emberek milliói élnek, mert ez a nyelvváltozat biztosítja számukra leginkább az anyanyelvi otthonosságérzetet.

Úgy tűnik, tudomásul vették, hogy a nyelvjárásoknak megvan a maguk – emberek millióit érintő – szerepköre és fontossága.

Sőt remélhető talán, hogy a nyelvi regionalizmusok társadalmi méretű megbélyegzettsége csökken azzal, hogy elsősorban *az iskolai oktatás révén* [kiemelés tőlem: F. P.] a tényeknek megfelelő, tudományosan megalapozott ismeretek szélesebb körben is elterjednek, s nem hiedelmek és előítéletek után igazodik majd az emberek többsége. (A nyelvjárások tiszteletben tartásának népszerűsítésére és eltűnésük megakadályozására való hivatalos szándéokra lásd például a lengyel nyelv törvényi védelméről szóló passzusokat.)”

Irodalom

- Benkő Loránd: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk.: Kiss Jenő és Szűcs László. Budapest, 1988.
- B. S. aláírással: Rövid rajza a Gömöri Dialektusoknak. *Tudományos Gyűjtemények IX*. 1819.
- Deme László: Kincsesbánya – vagy rozsdatemető. *MNyj. XXXVII*.
- Fekete Péter: Szvorényi József. *MNyj.* 1993.
- Illyés Gyula: *Puszták népe*. Grill Kiadó, 1937.
- Kandra Kabos: *Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Egri érseki Lyceum*. Eger. 1887.
- Kazinczy Ferenc: *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*. 1819.
- Kiss Jenő: Az anyanyelvoktatás a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolások. *Nyr.* 1999.
- Kiss Jenő: Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások XL*. 2002.
- Papp István: *A magyar nyelvtan nevelőereje. A tanítás problémái*. 3. sz. Szerk.: Vajthó László.
- Sebestyén Árpád: *A szociolingvisztika előzményei Csűry Bálint népryelv-kutató iskolájában*. Debrecen. 1990.
- Szedes Fábrián: A palócok. *Tudományos Gyűjtemények VI., X*. 1819.

B. Gergely Piroska

Rózsák és Ruzsák Erdélyben

A címül választott névpár bizonyára sokaknak elárulja, hogy az itt következő írás csak közvetve kapcsolódik ünnepeltünk szép virágnevéhez. Mert amilyen bizonyos, hogy a *Rózsá* változat mindenkiben felidézi a virágok királynőjének tartott növénynevet, s ez már a korai időktől kezdve (l. Berrár: Női neveink 1400-ig. MNy. 46: 170) a legkedvezőbb hangulatú egyénnevek közé sorolja, olyannyira bizonytalan, hogy a *Ruzsa* változathoz is ugyanez a motiváció asszociálódik. A köztük levő hangtani eltérés ugyanis e változat köznévi alapját némileg elhomályosítja. Különösen így van ez olyan magyar vidékeken, ahol e virág-név közszoói alakja általában *rózsá* és nem *rúzsá*. Mindebből az is következik, hogy az ilyen területeken e kétféle alakváltozatú személynév nem keresztnévként, hanem családnévként jelenik meg, az eredeti szemantikai motiváció elhomályosulása ugyanis a családnévekben meglehetősen szokványos és elfogadott a név használói számára. A magyar közszókból keletkezett egyén-(kereszt-)nevek esetében az eredeti jelentés többnyire megőrződik.

A *Ruzsa* családnévre akkor figyeltem fel először, amikor kalotaszegi névgyűjtésem során több településen (Kalotaszentkirályon, Magyarbikalon, Váralmásán, Sztánán), de legtömegesebben Zsobokon találkoztam vele. Köznévként azonban e virágot soha nem hallottam így említeni sehol Kalotaszegen, csak nyíltabb *rózsá-rózsá* változatában. Még inkább fokozódott érdeklődésem iránta, amikor számos történeti adatára akadtam a Szabó T. Attila hagyatékában (OSZK.) levő kalotaszegi összeírások családnévei közt épp Zsobokon, mely a *Ruzsa* családnév itteni több évszázados múltját bizonyítja.

Itt keríték sort, hogy e családnévpár erdélyi helyzetét áttekintsem – a rendelkezésemre álló források határain belül –, és nyelvjárási kitekintés alapján erdélyi előfordulásuk arányaira keletkezéstörténeti magyarázó - kísérletet tegyek.

Lássuk először a *Ruzsa* változatra előkerült történeti adatokat:

Zentelke 1572: *Rusa* Mathe, Bánffy Kristóf jobbágya. A későbbi összeírásokban *Rusa* családnévű személy nem tűnik fel Zentelkén.

Zsobok 1750: *Rusa* Andras, *Rusa* Janos, a Mikola család jobbágjai; 1783: Öreg *Rusa* János – fiai András, János, Márton; Öreg *Rusa* István – fiai: Márton, István, György; *Rusa* Márton (gyermektelen); *Rusa* Gáspár – fia: János. Szintén 1783-ból egy másik zsoboki összeírásban a következő személyek neve szerepel:

Rusa Andras senior –fia Márton; *Rusa* Ferentz; *Rusa* Istvan Junior – fiai Márton István; *Rusa* János Junior – fia Ferencz.

A két zsoboki összeírásban szereplő *Ruzsa* családnevű személyek közt lehetnek azonosak is. Az 1750-es *Rusa* András valószínűleg 1783-ban *Rusa* Andras senior-ként szerepel. A 1750-es *Rusa* János pedig azonos lehet az 1783-as Öreg *Rusa* Jánossal, és talán az ő fiát említik *Rusa* János Juniorként. Minden bizonynyal apát és fiát takarja az 1783-as összeírás Öreg *Rusa* István és *Rusa* István Junior megnevezés is. A családi kapcsolatok kibogozását azonban elbizonytalanítja az azonos keresztnévek ismétlődése a különböző családokban, mely még a 20. században is igen jellemző volt Kalotaszegre.

Más történeti adat Kalotaszegről a *Ruzsa* családnévre vagy *Rózsa* változatára eddig nem került elő.

Erdély különböző vidékeiről, több vagy egyetlen településéről jelentős történeti és mai családnévanyagot is közöl (helynevek mellett) a Magyar Névtani Dolgozatok (MND.) számos kötete. A névanyag gyűjtője és a kötetek összeállítója Janitsek Jenő, a fáradhatatlan erdélyi névkutató és munkatársai. E kötetekből az alábbi néhány történeti adat került elő a *Rózsa* ~*Ruzsa* családnévre (az adatot a vidék és/vagy településnév meg az évszám előzi meg, utána zárójelben a MND. kötetszáma és lapszáma áll).

Miklósvárszék: Barót kihalt családnévei közt 19. század eleje: *Rusa* (188. 57). Nagybacon kihalt vagy eltávozott családok nevei közt, évszám nélkül *Rózsa* (188. 400); Bardócszék: Száldobos 1825: *Rosa*, 1865, 1866: *Rozsa* (118. 277); Sóvidék: Sóvárad eltávozott vagy kihalt családnévei közt évszám nélkül *Rózsa* (180. 54); Háromszék: Sepsiszentkirály kihalt vagy eltávozott családnévei közt évszám nélkül *Rózsa* (167. 17); Torockószentgyörgy 1765: *Rosa* (106. 61); Mezőség: Magyarborzás 17. század: *Rosa*, Szászmóric 16. század: *Rosa* (kisesküllői) (102. 299, 361).

Ezután lássuk, a Régi magyar családnévek szótárának *Rózsa* névcikkében milyen Erdélyre és vele szomszédos területekre lokalizálható adatok vannak.

1461: Ge(orgius) *Rosa* (Máramaros m. 197), 1467: Georgius *Rosa* (Erd. Fehér m. 34), 1471: *Rosa* György (Kolozsmonostor 1: 720), 1496: *Rwsa* (Szatmár m. 201), 1513: *Rosa* (Szatmár m. 165), 1514: Dom(inikus) *Roosa* (Máramaros m. 197), 1525: *Rosa* Istvan (Máramaros m. 189), 1572: *Rusa* Mathe (SzT. 4: 430), 1598: *Rwsa* (Bihar m. 350), 1600: *Rosa* (Bihar m. 209), 1639: *Rosa* Mihaly (SzT. 3: 523), 1713: *Rosa* Aaron (OL. Gyulafehérvár 67), 1715: *Rosa* Márton (Máramaros m. 207).

A SzT-ből idézett két adat közül az 1572-es a kalotaszegi Zentelkéről való, így az e szövegben tanúvallomás tevőként szereplő *Rusa* Mathe minden bizonynyal azonos a Szabó T. Attila hagyatékából származó zentelki összeírásban ugyanezen évben ugyane néven található személlyel, melynek adatát fentebb a kalotaszegi összeírásokból való *Ruzsa* családnevűek közt idéztem. A másik, 1639-ből való *Rosa* Mihály adat a SzT. szerint viszont ettől igen távol. a Hunyad megyei Arany településhez köthető, viselője feltehetőleg szintén jobbágy, mert amint a szövegből kiderül, kezesek állnak jót érte, ha földesurától „el budosnek”.

A SzT. rózsza címszavának személynévi szakaszában azonban még további *Rózsza* családnevűeket találunk (ezek nem kerültek be a RMCsSz-ba): 1614: *Rosa* Thamas pp (Csávás MT), *Rosa* György Haro(m)zekj zs (Lukafva MT), *Rosa* Pal jb (Szentdemeter U), *Rosa* Balas jb (Zsákod U). Ez utóbbi adatok a székely székek Bethlen Gábor-féle katonai összeírásaiból valók.

Mindezekből a nem túl nagy számú történeti adatokból néhány következtetés mégis levonható: **1.** A *Rózsza*~*Ruzsa* családnév a 15–18. századi Erdélyben folyamatosan élt. **2.** Nem tartozott a gyakori családnevek közé, de nagyon ritkának sem látszik. **3.** Erdély egészen különböző vidékein is előfordult, Hunyad megyétől Szatmár és Máramaros megyéig, sőt egyes pontokon előfordulása sűrűsödött is (Máramaros, a székely székek, Kalotaszeg). Két hangtani alakváltozata közül a nyíltabb *Rózsza* lehetett többségben a zártabb *Ruzsával* szemben, kivéve Kalotaszeg, ahonnan a legtöbb történeti adatot lehetett az utóbbira idézni.

Következzék a mai, főleg a 20. századi állapot bemutatása jórészt a magam kalotaszegi gyűjtésére, illetve az említett MND. kiadványokra támaszkodva.

Kalotaszeg családneveinek gyakorisági sorrendjében – kizárólag *Ruzsa* alakban – a 68. pozíción áll: 28 család és családtöredék, 80 személy viseli (l. tölem NytudÉrt. 108: 19). Gócpontja az alszegi Zsobokon van, ahol a negyedik nagy gyakoriságú családnév (26 család/68 személy). A népi névhasználatban azonban e családnéven csak néhány személyt említenek pl. *Ruzsa* Ilona, *Ruzsa* Jani, *Ruzsa* Kisó, nagy többségüket huszonkétféle ragadványnévvvel különböztetik meg. Innen származott szét még két alszegi faluba: Váralmásra (2 család/5 személy), ahol a *Zsoboki* ragadványnevet kapták, és Sztánára (1 család/2 személy), ahol zsoboki származásukat szintén számon tartják. Végül még két közeli felszegi településen is felbukkan: Magyarbikalon (1család/4személy) és Sárvásáron egy ide férjhez jött zsoboki születésű asszony nevéként.

Családnévi funkciója mellett ragadványnévként is feltűnik Kalotaszegen. Váralmásra egy vőnek ment férfi kapta meg ragadványnévül felesége *Ruzsa* családnévét (ez Kalotaszegen elég általános ragadványnév-adási szokás). Zsobokon keresztnévvel bővült, kételemű *Ruzsa Gyuri* formájú ragadványnévvvel ruháztak fel egy családot, aki olyan telken lakik, amely valamikor egy *Ruzsa Gyuri* nevű emberé volt (a teleknév ragadványnévvé válása szintén nem ritka Kalotaszegen). A köznyelvi és nyelvjárási alakváltozathoz való viszony szempontjából érdekes eset az a zsoboki *Rózsza* ragadványnév, amelyet az egyik *Ru-*

zsa nevű család kapott arról a viselőjéről, aki a vasútnál dolgozott, különbnek tartotta ezért magát a többi földműves Ruzsáknál, és *Ruzsa* helyett *Rózsának* szólíttatta magát. Persze családnevét hivatalosan nem változtatta meg, így a *Rózsza* az egyik zsoboki *Ruzsa* vezetéknevű család ragadványneveként rögzült.

Mai adatokat néhány más erdélyi településről is közöltek. Így az imént idézett bardócszéki Száldoboson a 19. század óta is élnek *Rózsza* családnevűek, és nem is kevesen: 8 család/24 személy. Az ugyanehhez a székely székhez tartozó Vargyason egy cigány család nevében váltakozik a kétféle alakváltozat (MND. 118. 277, 335). Ugyancsak cigány családok (3/12) viselik a *Ruzsa* változatot a miklósvárszéki Köpecen, és egy beköltözött személy ugyane változaton található Miklósvárszék Nagyajta nevű falujában (MND. 188. 202, 330). A háromszéki Torján viszont *Rózsza* alakváltozatban szerepel (MND. 151. 29), és szintén *Rózsza* változatban él a felső-marosmenti Abafáján (MND. 173. 42).

E családnév mai előfordulásai – már amennyit belőlük megismerni módomban állt – mindkét alakváltozatot felmutatják. Kalotaszegen a *Ruzsa* változat szilárdságát bizonyítja, hogy a nyíltabb változatra való áttérés próbálkozása gúnyos ragadványnévben bélyegződött meg. A Székelyföldön e változat cigányok körében járatos, másoknál viszont a *Rózsza* változat szerepel.

A tárgyalt családnév világos etimológiájú: a *rózsza~rúzsza* köznévből, esetleg ennek női/férfi névként való alkalmazásából keletkezett. A RMCsSz. az utóbbit teszi első helyre, és az apa/anya neve motivációs csoportba sorolja. De akár melyik is lehetett e családnév közvetlen előzménye (s ez családonként váltakozhatott is), kétségtelen, hogy kétféle névváltozata végső soron e növénynév két különböző nyelvjárási alakváltozatára megy vissza. Nyelvföldrajzi helyzetükről a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának *rózsza* térképéről meg az Új magyar tájszótár megfelelő szócikke alapján tájékozódhatunk.

A RMNyA. 836. számú térképe a zártabb *rúzsza* alakot csak a mai délnyugati határmentéről: Dezsőháza, Kisiratos, Majlátfalva és Temeskeresztes településekről jelzi, egyetlen más erdélyi tájról sem, így a Kalotaszegről az atlaszba felvett három kutatópontról (Gyerőmonostor, Kalotaszentkirály, Magyarbikal) sem, mindenholnan a nyílt *rózsza* vagy a diftongusos *roľzsza* formát jelzi.

Még elgondolkodtatóbb a *Ruzsa* névváltozat keletkezési helyéről az ÚMTsz. nyelvöldrajzi vallomása, mely szerint e növénynév *rúzsza* alakváltozata a magyar nyelvterület nyugati, északi és középső részére jellemző, kelet felé haladva (pl. Berettyóújfaluból) vagy az erdélyi pontokról hozott példákban viszont a *rózsza* változat szerepel (IV, 772–5). Ebből kiindulva feltételezhető, hogy e családnév *Ruzsa* változata valószínűleg Erdélyen kívüli területen keletkezett és az ezt viselő erdélyi családok nyugatabbról származhatnak. Így a kalotaszegi Zsobokon tősgyökeresnek számító, sok családra oszló *Ruzsák* ideköltözése – történeti adataik tanúsága szerint – már a 16. században vagy még előtte megtörténhetett, s az elmúlt négy évszázad elegendő idő volt ahhoz, hogy a falu legnépesebb családjai közé emelkedjék.

Az is nyilvánvaló, miért ritkább ez a névváltozat Erdélyben, szemben az elterjedtebb *Rózsa* változattal, melynek történeti és mai adatait több más erdélyi vidékről fentebb bemutattuk. A köznévföldrajz Erdély-szerte nyílt alakjával való összefüggés erre egyértelmű magyarázatul szolgál még akkor is, ha a migrációt egyes *Rózsa* nevű családok esetében sem zárhatjuk ki.

A *Rózsa~Ruzsa* családnevet tehát besorolhatjuk azok közé a névpárok közé (pl. Birtalan~Bertalan, Demján~Demjén, Demes~Dömös stb.), amelyeknek nyelvjárási vetületük van, s ez felhasználható nemcsak elterjedésük, hanem olykor keletkezésük területének kinyomozásához is.

Gréczi-Zsoldos Enikő

Egy XVII. századi középnyemesi misszilis faggatása

1. „Polthar: 21. 10br 1692” keltezéssel megbúvuk egy misszilis Nógrád vármegye nyemesi közgyűlésének iratai között (jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV. 1. b. 1692. december 21.). A levél minden bizonnyal saját kezű írása annak a középnyemesnek, aki akkoriban a Nógrád vármegyéhez, ma Szlovákia Besztercebányai kerületéhez tartozó Ipoly-völgyi település, Poltár földesura volt. Az aláírásból mindössze néhány betű vehető ki tisztán: *GrGé...*, s ezt egy cirkalmas, vízszintes és függőleges vonalakkal, kacsaringókkal díszített, határozott befejezés követ. A kézjegy ductusa megegyezik a levélszöveg írásképével. Ez, illetve az írás minősége és a sajátos, magabiztosságot tükröző autogram arra enged következtetni, hogy nem fogadott deák, hanem a földesúr saját keze írása mind a kézjegy, mind a levél, következképp a fej és a kéz ez esetben ugyanaz. A történeti dialektológus örömmel nyugtázhathatja, hogy a misszilis szövegének nyelve lejegyzőjének nyelvváltozatát tükrözi.

A címzés jól olvasható: Nemzetes Vitézlő Bulyovsky Ferencz U[r]nak Nemes Nograd Varmegye ViceIspanyanak, jo akaro U[ramna]k a[da]jjék.

A Borovszky Samu szerkesztette, Nógrád vármegyéét bemutató monográfia (Borovszky 1988²: 104) szerint Poltár község alapítói, az első telepesek minden bizonnyal magyarok, palócok voltak, erre utalnak a falu XX. századi szlovák lakosainak régi magyar családnevei. A XVII. században, amikor misszilisünk kelt, Poltár község birtokosai a Géczy család tagjai voltak. Ebben az évszázadban élt közülük Géczy András, aki országgyűlési követként és többször a vármegye szolgabírójaként is tevékenykedett, utoljára 1613-ban. Felesége révén birtokul szerezte a Zólyom megyei Garamszeget, ezzel megalapította a család új ágát, amelynek tagjai ettől kezdve a garamszegi előnevet viselték. Felesége Poltári Soós Fruzsina, fiuk, Gábor 1649-ben a poltári Soós család kihalásával a

két család birtokainak egyedüli ura lesz. Nagyapja, Soós István végrendeletében hagyja a Soós-birtokokat Géczy Gáborra azzal a feltétellel, hogy felesége, Soós Istvánné nebojszai Balog Anna haszonélvezeti joggal bír haláláig a birtokok fölött. (A Borovszky-monográfia (Borovszky 1988¹: 104) a poltári evangélikus templom bemutatásában említést tesz egy kehelyről, amelyet 1651-ben adományozott az egyháznak nebojszai Balog Anna.) Géczy Gábor két fia közül Istvánról nem írnak a krónikák. Zsigmondot a Nagy Iván által összeállított családfa (Nagy 1857–1868) nem jelöli meg Gábor fiai között, Borovszky Samu monográfiája azonban a nemes családokról szóló részben Gábor fiaként említi azt a Géczy Zsigmondot, aki részt vett a Thököly-felkelésben, melynek következményeként megfosztották birtokaitól (Borovszky 1988²: 597). Az erdélyi fejedelmek Magyarországra vezetett hadjáratai, az 1660–1664 közötti török háború, valamint a végvári katonaság rossz idejű átszervezése miatt a társadalomból kiszakadt fegyverforgatók száma rohamosan nőtt.

Ők alkották a Kelet-Magyarországon 1672-ben felkelést indító bujdosók (kurucok) táborát. 1678-ban élükre a magyar trónra vágyakozó Thököly Imre állt (http://www.enc.hu/lenciklopedia/fogalmi/torttud_magy/thokoly-felkeles.htm). A családból ismerünk egy kuruc ezredest is, István fiát, Gábort. Géczy Zsigmond leánya, „a híres szép Garamszegi Géczy Júlia” Jókai Mór lőcsei fehér asszonya.

A levél lejegyzőjének személye kérdéses, nem tudunk egyértelműen következtetni sem az aláírásból, sem a családfa adataiból. A keltezés időpontjára való tekintettel elképzelhetetlen, hogy az 1597-ben már szolgabíróként működő Géczy András 1692-ben még élt. Fia, Gábor, akit Nagy Iván 1647–1663-ig tud nyomon követni (Nagy 1857–1868), akár írhatta a levelet, ám a kézjegy határozott névkezdő *G*-i nem tesz valószínűvé, hogy a névben szereplő harmadik kezdő *G* nem volna olvasható. Az aláírás ductusát elemezve Gábor fiát, Istvánt azonosíthatjuk legvalószínűbben a levél írójával. A *GrGé* kiolvasható részletből a *garamszegi* előnévre és a *Géczy* családnévre következtethetünk, az olvashatatlan részt elemezve a fent említett lehetőségek közül – tekintve, hogy a keresztnév kezdőbetűje leginkább *I*-re hasonlít – az *István* névaláírást valószínűsíthetjük.

2. Levele a következő:

Köteles bolgalatomat ajanlom bizodalmas jó akaro Uk kk.

El felejtetem ma kgdtől választ kérni Smidek Thamás Uk, ne tala(n) azt gondolna megh ne(m) atta(m) levelét kk, kérem azért ezen embere(m) által méltóztatásson irnya, maga(m) ugja(n) idem megh indulok holnap, I: itten marad bolga az kj megh várja az levelet. Illye(n) dolgotis akarta(m) elő hozni kk, méltóztatna kd az Pilini Birora irnya azt maßer ne probaljak ez el mult napokba(n) az Németeket az Majoromra küldöttek valamely roß ember ugja(n) ot lakozo, de mivel ot ne(m) mulathatta(m), ne(m) mehettem(m) végire ki legje(n), de bizoniossa(n)

otta(n) lakik, egy vad bűdö talalt az [érté]ek köze teveledni az Erdőn, azt akarták megh fogni, neheze(n) tutták megh tartani, hogj ne(m) engették megh fogni, az uta(n) az faluba(n) csintalankottak. ezen embere(m) által azon paranc[olatotis kére(m) küljge megh, nekemis paranc[oljon kd, maradok mégh élek köteles bolgaja.

bizonios leveleket hozták ma Béczből, az többi között

GrGé... minémő novellakot küldöttek, comunalom ökök kd.

A szöveg kisebb fokú tagolatlansága, a tagmondatfolyam a korra jellemző szövegalkotási sajátosság. A XVII. század kialakulatlan helyesírásában az írásjelek következetlen használatát vizsgált szövegünkben is tetten érhetjük. A vessző a tagolásban tagmondathatárt és mondatzárást is jelölhet. Pontot egyrészt a bevezető és a búcsúformulák lezárásaként, az első szövegegység harmadik mondata és a második szövegegység hatodik mondata után, illetve az utóirat végén találunk. Mondatzáráson kívül a dátum napja után helyez el pontot a levél írója. Elválasztójele – a kor szokásához igazodva – az egymás fölötti két jobbra dőlő vessző. Az alábbi szavakat választja el ekképpen: *le, ,velét, hoz, ,ni, ma, ,ber, mi, ,vel, ne, ,hezen, pa, ,ranc[olatotis, ma, ,radok, bol, ,gaja; az utóiratban: hoz, ,ták, novella, ,kot; és a címzésben: Bu, ,lyovsky Varme, ,gye.* A levél írója a kor kialakulatlan helyesírási viszonyaival egyezően, más írástudók szokásához hasonlóan helyesírási tudatosságának hiányában a rövid és a hosszú magánhangzókat felcseréli, a kis- és a nagybetűket következetlenül használja, az egybe- és a különírást a kornak megfelelően rendszertelenül alkalmazza, a főneveket többnyire nagy kezdőbetűvel írja. A szóvégi nazálisok, az *n*-ek és az *m*-ek írásban való jelölése többnyire nem kiírt betű, hanem rövidítés: a szó utolsó előtti betűjének szárát felfelé, a szó fölé kanyarítja az író.

A levelet – a szöveghez és a nyelvi alakokhoz hű maradva, ugyanakkor mai helyesírással bemutatva, egyben értelmezve azt – hat szövegegységre bonthatjuk. A kezdő és a búcsúzó formulák, mivel azok nélkülöznek minden egyéni szint, a nyelvjárás-történeti kutatásban nem, de a történeti pragmatika vizsgálatában hasznosíthatóak. A misszilisek gyakori, szokványos kezdőmondatával találkozunk ez esetben is: *Köteles szolgálatomat ajánlom bizodalmas jóakaró Uramnak, Kegyelmednek.*

Az 1. tartalmi egységben a Smidek Tamásnak kért válaszlevél szükségességét taglalja a levél írója, és arról értesíti a címzettet, hogy ő ugyan elutazik, de egyik szolgálját otthon hagyja, aki megvárja a levelet. Ezt az egységet három mondatra bonthatjuk: 1. *Elfelejtetem ma kegyelmedtől választ kérni Smidek Tamás Úrnak, netalán azt gondolná, meg nem adtam levelét kegyelmednek.* 2. *Kérem azért, ezen emberem által méltóztasson írnya, magam ugyan idem (lat. 'egszersmind, ugyancsak') megindulok holnap.* 3. *Itten marad szolgál, az ki megvárja az levelet.*

A levél írója a 2. szövegegységben egy számára bosszantó történetet hoz az alispán tudomására. Ez a tartalmi egység hét mondatból áll: 1. *Illyen dolgot is*

akartam előhozni kegyelmednek. 2. Méltóztatna kegyelmed az pilini bíróra írnya, azt másszer (másszor) ne próbálják. 3. Ez elmúlt napokban az németeket az majoromra küldötték, valamely rossz ember, ugyanott lakozó, de mivel ott nem mulathattam, nem mehettem végire, ki legyen, de bizonyosan ottan lakik. 4. Egy vad südő talált az sertések közé téveledni az erdőn, azt akarták megfogni. 5. Nehezen tudták megtartani, hogy nem engedték megfogni. 6. Azután az faluban csintalankodtak. 7. Ezen emberem által azon parancsolatot is, kérem, küldje meg!

A korban szokásos búcsúformulával zárja a levelet a scriptor: Nékem is parancsoljon kegyelmed! Maradok, még élek, köteles szolgája.

3. Ha a szöveget nyelvjárástörténeti emlékként vizsgáljuk, az alábbi megfigyeléseket tehetjük. A palócra jellemző palatalizációt két hangtani helyzetben való jelölése adatulja a levélben. Az *Illye(n)* szóalak ejtésében a mai közép-palóc nyelvjárási beszélő artikulációjában is hallható palatális *l'* ejtést feltételezhetjük. Az *írnya* szóalak *-nya* főnévi igenévképzője szintén palócós (és nyugat-dunántúli) sajátosság, viszont depalatalizált *ny*-nyel találkozunk a *Pilini* szóalakban és depalatális az *ly* a *teveledni* 'tévelyedni' szóban.

A XVI–XVII. századi északkeleti területen kelt iratok nagy részében jellemző vonás a tövégi *-ő*-zés az *-ű* denominális nomenképzővel ellátott lexémákban (l. Papp 1956; Révay 1999). A vizsgált misszilisben előfordul egy ilyen alak a szándékosan külön és hosszan vizsgálendő utóirat szövegében ekképpen: *minémő*. Doktori disszertációmban, amely nyomtatott formában is napvilágot látott, a XVII. századi Nógrád vármegyében lokalizálható 102 levéltári forrás mintegy 270 oldalnyi szövegét vizsgáltam meg (Gréczy-Zsoldos 2007). A morfofonetikai helyzetű *-ű* ~ *-ő* megjelenése, a zártabb és a nyíltabb alakváltozatok jelentkezése jól kirajzolható tendenciát mutat a vizsgált iratokban. A legtöbb *-ő*-zű alak a perekben, a határvitákban és a misszilisekben jelenik meg, de a század első felében a hivatalos jogi iratokban, a nemesi közgyűlési jegyzőkönyvekben is előfordulnak. Forrásaimban az első *-ű*-zű alakok a század közepén, az 1650-es években tűnnek fel, a 70-es évektől mind gyakrabban, a 90-es években szinte kizárólagosan jelentkeznek. Ez a tény arra engedi következtetni a kutatót, hogy az egységesülő nyelvváltozat felé hajló, a nyelvjárásiasságot mind inkább feladni kívánó hivatali nyelvhasználó, a tanult írnok és jegyző az *-ű* toldalékmorfémát részesíti előnyben. A nyíltabb alakváltozatú képzőt a perekben megszólaltatott tanúk, a tanulatlan, a nyelvjárási formákat ismerő egyszerű falusi emberek használják. A XVII. századi iratanyagból feltárt nyelvi állapottal egyező kép rajzolódik ki a korabeli grammatikaírók kívánalmaiból. Szathmári István elemzéséből kiderül (Szathmári 1968), hogy a század elején kiadott Szenczi-nyelvtanban vegyesen, nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő az *-ú*, *-ű* : *-ó*, *-ő* képzős alakok. Komáromi Csipkés György műveiben a mai standardra jellemző zártabb változat szerepel többségben. A Hont vármegyében született, palóc

anyanyelvjárású Pereszlényi Pál mindkét változatban közli példáit, bizonyára ragaszkodva anyanyelvjárásához, mégis az egységesülő nyelvhez közelítő

-ú, -ű-s változatot ajánlja olvasóinak. A vizsgálatunk tárgyát képező levél szövegében palóc nyelvjárási vonásnak minősíthetjük a *minémő* alak megjelenését, amelyet a levél egyéb palócos vonásai is támogatnak.

A palóc nyelvjárási régió beszélőinek nyelvhasználatában, leginkább a közép-palóc területen különösen erős még ma is a *-t* tárgyrag előtti magánhangzó-nak a köznyelvihez képest zártabb és labiálisabb ejtése. A *-t* előtti *-o*-zás, *-ö*-zés jelenségére vizsgált szövegünk utóiratában is találunk példákat: *őköt, novellakot*; a levélszövegben azonban olvashatunk a mai standardra jellemző alakváltozatot is: *bolgalatomat*. Az egy levélszövegen belüli ingadozás is mutatja a korban jellemző kettősséget: a nyelvjárási és az alakuló, egységesülő nyelvváltozathoz való igazodást. A levél nyelvjárási alakjait a legszemélyesebbnek tekinthető utóiratban találjuk. Úgy tűnik, a formális és az informális kontextus némiképp megosztja a nyelvi formák használatát.

A misszilis alaktani képének megrajzolása néhány jellegzetességig terjedhet csupán. Egyetlen helyen fordul elő a levélben a *-ból, -ből* határozórag: az egységesülő nyelvváltozathoz igazodó *-ből* formában a *Béczből* szóban. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel jellemzően palócos (*-i*) a *végire* szóalakban.

A levélbeli határozott névelők alakja magánhangzóval és mássalhangzóval kezdődő szó előtt is kivétel nélkül *az* (*az Pilini Birora, az Németeket, az Majoromra, az Jertéjek, az faluba(n), az töbi*). A megvizsgált 270 levéltári forrás 1070 névelőjének számbavétele után megállapítottam, hogy a XVII. századi Nógrád vármegyei iratokban 780 esetben, azaz az adatok 83%-ában *az* a határozott névelő alakja mássalhangzó előtt. Diagramom bemutatja (l. Gréczi-Zsoldos 2007: 106), hogy az átmenetiséget jelző *a'+C* típusú névelőhasználat kis mértékben (50 alkalommal) jelentkezik, a mai köznyelvi normát mutató *a+C* változat ehhez képest többször, 122 alakban, arányát tekintve azonban csak 12%-ban jelentkezik. Ebben a tekintetben vizsgált levelünk nyelve írójának archaikusabb nyelvi állapotát mutatja, ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy korábban a leggyakrabban használt formát választja.

A vonatkozó névmás alakjára csupán egy példánk adódik a levél szövegéből (*bolga az kj megh várja az levelet*). A fent említett nógrádi korpusz 345 vonatkozó névmási alakváltozatainak kvantitatív vizsgálata azt mutatta, hogy a század különféle műfajú irataiban a leggyakrabban használt forma az *az*, különírt előtagú vonatkozó névmási alak.

A szöveg mondattani sajátosságai közül figyelemre méltó egy értelmező jelzős szerkezet: *valamely roß ember ugja(n) ot lakozo*.

A szövegben olvashatunk néhány olyan lexémát, amelyről érdemes szólni. A *köteles* melléknév jelentése a *köteles szolgálat* és a *köteles szolgálja* jelzős szerkezetekben 'hű, kitartó' (l. TESz). A *mulat* ige ebben az időben 'időz, tartózkod

dik' jelentésben is él (l. TESz), a szövegkörnyezet is ezt a jelentést sugallja. A *βüdü südü* olvasatban a pótlónyúlás példája, jelentése: 'süldő, fiatal sertés'. A TESz. 1604-ből datálva ugyanilyen alakban közöl adatot a szóra. A *major* a TESz. meghatározása szerint 'nagyobb gazdaságnak a határban lévő része a gazdasági épületekkel és lakóházakkal'.

4. A levél utóiratára – mint említettem – szándékosan külön és hosszabban térek ki, mivel érdekes megjegyzést tartalmaz. A levél utóirata mai helyesírással: *Bizonyos leveleket hoztak ma Bécsből, az többi között minémő novellákat küldöttek, kommunikálom őket kegyelmednek*. Ebből is kitűnik, hogy a levél írója művelt, olvasott ember. Ezt több tény is bizonyítja. Egyrészt arról számol be címzettjének, hogy irodalmi alkotásokat hozat Bécsből, melyeket meg akar osztani Nógrád vármegye alispánjával, akit, mint máshonnan is kiderül, szintén érdekel az irodalom. Másrészt két latin szó fordul elő a szövegben, amelyből a szöveg írójának tanultságára következtethetünk. A Borovszky-monográfia bemutatja Poltár község XX. század elején még fennálló kastélyát, amelyet egy régi vasajtó felirata szerint egykoron a Géczy család építtetett (Borovszky 1988²: 104). A XX. század elején a kastélyban könyvtárat találunk, ezenkívül gazdag vadásztrófea-gyűjteményt, régi értékes bútorokat, műtárgyakat, például I. Napóleon órartartóját és németalföldi festők műveit, valamint a XVII. századból egy metszetet. Mindez azt bizonyítja, hogy a család tagjai kultúradelvéző emberek voltak. A levélből és a monográfia tanulásaiból könnyen következtethetünk arra, hogy a misszilis fogalmazója, valószínűleg Géczy István is hozzájárult a család könyvtárának gyarapításához.

A levél címzettje duliczi Bulyovszky Ferenc alispán, akinek nevét Szinnyei Józsefnek a magyar írók életét és munkáit feldolgozó lexikonában is megtaláljuk (Szinnyei 1891–1914). Két irodalomkedvelő köznemes a XVII. században Nógrád vármegyében. Bulyovszky Ferenc olyannyira irodalomkedvelő volt, hogy saját művet is alkotott *Acta Comititalia Hungarica Soproniensia anni 1681* címmel, melyről Szinnyei is számot ad, a kötet címénél többet azonban nem tudunk meg erről az írásról és szerzőjéről. A Bulyovszkyak családfáját bemutató Nagy Iván végigköveti Bulyovszky Ferenc közéleti tevékenységét: 1683–84 között Nógrád vármegye helyettes jegyzője, 1684-ben Heves megye alispánja, mígnem 1689. július 4-én beiktatják Nógrád vármegye alispáni tisztébe, amelyet 1693. augusztus 21-ig tölt be (Nagy 1857–1868). A család evangélikus vallású. Kultúrapártoló közember lévén Nógrád vármegyében, Losoncon egy evangélikus tanintézetet is alapított, amelynek a polihisztor Bél Mátyás is növendéke volt (Borovszky 1988²: 240).

A levéltári iratok történeti szociolingvisztikai vizsgálata, a szövegalkotás körülményeinek, a külső nyelvi tényeknek, a művelődéstörténeti, a településtörténeti és a történelmi tényeknek, a korabeli kulturális viszonyoknak a feltárása

közelebb juttathat egy régi szöveg megértéséhez, hozzájárulhat a teljes szövegkörnyezet feltárásához. A szöveg aszcendens módszerű nyelvi vizsgálata történeti dialektológiai, nyelvjárástörténeti megállapításokhoz vezethet; az egykori, eddig még nem vizsgált levéltári források hangtani, alaktani, mondattani és szótani adatai hozzájárulhatnak régi magyar nyelvünkről alkotott eddigi tudásunk gyarapításához.

A mondattan kiváló oktatásáért és a biztatásért szeretném köszönetemet kifejezni Raisz Rózsa tanárnőnek születésnapján további eredményes, szép éveket kívánva.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Borovszky Samu (szerk.) 1911.¹ és 1988². *Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest.
- Burián János (szerk.) é. n. *Latin-magyar szótár*. Franklin Társulat. Budapest.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarján.
- Nagy Iván 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest.
- Papp László 1956. *Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században*. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.) 1956. *Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 466–72.
- Révay Valéria 1999. Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez: *Magyar Nyelvjárások* 36. 95–106.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest.
- http://www.enc.hu/lenciklopedia/fogalmi/torttud_magy/thokoly-felkeles.htm

Heltainé Nagy Erzsébet

A virágnyelvről – különös tekintettel a rózásra

Bevezetés. *Virágok beszéde*, vagy általánosabb értelemben vett *képletes beszéd*, rejtett üzenet a virágnyelv? Esetleg a mai életformából kiszorult, valamiféle romantikus *közvetítő nyelv*? Tulajdonképpen mindhárom, és mindhárom hasz-

nálatti köre halványulóban van. A virágnyelv tehát visszaszorulóban él a mai általános nyelvhasználatban. A téma viszont, akár története, akár pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai vonatkozásai miatt ma is érdeklődésre tarthat számot. Legalább egy vázlatos áttekintés erejéig érdemes felidézni ennek az elfeledett titkos nyelvnek a történetét, különös tekintettel ezúttal egyik legősibb elemére, a rózsára.

1. Mi a virágnyelv? Mit jelent maga a szó? A magyar értelmező kéziszótár szerint a *virágnyelv*: 1. *kiv.* Szerelmi közlésnek – hagyomány szerint – valamely virággal vagy nevével való kifejezése. 2. Óvatosságból, tapintatból használt, jelképes kifejezésmód. *Ne beszélj virágnyelven!* (ÉKsz). S mindjárt érdemes hozzátenni: az 1. jelentés már a szótár 1. kiadásában, 1972-ben is a *kiv.*, vagyis *kiveszőben* stílusminősítést kapta.

1.1. A *virágnyelv* – ezt pedig már a TESz. adataiból tudjuk – német mintára alkotott tükörszó, a német *Blumensprache* szó szerinti megfelelője. Más nyelvek hasonló elnevezéseiben is él ez a szókapcsolat, például az angolban *language of flowers* formában. De a franciában és az olaszban ugyancsak használatos a 'virágok nyelve' szerkezet megfelelője.

1.2. A *virágnyelv* hallatán azonnal felidéződik az a pozitív, a *virág* szóval összefüggő jelentéskör és hangulat, amelyet gyakori szókapcsolataink, szólásaink is őriznek: *élete virágjában; aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet.* Eszünkbe jut Petőfi szállóigévé vált sora: *Elhull a virág, eliramlik az élet.*

Majd pedig sorjáznak a népdalokból ismerős virágos sorok, kezdő- és záróképek. Íme közülük néhány: *Tavaszi szél vizet áraszt, virágom, virágom; Ne menj rózsám a tarlóra, / Mert gyenge vagy a sarlóra, / Ej, haj, rózsám violám; Fehér liliomszál, ugorj a Dunába.* Vagy még beszédesebb a teljesebb szöveg: *Hej tulipán, tulipán, / Teljes szekfű szarkaláb, / Tele kertem zsályával, / Szerellemnek lángjával. / Gyere kislány szedjük le, / Vidd a város végére, / Add oda egy legénynek, / István nevezetűnek.*

1.3. Még ha most nem is vállalkozunk a képek részletes magyarázatára, azt mindenki érti vagy legalábbis sejti, hogy a valaha hétköznapi, természetes nyelvhasználat bennük mára szimbolikussá, jelképivé vált: a természeti képek, a virágok szerelmi üzenetek, szerelmi közlések (is). Örömet, bánatot jelenítenek meg természetes, ugyanakkor ma már költői nyelven, olyanon, amelyet a közös nyelvet beszélők szó szerint is, jelképesen is értettek, értenek: *Megkötöm lovamat piros almafához, / Megkötöm szívemet gyöngye violámhoz, / Lovamat eloldom, mikor a hold jön fel, / De tőled violám (rózsám) csak a halál old el.* A virágnevek – miként itt a *gyöngye viola* és a *rózsám* – mindig a lányra, a nőre, a szeretett lényre vonatkoznak. Így van ez olyankor is, amikor hétköznapiabb növények jelenítik meg a szerelemvágyat: *Fehér bokor babvirág, Ne jöjj hozzám napvilág! / Jere este, szürkületbe, Hadd üljek az öledbe!*

1.4. A virágnyelv fogalomkörébe a virágokkal kapcsolatos szerelmi szimbolika feltétlenül beletartozik. Az itt említett példák is utalnak a virágnyelvnek a lényegére, arra ugyanis, hogy a *virágnyelv* olyan jelképes kifejezőmód, amely a virágok színét, illatát, tapintását – mondhatjuk tapasztalati jelentését – azonosítja, hasonlítja vagy közös érzetekbe hozza az alapvető emberi érzésekkel, érzelmekkel, mindenekelőtt a szerelemmel, a nőiességgel. A virágok metaforikus vagy metonimikus összetett jelentésköre a népköltészetben is és a virágszimbolikában is ezen a kognitív mozzanaton alapul.

2. A virágnyelv vázlatos története. A virágnyelv valaha virágzó titkos jelbeszéd volt. Elkülönült, önálló nyelvi réteg, a szerelmi kapcsolatteremtés széles körben ismert kommunikációs formája. Miért volt rá szükség? Ugyanazért, mint bármilyen más, titkos nyelvre: elrejteni valamit a beavatatlanok előtt, titokban tartani valamit, jelezni az összetartozást, és – szórakozni, szórakoztatni magunkat, másokat. Ugyanazok a funkciói tehát, mint bármely más titkos vagy rejtett nyelveknek, például a tolvajnyelvnek, a madárnyelvnek, vagy manapság a szlengnek. Ez a titkos jelbeszédjelentés őrződött meg máig a *ne beszélj virágnyelven!* felszólításban.

2.1. Ez a titkos nyelv a növényvilág, a virágok ősi szimbolikáján alapult, koronként és kultúránként nagyon sokféle volt. Azt is mondhatjuk, hogy ez a nyelv is, – miként a mai értelemben vett rétegnyelvek – változatokban, dialektusokban élt; nemcsak *virágnyelvről*, hanem *virágnyelvekről* beszélhetünk tehát. Ez a nyelv formákra, színekre, mozdulatokra épült. Azok is el tudták sajátítani és sikeresen alkalmazni, akik például a retorikában, a beszédben nem jeleskedtek. Ezzel a nyelvvel hódítani lehetett, érzelmeket, vágyakat, hangulatokat közvetíteni – úgy, hogy csak az értse, akinek a hódítás, az üzenet szól. Alapja a virágok hagyományozódott „jelentése”, szimbolikája volt. Mindenekelőtt olyanoké, mint a *rózsa*, a *liliom*, a *tulipán*, a *viola*, a *szegfű*, az *orgona*. De további kerti növények és az erdő-mező virágai is részt vettek ebben a szimbolikában: a *kankalin*, *rozmarin*, *csalán*, *büdöske*, *csombor*, *kövirózsa* stb.

2.2. A magyar virágnyelv története is jól mutatja, hogy akkor keletkezett, és addig volt élő ez a titkos nyelv, amíg a fiatalságnak erre szüksége volt. 1931-ben jelent meg Rapaics Raymund összefoglalója, *A magyar virágnyelv*, melyben már akkor múlt időben beszélt a virágnyelvről: „Száz éve, hogy a virágnyelv elindult hódító útjára... Nem volt az más, mint a szabadságra és függetlenségre törekvő fiatalság első rohama az öregek ellen... A fiatalságot úgy tekintették az öregek, mint valamely tulajdonukat, amellyel rendelkezhettek... Az elnyomott fiatalság mit tehetett mást, titkos nyelvet szerkesztett arra, hogy akkor is megérthesse magát, mikor az öregek felügyelete alatt állott... Ma nincs szüksége a fiatalságnak virágnyelvre, mert – hogy úgy mondjam – kivívta függetlenségét” (Rapaics 1931: 1).

2.2.1. A szerelmi virágnyelv elterjedése Európában a 17. századra tehető, igazi fénykora, divattá válása pedig inkább csak a 18–19. századra. Ekkoriban már sorra jelennek meg a virágnyelv-könyvek, -füzetek, -kiadványok. Ahány, annyiféle virágnyelvet rögzített. Az első magyar nyelvű könyvecske 1852-ben jelent meg Pesten, Kassay Adolf munkája; terjedelme 52 kis oldal. Létezett ez idő tájt már pesti német virágnyelv, pesti magyar virágnyelv, és nem sokkal később debreceni virágnyelv-könyvecske is megjelent, ez utóbbit Szél Farkas készítette. A különféle virágnyelvek összehangolásra a szerzők nem törekedtek, hiszen minél több volt a virágnyelv, annál kevésbé lehetett kinyomozni, hogy a titkos levelezők éppen melyiket használták.

Rapaics Raymund 1931-ben megjelent munkájában három virágnyelv-könyvecske alapján összehasonlítja a hazai virágnyelv-dialektusokat. Az egyik, az időrendben is első, a Pesten, 1830-ban készült német nyelvű füzet, az *Orientalische Blumensprache*, amely már a hatodik, bővített kiadás. A másik az első magyar nyelvű, Kassay Adolf *Virágnyelv* című könyve, 1852-ből. A harmadik pedig a *Legújabb virágnyelv*, amely Debrecenben jelent meg 1870-ben, és Szél Farkas a szerzője.

Milyenek voltak ezek a virágnyelv-dialektusok, és mennyiben tértek el egymástól? Ha például a címzett *fehér orgonát* kapott, és a leányát leső mama nem tudta, melyik kulcs szerint kell értelmezni, törhette a fejét, mi is történik lányával. Mert ennek az egy virágnak is többféle jelentése volt a titkos nyelviségben. A *fehér orgona* ugyanis a pesti német virágnyelv szerint szerelmi vallomás üzenete, pontos jelentése: *Ich bin ganz der Deine*. Ugyanez a pesti magyar virágnyelv szerint a viszonzott szerelem diadalkiáltása: *Vonzalmad kietlen életemet mennyé varázsolá, e varázserő folytonos boldogságot ígér*. A debreceni virágnyelv pedig ezt tanítja a *fehér orgona* jelentéséről: *Magyar hölgynek születél, Aldd érte sorsodat!* – Vagyis az üzenet ekkor nem több, mint egy hazafias lelkű honatya lelkesedése. De például az egyszerű *babvirág* küldésének értelmezése is nagy tudomány volt! Lehetett *ártatlan vallomás* üzenete a pesti németben; de reménykeltő örömsugár Kassay könyvecskéje alapján: *A zajos élet kínai elől elvonulva, magányomban is emléked nyugtalanít*. A debreceni virágnyelv szerint pedig a *babvirág* jelentése: „*Ne tagadd!*” (Rapaics 1931: 4–6).

2.2.2. Az is látszik ezekből a részletekből, hogy a virágnyelv-könyvecskék ismerete és alkalmazása hasznos, szórakoztató **társasjáték** is volt, nem titkoltan nevelési és művelődési céllal. A virágnyelvek alkotói többnyire klasszikus vagy kortárs költeményekből szedegették össze virágkulcsukat, ezt azonban eltitkolták, vagy a versrészleteket átírták prózába, meglehetősen érzelmes és újszerű stílusban.

Például a *csalán* egyik helyen: *Távozz – irtódom tőled!*; a debreceni virágnyelvben Csokonai szavával: *Csak maradj magadnak!* Vagy a *nád* a költői debreceni virágnyelvben Vörösmarty szavaival: *A leányka gyöngé nád, / Hajlik tőled és hozzád*. A pesti szerző munkájában meg azt hirdeti: *Ingadozásod egy*

remélt boldogságot, vele egy életet semmisít meg. A piros rózsza a virágnyelvek fénykorában persze mindenütt a boldogító igent, a fehér meg a kegyetlen nemet jelenti. A liliom a tisztaságot, szüzességet; a rozmaring meg az esküvő ígérését jelképezi – ahogy ez megőrződött lényegében mind a mai napig.

A szerelem legfőbb virága ma is a *rózsza*, az érzéki vágyaktól kezdve a hűtlenségig nagyon sok mindent jelent. Ma is lehet olyan virágcsokrokat kötni, amelyekben üzenetek rejtőznek. A *dália* például az elegancia, magasztosság; az *írisz* barátságot, reményt üzen; az *orgona* az első szerelem jele, a *petúnia* pedig a harag és a neheztelésé. De mindezek ismerete ma már a virágkötészet és az illetan területére tartozik! Ma újra jelennek meg virágnyelv-könyvek, mintha a szavak nélküli kommunikáció felértékelődését jeleznék: *A legteljesebb virágnyelv és más titkos nyelvek* (Bécsi Judit szerk. 1991), *Virágnyelv és egyéb társasági titkos nyelvek*. (Fazekas 2005). Az ún. női lapok rendszeresen foglalkoznak a témával, és szép számmal találhatunk népszerű internetes címeket és rovatokat is: *Mondja el virágnyelven! A virágok nyelve; Virágnyelv*.

3. A virágnyelv gyökerei. A virágnyelv és virágszimbolika története azonban azt is mutatja, hogy a *virágnyelv* gyökerei jóval régebbiek és egyetemesebbek a most megidézett évszázadoknál. A virágnyelv ugyanis – mint láttuk – olyan jelképeken alapul, amelyek hosszú történeti folyamatban alakultak ki, és az európai titkos virágnyelvek divatjának idejére már mindenütt közkinccsé váltak. Utalhatunk keleti gyökereire, hiszen ott nagy szerepet játszott a férfiak és a szigorúan elzárt nők szerelmi közvetítésében.

3.1. Közös európai gyökereiből, a keresztény virágszimbolikát és a középkori lovagi szerelmi költészetet feltétlenül meg kell említeni. A középkori kolostori virágkultuszban és vallási életben már különleges szerepet kapott a *rózsza és a liliom*. Ezek a virágok ekkoriban fontos gyógynövények is voltak, de egyetemes jelképekké is váltak. A *rózsza* a kolostorkertek kedvelt virága lesz, és egyházi szimbólummá is válik. *A virágok virága a mártírok virága*, Krisztust, máskor Máriát jeleníti meg. Miként az Ómagyar Mária-siralom, egyben az egyik első „virágének” is örzi: *Világnak világossága, Virágok virága! Keservesen kínzatol, Vasszegekkel átveretel*. A Krisztust jelképező *rózsza* megjelenik az építészetben, a templomi bútorokon, majd a gyóntatószékeken. *Sub rosa* közölni valamit ma is annyi, mint gyónási titokként bízni a másakra valamit. És a jelkép évszázadokon át tovább hagyományozódik a népi díszítőművészetben, a népnyelvben, a népköltészetben, a dalokban, balladákban.

3.2. A *liliom* története párhuzamos a *rózsza*-éval. A *liliom* is Krisztust jelenti: *Én vagyok a mező virága és a völgyek lilioma; Mint liliom a tövisök közt, / Olyan kedvesem a lányok közt. / Mint almafa az erdő fái közt, / Olyan szerelmem a legények közt* (Énekek éneke). Majd az egyébként kedvelt gyógynövény, a *fehér liliom* a szüzesség, a tisztaság jelképe lesz. A magyar népművészetben, festészetben, falfaragásokban is gyakran megjelennek stilizált liliomok.

A *liliom* formája és elnevezése később összefonódik másik szimbolikus, igen kedvelt virágunkkal, a *tulipán*-nal. Ez utóbbi a törökök közvetítésével került Ázsiából Európába a 16. században, nagy virágdivatot, valóságos *tulpomániát* teremtve. A *tulipán* a magyar paraszti művészetben is népszerűvé vált, a tulipánmotívumot gyakorta liliomnak nevezik, amint ezt tulipános ládák, kerámiaedények díszítőelemei mutatják.

3.3. A keresztény virágszimbolika egy sajátos területe az **erkölcstan virágnyelve**. Pécsi Lukács 1591-ben írta meg ennek – németből átvett – magyar változatát: *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorúja, melyben minden, ő jószágos erkölcsük az közönséges virágok által kijelentetnek és képeztetnek*. A leánygyermek tanulságára írott könyvecske a keresztény szűzhöz méltó virágkoszorút ismerteti. Középkori eredetű benne a növények minden lehetséges tulajdonosságának allegorikus értelmet tulajdonító virágszimbolika. Pécsi ebben a munkájában húsz virágot sorol fel, ezekhez társítja a virágok erkölcsi jelentését. Például a *kankalin*: az isten ígéjéhez és szolgálatjához való jó kedv és szeretet; a *majoranna*: hálaadás; a *kövirózsa*: szüleikhez való szükséges tisztelet; a *levendula*: megalégedés és takarékoság; a *rózsa*: szemérmesség és tökéletesség.

3.4. A virágénekek a szerelmi dal legelterjedtebb, mindennapibb műfajai ebben a korban. Az elnevezés ugyancsak a *virágnyelv* szimbolikájára utal. Szerzőik szerelmi-erotikus témájukat virágokkal, virágok üzenetével fejezték ki. Megítélésük nem volt olyan pozitív, mint ma gondoljuk. Parlagibb, gunyorosabb fajtáik mellett a komoly érzéseket tolmácsoló finomabb változatait is hosszú ideig *hítség*-nak, *ganaj*-nak tartották. „Képes beszédöket, poézisukat” a bibliafordító Sylvester János méltatta elsőként. *A soproni virágének* (1490) kétsoros szerelmidal-töredék: *Virág, tudjad, tüled el kell mennem, / És teéretted gyászba kell öltözmem!* A virágének-poézis legnevesebb képviselője Balassi Bálint volt, akinek tematikája, stílusfordulatai, képei később is vissza- visszatérnek a magyar költészeti hagyományban.

A virágénekek tovább éltetik a későbbi századokban is a szimbolikus nyelvhasználatot, például ilyen, kéziratban megmaradt, mára szinte népdallá folklorizálódott dalváltozatban: *Áll előttem egy virágszál: / Örvedetes liliomszál; / Pillangó, akire rászáll; / Én életem egy virágszál. Áll előttem szép violám. // Rózsaszínű szép Ilonám; / Kegyes tekintető rózsám / Gyönyörűséges violám. // Akkor léssen vígasságom, / Rózsa orcádat ha látom; / És édesen csókolgatom, / Akkor léssen ujulásom.*

4. Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az idézett dallal tulajdonképpen visszajutottunk kiindulópontunkhoz. A *virágnyelv* a gondolatoknak és érzelmeknek virágok által való képletes kifejezése. A virágnyelv, ha titkos, rejtett funkciójára ma már nincs is szükség, ott van mindennapi nyelvünkben, közkinccsé vált dalainkban, a Bibliában és költészetünkben. Bármikor feleleveníthető. Poézisára,

képszerűségére, közvetettségére esetleg még újra felfigyelhet a mai, rejtőzködni már nem kényszerülő ifjúság.

A virágnyelv és a virágszimbolika sajátossága az is, hogy többféleképpen értelmezhető. A virágnyelvű üzeneteknek többféle magyarázatuk lehetséges: szó szerinti, szimbolikus, allegorikus, morális, erotikus, szinkron, történeti stb. Örömet, bánatot jelenítenek meg egyszerű nyelven, költői hatású nyelvi képekkel, metaforákkal, hasonlatokkal telítve. Ősi alakzatok – ismétlések, ellentétek, betűrímek, fokozások – teszik őket könnyen tanulhatóvá, memorizálhatóvá, marandóvá.

Irodalom

Bécsi Judit szerk. 1991. *A legteljesebb virágnyelv és más titkos nyelvek*. IKVA Kiadó, Budapest.

Fazakas István 2005. *Virágnyelv és egyéb társasági titkos nyelvek*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.

Magyar Néprajzi Lexikon, 1977–1982. Akadémiai Kiadó, Budapest. I–V. *rózsa*: IV. 379–381; *liliom*: II. 454–455; *tulipán*: V. 362–364.

Pajor István: *Titkos szerelem, vagyis Napkeleti virágnyelv, mely a virágoknak, füveknek s fáknek a napkeleti nemzeteknél bevett jelentéseit oktatja*. Győr, 1833.

Pécsi Lukács 1591: *Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszorója, melyben minden, ő jóságos erkölcsük az közönséges virágok által kijelentetnek és képeztetnek*. Nagyszombat.

Rapaics Raymund 1931. A magyar virágnyelv. *Ethnographia* XLII. évf. 1. szám. 1–12. *rózsa*: IV. 379–381; *liliom*: II. 454–455; *tulipán*: V. 362–364.

Cs. Jónás Erzsébet

A frazeologizmusok fordításstiliztikája Mihail Solohov Csendes Don című regényének magyar szövegváltozatában

A műfordítás stiliztikai normája

Konvencionális értelemben a fordítási normát úgy értelmezhetjük, mint az eredeti mű és a fordítás szövegbeli közelségének maximumát. A fordításnak azt a tulajdonságát tételezzük fel eközben, hogy teljes értékűen tudja helyettesíteni a

célnyelven az eredetit. Egészében és részleteiben eleget tesz annak a feladatnak, amely érdekében a fordítás mint eredmény létrejött. Gyakorlatban a szöveg ennek a követelménynek csupán a fordítói norma különböző aspektusaiból felelhet meg a célnyelvi szöveg.

A különféle normaszempontok között meghatározott hierarchia állítható fel. A fordító s a fordítások felhasználói mindenekelőtt a fordítás pragmatikai értékeire figyelnek, annak a pragmatikai „plusz feladatnak” sikeres teljesítésére, amelyet a fordító a szövegalkotás folyamatában célul tűzött ki. A fordítói szövegalkotás iránt támasztott norma szorosan kapcsolódik a fordítás műfaji stilisztikai normájához. Ez a pragmatikai cél mellett a második legfontosabb paraméter egy fordítás értékelésekor. Az ekvivalencia normája a legvégső követelmény, amely minden korábbi fordítói normaszempontot magába foglal. A fordítást mint értékközvetítő tevékenységet elhelyezve a nyelvi kommunikáció lehetőségei között megállapíthatjuk, hogy az eredeti szövegtartalom lehetőleg teljes értékű átadása a nyelvek közötti kommunikáció legjellemzőbb vonása. Az ekvivalencia normája ezen belül a fordítással szemben állított legmagasabb elvárás. Magába foglalja mind a nyelvi faktorok, mind a kulturális műfaji stilisztikai körülmények figyelembevételét (Комиссаров 1990: 125).

A műfordítás műfaji stilisztikai kérdésköre összefüggésben áll mind a két nyelv, a forrásnyelv és a célnyelv sajátosságával. Az eredeti mű valamely funkcionális stílushoz kapcsolódva lesz képviselője a kiinduló nyelvnek. Valamely domináns nyelvi funkció járul hozzá, amelyet a fordításnak tükröznie kell, kiválasztva a funkcionális stílus megfelelő célnyelvi domináns jegyeit. A kiválasztott fordítói szövegstílus ezek alapján a célnyelvi normák, nyelvi és stílusjegyek segítségével jön létre, és természetes módon kisebb vagy nagyobb mértékben kénytelen eltérni a kiinduló nyelv analóg stílusnormáitól. Egyértelmű, hogy az eredeti mű műfaji vonásai akkor feleltethetők meg leginkább a célnyelven, ha nincs nagy különbség a forrásnyelvi és a célnyelvi világlátás – az eredeti mű szerzője és a befogadó olvasó tudatában létrejött – kognitív terében működő fogalmi metaforarendszerében. Ezekre a kérdésekre a fordításelmélet mellett tehát a kognitív nyelvészet segítségével kereshetünk választ (vö. Комиссаров 1978, Andor 2005: 22).

Mihail Solohov Csendes Don című regényének (1940) frazeologizmusai

Mihail Solohov Csendes Don című regényét 1949-ben Makai Imre fordította magyar nyelvre. A 20. század elején élt kozákság orosz nyelvi stílusjegyeinek érzékeltetésére Makai Imre a magyar északkeleti nyelvjárást választotta. Makai Imre 1920-ban Hajdúböszörményben született, görög–latin szakosként Eötvös-kollégista volt. A *Csendes Don* kozákjainak szociolingvisztikai nyelvi megelevenítésekor kézenfekvő, hogy eszköztárát szülőföldjének északkeleti nyelvjárása határozta meg. Saját maga így vallott a Csendes Donban alkalmazott hajdúsági

nyelvjárás fordításbeli funkciójáról: „Annak idején a fordítás elkezdésekor egy-egy rövid szövegrészről három változatot készítettem: teljesen tájnyelvit, teljesen irodalmit és azt, amelyik némi módosítással ma is szerepel az újabb és újabb kiadásokban, vagyis olyat, amely a betű szerinti, az *egy az egyhez* elvét követő, gépies-népies, az eredetit statisztikailag is megközelítő tájnyelvieskedés helyett csupán az általános benyomás, az illúzió felkeltését célozza, és igyekszik el is érni” (Makai 1981: 575).

A frazeologizmusokkal és azok stilisztikai sajátosságaival gazdag szakirodalom foglalkozik (vö. Péter 1991, Tarap 1992, Hadrovics 1995). Tatár Béla a frazeológiai egységek legjellemzőbb vonásaiként a következőket sorolja fel:

- nyelvi újrateremthetőség
- az összetevő komponensek állandósága
- a frazeológiai jelentés teljessége
- az összetevő lexémák szemantikai önállóságának elvesztése
- frazeológiai egyenértékűség (Tarap 1992: 24).

A számunkra fordítási szempontból lényeges frazeológiai egyenértékűség alatt az állandó szószerkezeteknek azt a jellemző tulajdonságát értjük, amely azt mutatja, hogy a szószerkezet keresztülment a frazeologizáció folyamatán, azaz alkotóelemei az idők során frazeológiai egységekké váltak. A frazeológiai egységen belül a szókomponensek mindegyike a szemantikai fejlődés korábbi szakaszában átvitt értelmű, metaforikus, képi összefüggő jelentést kapott, s elveszítette az eredeti elsődleges lexikai jelentését. Másképpen szólva a frazeológiai egység azoknak a szemantikailag összetartozó szószerkezeteknek az egysége, amelyek átvitt értelmű metaforikus frazeológiai kapcsolatban állnak, s a konceptualizációhoz járulékos, átértelmező belső képükkel járulnak hozzá (vö. Tarap 1992: 26, Буший 1986: 40, Kiss 2001, Kövecses 2005).

Makai Imre a Csendes Don fordításában a frazeologizmusok átadásának két fordítástechnikai műveletet alkalmaz. Az egyik az *ekvivalencia*, a másik az *adaptáció* művelete.

Mint Klaudy Kinga hangsúlyozza, átváltási műveleteken nem csupán a *nyelvi és kulturális* aszimmetriák, különbségek miatt végzendő átalakításokat, eltolódásokat ért a fordítástudomány, hanem minden tudatos és nem tudatos, automatikus és nem automatikus, kötelező és fakultatív stb. műveletet, amelyet a fordító annak érdekében végez, hogy a forrásnyelvi szövegből célnyelvi szöveg legyen, beleértve a különböző célnyelvi lehetőségek közül való választást is (vö. Klaudy 1997, 2007).

Makai egyik eljárása – az ekvivalensek keresése – nem más, mint helyettesítés. Másik eljárását, amellyel a doni dialektusban beszélő kozákok nyelvét a Hajdúságban használatos nyelvjárás jegyeivel adta vissza, csupán érzékeltetve, de nem az „*egy az egyhez*” elvét követve, az átváltási műveletek között szűkebb értelemben vett pragmatikai *adaptációnak* nevezzük, amellyel a fordító a forrás-

nyelvi és a célnyelvi (dialektológiai) kontextus különbségét áthidalva a szöveget a célnyelvi olvasó számára funkcionálisan elfogadhatóvá teszi. Az összekötő kapcsot a forrásnyelvi és a célnyelvi kulturális kontextus, a szociolingvisztikai hasonlóság adja: a doni kozákság és a katonaparaszt hajdúk közössége ugyanis mind kialakulását, mind történetét tekintve hasonlóan földönfutó parasztokból, szegénylegényekből verődött össze. Az adaptációt kikényszerítő körülmény a két nyelv rendszerbeli eltéréseiből, a nyelvjárások formai elrendeződésének szórából, a fonetikai, grammatikai, lexikai jegyek különbözőségéből adódik.

Ekvivalencia keresése a fordításban (idiómák, szójátékok)

Az ekvivalencia fordítástechnikai leírását több szakírótól is ismerjük (Комиссаров 1978: 157–167, Klaudy 2007: 69–79, Vinay, Dalbernet 1972: 46–55). Az ekvivalens alkalmazásakor a két szöveg ugyanazt a szituációt írja le, miközben teljesen különböző nyelvi struktúrát alkalmaz. Ezt a fordítási műveletet nevezi a fordítástudomány ekvivalenciának, helyettesítésnek. Egyszerű szemléltető példája a köznyelvben az üzletek üvegajtóinak *'Húzni – Tolni'* felirata, amelynek orosz ekvivalense nem főnévi igenév, hanem az irányt kifejező névmás: *'Magad felé' – 'Magadtól el' ['К себе' – 'От себя']*.

A Csendes Don irodalmi szövegében az ekvivalenciák legtöbbször az idiomatikus frazeologizmusok közé tartozik. Olyan klisék, szólások, amelyek állandó szókapcsolatként az adott szituációra jellemzőek, de csak ritkán használatosak mindkét nyelvben ugyanazzal a metaforizációval vagy stílustulajdonítással.

Az idiomatikus kifejezések nem ültethetők át tükörfordítással, hiszen elveszítenék képi erejüket. A fordítónak gyakran magára kell vennie ezért azt a felelősséget is, hogy az adekvát fordítás érdekében egy-egy új, „kvázi-szólást” vezessen be a célnyelvi szövegbe, azzal helyettesítse az eredetét.

Az alábbiakban a Csendes Don orosz szövegéből és magyar fordításából emeljük ki néhány nyelvi ekvivalenciával fordított példát:

1.
 - *Хохол-мазница, давай с тобой дразниться!* Хохол!.. Хохол!.. Дегтярник!.. – верещала детвора, прыгая вокруг мешочных широких шаровар Гетька. (Шолохов 1962: т. I. 92)
 - *Hohol, hohol, kulimász, a képibe belemász!* [Szó szerint: 'Varkocsos-kenőcsös, gyere, verekedjünk meg!'] Hohol!... Kulimászos! – kiabálta a gyermekhad, és pajkosan ugrándozott Hetyko zsáknyi széles, bugyogós nadrágja körül. (Solohov 1966: I/120)

Makai jól ismerte a varkocsáról 'hohol'-nak nevezett népcsoport hagyománytisztelő idős férfijainak törökbugyogós, a kopaszra nyírt fejen oldalt hosszan lecsüngő hajsimbókjukat büszkén viselő falusi figuráit, akik a gyerekek csúfo-

lódásának célpontjai lehettek. Az adekvát fordítás érdekében a fordító kitalált egy hasonlóan rímbe szedett, csúfolódó magyar rigmust. A „*képibe belemácssz*” ’*verekedjünk*’-értelmű metaforizációja egyenértékű, sőt képi szempontból gazdagabb, mint az eredeti. A veszteség a fordításban mégis annyi, hogy a ’*hohol*’ szó ’*hajcsimbók, varkocs*’ jelentése a magyarban rejtve marad. Az ukránok megszólításaként az oroszok részéről használt gúnynév alakzati megfelelői élnek a magyar nyelvben. Ilyenek a ’*tökfej*’, ’*kopasz*’ stb.

2.

– Горька!..

На рукаве его голубого атаманского мундира морщились три золотые загогулины – нашивки за сверхсрочную службу.

– Го-орь-ка!

Григорий с ненавистью вглядывался в шербатый рот Коловейдина. У того в порожнюю меж зубами скважину при слове «горько» трубочкой вылезал слизистый багровый язык.

– Целуйтесь, *тетери-ятери...* – шипел Петро, шеvelя косичками намокших в водке усов. (Шолохов 1962: т. I. 97)

– Kesorú! – Világoskék testörmundérja ujján összegyűrdtek a tovább-szolgálóknak dukáló aranycikornyák.

– Kesorú!

Grigorij gyűlölettel nézegetett Kolovejgyin foghíjas szájába. A fogai közt tátongó résen apró csatornaként bújt ki nyálkás, vörös nyelve, valahányszor azt mondta, hogy „keserű”.

– Csókolózzatok, *azt a rézangyalát...* – sziszegte Petro, és meg-grebbent vodkában ázott bajusza hegye. (Solohov 1966: I/128)

Az orosz eredeti frazeologizmusa szójátékon alapuló idióma, hasonló a magyar ’*ingyom-bingyom*’, ’*ihaj-csuhaj*’ fordulatokhoz. Makai a szövegegészre jellemző népiességet itt az ’*azt a rézangyalát*’ megoldással biztosította, mivel a szituációnak megfelelő hasonló szójátékot nem talált a magyarban.

3.

Он расспрашивал Листницкого о прежней службе, о столичных новостях, о дороге; и за все время короткого их разговора ни разу не поднял на собеседника отягощенных какой-то большою усталостью глаз.

«Надо полагать, что *задалось ему* на фронте. Вид у него смертельно усталый», – соболезнующе подумал сотник, разглядывая высокий умный лоб полковника. (Шолохов 1962: т. I. 319)

Rövid beszélgetésük alatt egyetlenegyszer emelte beszélgető-társára nagy-nagy fáradtságtól elnehezült szemét.

„Úgy veszem észre, nagyon **rájárt a rúd** a fronton. Halálosan fáradtnak látszik” – gondolta részvétellel a főhadnagy, és az ezredes magas, okos homlokát nézegette. (Solohov 1966: I/414).

Makai az orosz *'kapott eleget' [задалось ему]* fordulatot ültette át a szituációban egyenértékű, egy metaforaképzése miatt erőteljesebb, népies stílusértékű idiómával: *'rájárt a rúd'*. A fordító ezekkel a többletmegoldásokkal kompenzálja a regényen végigvonuló, orosz-ukrán tájnyelvi és rétegnyelvi elemekhez kapcsolható stílustulajdonítást: a népiességet, a beszélt nyelvi fonetikai és grammatikai stíluselemeket.

4.

– Знаете, сотник (еще пронзительнее сощурился тот), поговорку: **«Сеющий ветер пожнет бурю»**? Так вот. (Шолохов 1962: т. I. 326)

– Ismeri, főhadnagy (Buncsuk még szúrósabban hunyorgott), ismeri a közmondást: **„Ki szelet vet, vihart arat”**? No hát így... (Solohov 1966: I/422).

A *'magvető szél vihart arat' [Сеющий ветер пожнет бурю]* orosz szólásnak teljes mértékig ekvivalense a magyar. Ilyen tükörfordítási lehetőség azonban csak ritkán adódik a fordító számára.

5.

«Что он, оригинальничает или просто **человек с чудиной?**» – раздраженно думал Фразецкий, шагая в опрятную землянку командира сотни. (Шолохов 1962: т. I. 326)

„Mi az: különködik, vagy amúgy is **bogaras a fickó?**” – gondolta bosszúsan, mikor belépett a századparancsnok tiszta földkunyhójába. (Solohov 1966: I/423).

A magyar szövegváltozat képi megoldása az orosz *'kicsit furcsa ember' [человек с чудиной]* helyett a színesebb *'bogaras a fickó'* frazeologizmussal a társalgási stílus bizalmas és képpen gazdag hangulatát adja vissza.

6.

За несколько дней он особенно близко сошелся с Григорием; койки их стояли рядом, и они уже после вечернего обхода шепотом подолгу разговаривали.

- Ну, козак, **як дила?**
- **Как сажа бела.** (Шолохов 1962: т. I. 360)

Grigorijjal: ágyuk egymás mellett állt, és már az esti körvizit után, persze csak halkán, suttogva, sokáig elbeszélgettek:

- Na, kozák, **hogy ityeg a fityeg?**
- **Посе́кул, котам!** (Solohov 1966: I/466).

Makai a *‘Hogy állnak a dolgok? /Mint a fehér füst’* – vagyis *‘rosszul’* – az orosz eredetiben tisztán rímelő szólást funkciójában tökéletesen adta vissza. A rímlehetőséggel azonban a magyarban nem tudott élni, s a hasonlat is elmaradt: [’– **Як дила? / – Как сажа бела’**]. Ma talán ilyen megoldást találna rá Makai: ’– Na, kozák, **mi az ábra? / – Mint a kutya vacsorája’**.

Adaptáció a szociolektusok fordításában

Az adaptáció az idegen dialektusok és frazeologizmusok célnyelvi szociolektussal történő fordítása. Általánosságban ezt a műveletet akkor alkalmazták, amikor az eredeti stílustulajdonítást biztosító nyelvi konstrukciói hiányzik a célnyelvből. Valamilyen más eszközzel adaptálva, más helyen kell érzékelteni a stílusértéket olyan nyelvi eszközzel, amelyet a fordító valamilyen érintőleges módon ekvivalensnek tekint. Makai Imre a szavak fonetikai, morfológiai és lexikai tulajdonságai alapján is szerette volna érzékelteni a kozákok orosz beszédét. Ezen belül a népiséget, a köznyelvitől eltérő és az oroszral szemben az ukrán sajátosságokat is hordozó kiejtési, ragozási, lexikális jellegzetességekre kellett megoldást találnia. Minthogy ő Északkelet–Magyarországon, Hajdúszoboszlón született, nem véletlen, hogy úgy döntött, a számára jól ismert északkeleti nyelvjárás az, amelynek segítségével vissza fogja adja a kozák falu szereplőinek nyelvi ízségét. A fonémák szintjén bemutatásképpen ilyen pl. a sztenderd *ló* szóalak *lú* ejtése, a morféma szintjén a normatív *mi* névmás *mink* alakja stb. (T. Károlyi 2002: 19–26, P. Lakatos 2002: 35–39).

Az adaptáció érzékeltetésére a *lú* és a *mink* adaptáció bemutatására álljon itt egy-egy példa. A frazeológiai és nyelvjárási elemeket mindkét nyelven dőlt betűvel emeltük ki. Ezek az igeragozás, a névszóképzés, a határozószók alakjai – a dialektust hordozó stílustulajdonítás nyelvi formái. Találkozunk ugyanitt Makai kitűnő „kvázi-szólást” teremtő leleményességével is az ekvivalencia köréből:

7.

Хмурый, в предчувствии близкого запоя, Гетько увел на гумно лошадь; украдкой от Мирона Григорьевича обротав ее, поскакал охлюпкой [на неоседланной лошади]. Сидел он на лошади присущей неказакам неловкой посадкой, болтал на рыси рваными

локтями и, провожаемый назойливыми криками игравших на проулке казачат, ехал шибкой рысью.

– *Хохол-мазница!*

– *Хохол!.. Хохол!..*

– *Упадешь!..*

– *Кобель на плетне!..* – вслед ему кричали ребятишки.

Вернулся с ответом он к вечеру. Привез синий клочок оберточной сахарной бумаги; вынимая его из-за пазухи, подмигнул Наталье: (Шолохов 1962: т. I. 192)

Alattomban. Miron Grigorjevics tudta nélkül kantározta fel, és huppogva vágtatott el. Meglátszott, hogy nem kozák: ügyetlen tartással ült a lovon, nyargaltában rázkódott rongyos könyöke, és az utcán játszó kozák kölykök szemtelen kiabálása közepette sebesen ügetett.

– *Hohol! ... Hohol!*

– *Disznó lohol!*

– *Lelök a lú!*

– *Macska a köszörűkövön ...* – rikkantották utána a gyerkőcök.

Estefelé jött meg a válasszal. Süvegcsukor kék csomagolópapírjának darabkája volt a levél. Mikor kivette az inge alól, rákacsintott Nataljára. (Solohov 1966: I/250)

Az ukráncsfófoló '*Hohol, hohol, disznó lohol!*' rigmus ismét igazi nyelvi tálmány. Az eredeti orosz szöveg a már korábban ismertetett módon csak a '*hohol-kulimáz*'-t jelenti. A magyar „kvázi-rigmus” úgy hangzik, mintha élő nyelvi fordulat lenne. A '*lelök a lú*' helyén az orosz szövegben csak ennyi van: '*leesel*'. Itt a '*lú*' szóalakban a grammatikai adaptáció példáját látjuk. A '*macska a köszörűkövön*' metaforikus szöveg fordítási ekvivalencia. Orosz eredetije így hangzik a szövegben: '*kankutya a kerítésen*' – szintén valamilyen oda nem illő, nevetséges jelenségre értett metaforikus hasonlat.

8.

– Не горюй, *ишо как-нибудь цокнемся.*

Степан потер лоб рукой, что-то вспоминая. (Шолохов 1962: т. I. 196)

– Не бúsúlj, *tengelyt akasztunk még mink valahogy!*

Sztyepan megtörölte homlokát a keze fejével, igyekezett emlékezetébe idézni valamit. (Solohov 1966: I/255)

Az adaptáció másik példája a fordításbeli '*mink*' névmás tájnyelvi alakja adaptációs megoldás a szintén tájnyelvi orosz '*még összekoccanunk*' [*ишо цокнемся*] ige stílushatásának visszaadására.

Összegzés

A fordítás négy alapvető követelménye: 1) a gondolati tartalom átadása, 2) a stílus megfeleltetése, 3) természetességnek és nyelvi könnyedség, 4) azonos szintű hatáskeltés (vö. Péter 1991). Ez utóbbi nyilvánvalóan bizonyos esetekben komoly konfliktust idéz elő a tartalom és forma (a jelentés és a stílus) között. Így hol az egyik, hol a másik válik áldozattá. A fordító feladata az analitikus szövegolvasás és -újraalkotás. A műfordítás esetében olyan új irodalmi szöveget kell létrehoznia, amely a célnyelvi kánonba illeszkedve egyenértékű a befogadó horizontján, megfelel az olvasó kulturális emlékezetében élő műfajról, stílustulajdonításról, formai eszköztárról alkotott mintáinak (vö. Lőrincz 2007: 42–46). Makai Csendes Don fordítása megfelelt e befogadói elvárásnak.

A fordítások koronkénti megújításának szükségességét az a körülmény idézi elő, hogy a szöveg többdimenziós entitás: az idő, a szociális, kulturális környezet, a műfaji és nyelvi normarendszer, a stílus eszközök változása mint a befogadást meghatározó dimenziók magukban hordozzák az újabb és újabb olvasatot. Ezeket szem előtt tartva születnek az újabb fordítások. Mihail Solohov Csendes Donjának Makai Imre-féle fordítását ez a folyamat még nem érte el.

Irodalom

- Andor József 2005. Kognitív grammatika: A tudomány jelenlegi állása és kapcsolódó kérdések: Interjú Roland Landgackerrel. *Általános nyelvészeti tanulmányok XXI*: 13–42.
- Бушуй, А.М. и др. 1986. *Профессор Зинаида Даниловна*. Библиографический указатель по русскому и общему языкознанию. Самарканд, 40.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest
- Klaudy Kinga 1997. *Fordítás I*. Scholastica. Budapest.
- Klaudy Kinga 2007. *Nyelv és fordítás*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora*. Typotex. Budapest.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Líceum Kiadó. Eger.
- Комиссаров, В.Н. 1978. *Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. Международные отношения. Москва.
- Комиссаров, В.Н. 1990. *Теория перевода*. Высшая школа. Москва.
- Makai Imre 1981. Solohov. In: Bart István – Rákos Sándor (szerk.) *A műfordítás ma*. Gondolat. Budapest. 566–580.
- P. Lakatos Ilona 2002. A hármas határ mentén végzett nyelvjárási gyűjtések orvadatainak tanulságaiból. In: P. Lakos Ilona (szerk.) *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. 35–39.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest

- T. Károlyi Margit 2002. Az északkeleti régió nyelvjárásainak jellemzői. In: P. Lakos Ilona (szerk.) *Mutatványok a hármaskör határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. 19–26.
- Татар Бела 1992. *Фразеология современного русского языка*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hadrovics László 1995. *Magyar frazeológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vinay, J. P., Dalbernet J. 1972. *Stylistique comparee. Methode de traduction*. Didier. Paris.

A példák forrása

- Шолохов, Михаил 1962. *Тихий Дон*. Роман в четырех томах. Государственное издательство «Художественной литературы». Москва.
- Solohov, Mihail 1966. *Csendes Don*. (Fordította: Makai Imre) Európa Könyvkiadó. Budapest. Kárpáti Kiadó. Uzsgorod.

Kabán Annamária

Az ismétlés mint retorikai-stilisztikai alakzat

Az ismétlés elhatárolható egységek, jelenségek, folyamatok visszatérése. Ez a jelenség a bennünket körülvevő világ egyik alapvonása. Valéry szerint mindent az ismétlés alakít. De természetesen, a művészet az a terület, ahol az ismétlés előhívja a végeérhetetlen újrakezdést. A befogadó ugyanis akkor érzékel formát, ha ismétlődést talál a műben. A szó művészetében, az irodalomban és a nyelvi megnyilatkozásban általában az ismétlés nyelvi egységek (hangok, morféimák, szavak, mondatok, szövegegységek) visszatérése változatlan vagy módosult formában. Átfogó alakzattípus, amelyhez nagyon sok alakzat tartozik.

A klasszikus retorika az ismétlést az adjekciós alakzatok közé sorolja. A görög és római retorikák csak az ismétlés különböző alakzatformáit tartják számon, az összefoglaló fogalmat nem. Minden nyelvi szinten lehetséges, de tények, események, bizonyítékok megismétlése is lehet a klasszikus retorikában. A neoretorikában hozzáadásos metaplazmus, metaszeméma, metataxis, illetőleg metalogizmus.

Az újabb osztályozások szerint a pragmatikus alakzatok közé tartozik, hiszen a kontextus és a szituáció hatására a megismételt elem mindig valamilyen többlettartalommal telítődik.

Grammatikai kötöttsége relatív, amennyiben a megismételt nyelvi egység terjedelme szerint elkülöníthetők hangismétlések, morfémaismétlések, szóismét-

lések, szócsoport-ismétlések, mondatismétlések, sorismétlések, szövegegység-ismétlések. Ezek között vannak pozicionálisan kötött ismétlésalakzatok is, amelyek egy nyelvi vagy ritmikai egység elején, közepén vagy végén érvényesülnek.

I. A megismételt nyelvi egység terjedelme és elhelyezkedése szerinti ismétlés lehet tehát:

1. Hangismétlés:

- szókezdő hang, többnyire mássalhangzó visszatérése a verssor vagy versszak más szavainak az élén (alliteráció)
- sorvégi szótagok magánhangzóinak vagy a teljes szótagnak a megisméltése egy vagy több sor elején, végén vagy közepén (asszonánc, rím)

2. Szó, szócsoport, mondat isméltése:

- egy szó szokatlanul gyakori visszatérése egy szövegben mondat-, illetve sorbeli helyzettől függetlenül (epizeuxisz)
- ugyanazon szó, szócsoport, esetleg mondat egymás utáni visszatérése (gemináció, iteráció, duplikáció, reduplikáció)
 - szó, szócsoport, mondat isméltése nyelvi vagy ritmikai egység elején (anafora)
 - szó, szócsoport, mondat isméltése nyelvi, ritmikai egységek végén (epifora)
 - az anafora és az epifora kombinációja (szimploké)
 - szó, szócsoport, mondat keretező isméltése nyelvi egység elején és végén (reddíció)
- egy szerkezeti egység végének a következő szerkezeti egység elején történő megisméltése (anadiplosz)
- verssor végén álló szónak a következő sor elején történő megisméltése (epanasztrófé)
 - lépcsőzetes szóisméltés (gradáció)
 - szavak fordított sorrendben történő megisméltése (kiazmus)
 - kötőszavak isméltése (poliszüneton)
 - szótóisméltés (figura etymologica)
 - rokon értelmű szavak isméltése (szinonímia, epibolé, halmozás)
 - ugyanazon szónak más jelentésben történő megisméltése (distinkció)
 - leplezett ismétlődésként működő ellentétes jelentésű szavak, szócsoportok (antonímia)
- 3. Kólon, mondat, szövegegység isméltése:**
 - két vagy több kólon vagy komma követi egymást (izokólon)
 - egy mondat isméltése fordított szórendben (epanodosz)
 - tagmondathalmozás (körmondat)
 - egy vagy több verssor ismétlődése versszakok végén, elején vagy közepén (refrén)
- 4. Gondolatisméltés:**

- gondolatok párhuzamos ismétlése (parallelizmus)
- gondolatok ellentétes jelentésben való visszatérése (antitézis)
- végigvitt reduplikáció, amelyben minden új gondolatsor előtt megismétlődik a korábbi gondolatsor vége (epiploké)

II. Kiterjedését tekintve a hang-, szó-, mondat-, illetőleg gondolatismétlés lehet kisebb vagy közepes szövegegységet átfogó, illetőleg egész szövegszerkezetre kiterjedő, vagyis mikro-, mezo- és makroszerkezetben érvényesülő, sőt szövegek közötti ismétlés is.

A szövegszerkezet szintjén érvényesülő ismétlés meghatározza a mű egész felépítését. Például a ballada, a triolett, a rondel, a rondó, a glossza, a villanella, a pantunlanc, a szonettkoszorú esetében kötelezően ismétlődnek bizonyos sorok a vers meghatározott helyein. De ilyenek a reddíciós szerkezetre, az anaforasorra vagy a kiazmusra épülő alkotások is.

III. Az ismétlés a legkülönbözőbb szövegtípusokban érvényesülő alakzat: a mindennapi társalgásban, szólásokban, közmondásokban, reklámszövegekben, publicisztikai szövegekben, a szónoki beszédben egyaránt előfordul, de természetesen a népköltészetben és a szépirodalmi alkotásokban a leggyakoribb.

Az ismétlésalakzatok sokféle szerepet töltenek be attól függően, hogy milyen szövegtípusban és milyen céllal használják őket. Az ismétlés a szöveg bizonyos részeinek értelmi, érzelmi kiemelését, hangsúlyozását, nyomatékosítását szolgálja elsősorban, de kifejezhető vele kétkedés, enyhítés, fokozás, funkciója lehet a hangfestés, az eufónia, az örök körforgás érzékeltetése, a megszokottal szakító, új, váratlan összefüggések felé irányítás vagy az arányos elosztásra való művészi törekvés. Az ismétlés általában értelmi és zenei ritmust kölcsönöz a kifejezésnek.

Irodalom

- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris Kiadó. Budapest. 79–122.
- Bacry, Patrick 1992. *Les figures de style et autres procédés stylistiques*. Belin. Paris. 117–128, 163–178, 200–215, 234–235.
- Fónagy Iván 1977. Ismétlés. In: *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 397–423.
- Fontanier, Pierre 1968. *Les figures du discours*. Flammarion. Paris. 329–351.
- Kabán Annamária 2002. *A sorismétlés mint versszövegszervező alakzat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. (Az alakzatok világa 6.)
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Max Hueber Verlag. München. 80–96, 104–150, 310.
- Mózes Huba 2005. *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat*. Bíbor Kiadó. Miskolc.

- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó. Budapest. 33–143.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 40, 53–54, 61–62, 180–181.
- Valéry, Paul 1973. *Cahiers*. 1. Édition de La Pléiade. Paris. 1060.

Kalcsó Gyula

Volt-e a XVI. század nyomtatott írásbeliségének stílusnormája?

1. A címben szereplő fogalom egyike a stilisztikai szakirodalom ritkán használt szakkifejezéseinek, amely elő-előfordul ugyan, de „mindig csak említészerűen, sosem kifejtve” (Eöry 1992: 37.). Az idézet a témáról szóló egyetlen magyar nyelvű tanulmányból, Eöry Vilma *Nyelvi norma – stílusnorma* c. írásából való, amely megkísérli meghatározni a két kategória viszonyát. Legfontosabb következtetése, hogy a stílusnorma szorosan a nyelvhasználathoz, az aktuális kommunikációs helyzethez kötődő jelenség: „Míg a nyelvhasználati norma olyan szabályrendszer, amely meghatározza: ki, mikor, milyen körülmények között, milyen céllal stb. mely nyelvi elemek közt válogathat, a stílusnorma inkább a célszerű nyelvi produktum létrejöttéhez szükséges nyelvi eszközök megválasztásában irányít. Az első inkább a közlési folyamatot, a második az eredményt, a létrehozott közleményt határozza meg” (Eöry uo.). Vagyis a nyelvi norma az adott nyelvváltozat teljes készletét, a stílusnorma az egyes helyzetekben ebből válogatható elemek szűkebb körét jelenti. A stílusnorma fogalmának megközelítéséhez hasznos lehet még a szociolingvisztikai szakirodalomban használatos *stílusváltozat* kategóriájának az értelmezése: az egyes nyelvváltozatokon belüli rétegződést (elsősorban a formalitás mértéke szerintit) jelenti (vö. pl. Trudgill 1997: 71). Ebben a keretben is a teljes repertoár, valamint az ebből válogatott aktuális elemek viszonya az elemzés tárgya.

Dolgozatomban az alábbi kérdésekre keresem a választ:

- A korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben kitapintható-e az alakuló stílusnorma, vannak-e jelei annak, hogy a nyomtatott könyvek nyelve az írásbeliségben megengedett nyelvi megoldások közül szelektál?
- Megfigyelhető-e belső rétegzettség, azaz a különböző műfajoknak vannak-e kialakult vagy kialakulóban lévő stílusnormái?

Kiindulópontom az a felfogás, mely szerint az írásbeliség sajátos, autonóm, a szóbeliségtől eltérő nyelvváltozat, belső törvényszerűségekkel (vö. Romaine 1982: 14–5.; Benkő 1988: 235–43). Feltárható azoknak a nyelvi jelenségeknek a köre, amelyek előfordulhatnak az írásbeliségben, és viszonylag pontosan meghatározható, hogy mi nem használatos. Nehezen megválaszolható kérdés azonban, hogy milyen viszonyban van a kéziratos és a nyomtatott írásbeliség. Ugyanazon lektus különböző stílusváltozatai, vagy inkább külön-külön autonóm változatoknak tekinthetők? Mivel a kéziratos és a nyomtatott szövegek nyelvi megoldásai között a XVI. században inkább csak gyakoriságbeli különbségek vannak (vö. Deme 1959. és Molnár 1963.), indokoltnak tűnik, hogy azonos nyelvváltozat különböző stílusváltozatainak tekintsük őket. A feltett kérdések megválaszolásához tehát ki kell mutatni, hogy a nyomtatott írásbeliség mely nyelvi megoldásai említhetők mint e stílusváltozat jellemző, az előfordulási gyakoriság adataival is igazolhatóan odatartozó elemei, valamint ezek közül melyek sűrűsödhetnek egy-egy műfaj stílárissájátosságaivá.

A válaszok keresésében egy korábbi vizsgálatomat (PhD-disszertációm eredményeit) is felhasználom, amely egy reprezentatív digitális korpusz alapján próbálta feltárni a korai magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség névszójeles és -ragos alakjainak variálódását. A korpuszban az 1527–1576 között megjelent magyar nyelvű kiadványok zöméből, 103 műből szerepelt egy több mint 1 200 000 n (238 877 szó) terjedelmű minta, amelyből 31 933 jeles és 54 916 ragos alak gyűlt össze. Az egyik fő célom az volt, hogy felmérjem a nyomtatványok nyelvében zajló egységesülést, és kiderítsem, mely inflexiós jelenségek esetében lehet beszélni már megszilárdult normáról. Bár a névszó-toldalékolás alakváltozatai közötti választás normái a nyelvi és stílusnorma kis szeletét jelentik, az adatok elemzése hozzájárulhat a nyomtatott könyvek, és ezen belül az egyes műfajok XVI. századi stílusnormájáról megrajzolható kép felvázolásához.

2. A vizsgálat során kiderült, hogy a XVI. században nincs olyan névszójeles vagy -rag, amely kizárólag a nyomtatott könyvek nyelvében fordul elő következetesen egyféle alakban. A megjelenő változatok még képlékeny, kialakulatlan normákról tanúskodnak, de nemcsak a sajtó alól kikerülő könyvek szövegére jellemzőek, hanem a kor kéziratos írásbeliségében is felbukkannak. Az arányok természetesen eltérőek. A korszakban még inkább a beszélt nyelvi-írott nyelvi kettősség kialakulása ragadható meg. A nyomtatványokban is variálódó elemek esetében fontos a különböző formák előfordulási arányainak pontos megállapítása, mert csak ezután tarthatjuk egy-egy toldalék alakját megszilárdulóban levőnek vagy még nagyobb mértékben ingadozóknak, ezután állapíthatjuk meg, hogy mely megoldások jellemzőek a nyomtatott könyvek nyelvére, és melyeket kerüli.

A korszak nyomtatványaiban felbukkanó változatok zöme különböző nyelvjárások keveredéséből adódik. Gyakran előfordult, hogy a szerzőn kívül a korrektor, a nyomdász és a szedő is megváltoztatta a megjelent szöveget. A statisztikai elemzés, valamint egy-egy szerző műveinek összehasonlítása azonban a

legtöbb esetben megmutathatja, hogy melyik közreműködő nyelvének a sajátosságai jellemzőek a vizsgált nyomtatványra.

3. Az *é*-vel szembeni *i*-zés szuffixumbeli változatával Sylvester János, Komjáthy Benedek, Székely István nyelvjárási eredetű jelenségeként lehet találkozni. Sylvester esetében a legerősebb, mindegyik művében, az összes *é*-t tartalmazó toldaléokra (*-ÉRT*, *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*¹, *-NKÉNT*, *-KÉNT*) következetesen jellemző. Komjáthy *i*-zése következetlen: az RMNy. I. 13., azaz a Szent Pál levelei-fordításban a causalis-finalis (*-ÉRT*) esetében a négy *i*-ző alak 53 *é*-ző mellett szerepel, tehát ez a toldalék nála valójában inkább középzárt. Mintájában a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN* sosem zárt. Székely István csak a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, *-NKÉNT*, *-KÉNT* esetében él *i*-ző alakokkal, a causalis-finalis nála középzárt. Az ő *i*-zése esetében a legvalószínűbb a másodlagos nyelvjárási hatás (vö. Molnár 1963).

4. Több morfémát érintő jelenség a ragvégi nazális megnyúlása. A *-LAN* szuffixumot a TNyt. a következőképpen aposztrofálja: „erősen korlátozott használatú ragszerű elem” (Korompay 1992: 361). Kétféle használatát említi: az *-ig* ragot nyomatékosító, és a bizonyos lexémákra korlátozódó – tulajdonképpen adverbiumszerű – önálló előfordulásokat (Uo: 366–7). A korpuszban ugyanilyen funkciókban mutatkozik meg, alakját tekintve csak a rövid nazálisra végződők váltakoznak a hosszúakkal. A 15 hosszú *n*-t tartalmazó alak Sylvester János műveiben található. Mivel más nem használja így a toldaléket, ezért Sylvester nyelvhasználatára jellemző idiolektális sajátosságnak tartható, az ő nyelvében megfigyelhető nazálisnyúlás részleteiről l. még alább.

A nazálisra végződő ragok és ragelőzmények (a *-BAN*, az *-(IG)LAN*, a *KÉPPEN* > *-KÉPPEN*, az *-N* superessivusi, ill. *-N* modalis-essivusi) nyúlásos jelenségeinek két típusát kell megkülönböztetni. Az első esetben kizárólag a nazális *IS* partikula előtti nyúlására van példa, ezt a fajtát egyedül a *-BAN* képviseli, az összes partikulával előforduló adatának mintegy a fele ilyen. A többi rag v. ragelőzmény nazálisa máskor is megnyúlhat. A korpuszban abszolút szóvégen az *ñ* és az *nn* betűjelek valószínűleg [n:] hangot jelölnek. Ebből az *nn* 11 esetben névszórag végén szerepel. Az adatok mind az *-(IG)LAN*, a superessivusi *-N* és a modalis-essivusi *-N* példái. Az RMNy. I. 8-ban és 77-ben előfordul még ez a jelölésmód főleg adverbiumokon vagy névutókon, amelyekben eredetileg szintén valamely névszóragot tartalmazták.

Az *nn* 44 adata az *IS* partikula előtt fordul elő, kivétel nélkül egybeírva, azaz voltaképpen nem abszolút szóvégi helyzetben. Ezek mind a *-BAN*, és az *-N* rag vagy adverbialis alakulatok adatai, amelyekben a partikula hatására megnyúlt a nazális. Mivel caupán egy műben (RMNy. I. 77.) szerepelnek partikula hiányá-

¹ A jelölésmód magyarázata: a toldalék a korszakban még nem agglutinálódott véglegesen, azaz a névutói és ragszerű megoldások nem minden esetben különíthetők el egymástól. A kötőjel nélküli alak tehát a névutói előzményre, a kötőjeles forma pedig az agglutinálódott toldaléokra utal.

ban is megnyúló orrhangút tartalmazó ragos alakulatok, ezért bizvást állítható, hogy kizárólag az intervokális és nyílt szótagbeli helyzet miatt következik be a fenti esetekben a ragbeli nazális módosulása. Az említett nyomtatvány nyúlásos alakjai azonban tendenciaszerű rövid-hosszú váltakozást tükrözhetnek.

Az *n̄* jelölésmód abszolút szóvégen 384 adatban fordul elő. 378-szor az RMNy. I. 49-ben, ragokon, adverbiumokon és egyéb szófajú szavakon. A jelölésnek egyetlen nem abszolút szóvégi (partikula előtti) példája is van: „}oc ezer bizony}aginc vadnac, Mint Chri}tus *ideiebeñis* az E}}eu}oc” (RMNy. I. 362. 280 r.), ez azonban a fentebb már említett intervokális nyúlásnak tudható be, nem a rag következetesen így használt alakváltozata. A többi között mindegyik nazálisra végződő rag adatai szerepelnek.

A ragvégi nazálisok tehát csak bizonyos művekben nyúlnak meg következetesen: az RMNy. I. 8., 49. és 77. teljes bizonyossággal ide sorolható. Ezekben a művekben a *-BAN* rag kivételével mindegyik nazálisra végződő, már agglutinálódott vagy épp agglutinálódóban lévő ragunk hosszú *n*-nel szerepel abszolút szóvégen is. A három mű Sylvester János és Dévai Bíró Mátyás nevéhez köthető, akik több éven át együtt tevékenykedtek. Minden bizonnyal valamelyikük – ez esetben az éveken át tartó, szoros kapcsolattal magyarázható a nyelvi hatás –, vagy talán mindkettejük nyelvjárási sajátossága volt ez a jelenség, amely a nyomtatványokban megmutatkozó mértéknél elterjedtebb lehetett. Ma elsősorban a székely és moldvai csángó nyelvjárásokban fordul elő a ragvégi nazálisnyúlás (vö. Juhász 2001: 304., 310.), ám korántsem biztos, hogy ezen dialektumok hasonló alakjai azonos eredetűek Sylvester és Dévai nyúlásával.

5. A labialitás szerinti illeszkedetlenség a középzárt alakban is élő toldalékokat érinti. Ilyenek: **a T/3. birtokos személyjel az egy birtokra utaló paradigmában, az allativusi, a superessivusi és a multiplicativusi rag.** Az *ö* fonéma kései megszilárdulása miatti archaikus illeszkedetlenség is megfigyelhető ezen toldalékok palatális alakjain. Az illeszkedetlen alakok egyrészt tehát archaizmusok. Másrészt azonban sokszor kimutatható a nyelvjárási eredet is: a szuffixumbeli *ö*-zés miatt pl. a dunántúli szerzők egy részére jellemző az illabiális tövön előforduló labiális alakok nagyobb arányú használata (Tinódi Lantos Sebestyén, Méliusz Juhász Péter, Egyeduti Gergely). Enyhébb fokon Székely Istvánra is jellemző a toldalékbeli labiális elhasonulás. A legtöbb esetben azonban feltárható, hogy egy-egy szerző idiolektális sajátosságai jelentősen torzítják a statisztikát.

A **T/3. birtokos személyjel** illeszkedéséről összefoglalóan az alábbiakat lehet elmondani. Az illabiális töveken 41 műben valószínű a következetesen illeszkedő toldalékhasználat, míg a labiális töveken csupán 11-ben. A labiális alakok nagyobb arányban szerepelnek illeszkedetlenül, mint az illabiálisak. Vagyis a labiális tövek toldalékolása még elég bizonytalan, az adatok 42%-ában nincs meg az ajakműködés szerinti illeszkedés, míg az illabiálisok esetében ez az arány csak 15%. A könyvnyomtatás nyelvében bizonyos területi kötöttségek is

megmutatkoznak: például a dunántúli szerzők szuffixumbeli *ö*-zése ez esetben is jól látszik. Az illeszkedetlen illabiális formák bizonyos művekhez, szerzőkhöz köthetően jelennek meg, valószínűleg a kolozsvári nyelvhasználatra jellemző lehetett ez a jelenség, mert elsősorban e helyütt nyomtatott művekben, valamint az ugyancsak mezőségi származású Dávid Ferenc esetében mutatható ki.

Az **allativusi -HOZ** esetében megállapítható, hogy a könyvnyomtatás első fél századában a palatális töveken a háromalakú raghasználat jellemző, némileg szabályosabb formában, mint a kései ómagyarban, ám következetes illeszkedésről még ekkor sem lehet beszélni. Illusztrációként egyetlen gyakori szóalakat kiragadva: az *Isten* allativusi ragos alakjai a következő megoszlást mutatják: *Istenhez*: 21 adatban, *Istenhöz*: 15 adatban. A fő tendencia azonban mindenképpen az allativusi rag labialitásának többelseji vokálistól való függése, és ettől a kialakulóban levő szabályszerűségtől már csak néhány szerző tér el (további részletek KALCSÓ 2007b-ben).

A **superessivusi rag** a korpuszban magánhangzós tövekhez *-n*, veláris hangrendű tövekhez *-on* alakban járul, a palatális töveken 65 labialitás szempontjából nem illeszkedő alak található (több mint 17 szerző² 30 művében) a 414 illeszkedővel szemben. Az illeszkedetlen alakok zöme Heltai Gáspár nyelvének sajátossága.

A **multiplicativusi rag** a labialitás szerinti illeszkedés szempontjából átlagolva látszólag a szilárd háromalakúság állapotát mutatja: a 159 veláris alakkal szemben 189 *-szér* (~ *-szer?*) és 91 *-ször* alak áll. Az újabb keletű labiális alakváltozat nagyobb arányban szerepel illeszkedve, mint az illabiális. Az illeszkedetlen illabiálisokat tartalmazó 28 műből 16 kolozsvári nyomtatvány (a többi, Kolozsvárott megjelent könyvből mindössze négyben szerepel hat illeszkedő illabiális adat). Összesen húsz illeszkedő példa áll szemben 58 illeszkedetlennel. Vagyis a Heltai-nyomda sajátossága a labiális tövön is archaikusabb illabiális multiplicativusi rag használata. A maradék ötven adatról 26 Bornemisza prédikációgyűjteményében fordul elő. A multiplicativusi rag labialitás szerinti illeszkedése tehát megszilárdulóban van a magyar nyelvű könyvnyomtatás nyelvében. Az illeszkedetlen alakok zöme, mintegy háromnegyede két szerzőhöz, Heltai Gáspárhoz és Bornemisza Péterhez köthető.

6. Több toldalékot is érintő váltakozás a szuffixumbeli vokális zártságának a foka. Ide vonható az **ősi jelek véghangzójának nyelvállása** is. Ezek esetében északkeletre, valamint esetleg a székelyföldre lokalizálható nyelvjárási jelenségnek látszik a középzárt megoldások előnyben részesítése. Főként Sylvester János, Komjáthy Benedek és Székely István műveiben fordul elő. A TNyt. névszótövekről szóló fejezetei a relatív töveket – pl. a jelek utáni véghangzóhasználatot – csak érintőlegesen tárgyalják, a változások pontos menetéről nem tesznek em-

² A furcsa megfogalmazás nem véletlen: egyes többszerzős nyomtatványok esetében nem lehet megállapítani a szerzők pontos számát.

lítést (Sárosi 1991: 160–87.; Sárosi 1992: 239–67). A jelek utáni véghangzó – az abszolút tövek véghangzójához hasonlóan – minden bizonnyal csak akkor értékelődhetett át az utána álló toldalék részévé, azaz előhangzóvá, amikor már jó-részt egységes nyelvallásúvá vált (vö. 2.1.). Ezért indokoltnak tartottam, hogy a korai középmagyarban még kétféle nyelvallásfokon is használt **többsjel utáni véghangzó**val mint a jel részeként számba vehető elemmel foglalkozzam. Mivel a jellel bővült relatív teljes tő csak primer rag előtt fordulhat elő, és ezek közül csak a tárgyrag járulhat többsjeles alakhoz, ezért kizárólag az általános többsjeles accusativusi alakokat kellett megvizsgálnom. A művek közül egyikben sem kizárólagos a középzárt változóérték. Tíz műben szerepel egy-kettőnél több középső nyelvallású adat, ezekben valószínűleg tendenciaszerű használatról is lehet beszélni. Bizonyos többkönyves szerzők esetében állandó jellemzőnek látszik a középzárt véghangzós alakok megléte, mindegyik korpuszbeli művükben van rá példa (Sylvester János, Székely István, Weres Balázs). Ezen szerzőkön kívül még a korpuszba egy szövegrészlettel bekerült Komjáthy Benedek bibliafordítás-részletében szerepelnek nagyobb számban ilyen adatok. A középzárt véghangzó voltaképpen az említett négy szerző sajátosságaként jelenik meg. Ők a keleti-északkeleti, valamint a székely vidék szülöttei. Ez utóbbi területen valószínűleg különösen jellemző lehetett a jelenség, hisz Székely István az egyetlen, akinek a műveiben gyakoribbak a középső nyelvallású alakok³. A többsjel utáni véghangzóhasználat a korai középmagyar nyomtatott írásbeliségben tehát egységesülően van: néhány, a század első felében publikáló keleti (székely), valamint északkeleti származású szerző műveiben még tendenciaszerűen bukkan föl a középzárt változóérték, ám a későbbiekben már csak szórványosan adatolható.

A T/1. birtokos személyjel középzártsága az északkeleti vidék mellett még a Kelet-Dunántúl esetében is valószínű, amit Ozorai Imre és Méliusz Juhász Péter műveinek adatai támasztanak alá. A toldalék az egy birtokra utaló paradigmában már az ómagyar korban is *-onk/-enk/-önk ~ -unk/-ünk* váltakozást mutatott. A TNyt. kései ómagyarról szóló kötete a zárt alakot terjedőben lévő jelenségként mutatja be, és megjegyzi, hogy tömegesebb jelentkezése, valamint tiszta zárt formában való használata csak a XVI. században lesz jellemző. Nyelvjárási megoszlást is feltételez, azonban ezt részletesebben nem fejti ki (Korompay 1992: 333–4). A könyvnyomtatás korának domináns variánsa a zárt alak, több szerző esetében már kizárólagos formának számít. A középzárt forma az északkeleti és a kelet-dunántúli vidékekhez köthetően jelenik meg, bár ez esetben a területhez kötés nem szignifikáns adatmennyiség alapján történt meg. Erdélyben minden bizonnyal a zártabb alakok voltak kedveltebbek.

Az elativusi, delativusi és ablativusi raghármasság zártságának mértéke igen színesen változó jelenség. A témáról szóló publikációmban (Kalcso 2007a) rész-

³ Az ő esetében másodlagos nyelvjárási hatásokkal is számolni kell, de az épp az északkeleti vidék dialektusait jelenti (vö. Molnár 1963).

letes elemzés található. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a korabeli Erdélyre a középzárt formák jellemzőbbek lehettek.

Ez a megállapítás a fiatal **sociativusi ragra** is igaz. A két módhatározórag, az *-(S)T* és az *-UL* összeforrásával keletkezett, és a kései ómagyarban még ritka toldalék (vö. Korompay 1992: 365) a könyvnyomtatás első fél századában már valamelyest szilárdabb rendszertagként jelenik meg: a névmási-adverbiális alakokon kívül egyre gyakrabban jelenik meg autoszemantikus töveken. (Az egyéb eredetmagyarzatokat és a rag kialakulását részletesen tárgyalja BERRÁR 1957: 67–8). A TNyt. nem említi, de igen korán, már a kései ómagyarban megjelenik a középzárt *-stól/-stól* alakváltozat is (a NagyszK.-ben, vagy a DebrK.-ben – vö. BERRÁR 1957: 70). Az *l* asszociatív nyújtó hatása ebben toldalékban is jelentkezett: így számolnom kell a zárt, illetőleg esetleg a középzárt alakok esetében is rövid és hosszú változatokkal, ám a korábbi időszakban, továbbá a korai könyvnyomtatás nyelvemlékeiben nem jelölik következetesen a magánhangzók időtartamát, ezért ez a változóérték csak nagyon korlátozottan vizsgálható, e helyütt nem is térek ki rá. A korpusz nyolc művében (RMNy. I. 78., 205., 320., 322., 340., 342., 362.) 16 zárt alak található (pl.: „micor fel támad *teffeltűl lekeftűl* az őrc kenra vettetic” RMNy. I. 78. 12 v). A példák közül három a *mindenestűl(fogva)* névmási-adverbiális alak adata, azaz autoszemantikus tövön 13 adat található. Ezen művek között semmilyen területi, műfaji vagy egyéb kötöttségre utaló összefüggés nincs.

A középzárt alakok a korpuszban többségben vannak, 15 műben (RMNy. I. 90., 92., 95., 102., 155., 156., 171., 208., 219., 299., 307., 324., 334., 348., 358.) 27 adat szerepel (pl.: „az bűnert az efet vtan az egez ember mind *Lelkeftűl* es *teffeltűl* meg hal” RMNy. I. 358. M2 r). Ezek zöme, 19 adat azonban a *mindenestűl(fogva)* szóalak példája, autoszemantikus tövön mindössze kilenc esetben található meg. A szakirodalom általában az ablativusi rag analógiás hatásának tulajdonítja ezt az alakot, BERRÁR is a következőt írja: „...a nyelvérzék a *-stűl* ragot már korán a *-től* raghoz kapcsolta” (i. m. 68). Az ablativusi rag analógiás hatása a sociativusi rag alak fejlődésében később minden bizonnyal nagy szerepet játszott, ám a középzárt alakváltozat másképp is kialakulhatott. Véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a főnévi essivus-modalisi ragnak volt középzárt alakváltozata, amely ugyancsak részt vehetett a sociativusrag létrehozásában. Ezt bizonyíthatják a korai *-stól/-stól* alakok a kódexekben, amelyekben a *-tól/-től* (azaz középzárt forma) analógiás hatása még kevésbé valószínű. A nyomtatványok nyelvének adatai azonban már inkább az ablativusrag hatását mutatják, ugyanis a zárt sociativusi alakok korrelálnak a zárt ablativusakkal, pontosabban: ha egy nyomtatvány nyelvében zárt a sociativusrag, akkor biztosan található benne zárt ablativusrag is, sőt: túlnyomórészt zártak találhatók. Fordítva viszont már nem igaz az állítás, azaz ha egy műben középzárt sociativusragok vannak, nem biztos, hogy az ablativusragjai is középzártak lesznek. Ám csupán három olyan szöveg van a korpuszban, amelyben látszólag

nincs meg a korreláció: az RMNy. I. 171-ben, 334-ben és 348-ban találhatók zárt ablativusragok is, viszont ezek a művek a szórványos zárt ellenpéldák mellett túlnyomórészt mégis középzárt *-tól/-től* alakokat tartalmaznak (vö. Kalcsó 2007a). Határozottan állítható tehát, hogy a sociativusi rag és az ablativusi rag alakja között összefüggés van a nyomtatványok nyelvében. A főnévi essivus-modalisi raggal azonban nem látszik ez a korreláció: több olyan nyomtatvány van, amelyben a kizárólagos *-ul/-ül* alakok mellett csak *-stól/-stől* van (RMNy. I. 90., 102., 208., 334. stb.), továbbá egy műben (RMNy. I. 342.) az *-ol/-öl* alakok mellett is előfordul *-stul/-stül*. (Ez utóbbi az egyetlen – nem szignifikáns adatmennyiséggel alátámasztott – példa arra, hogy a *-STUL* akár az ablativusi és az essivus-modalisi ragtól függetlenül, azok középzártsága esetén is lehet zárt.)

7. A nyelvjárási jelenségek között utolsóként említhető az **instrumentalis-comitativusi -val/-vel hasonulatlansága**, amely főleg az északkeleti, valamint a dél-délkelet-dunántúli vidékekre lehetett nagyobb mértékben jellemző, hisz az innen származó szerzők műveiben fordul elő. (A részletes elemzés megtalálható: Kalcsó 2008.)

8. Az adatok elemzése során feltárható volt, hogy több esetben a nyelvjárási hatásokon kívül (vagy azok mellett) más tényezők is befolyásolták a variánsok használatát. Egyes változók esetében kimutatható, hogy az értékek eloszlását jelentős mértékben befolyásolja maga a nyomtatott írásbeliség, valamint annak egyes műfajai. Ezek esetében sokszor a beszélt nyelvi–írott nyelvi megoszlás, vagy annak csírája feltételezhető. Ennek egyik legpregnansabb esete az **illativusi -ban/-ben** (ma azt mondanánk: hiperkorrekt) **ragok** használata. A kérdés részletes vizsgálatot igényel, e helyütt nem térek ki rá. Azt viszont szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a debreceni nyomda működésének egyik időszakában, Komlós András idején nyomtatott verses epikai művekben kiugróan magas számban fordulnak elő. Ez a műfaji kötöttség a **-val/-vel rag** változóértékeinek a megjelenését is befolyásolni látszik: a verses epikában ugyanis szignifikánsan nagyobb számban fordulnak elő **hasonulatlan alakok**. Az **elativusi, delativusi és ablativusi ragok zárt alakjai** is jóval nagyobb számban szerepelnek ebben a nyomtatványtípusban, ezek azonban egy másik műfajban, a prédikációgyűjteményekben is gyakoribbak. **A melléknévi modalis-essivusi rag középzárt alakjai** ugyancsak főként a verses epikai művekben jelennek meg.

A verses epikai művek sajátos jellege átmeneti voltukból adódik: az ekkor még jobbára énekelt, azaz a beszélt nyelvhez közelebb álló szövegek minden bizonnyal több olyan jelenséget tartalmaztak, amelyek a nyomtatott írásbeliség egyéb műfajaiban már kerülendőnek számítottak. Egyes toldalékok bizonyos alakjainak a prédikációkban megfigyelhető nagyobb gyakorisága is ezzel függhet össze: a szószekről elhangzó beszédek kevésbé lehettek „könyvízüek”, élőnek, természetesnek kellett hatniuk.

9. Egyes változók bizonyos értékei egyedülálló módon jellemzőek egy-egy szerzőre. A korpuszban több mintával is reprezentált írók nyelve a legtöbb esetben jól feltárható. Közülük azonban leginkább **Heltai Gáspár**ra jellemző, hogy egyedi megoldásokat használ. Ezek minden bizonnyal a felnőttkori kétnyelvűségének a termékei, hisz szász származásúként egész későn tanult meg magyarul. Összességében idiolektusa nem köthető nyelvjáráshoz, ám bizonyos esetekben kimutathatók a korabeli Erdély, vagy a szűkebb pátria: a Mezőség, Kolozsvár nyelvi hatásai. Mivel sok műve jelent meg, és a korszak legtudatosabb, legkövetkezetesebb nyomdászának számít, ezért mintái (beleértve a Kolozsvárot, az ő gondozásában megjelent művek zömét is) több esetben jelentősen torzítják a változóértékek megoszlásáról kialakítható képet. Nyelvének egyik legfőbb sajátossága a **T/3. birtokos személyjel**, a **superessivus ragja**, valamint a **multiplicativusi rag** esetében is egyértelműen kimutatható: inkább az **illabiális alakokat** kedvelte. Különös kivételt jelent azonban az **allativusi rag illeszkedetlen labiális alakjainak** a nagy száma műveiben, ebben talán székely nyelvjárási hatás is közrejátszhatott. A **terminativusi rag** esetében egyedüli szerzőként gyakran az **-ik** alakot használta.

10. Az adatok elemzése egyértelműen megmutatja, hogy a XVI. századi nyomtatványok nyelve még nem autonóm nyelvváltozat. Az egyes változók értékeinek a kiválasztása már megkezdődött, továbbá bizonyos területeken már a kodifikáció is megindult (ortográfia, a grammatika bizonyos elemei, l. Szathmári 1968), azonban a megszilárdulásnak csak a kezdeti fázisáról lehet beszélni. A megszilárdulás eredményeképpen létrejött autonóm lektus már nem tűrné meg a bizonyos jelenségek esetén feltárt következtetlen sokszínűséget. Az autonómia feltételei megvannak: a nyomtatott írásbeliség olyan kommunikációs színtér, amely egy új közösséget is kovácsol, a könyvnyomtatással foglalkozó literátorok körét, akik felfigyelnek egymás nyelvhasználati különbségeire, és talán bizonyos esetekben már igyekeznek is azokat kiküszöbölni. Ám ez a folyamat még a kezdeti szakaszában tart.

A korai könyvnyomtatás nyelve inkább emlékeztet a koinésodás során létrejövő eleinte kevert, köztes nyelvváltozatot eredményező dialektusokra, az alábbi jelenségek gyakoriságán keresztül mégis kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek később a sztenderd nyomtatott írásbeliséget határozottan megkülönböztetik a többi nyelvváltozattól:

- az ősi jelek után inkább nyílt a véghangzó,
- a T/1. birtokos személyjel inkább zárt,
- a T/3. birtokos személyjel ugyan még inkább középzárt, de már gyakrabban mutat háromalakú illeszkedést,
- megjelenik az inessivusi és illativusi esetek következetes megkülönböztetésének az igénye, igaz, inkább még csak a ragvégi nazális elmaradásának túlkompensálásában mutatkozik meg,
- a **-val/-vel** rag gyakrabban hasonul, geminálódik,

- a superessivusi rag gyakrabban mutat háromalakú, következetes illeszkedést,
- az elativusi, delativusi és ablativusi esetek ragjainak domináns alakjai a középzártak,
- az allativusi rag esetében is gyakoribb a labialitás szerinti illeszkedés,
- a temporalist kifejező elem már inkább a *-kor* rag,
- a multiplicativusi rag is gyakrabban illeszkedik,
- kizorolnak a kisebb területekre jellemző nyelvjárási jelenségek (az *í-zés*, a ragvégi nazális megnyúlása).

Az átlagot tekintve tehát majd minden tekintetben a mai sztenderd írásbeliség normái láthatók, ám a következetes egység igénye még a távoli jövő alig felsejlő jelensége. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyomtatott könyvek nyelvének ebben a korszakban még nincs saját stílusnormája: ezek a konvergens folyamatok egyelőre csak a beszélt nyelvtől (és elsősorban annak is a területi kötöttségeket mutató megoldásaitól) választják el az írottat.

A különböző műfajok nyelvét vizsgálva azonban már ekkor megragadható egy kezdetleges stílusrétégződés: egyes nyomtatványtípusok gyakorisági értékeinek jelentős különbségeiben megmutatkoznak az adott műfajra jellemző nyelvi megoldások. Ez esetben is a beszélt nyelvi–írott nyelvi kettősségről, a beszélt nyelvviség (esetenként nyelvjárásiasság) kisebb-nagyobb mértékű megjelenítéséről vagy háttérbe szorításáról lehet számot adni.

Irodalom

- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957. *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*. Nyelvtudományi értekezések 13. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Deme László 1959. *A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez*. Nyelvtudományi értekezések 20. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Eöry Vilma 1992. Nyelvi norma – stílusnorma. In Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 8. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 31–40.
- Juhász Dezső 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 257–325.
- Kalcsó Gyula 2007a. Az elativusi, delativusi és ablativusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. In *MNy*. CIII. 282–300.
- Kalcsó Gyula 2007b. Az allativusi rag nyelvi változóinak vizsgálata a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századában. In: *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica. Tomus XI. Fasciculus I*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2007. 5–18.

- Kalcsó Gyula 2008. A hasonlatlan instrumentalis-comitativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában. In Zimányi Árpád (szerk.): *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei, Sectio Linguistica Hungarica – Tanulmányok a magyar nyelvről*. EKF Líceum Kiadó, Eger.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Molnár József 1963. *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romaine, Suzanne 1982. *Socio-historical Linguistics. Its Status and Methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sárosi Zsófia 1991. A névszótövek. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I/1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 160–87.
- 1992. A névszótövek. In Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239–67.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.

Kiss Jenő

Készülőben az új magyar nyelvjárási atlasz Gondolatok, észrevételek*

1. 2008. szeptember 25-én volt az Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA; magyarul: Magyarországi Német Nyelvatlasz: MNNY) első kötetének az ünnepélyes bemutatója az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. A népes hallgatóság nagy érdeklődéssel hallgatta a beszámolókat és méltatásokat, s mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott, amit az atlaszkészítők jól tudnak: az atlaszkészítés nagyszabású tudományos vállalkozás, amely igen sok és többféle fáradságos munkával jár. Ha tehát az eredmény megszületik, akkor nem túlzás azt állítani a bemutatás napjáról, hogy az bizony „nagy nap” – már

* Az MTA–ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport „Új magyar nyelvjárási atlasz” kutatási programjának a keretében készült tanulmány

tudniillik a dialektológia szempontjából –, ahogy tette ezt ott Dieter Stellmacher, a jeles németországi dialektológus („ein großer Tag” – mondotta ő). Az atlaszkészítők annak is tudatában vannak, hogy a gyakorta bizony nehézségekkel járó sok gyűjtést követő és kellően előkészített, megtervezett kartográfiai munkálatok után megszülető nyelvatlasz nem végeredmény. Hanem a továbblépés feltétele, a tudományos feldolgozás, elemzés forrása, aranybányája. A nyelvatlaszok csak akkor segítik érdemben a tudomány előrehaladását, a tudományos ismeretek bővülését, ha értő feldolgozókra találnak. Nem maradhat említetlenül az a tény sem, hogy egy nyelvatlasz elkészítése nemcsak idő- és munkaigényes vállalkozás, hanem pénzigényes is. A sok kutatóponton folyó gyűjtésekhez ugyanis több ezer kilométert kell utazni, s mivel egy nap alatt a sok kérdést tartalmazó kérdőfüzet kellő számú adatközlőtől nem kérdezhető ki, meg is kell szállniuk a gyűjtőknek, s persze nem maradhatnak étel és ital nélkül sem. Mindehhez anyagiak is szükségeltetnek. Miként a kartográfiai munkálatok előkészítéséhez, a számítógépes adatbevitelhez és a térképes megjelenítéshez is. A szóban forgó nyelvatlasz egyik szerkesztője, Manherz Károly így összegezte egy mondatban e vonatkozású tapasztalatait: „Munka sok volt, a pénz valahogy meglett!” Amikor ez a mondat elhangzott, magam arra gondoltam, hogy a jelenleg az adatgyűjtés szakaszában lévő Új Magyar Nyelvjárási Atlasz (UMNyA.) is sok munkával jár, s munkatársaimmal együtt reménykedem abban, hogy „a pénz is meglesz valahogy”. Remélem tehát, hogy a kutatócsoporti támogatás nem szakad meg, s a majdan elkészülő atlasz anyagának a feldolgozásához, s a kutatási eredményeknek a tudomány vérkeringésébe juttatásához is biztosítódnak majd a feltételek.

2. Új nyelvjárási atlaszunk munkálatai jelenleg az anyaggyűjtés szakaszában járnak. Az eddigi munkálatok (a határon túliak és a magyarországiak egyaránt) máris számos tanulsággal jártak. Ezekkel kapcsolatos néhány gondolatot kívánok megfogalmazni.

Az új nyelvjárási atlasz követéses vizsgálattal készül. Ez azt jelenti, hogy A magyar nyelvjárások atlaszát (szakmai köznyelven a „nagyatlasz”-t) követi, hiszen a nagyatlasz kiválasztott kutatópontjain és a nagyatlasz kiválasztott kérdéseivel dolgozik. Nem megyünk el tehát minden nagyatlaszos kutatópontra, s nem kérdezzük ki a nagyatlasz minden kérdését. Azonban a határon túl mindegyik nagyatlaszos kutatópont nekünk is kutatópontunk marad, sőt Erdélyben növeljük a kutatópontok számát (fölvesszük a Romániai magyar nyelvjárások atlaszában több kutatópontját is, így a követéses vizsgálat elvéről és lehetőségéről ezen esetekben sem mondunk le). Az állapotfölmérés magától értődő célkitűzés minden szinkron vizsgálatban. A mi esetünkben külön hangsúlyt kap a változásvizsgálat, annak megállapítása, hogy mi változott az elmúlt fél évszázadban. A nagyatlasz adatait 1949 és 1964 között gyűjtötték (1960 és 1964 között már csak ellenőrző gyűjtések folytak), mi 2007-ben kezdtük a gyűjtőmunkát, s négy év alatt tervezzük lezárni. A két nyelvjárási korpusz egybevetése számos érdemi következtetést ígér. Mivel pedig szándékunk nemcsak a nyelvi változá-

soknak, hanem annak nyomon követése is, hogy a szókészleteti változások miként vallanak a kultúra változásáról, jelesen a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő ismeretek visszaszorulásáról, azokat a nagyatlaszos kérdéseket építettük be kérdőívünkbe, amelyek a rájuk adandó válaszok alapján ennek megállapítását lehetővé teszik. Kimaradnak tehát hang- és alaktani kérdések, ezért kihagytuk egyebek mellett a következő szóalakokra vonatkozó kérdéseket: *adom, adja, adjátok, bogár, bogarat, bogarak, fenyő, fenyőt, három, háromszor, hozzám, hozzánk, iszom, ivott, inna, kés, késsel, könnyebb, madár, madarat, madarunk, minket, mondanak, mondja, öregebb, ökör, ökröt, ökrünk, ökrötök, tanítja, tanítsa, tücsök, tücskök*. Sokat vitáztunk a kutatócsoportban arról, miről mondjunk le. Legszívesebben ugyanis mindent kikérdeztünk volna. Hiszen szívrünk szerint is egyetértünk Bokor Józseffel abban, hogy a lexikai kérdéseket legjobb lett volna csorbíthatatlanul hagynunk (2007: 49). A nehéz döntést azért kellett meghoznunk, mert nem áll rendelkezésünkre annyi anyagi forrás, amennyi a jóval hosszabb kérdőívvel való gyűjtéshez elegendő lett volna. Fölvetődött, hogy csökkentjük a kutatópontok számát, s annak árán növeljük a kérdéseket: elvetettük ezt is, mert úgy véljük, hogy a kutatópont-sűrűség nem eshet olyan szint alá, amely esetleg a megbízható nyelvföldrajzi következtetések levonását veszélyeztethetné. Minthogy pedig szándékunk az is, hogy – a nagyatlasz kérdéseire képest újabb – bizonyos a nyelvjárási beszélők nyelvi tudatára, attitűdjére, köszönésformáira és grammatikalitási véleményére vonatkozó kérdéseket is fölteszünk, csínján kellett bánnunk a kérdésekkel mennyiségi tekintetben is. Ismervén azt az általános nyelvatlaszos tapasztalatot, hogy a nyelvföldrajzi vizsgálatok esetében a vizsgálandó szempontok, illetőleg kérdések bővítése a gyakorlatban csak korlátozott mértékben lehetséges (l. Elmentaler 2006: 19–20).

Való igaz, a „gyűjtés az atlaszmunka legkritikusabb része” (Bokor 2007: 51). Ezért eleve szóba sem jöhetett a mi esetünkben dialektológiai ismeretek nélküli gyűjtők alkalmazása. A szóban forgó ismeretek nélküli legjobb kérdezőbiztos sem lett volna elfogadható szakmai szempontból számunkra.

A nagyatlasz a nyelvjárási alapréteget célozta meg akkor, amikor a nyelvjárás volt még a legtöbb faluban a nyelvjárási beszélők kizárólagosan birtokolt anyanyelvi nyelvváltozata, s amikor még élt a hagyományos paraszti gazdálkodás (l. erre Deme 1998: 330). Mi úgy megyünk gyűjteni, hogy tudjuk, a nyelvjárás legfőljebb szabályt erősítő kivételként kizárólagosan beszélt nyelvváltozat, hogy a nyelvjárási beszélők elsöprő többsége kettősnyelvű, s főként idegenekkel beszélve átváltak a köznyelvre, de legalábbis a regionális köznyelvi beszédmódra („Maga a *valóság változott* akkorát, hogy mást vizsgálunk ma, mint tegnap”; Deme 1998: 331). Deme László 1963-ban megjelent tanulmányában olvashatunk a nyelvjárási gyűjtés alapvető nehézségéről, arról, hogy „saját nyelvjárási úzusuk [ti. az adatközlők spontán nyelvhasználati elemeinek;...] általunk való előcsalogatása nem is könnyű feladat” (70), egyebek mellett azért, mert „Ma a köznyelvi beszéd idegenek előtt egyre többekben reflex [...] Igen, itt állunk ma” (71).

Tessék végiggondolni: mi hol állunk 2008-ban, majd fél évszázad múltán? Tudjuk azt is, hogy nincs már hagyományos paraszti gazdálkodás, ennek következtében pedig számolunk azzal, hogy bizonyos kérdésekre vagy bizonytalan választ kapunk az idősebbektől is, ha egyáltalán kapunk érdemi választ (a fiataloktól nem is beszélve; természetesen volna értelme elvégezni a nagyatlasz maradéktalan követéses vizsgálatát, ehhez azonban jóval több anyagi támogatásra lett volna szükség). Éppen ezért nem látjuk célravezetőnek kikérdezni például a rokka vagy a szekér részeinek elnevezéseit, mert mind előismereteink, mind a próbagyűjtések tapasztalatai arról győzték meg bennünket, hogy a legtöbb kutatóponton nem kapnánk pozitív válaszokat. Ilyen tapasztalatai a nagyatlasz gyűjtőinek is voltak, de jóval kevesebb, mint nekünk. Imre Samu írta 1962-ben: „nem egy kutatóponton az *osztöke* nevét már csak bizonyos fejtörés után kaptuk meg; a régi faekék *farsróf*-jáét már gyakran így sem, pedig nem egy adatközlőnk magára a tárgyra még emlékezett, ilyen típusú ekékkel dolgozott is. Ugyanez a helyzet bizonyos területeken a *csép*-pel” (325). Már az új atlasz munkálatai előkészítésének részeként Csikány Andrea több szlovákiai kutatóponton elvégezte az újragyűjtést, s tapasztalatairól beszámolva megjegyezte, hogy „Más lehetett akkor [ti. a nagyatlasz gyűjtésének az idején], amikor az adatközlőknek nem csak a képekről kellett felismerni az egyes reáliákat, hiszen ott volt körülöttük, az volt a munkaeszközük, hiszen akkor nem kellett ezeket a tárgyakat a pajtából porosan, összetörve mint a szülők hagyatékát előhúzni” (2006: 116). Igen, napjainkban a mi feladatunk egyre inkább az, hogy számos esetben megkíséreljük az adatközlők tudatának mélyéről felhozni az egykor nap mint nap használt szavakat. Ezért ha minden tudományunk csődöt mond, kimondjuk azt a szót vagy szóalakat, amelyet fél évszázaddal ezelőtt a nagyatlasz gyűjtői azon a kutatóponton följegyeztek, így próbálván aktiválni, segíteni adatközlőink mentális lexikonát.

Az új nyelvjárási atlasz tervezete előkészítésének részeként 2006 nyarán újrakérdeztem a nagyatlasz kérdéseit szülőfalumban (csak az I. kérdőfüzettel dolgoztak a gyűjtők). Az egyik eredmény az volt, hogy nemzedékenként szignifikáns különbségek mutatkoztak a szavak ismeretében. A 70 év fölöttiek 6, az 50 és 70 közöttiek 21, a 30 és 50 közöttiek 67 szót, szóalakat, szójelentést nem használtak már (2007: 467).

Bizony a nagyatlasz gyűjtői adatközlőinek az unokái a mi nyugdíjas adatközlőink. Ezzel kapcsolatban hadd jelezsem: amikor szülőfalumban, Mihályiban folyt a gyűjtés, még csak általános iskolás voltam (1956-ban). Nem is emlékszem semmire a gyűjtéssel kapcsolatban, csak a felnőttek visszaemlékezéseiből tudom, hol folyt a gyűjtés, milyenek látták az emberek a gyűjtőt, Végh Józsefet, miket kérdezett, hogyan reagált adatközlői válaszára. Az első ellenőrző gyűjtés idején (1960-ban) gimnazistaként Sopronban tartózkodtam, a harmadik gyűjtés idején (1964-ben) viszont már egyetemista voltam, s mivel nem voltam

otthon, nem találkozhattam Deme Lászlóval és Balogh Lajossal ott és akkor (az egyetemen és az Eötvös-kollégiumban azonban szerencsémre igen).

Az új atlasz követéses vizsgálat, s ebből következőleg nekünk a hangsúlyt a hagyományos paraszti gazdálkodással összefüggő szavak gyűjtésére kell helyeznünk. Más szavakkal mi a ma már nyugdíjas korban lévő jó adatközlőket keressük elsősorban, illetőleg a településenkénti 10 adatközlőből hatot ebből a korosztályból választunk. Eddigi gyűjtési tapasztalataink szerint már vannak olyan kutatópontok, ahol a demográfiai zsugorodás és a falvakból történő elvándorlás miatt nehéz olyan fiatalokat találnunk, akik alkalmasak a megbízható adatközlő szerepének betöltésére. Azt is figyelembe kellett vennünk a kutatópontok kiválasztásakor, hogy több nagyatlaszos kutatópont lakossága oly mértékben kicserélődött az őslakosság elfogyása, elköltözése következtében és a máshonnan (más nyelvjárási háttérrel) betelepülteknek köszönhetően, hogy a fél évszázaddal ez előtti nyelvjárás folytonossága megszakadt, ily módon pedig követéses vizsgálatra nincs lehetőség.

A nyelvjárási anyaggyűjtés többrendbeli nehézséggel és felfedezésekkel, tanulságokkal bőven járó, izgalmas kihívás. Még akkor is, ha otthon gyűjt a gyűjtő (az anyanyelvjárási gyűjtéssel összefüggő gondokra l. Lőrincze 1993: 175–6). A nagyatlasz munkatársai sajnos viszonylag keveset írtak le szubjektív gyűjtési tapasztalataikból, emlékeikből (vö. például Benkő 1994/2003: 325; Deme 1964: 69–72; Lőrincze 1993: 162–4). Pedig ezek a visszaemlékezések kitűnő kor- és nem ritkán kórrajzok is, melyekből kiderül, hogy gyakran milyen emberpróbáló körülmények között végezték gyűjtőmunkájukat a nagyatlasz gyűjtői Magyarországon és a szomszédos országokban is. Történelemismeretünk bővítése céljából is érdemes olvasni ezeket az írásokat.

Az új atlaszos gyűjtés természetesen hangfelvételes gyűjtés. Nemcsak szövegfelvételeket készítünk, föl vesszük a kérdőíves gyűjtés során elhangzó mondatokat is. A mai korszerű adatrögzítési technika biztosítja már az adattárolás modern adathordozókon való rögzítését: adatainkat digitalizálva tároljuk. A nagyatlasz ellenőrző gyűjtéseinek idején (1960–1964) készültek magnetofonfelvételek. Ezekről bizony joggal mondta Deme László 1992-ben: „Borzongva gondolok néha rá: négyszáz kutatópontról készítettünk hangfelvételeket a hatvanas években, a nyelvatlasz-ellenőrzés melléktermékeként; de Mambo magnóval Ozafon szalagra (mindkettő a kor legrosszabb minőségű terméke volt). Tárolásuk teljesen szakszerűtlen, sosem forgatták át őket [...] Az az érzésem: aki egyszer kézbe veszi őket, annak több lesz velük a bánata, mint az öröme” (1998: 332). Nagyon jó érzés leírnom: egy 2004-ben elnyert pályázatnak köszönhetően (NKFP 5/056/2004, a hangfelvételekkel kapcsolatos munkálatok vezetője a Nyelvtudományi Intézet részéről Posgay Ildikó volt; honlap: <http://geolingua.elte.hu>) sikerült a 352 nagyatlaszos kutatóponton 1960 és 1964 között az atlaszgyűjtőktől készített hangfelvételeket (szövegfelvételeket, 41 atlaszkérdést s a rájuk adott válaszokat) digitalizáltatnunk, van tehát ok az öröme (vö. MNy. 2006: 142)! To-

vábbi jó hír, hogy megindult a Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozat darabjainak megjelentetése, s egy már futó másik pályázat (OTKA K-73024) lehetővé teszi a nagyatlaszos hangfelvételekkel való intenzív foglalkozást. Minthogy pedig az új atlasz adatainak tárolása eleve a fent említett módon történik már, a magyar nyelvtudomány történetében először kínálkozik lehetőség arra, hogy fél évszázadnyi időt átfogó, nyelvjárási beszélt nyelvi összehasonlító kutatásokat is folytassunk, nagy mennyiségű hangzóanyagon végezve valóságosidő-vizsgálatot is. Ha pedig ehhez hozzávesszük, hogy a Hegedűs-archívum (1942–1962) felvételei (mintegy 1 7000 hangfelvétel) is digitalizálva vannak már a Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Laboratóriumában (l. Horváth Viktória 2007, illetőleg <http://fonetika.nytud.hu>), akkor még világosabban látjuk a regionális beszélt magyar nyelv kutatásának új lehetőségeit.

3. Az új nyelvjárási atlasz munkálatainak megindulásáról hírt adó 2008-as akadémiai tájékoztatás (egy az Akadémia honlapján megjelent interjú formájában) fölkelte több újságíró érdeklődését, és a hír ily módon közvetlenül is eljutott az ország több részébe (Népszabadság 2008. június 14. Kultúra 9.; Fejér Megyei Hírlap 2008. július 5. 11). Öröndetes tény, hogy jól érzékelték a szóban forgó újságírók: az egyik kiemelt célunk az volt, hogy az atlaszmunkálatokkal a hagyományos paraszti kultúrát tükröző szavaknak eredjünk nyomába, s a szavak vizsgálatával ennek az egykor volt kultúrának a máig élő nyelvi lenyomatait gyűjtsük össze. Talán nem túlzás föltételeznem, hogy adatközlőink között esetleg lehetnek majd olyanok, akik újságból értesülnek arról, aminek ők is részeseivé válnak.

Irodalom

- Beluszky Pál, Sikos T. Tamás 2007. *Változó falvaink*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.
- Benkő Loránd 1994/2003. Emlékek első moldvai utamról. In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból*. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Budapest, ELTE BTK. III, 324–333.
- Bokor József 2007. Töprengés egy új nagyatlasz lexikai anyagán és gyűjtésmódján. In: Guttman Miklós és Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének Kiadványai VIII. 48–52.
- Cerruti, Massimo / Regis, Riccardo 2007. Language Change and Areal Linguistics: Notes on Western Piedmont. *Dialectologia et Geolinguistica* 15: 23–43.
- Csikány Andrea 2006. Az ismételt nyelvjárási szógyűjtések mai nehézségeiről. *Magyar Nyelvjárások* 44: 113–116.
- Csikány Andrea 2007. Változások palóc nyelvjárásokban. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 228. sz. 178–184.

- Deme László 1963. Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40. sz. 66–72.
- Deme László 1998. Vissza- és előrettekintés. In: Szabó Géza, Molnár Zoltán szerk., *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai II. 324–332.
- Elmentaler, Michael 2006. Dialektgeografie im Wandel: Polystratische Sprachgeografie und variationslinguistisch basierte Areallinguistik. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 71: 17–31.
- Elspaß, Stephan / Möller, Robert 2006. Internet-Exploration: Zu den Chancen, die eine Online-Erhebung regional gefärbter Alltagssprache bietet. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 71: 143–158.
- Herrgen, Joachim 2006. Die Dynamik der modernen Regionalsprachen. *Osnabrücker Beiträge zur Sprachtheorie* 71: 119–142.
- Imre Samu 1962. Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról. *Magyar Nyelvőr* 86: 321–325.
- Horváth Viktória 2007. A Hegedüs-archívum (1942–1962) feldolgozásának alapelvei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 228. szám. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 270–276.
- Juhász Dezső 2007. Merre tovább, magyar nyelvöldrajz? *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 228. sz. 33–43.
- Kiss Jenő 2006. Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükségessé válásáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–142.
- Kiss Jenő 2007. A nyelvjárási szókészlet ismeretének változásáról. In: Benő Attila, Fazakas Emese és Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok*. Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó. I, 465–470.
- P. Lakatos Ilona / T. Károlyi Margit szerk. 2004. *Nyelvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- P. Lakatos Ilona / T. Károlyi Margit 2007. Rendszerváltás – nyelvi változás? In: Guttmann Miklós és Molnár Zoltán szerk., *V. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely, A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének Kiadványai VIII. 199–206.
- Lőrincze Lajos 1975. Az anyaggyűjtés módszere. In: Deme László, Imre Samu szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 167–203.
- Lőrincze Lajos 1993. *Megnől az ember szíve*. Veszprém, Új Horizont.
- Perea, Maria-Pilar 2007. Dialectalization or the Death of a Dialect: The Case of the Catalan Subdialect Spoken in the Costa Brava. *Dialectologia et Geolinguistica* 15: 77–89.
- Sándor Anna 2002. A társadalmi és földrajzi tényezők szerepe a Nyitra-vidéki táj-szóállomány alakításában. In: Gyurgyík László és Kovács Aranka szerk., *Társadalom – tudomány*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó. 96–105.

Tóth Péter 2006. Változásvizsgálat „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kárpátaljai kutatópontjain. *Magyar Nyelvjárások* 44: 105–112.

Kocsány Piroska

A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepben

0. A mutató névmások közül az „ez” közelre mutató névmás szerepét és lehetőségeit a szakirodalom a deixis témakörében és a stilisztikában tárgyalja elsősorban. Kevésbé ismert e névmás szövegalkotó, kohézióteremtő szerepe. A következőkben erről a szerepköréről, illetve ennek néhány kérdéséről lesz szó. A vizsgálat topik helyzetben alanyként megjelenő szerkezetekre szorítkozik.

1. A legalább két mondatból álló szöveg kohézióját biztosítja a tágan értelmezett „ismétlés”: vagyis egy, már bevezetett elemről szólva annak megismétlése vagy helyettesítése. Ez történhet például **(a)** határozott névelős ismétlésként, illetve **(b)** névmással, **(c)** rokon értelmű szóval vagy **(d)** fölérendelt jelentésű szóval történő helyettesítésként:

- 1.a. Az épület előtt feltűnt **egy taxi**. A **taxi** lassított, majd megállt.*
- b. Az épület előtt megállt **egy taxi**. Kiszállt **belőle** egy karcsú hölgy egy kutyával.*
- c. Az épület előtt megállt **egy taxi**. Az **autó** hátsó ülésén egy kutya foglalt helyet.*
- d. A taxiból kiugrott **egy agár**. Az **állat** egyenesen felém tartott.*

A felsorolt esetek megengedik a mutató névmás használatát is:

- 2.a. Az épület előtt feltűnt **egy taxi**. **Ez a taxi/ Ez az autó** azonban nem a megszokott taxi társaság emblémáját viselte.*
- b. A taxiból kiugrott **egy agár**. **Ez az állat** már többször járhatott erre, mert egyenesen a kapu felé tartott.*

Emellett a közvetlen (direkt) anaforikus utalásként számon tartott jelenség mellett ugyanilyen, ha nem még nagyobb súllyal esnek latba a szövegek létrejöttében azok az esetek, amelyekben a kohéziót nem kifejtett koreferens elemek együttállása biztosítja, hanem egymással vagy szemantikai-lexikális, vagy/és inferenciális (kognitív, következtetési) alapon összefüggő elemek egymásra következése. Ezt a jelenséget hívja a szövegtani kutatás napjainkban közvetett (indirekt) anaforikus utalásnak (l. Monika Schwarz átfogó monográfiáját: *Indirekte Anaphern in Texten*. Tübingen. Niemeyer Verlag 2000):

- 3.a. *A taxi megállt az épület előtt. A portás széles mosollyal köszöntötte az érkező vendéget.*
 b. *A taxiból kiugrott egy agár. A sofőr a nyomába eredt, de úgy látszott, hiába.*
 c. *A taxiból kiugrott egy agár. A pórázt maga után vonszolva befutott a házba.*

Az indirekt anafora előtt nem jelenhet meg a közelre mutató névmás. (A korábbi szakirodalom éppen ezt a tulajdonságot tekintette az „implicit referencia” próbájának, l. , Horst Isenberg: Überlegungen zur Texttheorie. In: W. Kallmeyer / W. Klein / R. Meyer-Hermann / K. Netzer / H. J. Siebert (eds): Lektürekolleg zur Textlinguistik 2. Frankfurt a. M. Athenäum Verlag. 1974: 193–212).

- 4.a. *A taxi megállt az épület előtt. *Ez a portás széles mosollyal köszöntötte az érkező vendéget.*
 b. *A taxiból kiugrott egy agár. *Ez a sofőr a nyomába eredt, de úgy látszott, hiába.*
 c. *A taxiból kiugrott egy agár. *Ezt a pórázt maga után vonszolva befutott a házba.*

2. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepét bonyolítja azonban, hogy vannak olyan **kivételek**, amelyekben a névmás kitétele nem választható, hanem kötelező. Már Renate Steinitz (Nominale Pro-Formen. In: W. Kallmeyer / W. Klein / R. Meyer-Hermann / K. Netzer / H. J. Siebert (eds): Lektürekolleg zur Textlinguistik 2. Frankfurt a. M. Athenäum Verlag. 1974: 246-265) utalt az ilyen és hasonló esetekre, mint a következő, hiperonímia révén lehetséges direkt anafora:

5. *A vízilovak sok gondot okoznak az állatkerteknek. Ezek az emlősök pár hónapos korukig roppant sérülékenyek. / *Az emlősök pár hónapos korukig roppant sérülékenyek.*

A későbbi kutatás kiemeli az úgynevezett absztrakt jelentéssel bíró indirekt anaforát, amely kivételként ugyancsak megengedi, illetve megköveteli a közelre mutató névmás jelenlétét:

6. *Amikor a temetési menet a temető elé ért, az egyik koporsóvivő megbotlott és ijedtében megbillentette a koporsót. A koporsó a földre zuhant, a teteje levált és a halott hirtelen feltámadt. Ez a csoda Mikszáth híres regényében a cselekmény mozgató rugójává lett.*

/[?]A csoda Mikszáth híres regényében a cselekmény mozgató rugójává lett.

Eszerint a következő probléma vár megválaszolásra: milyen okból jelenhet, illetve jelenik meg a közelre mutató névmás alanyként és topik helyzetben álló szerkezetekben, szövegkohéziót teremtő szerepben.

3. Mindenek előtt el kell választanunk egymástól a közelre mutató névmás két feltűnően eltérő szerepét: a szövegalkotó szerepet és a deiktikus szerepet. Jól szemléltetheti ezt a következő két példa:

5. *A vízilovak sok gondot okoznak az állatkerteknek. Ezek az emlősök pár hónapos korukban roppant sérülékenyek.*

7. a. *A taxiból kiugrott egy agár és egyenesen a hall felé futott. Ez a gyerek itt mindjárt a kutya után iramodott, és épp az ajtóban csípte el.*

Az 5. példában a névmás szövegalkotó funkciója érvényesül: hasonlóan a fenti 1.a.b.c.d. esetekhez a visszatérés, ismétlés vagy helyettesítés néven ismert jelenséggel állunk szemben. A 7. a. példában viszont a névmás kimutat a szövegből, és megváltoztatja a narráció viszonyait. A közelre mutató névmás deiktikus jelentése érvényesül, amely a nyilatkozatot helyileg és időben megköti („itt” és „most”), és ezáltal a nyilatkozót és a narrátort élesen elválasztja. Ebben a példában:

7. b. *A taxiból kiugrott egy agár és egyenesen a hall felé futott. A gyerek a kutya után iramodott, és épp az ajtóban csípte el.*

Magát a narrátort halljuk, a 7. a. példában viszont a narrátor közvetítésével a jelenet valamelyik résztvevőjét, aki mintegy rámutat a „kölyök”-re, és bevon bennünket, olvasókat-hallgatókat is a jelenetbe. Éppen ez az a mód, amivel többek között Mikszáth is szívesen él, amikor ismerősünkké és társunkká teszi a szereplőket, például:

8. *Apád említette, hogy egy albumot kapott születésnapjára a diákjaitok arc-kepeivel, ugyan kérlek, fiacskám, ne restellj hazaszaladni érte, hadd mutassa meg ez a derék asszony, ki a bűnös.*

4. Ahol a közelre mutató névmás szövegalkotó funkcióban (tehát mint a koreferenciális visszatérés, ismétlés, helyettesítés eleme) jelenik meg, ott kétféle jelenséggel: szabályos direkt anaforával vagy kivételnek számító indirekt anaforával van dolgunk (tekintve, hogy a szabályos indirekt anaforákat nem vezetheti be szövegalkotó funkciójú mutató névmás, l. a fenti 4.a.b.c. példát).

A mutató névmással bevezetett **direkt anafora** topik helyzetben nagyobb súlyt kap, mint a sima, névelős ismétlés. Nyilvánvaló, hogy a mutató névmás és a határozott névelő nem helyettesítheti egymás automatikusan. Az 1.a. példa mutató névmással megoldva természetellenesnek, mesterkéltnak tűnhet, a deiktikus kiemelés szükségtelen, hiszen nem hordoz releváns tartalmat (*Az épület előtt feltűnt egy taxi.*² *Ez a taxi lassított, majd megállt.*) Megjelenhet viszont a mutató névmás szövegalkotó szerepben az olyan leírásokban/elbeszélésekben, amikor például a propozíció (a gondolat, a tartalom) szintjén **a várttól való eltérés** miatt van szükségünk rá, hogy a koreferenciális ismétlésnek nagyobb súlyt adjunk. Ennek szemléletes igazolása a 2.a. példa (vö. a példában a tagadás –

„nem a megszokott...” – és az ellentétet kifejező kötőszó – „azonban” – szerepét!).

Más esetekben a névmásos ismétlés megtöri a narráció folyamatát: például azzal, hogy **a leíró perspektívát felváltja a szubjektív, minősítő, értékelő perspektíva**. Erre példa a 2. c. szöveg is, ahol a leírást megszakítja egy szubjektív feltevés (*Ez az állat már többször járhatott erre...*).

Hasonló jelenséggel állunk szemben a következő példában, ahol az első mondat megindít egy elbeszélést, a másodikban azonban az elbeszélést értékelés váltja fel:

9. a. *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. Ez az orvos nagyon jó benyomást tett rám.*

Kevésbé indokolt vagy egyenesen kérdéses volna a mutató névmás megjelenése a folyamatos leíró elbeszélésben:

9. b. *Tegnap végre elmentem egy nőgyógyászhoz. [?]Ez az orvos megvizsgált és mindent rendben talált. / Az orvos megvizsgált és mindent rendben talált.*

5. Egyfajta perspektívaaváltással magyarázhatjuk a mutató névmás megjelenését, illetve a névelőhasználatot a következő **indirekt anaforák** esetében is:

10. a. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a falujából. A jelenet leírhatatlan volt. / *Ez a jelenet leírhatatlan volt.*

b. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy évek óta ki se teszi a lábát a falujából. Ez a jelenet még évek múlva is eszébe jutott, valahányszor elment a régi ház előtt.*

Az a. példában az elbeszélés időperspektívája megmarad, a b. példában viszont nyilvánvaló az időbeli ugrás. Ez teszi lehetővé (esetleg egyenesen kívánatosá?) a mutató névmás megjelenését, amellyel érzékeltetjük a perspektívaaváltást és a szöveget (= a leírást) az elbeszélő szövege helyett a jelenet résztvevőjének/egy további személynek (későbbi, visszatérő) gondolataiként olvassuk.

Látszólag a 10.a. példában is beszélhetnénk „értékelésről”: az állítmányt a melléknév lexikális jelentése okán tekinthetnénk minősítő, értékelő jelentésűnek („A jelenet leírhatatlan volt.”). Ez azonban itt nem jelent kilépést a narráció folyamatából, a jelenet minősítése az azt elmesélő, háttérbeli narrátor szemszögéből történik, a narratori szerep megmarad az elbeszélés szintjén, az idősíki változatlan. Ugyanúgy, mintha ezt mondanánk:

10. c. *Ákos kiabált, Judit csapkodott, a gyerek szűkülve várta a folytatást, mikor kinyílt az ajtó és megjelent a nagymama, akiről mindenki úgy tudta, hogy*

*évek óta ki se teszi a lábát a falujából. A hatás leírhatatlan volt. / *Ez a hatás leírhatatlan volt.*

A 10.a. és 10.c. példákban a „*jelenet*”, illetve a „*hatás*” az elbeszélés folyamatában indirekt anafora, ezért a mutató névmással való bevezetésük szabályozottan nem lehetséges. A kivételt a b. esetben a perspektívaváltás, a narráció folyamatának megtörése magyarázhatja.

A szakirodalom felhívja a figyelmet az úgynevezett absztrakt jelentésű indirekt anaforákra, ezek között számos olyan esettel találkozunk, ahol a mutató névmás megjelenése kötelező (l. Monika Schwarz i. m. 129kk). Ilyen esetet mutatott be a fenti 6. példában a „*csoda*” mint absztrakt jelentésű indirekt anafora. A szakirodalom ezen a ponton meglehetősen bizonytalanságot mutat, nemcsak azért, mert eleve probléma, hogy mit értsünk „absztrakt jelentésen”, hanem azért is, mert vannak esetek, amelyeknél a mutató névmás kívánatos (illetve kötelező), de olyanok is, amelyeknél az absztrakt jelentés dacára a mutató névmás használatát ki kell zárunk (l. a fenti 10.a. és 10.c. példát). Az „absztrakt jelentésre” vonatkozó hipotézis helyett meggondolandó az a feltevés, hogy az indirekt anafora abban az esetben kíván mutató névmást maga elé, **ha a szöveg típusa megváltozik**: az elbeszélés folyamata megtörik, az elbeszélő-leíró szöveget felváltja a szereplők szubjektív kommentárja, értékelése, összefoglalása, summázása. Ehhez természetesen szükséges, hogy ezt a summázást vagy értékelést az indirekt anafora lexikális jelentése lehetővé tegye, és a szöveg egésze mint következtetést megengedje. A lexikális szemantikai, a pragmatikai (= értékelés, summázás) és a kognitív (= konceptuális reprezentáció és következtetés) tényezők törvényszerűen együtt hatnak. A mutató névmás használata eszerint az indirekt anaforák esetében azokhoz a nyelvi jelzésekhez sorolható, amelyek alapján elválasztjuk egymástól a leíró típusú szöveget (a narrátor szövegét) és a kommentár típusú szöveget (a résztvevő szubjektum szövegét – aki adott esetben a narrátor is lehet). Ezzel hozzájárul e kétféle szövegtípus nyelvi relevanciájának megerősítéséhez.

6. Illeszkedik ehhez a feltevéshez a közelre mutató névmás minősítő jelzői szerepe is, például ilyen helyzetben (amelyet direkt anaforának tekint a szakirodalom, l. Monika Schwarz, i. m. 61):

11. Tegnap találkoztam Miskával. Ez az őrült fogta magát és eladta a balatoni telkét.

Ebben az esetben a mutató névmással kiemelt minősítés mint a nyelvi szabályokon túlmutató (pragmatikai) tény indokolja az anafora formáját. (Ezt az anaforát a szakirodalom mint implicit predikatív szerkezetet is tárgyalja, l. P. von Polenz: *Deutsche Satzsemantik*. Berlin, New York. De Gruyter Verlag. 1988.) Nem zárható ki az a feltevés, hogy a direkt anaforák között kivételnek számító 5. példát is hasonló megközelítéssel magyarázhatjuk.

A korábbi anafóra kutatás a szemantikai viszonyokból kiindulva a hiperonímia vagy bennefoglalás esetét látta mind abban a lehetséges helyettesítésben, amit az 1. példa képvisel („*egy agár* → *az állat*”), mind abban, amit az 5. példában olvasunk („*vízilovak* → *ezek az emlősök*”). A mutató névmás jelenlétének magyarázatát a szemantikai jegyekben keresték: az „*állat*” nem ad hozzá jelentős új szemantikai jegyeket az „*agár*” jelentéshez, viszont az „*emlős*” jelentése nem tekinthető pusztán hiperonímiának, hanem azon túl számos további szemantikai jegyet is kiemel (hasonlóan I. Renate Steinitz: i. m. 254kk.) Mondhatnánk tehát, hogy ez utóbbi esetben egyúttal bizonyos értelemben „minősítéssel” van dolgunk.

Vessük össze a következő lehetőségeket, illetve példákat:

12. a. *A struccok viselkedése zárt területen számos kérdést vet fel. Ezek a nagytestű, furcsa járású madarak / A nagytestű, furcsa járású madarak nem egyszer meg is támadják gondozójukat.*

b. *A területet néhány jellegzetes huszadik századi épület zárja le. Ezek a furán egymás mellé rendelt, többfunkciós betoncsodák / A furán egymás mellé rendelt, többfunkciós betoncsodák a tenger felől szemlélve megkapó látványt nyújtanak.*

c. *A tenger is, a tavak is vízből vannak. Ez a vegyület / *A vegyület oxigénből és hidrogénből áll. Emellett különféle ásványi anyagokat tartalmaz.*

5. *A vízilovak sok gondot okoznak az álltakerteknek. Ezek az emlősök / *Az emlősök pár hónapos korukig roppant érzékenyek.*

A példák azt szemléltetik, hogy a részletesebb, több tulajdonságot tartalmazó anafórikus helyettesítés önmagában nem teszi kötelezővé a mutató névmást (l. 12.a.b. példa). Indokoltnak tűnik az a feltevés, hogy az anafórának a szövegben adott relevanciája a meghatározó. A 12. c. és az 5. példa egyaránt azt látszik szemléltetni, hogy ha a tárgyi jelentését tekintve fölrendelt jelentésű szó az adott közegben váratlan, új minősítést képvisel (= nem „releváns”), akkor ezt a „minősítést” a mutató névmásnak kell biztosítania.

Összefoglalás. A fentiek alapján a közelre mutató névmás topik helyzetben alanyként megjelenő szerkezetekben akkor tölt be a szövegben kohézióteremtő szerepet, ha az elbeszélés folyamatában perspektíva-váltás következik be. A perspektíva-váltás jelentheti, hogy az elbeszélő (a narrátor) kilép az elbeszélés folyamatából és kommentálja, minősíti, értékeli annak a névmással bevezetett vonatkozását vagy résztvevőjét, illetve összefoglalja, summázza a történeteket. Ezzel együtt az elbeszélő ki is léphet az elbeszélés idősíkjából, és más idősíkbába helyeződhet a mondandó. A direkt anafórák esetében a közelre mutató névmás használatát emellett a propozíciónak a várttól való eltérése is indokolhatja.

Kitekintés. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepének vizsgálata fontos lehet mind a szövegtipológia, mind a lexikon számára. Használata igazolni látszik bizonyos szövegtípusok nyelvi megalapozottságát, így az „elbeszélés”, illetve a „kommentár” kettősségét. A hiperonímia (bennefoglalás) kapcsán pedig felvethetjük a direkt anaforaként törvényszerű lexikális egységek (*egy kutya* → *az állat*) egyfajta „grammatikalizációjának” kérdését.

Kornyáné Szoboszlai Ágnes

A hegy és az út szerepe **Kós Károly *Varju nemzetségében***

Kós Károly *Varju nemzetségéről* a Stíluskutató csoportban írt dolgozatomat azzal fejeztem be, hogy „Kós Károly a Trianon után még alig ocsúdó politikai helyzetben tollat ragadott, hogy a bolond Varjuk példázatán elmondja a hűség »balladáját«” (Nyelvi-stilisztikai megjegyzések Kós Károlyról és a *Varju nemzetség-ről*¹. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 194–213). Megható átéléssel idézi a szerző a mű keletkezésekor tapasztalható közhangulatot az előszóban: „Született ez az írás akkor, amikor körülöttünk furcsán-hirtelen megfordult a világ és mi alul maradtunk. Amikor az élő magyar hang erősen meghalkult és sokan és sokat jártuk a temetőket, hogy a régen elporladtakat idézzük és beszélgessünk az örökké-némákkal. Amikor befogtuk a fülünket, hogy ne halljuk az új beszédet, amikor behunytuk a szemünket, hogy ne lássa meg az új világ a benne égő könnyeket, amikor szorosan bezártuk a szájunkat, nehogy megtudja valaki is, hogy a lelkünk ott belül halálos-keservesen sirat.

Akkor született ez az írás.

Nem regény, nem is történelem. Nem kitalálás, de nem is valóság. Csak néhány szál virág abból a nagy cinteremből, amit Kalotaszegnek ösmer ezer esztendeje Erdélyország” (in: *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete*. Nap Kiadó, 2005. 71).

A stíluskutató csoportbeli dolgozatomban azt írtam forrásmegjelölés nélkül, hogy „A húszas években az irodalmi kritika nem fogadta lelkesedéssel Kós Károly művét, mert nem tudott mit kezdeni az olyan »történelmi« regénnyel, amelynek középpontjában nem történelmi személyiségek állnak” (i. h. 199).

¹ A továbbiakban a *Varju nemzetség* oldalszámait a következő kiadásra vonatkoznak: Kós Károly, *Háromkönyv – Szépirás, publicisztika, grafika*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. A mű a 365–595. lapokon található.

Ennek a megállapításomnak a forrása Varró János kismonográfiája, amelyben – most már szó szerint idézve – ezt írja: „A Varju-nemzetséget, amely 1925-ben jelent meg az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában, a kritika tartózkodással fogadta. Nem értette mondanivalóját, szokatlannak tartotta történelemábrázolását, népszemléletét. Annál nagyobb sikere volt a regénynek az olvasók körében. [...] sikerült tehát meghódítania az olvasók széles tömegeit, akik a regényből a szülőföld szeretetének, az együtt élő népek sorsközösségének és a népi erők teremtő, életfenntartó munkájába vetett hitnek tiszta akkordjait hallották kicsengeni. Ez az időálló mondanivaló avatja Kós első regényét szocialista kultúránk szerves részévé.” (i. h. 128).

Feltétlenül revideálnom kell a fentebb idézett megállapításomat, szöveg szerint is megismerve azokat az írásokat, amelyek a korabeli kritika hangját jelentették. Ezekből idézek néhányat²: „krónikának nevezett nagy regénye, a *Varju-nemzetség*, döntő bizonytságot tesz [Kós Károly] elhivatott íróvolta mellett is. [...] a kenyérkereső munkától ellopott éjszakákon, lassan, tempóval készül az első, minden ízében transzilván regény [...] A stílustiszta erdélyi mű” (Szentimrei Jenő: Kós Károly 74–75; 1928-ban megjelent írás). Remenyik Sándor Kalotaszeg lelke című írásában felteszi a kérdést: „Vajon csakugyan nem regény Kós könyve? Meggyőződésem szerint regény bizony az, még pedig a javából, ha nem is illik rá mindenben a regény iskolás, műfaji meghatározása. Sokkal finomabb szövésű, lírai fluidumtól át- meg átítatott, semhogy a mese magvát első pillantásra s durva markolással ki lehessen hámozni belőle” (79; 1926-ból). „Tipikusan erdélyi könyv Kós Károly *Varju-nemzetség* című »krónikája« [...] könyvét maga sem nevezi regénynek, de a krónika szerény neve alatt minden ízében érdekes és művészi elbeszélő munka lappang” (Makkai Sándor: Erdélyi irodalom 83; 1925-ből). Móricz Miklós szerint „nagyyszerű alkotás és az erdélyi magyar irodalomnak jövője felől minden kétséget eloszlató” munka. „Kós többet tesz és többet ér el ebben a regényben, mint az, aki embereket támaszt fel az írói gondolat valósága számára: Kós egy kort támaszt fel. [...] Ő nem a nagyokat emeli ki a múltból, hanem a kicsiket. Nem a hősokeket, hanem a névteleneket” (Kós Károly: *Varju-nemzetség* 85; 1926-ból). Kovács László Páztortúzbéli írásából idézek még:: „A legpompásabb képzelőerővel varázsolja elének a történelem kódéba hullt kis emberek életét. A múlt jelenetei elevenülnek meg. Kis emberek mozdulatai szimbolikusan megnőnek, apró csatáik miniatűrök szépségét idézik fel a mindig hősök lépteitől döngő történelmi regények között. A társadalom mély rétegeiben mozog a múlt... Kós első regénye meglepő írói készséget és költői erőt mutat. [...] Sok erdélyi olvasó nyújtotta és nyújtja ma is az 1918 óta megjelent erdélyi könyvek között az elsőséget Kós Károly *Varju-*

² A hivatkozások a Nap Kiadó 2005-ös *Kiáltó szó – Kós Károly emlékezete* című kötetére vonatkoznak.

nemzetségének” (Kós Károly 92; 1929-ből) Az idézett elismerő írásoktól messze van a meg nem értés, az elutasítás hangja.

Az író által krónikának minősített mű cselekményének központjában Varju János és Basa Tamás családjának párhuzamosan futó, sok ponton érintkező vagy egymást keresztező „hétköznapi” története áll.

A Basák a tradicionális életvitel, a többséghez idomulás nem mindig sima, nem megalkuvásmentes formáját választják, míg a Varjuk, akik környezetüktől megkapják a nemzedékről nemzedékre öröklődő *bolond* jelzöt, felvállalják a különállást, a másokétól eltérő célokat és a hűséget eszményeikhez. A hegyi és a völgyi emberek ellentéte is ott húzódik közöttük.³ „Csudálatos dolog, de igaz, hogy az emberek a völgyeket szeretik és nem a hegyeket. Talán mert félnek tőlük; lehet. [...] Pedig itt korábban kél a nap és későbben nyugszik és – közelébb az Isten. De talán éppen ezért nem szeretik a hegyeket. [...] A völgyi ember minket nem láthat [...], de mi belelátunk a völgyi ember életébe. [...] A mi dolgainkat nem tudhatják, a mi életünk nekik titok örökké” (375).

A hegy valóságos földrajzi objektumként jelenik meg. Szinonimája a *havas*. Van néhány hegy, amelynek a tulajdonnevét is megtudjuk: „a *Pojána* megmaradt. A *Pojána* egészen a *Talharu* oldalával (370). „Mert [Varju János] vágyott haza, ide kérezett. Vajon mit csinál a *Pojána*? Hogy fűjnek a szelek a *Vlegyásza* fenyői között?” (374) „A valkai Varjuk havasát *Pojána Talharuluinak* hívták [...] a patakon túl lomhán torpanó sötét hegy [...] a *Lóhavas* az a *Dealu Calului* [...] messziről, szürkén, fátyolosan ide látszik a *Vlegyásza*, a kopasz hátú, vénséges *Vlegyásza*” (386–387). „Nem ügyelte [Kisanna], hogy vajon felleges-e az *Öreghavas* hármass orma, aki pedig a monostori kapuból egészen jól látszik” (466).

Varju Gáspár politikai ellenfele és szerelmi vetélytársa, a székely hadnagy Maksai László háromszor jelenik meg a Varjuk havasán. Először a lopókat kézre kerítő, velük harcba keveredő, sebesült Gáspár betegágyánál látjuk, másodszer a havas körül vadászó, de tulajdonképpen az „elrekkentett” kincset, a Zólyomi-harácsot kereső „pataki úr”, Rákóczi fejedelem védelmére sietve „kapja ki Maksai övéből a pisztolyt és Gáspár arcába süti” (503); ez okozza Gáspár halálát kisebbik fia, Varju Jankó születésének éjszakáján. Harmadik útját Maksai a betörő tatárokkal vívott harcban sebesülve, hordágyon teszi meg, és már halni érkezik a Pojánára: „Oda temették a nagy fenyő alá. Gáspár mellé és öreg Varju János mellé [...] Maksai László vitéz ember volt, illik, hogy itt nyugodjék...” (594)

³ Kós Károly maga is „hegyi ember”, mint azt a Varju János alakjában megjelenő önéletrajzi vonások igazolják: „a kalotaszegi Sztánát, ott is az erdő szélét választottam lakóhelyemül. Városban nem akartam lakni. Falun sem. Furcsa magányos természetem következtében az egyéni függetlenséget is úgy értelmeztem, hogy a lakóhelyem természeti környezetét is szabadon választhassam meg. Azt azonban igényeltem, hogy minden közel legyen. Ilyen volt az a tisztás Sztánán, ahol házat építettem” (*A legszebb élet, amit magamnak elgondoltam – Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 84–85).

Ahogy öreg Varju János „ide kérezett”, a havasba, „udvart kerít a Pojánán” (376), úgy menekül a völgyi emberek mulatságából Gáspár is: „Tekintete körüljárt, aztán megfordult és ki. Csak haza! Fel a hegyekre, az erdők közé. Szégyellte magát” (399).

A hegy **nemcsak** az emberek **menedéke** a tatár betöréskor, hiszen ide húzódnak fel a völgyi emberek. A titokzatosan eltűnt kincset is ott sejteti az író a Talharu oldalában, a forrásnál. „A mesebeli kincs, aki egykor kiszökött a várból, hogy híre-nyoma nem maradt [...] Aztán csak elbűjt. Talán itt a hegyek között. Hogy most, amikor a Bethleneknek szükségük van rá, megmozduljon és katonákat szerezzen, sereget állítson és lángba borítsa a Rákócziak reménységét” (480).

Gáspár ajándékai, amelyeket a Basa családnak hoz, a hegyhez, a havashoz fűződnek. „Üres kézzel nemigen jött a fiú; nyulat, őzet, szarvascomb, vaddisznó-oldalt, friss pisztrángot hozott nagyanyónak a konyhára. Kisannának mátyásmadarat, mókust, kalickát, zörgős kártyuskát. Mogyorót, epret vagy málnát, gombát. Amit az erdők adnak fenn a havason” (381). És a legfontosabb a megszélidített varjú, a Gáspár madara, amit Kisanna szabadon eresztet. „Szinte bánta már, hogy visszaadta a szabadságát a fekete madárnak, akit valamikor úgy kért, úgy kívánt magának” (469).

Maksai ajándékai inkább a völgyhöz, a városhoz, várhoz kapcsolhatók: hóvirágbokréta, ibolyabokréta, gyöngyvirág, pünkösdi rózsa, csupa piros bazsarózsa. „Karácsonykor Maksai szép fehér agarat hozott ajándékba Kisannának. A lány rémülten tiltakozott. – Nem kell. Állat nem kell ajándékba. Babona ez! És nem fogadta el az agarat. Pedig hibátlanul szép, szelíd állat volt” (475).

Babonás hiedelem fűződik a hegyhez, erről beszél a nézőember, a vén Ilia Basa Tamás házában Gáspár sebesülésekor: „– Sebet kapott, a szeme közé éppen. Csákánnyal. Most fekszik, mint a kidőlt fa. És a halál a Talharu vállán ül és feni a kaszát. Hallottam jól! [...] Az éccaka lesz a tusakodás a kaszással. Ott leszek én is, ha kopog az ajtón. Ha nem ülhet az ágya szélire, amíg a nap felsüt, akkor megél a fiú” (412).

A **hegyek** mind Basa Tamás, mind Basa Anna (Kisanna) képzeletében **mitikus ítélő bírakká** válnak. Basa Tamás, amikor a lánya, Ebeni özvegye és az Ebeni unoka érdekében reverzalist ad az új fejedelemnek, öreg Rákóczi Györgynek, mintha el akarná hessegetni a titokzatos hegyek rosszallását. „... Milyen furcsa. Az öreg hegyek, amik messziről, arról hazul felől idáig integetnek bé Kolozsvárra, mintha távolodnának. [...] Homályosodnak, tűnnek egymás után a völgyi faluk [...] halkulnak az ösmerős hangok. Furcsa és nehéz dolog ez. Pedig hiszen alighogy eljöttek hazulról” (458).

Kisanna vidám és felszabadult Szováton vendégeskedve. „Vidám, napsugaras, gondtalan világ az ott Mezőségen, amilyenről a kalotaszegi ember nem is álmodik. [...] És a nagy, komoly hegyek nem terpeszkednek a fálukig le sötét, titkos erdőikkel” (462). „... Igen, igen. A vén hegyek, a tarfejű havasok, amik Kolozsvárig kéklenek, mintha tűnnének, foszladoznának. Mintha messzebről

integetnének. A hangjuk mind értetlenebb...” (463). Kolozsváron is „Kisanna vidám volt, mint a napsugaras nyár maga. És nem nézett többé a napnyugati hegyek felé. Nem ügyelte, hogy vajon felleget-e az Öreghavas hármassal, aki pedig a monostori kapuból egészen jól látszik. [...] Mintha sohase is lettek volna öreg, komoly hegyek; méltóságosak, titokzatosak, mozdulatlanok. És mintha nem éltek volna a hegyek között sohasem emberek, kevés beszédűek, örökké komolyak; örökké tusakodók erdővel, hegyekkel, a nagy nehéz élettel, akik ritkán beszélnek vidám hiábavalóságokat, nem tudnak szépeket mondani és hamis csiklandós dolgokat, amitől pirul a leányarc. Mintha sohasem lettek volna havas hegyek a világon. De én tudom, hogy a hegyek vannak. Az agg havasok élnek” (467). Kisanna felejteni akarja a havasalji életet, azt a fájdalmas csalódást, ami Gáspártól elválasztotta. A kolozsvári újabb csalódás – a nagy gavallér mezőségi Deák Sándor nem az ő, hanem az Ebeni özvegyének a kezét kéri meg, és a kézfogót ünneplők vidámságától elhúzódva „ő csak azt érezte, hogy a hegyek, a zordon havasok fekete zúgó erdőikkel jönnek, jönnek feléje, mind közelebb, fenyegetve, ijesztően, és nincs erő, ami visszatartaná őket. És nem bír mozdulni sem, amikor pedig futni, menekülni kellene. De reszketve, rettegve várja, hogy omlik reá az egész szörnyű havas” (470). Félt az álomtól is, mert tudta, hogy megint eljönnek a hegyek. „Ezért akart ő a hegyekhez visszamenni” (471), ahhoz a hegyekhez, ahonnan fúj a hideg szél, jön az eső, a jég, a hó. „A hegy félelmetes, a hegy titokzatos. A hegyekről nem jó megfélemlkezni. És haragszik a hegy azokra, akik hozzája hűtlenek, akik őt elhagyják. A hegy keményen kegyetlen, a hegy kíméletlenül bosszúálló. De én tudom, hogy a hegy igazságos” (473).

A kitörni készülő **belháborút** a Bethlenek és a Rákócziak között is a **hegyek éreztetik**: „a hegyek taréján megmozdult az erdő, s mintha láthatatlan zuhatag ömlött volna felülről reája, hullámozni, hajolni kezd minden fa, minden fűszál, és a madarak ijedten bújnak a sűrűségbe”, amikor a hír bejárja az egész Erdélyt (477).

Ezekbe a mitikus erővel felruházott hegyekbe indult el a völgyből egy ember, Varju János „fel a hegynek. Hanem az bizonyára bolond volt. Így tartja mindenki. Akkor pedig igaz is kell hogy legyen” (376).

A *hegy* motívum valami ősi, panteista szemléletet tükröz, a megszemélyesített hegy formálja az emberek jellemét, alakítja sorsukat, ítél és igazságot szolgáltat.

A másik ilyen természetű eleme a műnek az *út*. Az út jelenti a **bekapcsolódás lehetőségét a társadalom életébe**. A völgyből felhúzódó Varjuk igénylik az emberi kapcsolatokat. Hogy ez meglegyen, szükségük van a másokhoz elvezető útra. A fia örökségét elherdáló, „örökkéig vidám Varju Miklós” a Pojána értékét hangsúlyozza. „A Pojána kincset ér [...], csak éppen hogy útja nincsen”. A közvélekedés szerint is „Bolondság fel a havasra építeni ilyen udvart, ha nincsen még útja sem” (389), de Varju János igénye, hogy bekapcsolódhasson a közösség életébe, meghozza az eredményt. Gáspár lelkendezve újságolja apjának,

hogyan csinálják az utat, és az „eszébe villant valami. – Ezt édesapám csinálta ki így. – Van benne részem. Mert a nagy úttól nem leszünk messzebb ezentúl, mint Valkő” (390) Így tehát „A Pojánának útja van már, az út odavisz a nagy országútba, bé az életbe. És az úton az élet feljön ide, a magános nagy erdőbe, ahol balta nem járt még” (390). A valóságos út **az ösvényekben** folytatódik. „Felsőgyurkucáig szekerek járnak az utat, de azon felül már csak ösvény viszen tovább” (409). „Kapusnál tér le a nagy útról az ösvény, aki a patak mentén visz fel a havasokra” (437).

A rejtélyes kincs a bolond Varjú beavatkozása révén tűnik el a szentlászlói piacon a vasas szekerekről. A vári szekerek mellé beállnak a „hosszú mokány-szekerek gyékénysátorral. [...] A két szekérsor egymás mellett állott, csak éppen hogy a vári szekerek rúdja Jára felé, a mokány szekereké Lóna felé” (446). Az ellenkező útirány veszíti el a kincs nyomát.

Az út jelentené a **szabadulási lehetőségét** a szorongatott helyzetből, amikor az öreg fejedelem, I. Rákóczi György katonákat rendel a Varjú ellen a Pojánára, hogy az ott sejtett kincset megszerezze. Varjú János kérdezi hű emberétől: „– Beszélj, Matyfé! Van-e utunk? – Nincsen, uram... Tele a nagy út katonákkal...” (494).

Úton a férfiak járnak. Hiába tudjuk, hogy Kisanna a nagyapjával ellátogat a Pojánára, Kolozsvárra utazik. Szent György éjszakáján mégis csak várakozva látjuk a lónai fogadóban. Basáék elmennek a szováti rokonokhoz, hogy igazságos „osztályt”, birtokrendezést csináljanak, őket is már csak a célnál, a Deák portán látjuk. Gyaluban a beteg gyermekét virrasztó Basa Anna a porkoláb Maksai László felesége. Nincs szó az odakerüléséről. Csak annyi mozgásról értesülünk, hogy „...Maksai László és a felesége azon az éjszakán otthagyták Gyalu várát és vitték a halott gyermeket Monostorra...” (Magyargyerőmonostor kalotaszegi faluba) (507). Basa Annát csak akkor látjuk útközben, amikor a sebesült Maksait kíséri a Pojánára. „Pokrócokból függőágyat készítenek és két ló közé szijazzák. Abba fektetik Maksai Lászlót. Aztán fel a hegynek. [...] A hegy tetején beérik az asszonyokat. [...] Derittei Mózsai mondja Basa annánask: – Anna, az urad sebesült. [...] Az asszony feláll és az urához megy. Ránéz. Elsápad. – Hamar, hamar. Menjünk. És ő megyen a lovak után; szoroson az ura fejénél” (591–592).

Vitéz Ilona, később a Varjú Gáspár felesége a monostori karácsonyi mulatságon vesz részt, majd kapusi malom mellett palántázik, látjuk a Pojánán, amint a férfiaknak ételt szolgál fel, de nem látjuk mozgásban életének egyik helyszínéről a másikra. Az ura halálának éjszakáján saroglyán viszi az öreg néző-ember a lányával a vajudó asszonyt a hurubájába. Tudjuk, hogy jár a rokonoknál, ismerősöknél, hogy pénzt szerezzen a tatár fogságba esett idősebbik fia váltságára, de nem látjuk mozgásban. Megteszi viszont az utat ura gyilkosához a Maksai portára, amikor tudomására jut, hogy a második gyermek is beteg, és segíteni akar. Sejt már valamit fiának, Varjú Jankónak és Maksai Katkának a vonzalmáról. A

csendes, síró nemzetes asszony, Basa Tamás öreg felesége még a portáról sem mozdul ki, valószínűleg csak a templomba, és a lakóházból a fonó szolgálók közé.

A közös út az összetartozás jele az egymásra talált két fiatal, Maksai Katka és Varju Jankó között. „...Szép napsugaras idő, a két asszony [Basa Anna és Vitéz Ilona] üldögél a gyepen, a nagy fényő alatt. [...] Alattuk a rét le a patakig és az útig. És a réten két ember jön felfelé. Egy fiú meg egy leány. Egymás mellett, lassan. [...] Aztán jönnek tovább. Egymás mellett” (594).

Az ösvény és az út az életutat is jelentheti. „A havasi ember élete mindennapi tusakodás az életért, és éjjel-nappal minden dolgában ott tudja maga mellett a halált. De mint mikor a biztosnak tudott ösvényen egyszer csak ösmeretlen sűrűségben, csillag és naptalan szürkéségben nem tudja mitévő legyen, merre lépjen, és a bátorság nem segít semmit, akkor szállja meg a kemény embereket ilyen érzés” (487). A „völgyi” emberek értetlenül állnak, amikor Varju János „hetvenesztendős fővel most új házat épít fenn a havason” (532). Az értetlenségbe mégis vegyül valamelyes elismerés: „Más emberek. Mük itt élünk, azt se tudjuk miért. [...] A sorsunkat nem mü csináljuk, meg se próbáljuk. [...] Azok [...] Mindig akarnak valamit. Mü járt utat járunk, azok törik a maguk külön útját” (uo.).

Az út reprezentálja a politikai helyezkedést, az áttérést a Bethlenek hűségéről a Rákócziak hűségére, anyagi érdekből. De nem könnyű az elhatározás. Az Ebeni háztól a harmadik ház a Filtsik ház, „ott rezideál Rákóczi György őnagysága [...] az Ebeni ház ablakából látszik jól, amint érkeznek az urak, hogy Rákóczi kezébe személyesen adják a hűségesküt. [...] Fehér fejű öreg Basa Tamás naphosszat szemléli ezt a processziót. [...] Közel a Filtsik ház ide. Alig húszat kell lépni kaputól kapuig. Egy kicsit instálni, egy kis hűséget hazudni, és rendbe jön minden. [...] – Holnap átbballagok a Filtsik házba – mondta csendesen. [...] Nehéz út... Tudom nehéz lesz. [...] De hát nem magamért teszem; az árva unokámért. [...] – Fele Erdély megtette már az utat. [...] Erzsi nem merte tovább folytatni. De Basa Tamás úr – ahogyan mondotta – megtette másnap azt a kurta nehéz utat” (452–454).

A *hegy* azért fontos motívuma a műnek, mert ezen át hangsúlyozza az író a különállást és a hűséget. Az *út* azért fontos, mert ez adja meg az embereknek az egymáshoz közeledés, a felejtés és a megbocsátás lehetőségét, amint azt a két fiatal, Maksai Katka és Varju Jankó közös útja mutatja. Mindkét motívuma közös jellemzője, hogy beleszólnak az emberek sorsába.

Kovács Mária – Kecskés Judit

Az elbeszélő múltú igék felismerési problémái

(Vizsgálat felnőtt nyelvhasználók körében)

Az elbeszélő múltú igék (*látá, kéré, lőn, vala*) felismerési problémáit különböző nyelvhasználók körében 2005-től kutatjuk a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. Nagy örömmre szolgál, hogy a Nyelvőrben (2006: 365) megfogalmazott programomhoz diákjaim és kollégáim egyre többen csatlakoznak. A kutatás első szakaszában az általános iskola felső tagozatához tartozó kisdíákok felismerési nehézségeit mértük (Kecskés Judit, Schvirján Renáta, Tóth Marianna 2007: 227–86), amelyhez társult egy speciális vizsgálat is a szegregált vagy integrált módon tanított diszlexiás, diszgráfias gyermekek körében (Kléri Beáta). A kutatás második szakaszában a középiskolások felmérése történt (Karasz Brigittával), a harmadik szakasz pedig a felnőtt nyelvhasználókra terjed ki. Ez utóbbi forrásból származó adataink értékelését Kovács Máriával végeztük el, aki leíró nyelvészeti oldalról segített pontosabban látni e problémát.

A mai nyelvhasználók morfológiai ismereteit alapvetően a leíró grammatikák határozzák meg, eltekintve attól a kicsinyke csoporttól, akik felsőfokú tanulmányaik során történeti grammatikát hallgattak. Az elsődleges leíró ismereteket kiegészíti, megerősíti és aktívan tartja az írásbeli és szóbeli szövegek által közvetített másodlagos ismeret. Az elbeszélő múlt időjelének felismerési problémáit az általános iskolások körében elsősorban arra vezettük vissza, hogy a nyelvtani tananyagban nem szerepelt e morféma ismertetése, ugyanakkor az irodalmi tankönyvek, szöveggyűjtemények különösen ötödik, hatodik osztályban erősen megterheltek olyan szövegekkel, amelyeknek természetes nyelvi kifejezőeszköze vagy stilisztikai eleme e jel (Kecskés 2007: 81–9). Tapasztalataink szerint az a feltételezés, hogy az elbeszélő múlt a nyelvi kompetencia része: megértjük, de nem használjuk a hétköznapi kommunikációban, a kisdíákokra nézve nem helytálló, mivel ~ 30%-uk a *vala, lőn, kirohana, hordozák* stb. igealakokat még szövegkörnyezetben sem tudta a megfelelő idősíkhöz kötni. S nyilvánvalóan ennél rosszabb eredményt kaptunk volna, ha pusztán morfémaelemzést végeztetünk mondatokból kiragadott szavakon.

A felnőtt nyelvhasználók grammatikai ismereteinek elsődleges kialakítói szintén az iskolai nyelvtankönyvek voltak, s a legintenzívebb találkozás az elbeszélő múltat tartalmazó szövegekkel szintén az általános és a középiskolai tanulmányok első két évére tehető. Noha nem készítettünk felmérést az általunk vizsgált 18–70 év közötti személyek olvasási szokásairól, azt bizony állíthatjuk,

hogy az általuk olvasott szövegek többsége nem a régi magyar irodalomból származik, amelyben még funkcionális különbségeivel éltek a múltidő-rendszer különböző formánsai; és nem is az újmagyar kor szépirodalmi stílusrétegéhez tartozó szövegekből kerülnek ki, amelyekben stíluseszközként kapott helyet a hétköznapi nyelvhasználatból már kiszorult elbeszélő múlt. Nem zárjuk ki azonban az elbeszélő múlt idejű igékkel való mindennapi találkozás lehetőségét e vizsgált rétegben, hiszen mind a protestáns, mind a katolikus egyház liturgiájában számos olyan szöveget találunk, amelyek továbbhagyományozzák a *föltámadá, fölméne, teremté stb.* igealakokat. Összességében azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a legtöbbet olvasott szövegek az újabb magyar kor publicisztikai, társalgási, közéleti, tudományos és szépirodalmi szövegei, amelyek morfémahasználatát a leíró grammatikák határozzák meg. Ezek azonban nem segítik elő az elbeszélő múlt idő jelének tudatosítását, beépítését a nyelvi kompetenciába, sokkal inkább kedveznek a funkcióbeli elhomályosodásnak. Így szükségesnek látjuk először áttekinteni azokat a legfontosabb leíró grammatikákat, amelyek a vizsgált korosztály morfológiai ismereteit meghatározhatták.

A huszadik század első felének nyelvtanítását jelentős mértékben befolyásolta Simonyi Zsigmond (1905) *A magyar nyelv c.* munkája, amelyet miniszteri rendelet alapján a közoktatásban tankönyvként használtak. Ez a nyelvtan a finnugor nyelvek közös sajátóságaként mutatta be az elbeszélő múlt idejű alakokat (Simonyi 1905: 413), továbbá Tinóditól vett idézettel reprezentálta a jel szépirodalmi megjelenését.

A század második felében adták ki először Tompa József szerkesztésében (1961: 495) *A mai magyar nyelv rendszere c.* leíró nyelvtan első kötetét, amely a kor tudományos színvonalának megfelelő rendszerező mű volt. Régies minősítéssel tárgyalta és szépirodalmi példákkal mutatta be az elbeszélő múlt idejű paradigmát (*óhajtám, mondék, mondád, kiejté; lőn, vala*).

Az akadémiai leíró nyelvtan szemléletmódján és rendszerezésén alapult Bencédy-Fábián-Rác-Velcsovne (1968) *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyve, amely 2000-ig volt használatos a felsőoktatásban. A könyv bemutatta az elbeszélő igealakok alanyi és tárgyas ragozási sorát is, és néhány huszadik századi szépirodalmi előfordulást is feltüntetett. Bár ez a tankönyv tárgyalta a vizsgált morfémat a legrészletesebben, hatása minden bizonnyal csekélynek mondható, hisz csupán a magyar nyelv és irodalom szakos egyetemi és főiskolai hallgatók találkozhattak vele tanulmányaik során. Ez az általunk vizsgált 91 felsőfokú végzettségű személynek csak töredékét jelenti.

Nagyobb hatása lehetett a középfokú oktatásban évtizedeken át használt Rác-Takács-féle (1959¹, 1974⁴, 1987⁷, 2001¹⁴) *Kis magyar nyelvtannak*. E könyv azonban egyetlen kiadásában sem foglalkozott az igeidőkön belül az elbeszélő múlttal.

A művelt olvasóközönségnek és a felsőfokú oktatásnak is szánt A magyar nyelv könyve, amely A. Jászó Anna szerkesztésében 1991-ben jelent meg, az ige bemutatása során szintén nem említette meg az elbeszélő múlt időt. Csakúgy, mint az 1998-ban kiadott (É. Kiss–Kiefer–Siptár) Új magyar nyelvtan, amely hasonló olvasóközönségnek készült.

Ugyanakkor a Keszler Borbála szerkesztette (2000: 114) Magyar grammatika megemlítette, régies igeidőnek minősítette, és a paradigmát is bemutatta. Feltehetően a csupán apró betűvel szereplő ismeretek az oktatás során nem élveznek prioritást. A hallgatók így minden bizonnyal úgy fejezik be leíró nyelvészeti stúdiumaikat, hogy érdemben nem tájékozottak a ma már nem használatos múlt idejű igealakok terén.

A teljesség igénye nélkül bemutatott nyelvtanok egyértelműen megerősítették azon feltevésünket, hogy az oktatás sem közép-, sem felsőfokon nem alapozta meg a vizsgált morféma felismerhetőségét, funkcionális ismeretét, szegmentálását a felnőtt korúak körében.

Vizsgálati anyagunkhoz a gyűjtést egy miskolci regionális munkaügyi központban végeztük. A kihelyezett tesztek hallgatóinktól kaphatták meg a kutatásban részt venni kívánó személyek, akik számára mindannyiszor tudatosítottuk, hogy a teszt kitöltése nem függ össze a központban végzett munkával. Az adatgyűjtés a nyelvtani ismereteikre vonatkozik, anonim, csupán legmagasabb iskolai végzettségüket és életkorukat kell megjelölniük. Törekedtünk arra, hogy a különböző korcsoportokból azonos mennyiségű adatot gyűjtsünk, így 42 tesztet töltöttek ki 18–29 évesek, 43 teszt érkezett be a 30–39 éves korcsoportból, 42 személy válaszolt a 40–49 évesek közül, 31 az 50–59 évesekből és csupán 4-en vállalkoztak a kitöltésre a 60–70 évesek között. Ez utóbbi arányát azonban akkor sem növelhettük volna jelentősen, ha egy hónapnál tovább gyűjtjük az adatokat, mivel a felmérés helyszínéből adódóan a nyugdíjas korosztály kevésbé képviselte magát a munkaügyi központban. Mégis azért döntöttünk e gyűjtőpont mellett, mert rövid idő alatt nagy számban megfordulnak itt a 18–70 évig terjedő korcsoportok tagjai, továbbá az iskolai végzettségnek különböző fokozatait megszerzett személyek. A 162 kitöltött tesztből 7 kitöltője végzett általános iskolát, 39 szakmunkás, 25 érettségizett és 91 felsőfokú tanulmányokat folytatott.

A teszthez kiválasztott szövegrészletek a kutatás első és második szakaszában alkalmazott feladatokból kerültek ki, így a korábbi elveknek megfelelően a szövegterjedelem minimuma és maximuma megfelelt a szövegértésre ajánlott gyakorlatoknak (Tóth 2006: 466–8). A kiválasztott művek Arany János, Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály közismert alkotásainak (Rege a csodaszarvasról, János vitéz, Huszt, Szózat) részletei, valamint a Vizsolyi Biblia megújított változatának (1990) közismert sorai.

A teszt a kutatás első és második szakaszában alkalmazott feladatsorokkal azonos módon épült fel. Tíz kérdést kaptak a felnőttek, amely öt szempontot vizsgált, így minden szempont legalább egy ismétlődőkérdésben megjelent.

Az I. szempont az elbeszélő múltú igealak helyes idősíkhöz kötése volt. Ezekben a feladatokban a válaszadónak alá kellett húznia, hogy mikor zajlik a cselekvés (jelenben, múltban, jövőben). A 162 személyből 52-en (32,1%) ismerték fel a múlt idejű igét a szövegkörnyezetben, 88-an jelen idejűnek vélték a *rendelé* szót, s csak ketten nem válaszoltak. Az ismétlőfeladatba azonban olyan szöveget választottunk, ahol a közvetlen szövegkörnyezetben előfordult a *most* határozószó.

Szél *kele* most, mint sír szele kél, s a csarnok elontott
Oszlopi közt lebegő rémalak *inte* felém.

(Kölcsey Ferenc: Huszt)

Az időhatározó jelentős mértékben eltolta a jelen felé az arányokat (54,% > 87,6%), mivel 142 válaszadó gondolta jelen idejűnek, 16 múltnak, 2 jövőnek a dőlten szedett igealakokat, s ismét ketten nem válaszoltak. A feladatok megoldását sem az életkor előre haladása, sem a végzettség növekedése nem befolyásolta kedvező módon, amint azt az alábbi táblázatok is mutatják.

<i>kele</i> most Jelen idejű- nek értel- mezte	18–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–70 év
	73,8%	93%	88%	96,8%	100%

<i>kele</i> most Jelen idejű- nek értel- mezte	Nyolc általános	Szakmunkás	Érettségi	Felsőfokú
	42,8%	76,9%	92%	94,5%

Hasonló eredményeket hozott a II. típuskérdés is, amelyben a szövegkörnyezetből kiemelt szó azonos módú és ragozású jelen idejű, *-t* jeles múltú és jövő idejű alakjai közül kellett a válaszadónak aláhúznia az elbeszélő múltú igealaknak megfelelőt. Az ebben a csoportban megjelenő szövegek azonban további differenciálásra adtak lehetőséget aszerint, hogy a szövegkörnyezetben előfordul-e *-t* jeles ige, vagy (*most*) határozószó az elbeszélő alak mellett, amely befolyásolhatta a helyes idősíkhöz kiválasztását.

Leszállott lováról, királylányhoz *lépe*,
És betekintett gyönyörű szemébe,
Melyet a királylány éppen *most nyita ki*,
Mialatt ily szókat *mondának* ajaki:

(Petőfi Sándor: János vitéz)

A *leszállott* ige mellett álló *lépe* szót a felnőttek 77,8%-a múlt idejűnek tartotta, ez a kimagasló arány azonban rögtön csökkent (52,5%-ra), amikor a mondatrészletben egyedül állt az elbeszélő múltú *mondának*. Az értelmezési kényszernek ebben a feladatban is nyoma maradt. A *mondának* igét 20 személy vélte jelen idejűnek, s ezt a nézetét alátámasztva 9 válaszoló ki is javította a szót *mondának* alakra. A hangtani hasonlóság okozta tévedések szerepét a morféma a helytelen értelmezésében már a kisiskolások körében is tapasztaltuk. De náluk e jelenség magyarázatát a bizonytalan olvasási készségben vagy a felületes olvasásban láttuk. A felnőttek azonban nem felületesen olvastak, sokkal inkább az értelmezési kényszer miatt javították ki az igealakot. Érdemes azt is megfigyelni, hogy a kiválasztott szövegrészletben hiába szerepelt *most + elbeszélő ige*, nem tolta el a felismerések arányát oly mértékben a jelen felé (67,3% múlt ; 29,6% jelen), amint azt az I. feladattípusban tapasztaltuk. Ennek véleményünk szerint az az oka, hogy a szövegrészletben található *-t* jeles múlt egyértelműen kijelölte az idősíkot, s a kontextus segítségével a válaszadók nagyobb aránya jól értelmezte az általa nem vagy kevésbé ismert elbeszélő morfémát. Az I. és II. feladatok összegzéséből így azt tartjuk a legfontosabbnak, hogy a kontextus önmagában nem segít az értelmezésben, szilárd grammatikai ismeretek nélkül az időhatározók könnyen megtéveszthetik az olvasót. Arra tehát még a felnőttek esetében sem építhetünk, hogy egy funkcionálisan nem működő morfémát egyedül a szövegkörnyezet segítségével értelmezzenek.

A III. feladattípus az alaki hasonlóságok okozta modális tévedéseket hivatott mérni. A résztvevőknek a Szózat és a János Vitéz alábbi sorából kiemelt szavakról kellett eldönteni, hogy kijelentő, felszólító vagy feltételes módúak.

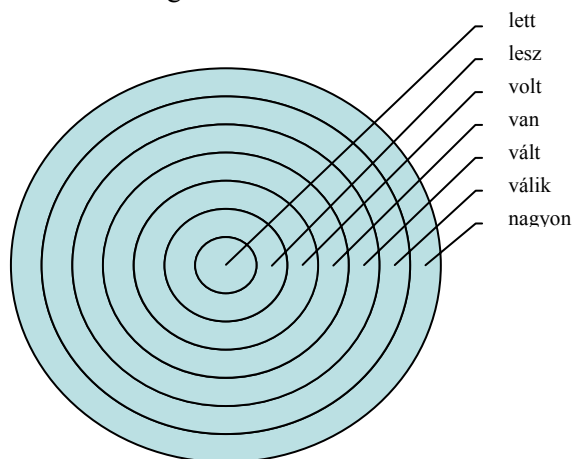
Szabadság! Itten <u>hordozák</u>	No hisz keletkezett cifra zenebona,
Véres zászlóidat...	A boszorkánysereg gyorsan <u>kirohana</u> ...
(Vörösmarty Mihály: Szózat)	(Petőfi Sándor: János vitéz)

A válaszadók 89,5%-a felismerte, hogy az aláhúzott igék kijelentő módúak. Csekély eltérést mutatott a két feladat eredménye: a *hordozák* igét 88,27%-ban kijelentő módúnak tartották, míg a *kirohana* igét 90,7%-ban. A hangalaki hasonlóság a válaszadóknak csak 8,6%-át készítette modális tévedésre, amely a *hordozák* igénél 10,5%-ban vitte el a felszólító mód irányába a válaszokat, még a *kirohana* igénél 6,8%-ban a feltételes mód felé. A helyes válaszok aránya életkor szerint nem mutatott szignifikáns eltérést (78,5%, 86%, 100%, 93,5%, 100%) a végzettségi szint viszont igen. A nyolc általánost végzetek 57,1%-a, a szakmunkások 76,8%-a, az érettségizettek 92%-a és a felsőfokú végzettségűek 96,7%-a választotta a helyes igemódot. A módhasználat biztos grammatikai alapjait a többi feladathoz képest kimagaslóan jó (89,5 %-os) arány mutatja, ám a feladatok részletes elemzéséből az is kiderül, hogy a modális tévedések aránya az iskolázottság alacsonyabb fokain nagyobb.

A IV. típusban a *tő* és a *toldalék* tekintetében nem transzparens (*lőn, vala*) és transzparens (*jövének, telék*) szóalakok megértését vizsgáltuk. Megkértük a válaszadókat, hogy a régies szavak mai változatát, jelentését írják le úgy, hogy annak se ideje, se módja, se ragozása ne változzék meg. A *lőn* ige helyes felismerése: 42,6%-os, míg a *vala* létigéé 46,3%-os. A nem transzparens igék átlagos felismerése tehát 44,4%. Az eredmények életkor szerint nem mutatnak szignifikáns eltérést, a végzettség szerint viszont megállapíthatjuk, hogy a helyes válaszadók aránya a felsőfokú tanulmányokat folytatók körében a legmagasabb, amint azt a táblázat is mutatja.

Helyes válaszok	Nyolc általános	Szakmunkás	Érettségi	Felsőfokú
<i>lőn</i>	28,6%	28,2%	40%	50,5%
<i>vala</i>	42,8%	23%	28%	61,5%

A százalékos arányokon túl az is érdekes, hogy milyen mértékig távolodtak el a jelentésmezőtől és a helyes grammatikai felépítéstől a válaszok. Ezt szemlélteti a *lőn* ige esetében az alábbi diagram.

A transzparens *jövének* és *telék* igék helyes leírása mindössze a válaszadók 16%-ának sikerült. Ez a vártnál rosszabb arány, hiszen a vizsgálat kiindulásakor azt feltételeztük, hogy a nem transzparens igék okoznak nagyobb értelmezési problémát. A helytelen válaszok azonban azt mutatják, hogy a kijelölt igéket jelen idejű alakként azonosították (*jönnek*: 73,4%, *telik*: 77,7%-ban) a felnőttek, s nem tértek el a szótó jelentésétől.

Az V. típuskérdés az alanyi és a tárgyias ragozásnak az elbeszélő múltbeli eltérésére épült. Ebben a feladatban ugyanazt a hétköznapi mondatba beültetett példát használtuk a kutatás mindhárom szakaszában (A fiú *kéré* a pohár vizet : A

fiú *kére* egy pohár vizet). A válaszadók 33,3%-a tudta kapcsolatba hozni a ragozásbeli eltérést a morfológiai különbséggel, 58%-uk nem ismerte fel a mondatok helyes összefüggését, 8,6%-uk pedig nem adott választ e feladatra. A felismerések száma az átlagos felismeréstől nem tér el, ez azt mutatja számunkra, hogy a mai grammatikán alapuló, társalgási stílusú egyszerű mondatkörnyezet sem segített az olvasó számára a morfológiai probléma megfejtésében, noha az *a* határozott névelővel és az *egy* határozatlan névelővel alkotott névszói szerkezet leíró ismereteire támaszkodhattak volna a válaszadók. Az általános iskolai felmérés 8,9%-os felismeréséhez képest javult az arány a felnőttek körében, a kisiskolások 83,1%-a nem a ragozásbeli eltérés okát jelölte meg magyarázatként, 7,8%-uk pedig nem válaszolt. Ha tovább elemezzük a felnőttek által adott válaszokat, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy nem az életkor, hanem a végzettségi szint befolyásolja kedvező módon ennek a feladattípusnak a megoldását.

Életkor	18–29 év	30–39 év	40–49 év	50–59 év	60–70 év
Alanyi-tárgyas ragozás	28,6%	32,5%	38,0%	35,5%	25,0%
Más magyarázat	54,8%	55,8%	59,5%	61,3%	75,0%
Nem válaszolt	16,6%	11,6%	2,4%	3,2%	-

Végzettség	Nyolc általános	Szakmunkás	Érettségi	Felsőfokú
Alanyi-tárgyas ragozás	0,0%	20,5%	20,0%	45,0%
Más magyarázat	85,7%	51,3% *	76,0% **	53,8%
Nem válaszolt	14,2%	28,2%	4,0%	1,2%

Érdeemes azonban azokat a tendenciákat is megfigyelni, amelyeket más válaszok körében tapasztaltunk. A szakmunkás végzettségűek helytelen válaszainak több mint fele azt tartalmazta, hogy jelen és múlt szembenállásának értelmezik a *kéré* : *kére* alakokat, amelyben a *kéré* szerintük a múlt idejű és a *kére* jelen idejű ige. Ezt *-gal jelöltük a táblázatban. Az érettségizettek körében is megjelent ez a nézet, a válaszok többségét azonban egy másik magyarázat adta, mely szerint a *kéré* az 'akaras', míg a *kére* a 'szeretne' szembeállítás. Mindkét helytelen válaszból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a beszélők tudják, hogy az alaki eltérést a nyelv valamiféle funkcionális eltérés jelölésére használja fel, de már nem bizonyosak abban, hogy ezt jelentésbeli vagy grammatikai síkhoz társítsák.

Ennek a feladattípusnak nem volt ismétlőfeladata, így a szabadon maradt kérdést arra használtuk fel, hogy a morféma nyelvi kompetenciába való beépülését figyeljük. A Vizsolyi Biblia megújított változatának (1990) teremtéstörténe-

téből származó első két mondatát választottuk ki, amellyel az általános iskolában, a középiskolában, a liturgikus élmények során és a köznapi élet ünnepeihez kapcsolódva is találkozhat a válaszadó. Azaz több ismeretszerzési terület és egy-egy irodalmi élménynél hosszabb életszakasz támogathatta a morféma beépülését a nyelvtudatba. A feladatban azt kértük, hogy írják le, mit jelent a szöveg-részlet, és benne a kiemelt *teremté, vala* szó. A létige IV. feladatban mért helyes felismerési arányával (46,3%) szinte megegyező eredményt kaptunk itt is (48,7%). A *teremté* helyes idősíkhöz kötése kiemelkedően magas (77,1%) volt. Az eredmények elemzése szerint az életkor előrehaladása és a végzettség egyre magasabb foka mind kedvező módon befolyásolta a helyes válaszadást. A két ige átlagából származó 62,9% igen biztónak tűnik, jól mutatja azt, hogy ha több forrásból érkező vagy folyamatos információnk van egy szóalakról, annak grammatikai értelmezése még egy elavuló morféma esetén is javul.

Az öt feladattípus alapján elmondhatjuk, hogy az I., II. és IV. feladatokhoz tartozó kérdések összegzése szerint az elbeszélő múltú igealakok helyes idősíkhöz kötése a válaszadók 42,8%-ának sikerült. Ez a kisdíjakok körében mért ~30%-hoz képest jelentős javulást mutat, de mégis csak azt jelenti, hogy a vizsgálatban részt vevő felnőttek több mint fele nem ismeri a jel funkcióját. Az V. feladat rávilágít arra is, hogy a vizsgált morféma alaki eltéréseihez kapcsolódó funkcionális különbségeket még kevesebben tudják (33,3%). A kisdíjakok és a felnőttek eltérő eredményeinek kulcsát abban látjuk, hogy a felnőtt válaszadók a nem transzparens igék felismerésében lényegesen jobbak. Míg az általános iskolások – talán a megszokott grammatikai elemzések hatására – a fő és toldalék ismerete nélkül a szöveggörnyezet segítségére támaszkodva keresik a megoldást, a felnőttek a nem transzparens szóalak egészéhez kötnek jelentést. Ez a jelenség valóban a nyelvi kompetencia fejlődését mutatja, de sajnos nem azt, hogy a morfémáról szerez több ismeretet a felnőtt válaszadó, hanem több olyan szót raktároz el a mentális szótárában, amelyhez egy meghatározott jelentés és grammatikai struktúra tartozik.

Irodalom

- Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- A. Jászó Anna (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*. Trezor, Budapest.
- Kecskés Judit 2006. Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múlt idejű igealakokat? *MNytr.* 130: 362–5.
- Kecskés Judit 2007. Mit kezdünk, mit kezdjünk az elbeszélő múlttal az általános iskolában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis nova series* Tom. XXXIV: 81–9. EKF, Eger.
- Kecskés Judit – Schvirján Renáta – Tóth Mariann 2007. Az elbeszélő múltú igealakok felismerésének problémái. *MNyTK.* 228: 227–86.
- Keszler Borbála 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rácz Endre – Takács Etel 1959, 1974, 1987. *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat, Budapest. 2001. Talentum, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1905. *A magyar nyelv*. Atheneum, Budapest.
- Tompa József (szerk.) 1961. *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Beatrix 2006. A szövegértés fejlesztésének elmélete és gyakorlata. *MNyr*. 130: 457–69.
- Szent Biblia 1990. Magyar Biblia-Tanács, Budapest.

Lőrincz Julianna

A költői szövegek fordítása

1. Bevezető megjegyzések

A forrásnyelvi és célnyelvi szövegvariánsokat egybevetésekor a kutatóban is, az olvasóban is felmerül a kérdés, hogy mennyire lehet adekvát egy idegen nyelven született szöveg fordítása az eredeti szöveggel. Létre lehet-e hozni az „azonosságot a különbözőségben”? Mivel fordítás közben a forrásnyelvi szöveget sokféleképpen értelmezik – az eredeti szövegalkotó, a fordító(k), a feltételezett olvasók, az eredeti és a fordított szövegek befogadói –, annak is sok a lehetősége, hogy a különböző értelmezések során módosulnak az eredeti szöveg jelentései. Következésképpen nem tűnik alaptalannak az a megállapítás, mely szerint egy más kultúrában keletkezett költői szöveg nem fordítható le adekvát módon idegen nyelvre. Költői szövegek esetében sem beszélhetünk az eredetivel teljesen azonos, annak tökéletes mását létrehozó fordításszövegről. A műfordítónak a költői szöveg sajátos poétikai jelentését, valamint az eredeti szöveggel azonos hatását kell átvinnie a célnyelvi szövegvariánsba.

Ha nem számítjuk is a két nyelv tipológiai különbségéből adódó eltéréseket, a költői szövegnek akkor is számtalan olyan sajátossága van, amely azt más szövegtípusoktól megkülönbözteti. Ha pedig ezeket a sajátos szövegelemeket idegen nyelven kell újraalkotni, sok nehézségbe ütközik a fordító. Ha mégoly jól ismeri is a műfordító a két nyelvet, amelyen alkot, még nem biztos, hogy a forrásnyelvi szöveg költői üzenetét adekvát módon át is tudja kódolni a célnyelvre. Ha költő fordít verseket, akkor pedig nagy a kísértése, hogy a forrásnyelvi szöveget meglehetősen szabadon kezelje, és annak szabad variánsát, ún. adaptációt hozzon létre, amely a fordító saját egyéni stílusjegyeit legalább annyira magán

viseli – sőt néha jobban –, mint a fordítandó szöveg stílusjegyeit. Számos példát említ erre Rába György is a nyugatosok fordításaiból (Rába 1969). A költő-műfordító annak érdekében, hogy a forrásnyelvi szöveggel azonos jelentésű, hatású szövegvariánst hozzon létre, számos módosítást hajt végre a szövegen: keresi anyanyelvében az eredeti vers költői eszközeinek megfelelőit, ami sokszor eredményez merész megoldásokat, hogy a sikerületlen szövegvariánsokról ne is beszéljünk.

Már Babits Mihály fordítással kapcsolatos elveiben is megfogalmazódik az a nézet, hogy a műfordító a forrásnyelvi szövegek tartalmi és formai elemeinek átvétele révén biztosíthatja, hogy a forrásnyelvi szöveg célnyelvi variánsa egyenértékű legyen vele, a befogadó irodalomban pedig az eredeti szövegével azonos hatást érjen el. A szövegek nyelvi és nem nyelvi elemeinek átvételével tudnak egymással párbeszédet folytatni különböző korok, és ez a világirodalmi tradíció. „Nincs tökéletes eredetiség. A világirodalomnak közös nyelve van, fegyvertára és kincsháza. Lehet a szavaknak új értelmet adni, lehet egy-egy szót is csinálni, de csupa új szóval nem lehet beszélni” (Józan 2005: 211).

2. A fordítás mint szövegalkotó folyamat

A költői szövegek fordítása szöveg-újraalkotói és szövegalkotói folyamat is egyben: szövegprodukciónak és szövegalkotásnak (vö. Károly 2007). Fordítás közben a fordítónak figyelembe kell vennie mind a forrásnyelvet, mind pedig a célnyelvi rendszert, működési szabályait. A fordítót azonban alkotó tevékenysége során számtalan szubjektív és objektív tényező befolyásolja. Mind az objektív nyelvi törvényszerűségek, mind pedig a szubjektív fordítói döntések a fordítási folyamat során a forrásnyelvet és a célnyelvet egészét érintik.

A különböző nyelveken újraalkotott szövegek – különösen igaz ez a művészi szövegekre – fordítási folyamata egyúttal interkulturális kommunikáció is. A kérdést azonban bonyolulttá teszi, hogy az interkulturális kommunikáció elnevezését is szerteágazó, sokféle tudományterülethez kapcsolódó tevékenység megnevezésére alkalmazzák a szakirodalomban. Például a kontrasztív nyelvészet, a komparatiztika, a különböző szövegtípusokhoz tartozó szövegek fordításának megnevezésére.

3. A fordítás mint szövegproduktum

A fordított szöveg a forrásnyelvi szövegnek a célnyelven újraalkotott, vele egyenértékű szövegváltozata. A fordító a forrásnyelvi szöveg célnyelvi újraalkotásakor annak tartalmi és formai összetevőin kívül az adott nyelvet használó, azon kommunikáló nép kultúrájának lényeges elemeit is átkódolja a célnyelvre. Az egyik ma divatos fordításelméleti irányzat, az ún. domesztikáló irodalmi fordítási elv, amely elsősorban a drámafordításokban érezteti hatását, azt vallja,

hogyan fordításszövegnek a célnyelvi befogadóra is ugyanazt a hatást tennie, mint amit a forrásnyelvi szöveg kulturális üzenete tett a forrásnyelvi befogadóra. E szerint a célnyelvi befogadó kultúráját kell a fordítónak elsősorban szem előtt tartania, amikor irodalmi szövegeket fordít. A fordításról való modern irodalomelméleti megközelítésű gondolkodás az egyes irodalmi alkotásokat az emberiség közös kultúrkincse mint egységes kontinuum elemeiként értelmezi, és ennek a kontinuumnak egy-egy szegmense mind az eredeti szöveg, mind pedig annak fordított szövegvariánsai is (vö. Kulcsár Szabó 1998, Szabolcsi 1998, Szegedy-Maszák 1998, Lőrincz 2007).

4. A költői szöveg helye a művészi szövegtípusok között

Versszövegek olvasásakor sokszor felmerül a kérdés, hogy vajon más nyelvi eszközöket használ-e a művészi szöveg alkotója, mint egy más szövegtípushoz tartozó szövegé. Természetesen nyelv ugyanazon kifejezőeszközeinek a felhasználásával létrejött szöveg a művészi szöveg is, csak a nyelv szinonim, illetve variáns elemeiből meghatározott szempontok szerint válogatnak a szerzők, és rendezik el a nyelvi elemeket. Az alapvető eltérés a nyelvi elemek szövegben betöltött funkciójában van (vö. Péter 2005). A költői szövegek létrejöttében pedig az esztétikai funkció kiemelt szerepet játszik. A költői szövegek fordítása kultúrák párbeszéde is: egy más kultúrában született szöveg kulturális és szociokulturális jellemzőinek újraalkotása a célnyelven (vö. Lőrincz 2007, Lederer 2008). A fordított szövegvariáns pedig nemcsak a forrásnyelvi kultúra eleme, hanem a célnyelvi kultúra részévé is válik (vö. Szegedy-Maszák 1998).

5. A költői szövegek fordításának néhány fontos kritériuma

- Az eredeti szöveg (invariáns) információtartalmának újraalkotása a célnyelven.
- A forrásnyelvi költői szöveg formájának, művészi kompozíciójának reprodukálása.
- Az eredeti költői szöveg minden lényeges nyelvi és nyelven kívüli elemének újrakódolása a célnyelven.
- A forrásnyelvi szöveg nemzeti jellegének, kulturális és szociokulturális sajátosságainak létrehozása a célnyelvi szövegvariánsban (vö. Sztarosztyna 2006).
- Az eredeti szöveg idegenségének megőrzése a műfordítás-szövegben.
- Az eredeti és a fordított szöveg variativitása.

Arról is kell itt szólnunk, hogy a műfordítást nagyon hosszú ideig úgy tekintették az európai kultúrákban – így a magyarban is –, mint az írók és költők irodalmi műhelyét, az irodalmi munkásság felbecsülhetetlen értékű gyakorlatát. A

költő-műfordítók különböző szövegértelmezései nem elsősorban az ekvivalenciára helyezték a hangsúlyt – amit a költői szövegek fordítása esetén szinte lehetetlen is megteremteni –, hanem inkább a sokféle hasonlóságra az eredeti és a fordított szövegben, illetve két (vagy több) eltérő nyelvű, kultúrájú szerző kulturális párbeszédében. A költői szövegek fordítása pedig mint olyan formákkal, szerkezetekkel, megoldási módokkal való kísérletezések tárháza is fontos volt, amelyeket át lehet vinni a célnyelvi szövegalkotásba is. Az irodalmat kétségbevonhatatlanul gazdagítja a más kultúrákban keletkezett értékek ismerete, a fordítás pedig segíti mind a költő-műfordítókat, mind pedig az olvasó-befogadókat saját kultúrájuk nyelvi és irodalmi értékeinek felismerésében, gazdagításában, megőrzésében is.

6. A forrásnyelvi szöveg idegenségének megőrzéséről

Két különböző nyelv közötti áttétel esetén időnként szükségszerűen felmerül az a kérdés is, hogy meg kell-e őriznie a műfordítónak a forrásnyelvi szöveg idegenszerűségét. Erről a szakirodalomban erősen megoszlanak a vélemények. A kérdés összefügg a koronként változó műfordítói elvekkel is. Napjainkban különösen terjed az a fordítói nézet, amely a forrásnyelvi szöveg idegenszerűségének (foreignization) megőrzését igen fontosnak tartja a műfordítás-szövegekben. Itt most csak két fontos véleményt szeretnék kiemelni.

6.1. Revzin és Rozenzweig (1981) ragaszkodnak a forrásnyelvi szöveget normának tekintő, ahhoz igazodó fordításokhoz. Meggyőződésük, hogy a célnyelvi kultúrát és a célnyelvi szövegalkotási hagyományt szem előtt tartó, ún. „szabad fordítás” meghamisítja a forrásnyelvi szöveg üzenetét és hatásszándékát is.

6.2. Newmark (1988) a forrásnyelvből vagy egy harmadik nyelvből származó szövegrészeknek a célnyelvbe való beillesztését interferenciának nevezi. Ez az interferencia azonban megtöri a két szöveg jelentésviszonyában létrehozandó egységet, amelyet a forrásnyelvi szöveg célnyelvi újraalkotó folyamatában a műfordítónak létre kellene hoznia ahhoz, hogy a két szöveg azonos értékű legyen, és azonos hatásmechanizmussal rendelkezzen mind a forrásnyelvi, mind pedig a befogadó, célnyelvi kultúrában. A forrásnyelvi szöveg idegenszerűsége vagy másképpen interferenciája azonban olyan következményekkel járhat a két szöveg viszonyára nézve, hogy nem jön létre köztük egyenértékűségi viszony. A forrásnyelvi szöveg idegenszerűsége a célnyelvi szövegben idegen szöveget, amely a célnyelvi úzus ellenében is hat. Az így létrejött szövegeket Newmark fordítás-ízűnek (translationese) nevezi.

Ugyanakkor Newmark paradox módon az interferenciát nem minden szövegtípusban tartja negatív jelenségnek. Az irodalmi fordításban Newmark szerint az interferencia egyenesen helyénvaló lehet, ugyanis lehetővé teszi a fordítási folyamatban a fordító egyéni kreativitását is, amely által olyan kulturális utalásokat hozhat létre, amelyek gazdagítják a célnyelvi szöveget is.

Mind Rozenzweig, mind pedig Newmark nagyon fontosnak tartja a fordító szerepét is a fordítási folyamatban, akinek a szövegértelmezése, szövegprodukción és -reprodukción kompetenciája elkerülhetővé teszi azt is, hogy fordításízű legyen a célnyelvi szövegvariáns (vö. Chesterman 2005).

Egyértelmű az is, hogy a fordításnak a fordítandó szöveg üzenetét kell mindenkor szem előtt tartania. Különösen igaz ez irodalmi szövegek esetében. Az irodalom gyakran nem a történetmondás miatt jön létre, hanem az alkotó egyéni, őt más szerzőktől megkülönböztető stílusa, egyéni hangjának bemutatása végett. Ezt a fordítónak is tudomásul kell vennie, és nem fordíthat kedve szerint, hanem csak a forrásnyelvi szöveg sajátosságainak megfelelően. Shakespeare-t, bár érdekes történeteket írt, stílusa és nyelvhasználata miatt olvassuk élvezettel. Egy irodalmi szöveg egyedi nyelve révén hat elsősorban, és a fordításban az eredeti szöveg hangnemének és stílusának a jelentését meg kell őriznie a műfordítónak is. Mindez ellentmond annak az elsősorban a drámafordításokban fellelhető fordítói elvnek, mely szerint a fordításnak a célnyelvi befogadók igényeinek kell elsősorban megfelelnie. Sokan pedig odáig is elmerészkednek – pl. a filmszövegek fordításakor –, hogy olyan fordítást készítenek, amely nem készletbeli szellemi erőfeszítésre az átlagbefogadót.

7. A költői képek fordításáról

Dolgozatom következő részében a költői képek fordításairól szeretnék szólni egy Jeszenyin-vers két – az eredeti verstől három, egymástól majdnem 6 évtizedes eltéréssel keletkezett – fordításait egybevetve. A Jeszenyin-vers 1925-ben született, a költő életének utolsó évében. A *Гори звезда моя, не падай* (Ragyogj csillagom, ne hullj le) kezdősorú verset Rab Zsuzsa (az 1950-es évek eleje) és Erdélyi Z. János (2005) fordításában ismerjük.

Rab Zsuzsa gyakran teremt az eredeti szöveg képi szintjéhez képest többletet a fordításban. A most elemzett vers is lényegesen több költői képet tartalmaz, mint a forrásnyelvi szöveg.

*(1) Ты светишь августом и рожью
И наполняешь тишь полей
Такой рыдалистою дрожью
Неотлетевших журавлей.*

A szöveg nyersfordítása:

'Augusztustól és rozstól fénylesz
És betöltöd a mezők csendjét
Az el nem repült darvak
Zokogó remegésével'.

Rab Zsuzsa interpretációjában:

*Olyan vagy, őszifényű csillag,
mint rétek sóhajtó szava,
mikor ittrekedt darvak sírnak,
s zokog velük az éjszaka.*

A forrásnyelvi és a célnyelvi szövegben nem azonos a természeti kép: az eredeti szövegben nyárvégi, az érett gabonán tükröződő fénnel ragyog a csillag. Rab Zsuzsa *őszifényű csillag* képe nem adekvát az eredeti szöveg természeti képével, bár lehet, hogy az eredeti szöveget nem ismerő olvasóban ugyanazt a hatást váltja ki, mint amit a forrásnyelvi kép kivált a forrásnyelvi befogadóban. A célnyelvi komplex kép sem azonos a forrásnyelvivel. A hasonlat, a megszemélyesítések más kontextusba helyezése Jeszenyin képeitől eltérő konnotációt hoznak létre. Az aposztrophéval megszólított alany, a *csillag* betoldása a fordításszövegbe az eredeti szöveg névmása helyett az olvasóban erősíti a megszólítottal való közvetlen kapcsolatot.

A versszak Erdélyi szövegvariánsában így hangzik:

*Augusztus és rozs fénykörében
mezők csendjét sugárzod át,
zokogó-síró remegéssel
el nem szállt darvak bánatát.*

Erdélyi szövegvariánsában is vannak eltérések az eredeti szöveghez képest. Például a *betöltöd* ige helyett az *átsugárzod* szerepel, amely a csillag szó szemantikai mezejét erősíti.

Bár Rab Zsuzsa fordítása önmagában tökéletes költői szöveg, Erdélyi Z. János fordítása azonban adekvátabb: szorosabban követi az eredeti szöveget tartalmi és formai szempontból egyaránt.

Nézzünk még egy példát a képi szint fordítására!

A következő forrásnyelvi szövegrész fordításában az előző példánál sokkal jelentősebb, a költői szöveg grammatikai és szemantikai szerkezetét egyaránt érintő eltérések vannak a két fordító szövegvariánsában.

*И золотеющая осень,
В березах убавляя сок,
За всех, кого любил и бросил,
Листвою плачет на песок.*

A szövegrész magyar nyersfordítása így hangzik:

’És az aranyló ősz,
A nyírfákban csökkentve a nedveket,
Mindenkiért, kiket szerettem és eldobtam,
Lombbal sír a homokba’.

Rab Zsuzsa szövegvariánsában:

*S az ősz, az aranyfürtű dajka,
érelve nyírfatörzs borát,
levélzáporral megsiratja,
kit szeretett s kit elbocsát.*

Erdélyi Z. János fordításában:

*S az őszidő, aranyló tűzben –
apasztva nyírfák hús tejét –
értük, kiket szerettem, űztem,
lombjuk homokba sírja szét.*

Erdélyi szövegvariánsa közelebb áll az eredetihez, bár módosít az eredeti szövegen, mind a képi, mind pedig a grammatikai szinten. A *nyírfák hús tejét* szövegvariánsával képtöbbletet teremt, az általános névmást a szintén személytelenségre utaló 3. személyű személyes névmással cseréli fel. Az utolsó kép azonban, amelyben bár az eredeti szöveg grammatikai szerkezetét megváltoztatja, az eredeti képhez véleményem szerint közelebb áll, mint Rab Zsuzsa szövegvariánsában. Erdélyi szinte szó szerint követi a Jeszenyin-szöveget nemcsak a szavak azonosságával, hanem a prozódiaival is.

De mi kifogása van az elemzőnek Rab Zsuzsa célnyelvi szövegvariánsa ellen? Vegyük sorra a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegrészletet a grammatikai, a szemantikai és a képi szinten.

Grammatikai szinten – ha eltekintünk a két nyelv tipológiai eltéréseitől –, azt állapíthatjuk meg, hogy nem nagy az eltérés. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az oroszban van grammatikai nem kategória, a magyarban pedig nincs, félreértés és ennek következményeképpen félrefordítás az egész versszak: az *ősz* nőnemű főnév az oroszban, az utolsó két sor azonban az eredeti szövegben nem az őszre, hanem Jeszenyinre vonatkozik, amint az a szövegrész igei állítmányainak múlt idejű igealakjaiból is kitűnik. Az oroszban ugyanis a múlt idejű igealakok nemből és számból megegyeznek az alannal.

A grammatikai szint félrefordítása a szöveg képi és szemantikai szintjének félreértelmezését is eredményezi. Szép Rab Zsuzsa-kép jön ugyan létre, ez azonban nem adekvát a forrásnyelvi képpel. Adjekció (betoldás) révén megjelenik a célnyelvi szövegben a *dajka* szó, így teljes metaforával egészül ki az eredeti

ti képi sík, amelyben azonban csak személyre utalás nélküli megszemélyesítés van. Ez a képtöbblet még nem lenne zavaró, ha nem erősítené az orosz és magyar grammatikai kategóriák különbségét (itt konkrétan a nyelvtani nemét), tovább fokozza azonban a szöveg tartalmi félreértését is. A fenti két eltérés pedig egyértelműen vonja maga után a szemantikait is: más lesz a célnyelvi szövegrész konnotációja a magyar szövegvariánsban.

Hogyan lehet lefordítani egy más nyelven készült költői szöveget: tartalmilag vagy formailag hüen? El lehet-e egyáltalán választani egymástól a tartalmi és formai részt? Véleményem szerint nem, és a műfordítás-szövegnek a lehető legjobban meg kell közelíteni a forrásnyelvi szöveget minden szempontból, különben az eredeti szöveg üzenete megváltozik. Ma így fordít Jeszenyin-szövegeket Erdélyi Z. János és Erdődi Gábor műfordító. Erdődi Gábornak 2008-ban jelent meg a harmadik Jeszenyin-válogatása magyarul az Új Mandátum Kiadónál. A fordításkötet címe: *Szálltam rózsaszín lovon*. A kötetben helyet kapott számos olyan versfordítás is, amelyek eddig magyarul még nem jelentek meg. A szövegű fordítások mellett a kötet újdonsága, hogy a műfordító saját szövegvariánsait „színes” ciklusokba rendezi: arany, kék, zöld, fehér verseknek nevezi őket attól függően, hogy mely szín dominál az adott versben. Jeszenyin korai verseiben a színszimbólika jellegzetes impresszionista vonás (Kékség, Ősz). De ahogyan komorodik Jeszenyin költészete, és tűnik el az idill, úgy halványodnak a színek a verseiben, egészen a fekete és fehér színek kizárólagosságáig (Fekete ember). Erdélyi Z. János a költő 100. évfordulójára készített tanulmányában számítógépes módszerrel elemezte a magyar nyelvű Jeszenyin-szövegvariánsokban megfigyelhető „színhalványulást”, amely szorosan összefügg a költői életmű elkomorodásával, a reményvesztettséggel, az illúziókkal való leszámolással (Erdélyi 1995).

Befejezésül hűség és hűtlenség vagy mai terminuspárral kifejezve: adekvát-ság és inadekvát-ság kérdésével kapcsolatban idézünk Umberto Eco egyik nemrégiben megjelent könyvéből. „Valószínűleg vannak szövegforrások, amelyek a fordításban kiszélesednek, így a befogadó szöveg az eredetit gazdagítja azáltal, hogy az tölcserén át az intertextualitás tengerébe torkollik. És vannak delta-szövegek, amelyek a különböző fordításokban elágaznak, mindegyikük keskenyebb, mint az eredeti folyam, de összességük új területet, az egymással versengő értelmezések labirintusát hozza létre” (az idézet Trencsényi Katalin fordítása, 2003).

Irodalom

Chesterman, Andrew 2005. *Problems with Strategies*. In: *New Trends in Translation Studies*. In honour of Kinga Klaudy. Eds. Krisztina Károly – Ágota Fóris. Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–28.

- Eco, Umberto 2003. *Mouse or rat? Translation as Negotiation*. Weidenfeld & Nicolson, London, 2003. 200 pp. Ismerteti: Trencsényi Katalin: Szent Jeromos, egy egér! <http://www.proz.com/topic/21954>
- Erdélyi Z. János 1995. *Jeszenyin színszimbolikája*. Az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán 1995 őszén elhangzott előadás átdolgozott változata. Kézirat.
- Erdélyi Z. János 2007. *Jeszenyin-versfordítások*. Kézirat
- Károly Krisztina 2007. *Szövegtípus és fordítás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő 1998. *A saját idegensége*. In: A fordítás és intertextualitás alakzatai. Szerk. Kabdebó Lóránt et al. Budapest: Anonymus Kiadó. 93–111.
- Lederer, Marianne 2008. *A fordítás ma. Az interpretatív modell*. Equinter, Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ.
- Lőrincz Julianna 2007. *Kultúrák párbeszéde*. Pandora Könyvek 10. Eger: Líceum Kiadó.
- Newmark, Peter 1988. *A Textbook of translation*. London: Prentice Hall International.
- Péter Mihály 2005. *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Rab Zsuzsa 1957. *Szergej Jeszenyin versei*. Budapest: Móra Ferenc Kiadó.
- Revzin, I. I. – Rozencvejg, V. Ju. 1980. *Fordítás és interpretáció*. In: Fordításelméleti szöveggyűjtemény. Szerk. Bart István, Klaudy Kinga. Budapest: Tankönyvkiadó. 79–89.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998. *Fordítás és kánon*. In: A fordítás és intertextualitás alakzatai. Szerk. Kabdebó Lóránt et al. Budapest: Anonymus Kiadó. 66–92.
- Szabolcsi Miklós 1998. *Antinómiák a magyar műfordítás történetében*. In: A fordítás és intertextualitás alakzatai. Szerk. Kabdebó Lóránt et al. Budapest: Anonymus Kiadó. 11–16.
- Sztarosztjina, N. A. 2006. Особенности перевода художественной литературы. http://www.rusnauka.com/NNM_2006/Philologia/16686.doc.htm

R. Molnár Emma

A frazeológiai egységek feldolgozásának aspektusairól

*„Élet, élet, kedvessé csak a barátság tesz,
Az öröm is édessé éppen ez által lesz.
Vedd ki a barátságot a teremtettségből,
Nem találsz boldogságot; a világ összedül.”*

Erdélyi János példája az 572. „közmondás-
hoz” (szerző nélkül)

A frazeológia az állandó szókapcsolatok tana, több szaktudomány kutatási körébe tartozik: elsősorban a nyelvtudományba verbális megjelenési formája miatt, s az etnográfiába, keletkezése és témakörei következtében. Népi ihletettségűek, a nép megfigyelőkészségének tanúbizonyságai és képi formában megjelenő általánosításai. Nyelvi vonatkozásait vizsgálva jelentéskörükbe – tágabban értelmezve – minden állandó szókapcsolat beletartozik.

Mind alakja, mind jelentése – s e kettő kapcsolata – szempontjából is rendszerezhető. A frazeológiai egységek körében centrális helyre kerülnek a szólások és közmondások, melyek elkülönülése és leírása kutatási feladatnak minősül az általános nyelvtudomány számára, de speciálisan az egyes nyelvek számára is. A nyelvek különbözősége ellenére a valóság képi megjelenése, megjelenítése azonos a nyelvekben, és pszicholingvisztikai aspektusú elemzési lehetőséget is kínál, meg az azonosság és eltérés kontrasztja összehasonlításra ösztönzi a kutatót.

A frazeológiai egységek feldolgozásának nézőpontjait vizsgálva kiindulási alapot jelenthetnek az egy-egy nyelv keretein belül elkészült gyűjtemények és monográfiák. Horizontális és vertikális síkban is vallathatók: mikor, milyen körülmények között, milyen céltól vezetettve jegyezték le őket, és mit árulnak el az adott nép életéről, szokásairól, kultúrtörténetéről.

A magyar frazeológiai vizsgálatoknak is alapjául szolgálhatnak a gyűjtemények az elsőtől (Baranyai Decsi János, Bártfa 1592) a XXI. század elejéig kiadott számos munkáig. Az elsők csak összegyűjtött, latinból, görögből fordított anyagok, kiegészítve a magyar megfelelőikkel, vagy lejegyezve az eredeti magyar változatokat. Baranyai Decsi – mint ismert – Erazmus művét vette alapul, s a bevezetőben szintén Erazmus alapján „...ismerteti a szólások, közmondások értékét és hasznát: bölcsességre tanítanak, a szónoki meggyőzés eszközei, az

előadás díszei stb., ezért éljünk velük, de csak módjával, fűszerképpen. Mint tudatos stilisztá vallotta, hogy a művészi és egyben kifejező beszédnek és írásműnek egyik igen fontos eszköze a szólások és közmondások használata” – írja róla Molnár József (Molnár 1978: 2). Tehát bár felsorolásszerűen összegyűjtött anyagot közöl Baranyai, olykor tanácsot is ad a felhasználás módjára.

O. Nagy Gábor A magyar frazeológiai kutatások története című munkájában részletesen bemutatja a magyar gyűjteményeket, elemzi és értékeli a szaktudomány története szempontjából a XX. század közepéig megjelent munkákat, s ezek értékeire és hiányosságaira is ráirányítja a figyelmet.

Ha végiglapozzuk a gyűjteményeket s a róluk írt tanulmányokat, szembetűnik, hogy különböző aspektusokkal bővül a frazeológiai egységek megítélése: a lejegyzésen kívül itt-ott belekerül az értelmezése, jelentése, eredete, utalás történetik a használat körülményeire stb. Már Baranyai Decsi is jelezte helyenként az alakvariánsokat, melyeknek a jelentése megegyezhetett vagy érintkezhetett a lejegyzés idején, pl.:

„Ha túl a vizen a haio s ha innét: auag, Hól fel hól alá”

Mai szótáraink nem igazolják ezt a kapcsolatot a két frazeológiai egység között. A „Ha túl a vizen a hajó ha innét” = akár így áll a dolog, akár úgy (mindenképpen) (rég) a jelentése O. Nagy Gábor szerint (726/533), és szólásnak minősül. A „Hol fel a kerék hol alá” közmondás, és a jelentése ’az ember sorsa változó, amennyi jó jut az embernek az életben, annyi baj is éri’ (ONG. 352/787). Vagyis a mai nyelvhasználat szerint nem tartjuk egymás szinonimáinak a kérdéses szókapcsolatokat.

Szándékunk annak a bemutatása, hogy a vizsgálatok céljára milyen nézőpontot sugallnak a gyűjtők, megjegyzéseik milyen irányba terelik a figyelmet. A munkához Erdélyi János gyűjteményét vettük alapul, mint a szempontunkból legpregnánsabb példát.

A XIX. század közepén (1851) jelent meg Erdélyi Jánosnak A magyar közmondások gyűjteménye, mely sorszámozva 9000 „közmondást” tartalmaz. Közmondásnak nevezi a gyűjtött anyagot, de mai megítélésünk szerint szólás, szójárás és egyéb kapcsolat, sőt átvitt jelentésű szó is szerepel a kötetben. Az utószóként megjelenő dolgozat A közmondásokról címet viseli, s az ebben tett megállapításairól írja O. Nagy Gábor: „Ha tehát tartalmi szempontból sok igazság van is Erdélyi elgondolásában, annak, hogy nyelvi formai oldalról nem határolta körül vizsgálódásának tárgyát, az a következménye, hogy meghatározása túlságosan tág körű, azaz más jellegű jelenségekre is alkalmazható” (O. Nagy 1977: 67).

Erdélyi az általa lejegyzett anyaghoz – ha nem is minden tételhez – megjegyzést fűz. Ezeket végignézve kialakítható egy szempontrendszer, mely szerint a

frazeológiai egységeket vizsgálni lehet, nemcsak az Erdélyi-gyűjteményt, de általában a frazeológiai egységeket. Mit sugall az Erdélyi-féle kötet?

Vizsgálni lehet:

1. A frazeológiai egységek rendszerét – elkülönítve egymástól a szólást, a közmondást, az egyéb szókapcsolatokat és az átvitt jelentésű szavakat.

2. A gyűjteménynek, a szótárnak a felépítését, ill. az elrendezéshez választott szempontokat.

3. Egyes szólások, közmondások etimológiáját, feltételezett eredetmagyarázatát.

4. Értelmezésüket, jelentésmagyarázatukat.

5. A frazeológiai egységek alakját, megjelenési formáját (grammatikai és szemantikai jellemzőit).

6. Utalást a körülményekre, milyen szituációban hangzik, hangozhat el a kérdéses szókapcsolat.

7. A szövegbe szerkesztett változatukat – hogyan jelennek meg a szövegben.

8. Folklor műfajból adódó jellegük szerint a karakterüket (találós kérdés, mondóka, intelm).

9. A szólások, közmondások összehasonlító elemzése idegen nyelvű megfelelőikkel.

Részletesebben:

1. A frazeológiai egységek rendszerezése

Az Erdélyi által készített gyűjtemény egészén érezhető, kimutatható, hogy szemlélete néprajzi indíttatású. E kötetét megelőzően Népdalok és mondák címen jelent meg háromkötetes kiadványa (Pest 1846–48). A nép által ismert és használt szófordulatok mindegyikét gyűjtötte és lejegyezte – mint népi, közösségi alkotást kezelte. Mindegyiket közmondásnak nevezte, pedig ha frazeológiai rendszerben gondolkozunk, kitűnik, hogy egyesek nem állandó szókapcsolatok, csak a nép által használt, olykor több jelentéssel bíró, átvitt jelentésű szavak, pl.:

402. *Árnyék*; 1072. *Borkorcsolya*; 6333. *Hírharang*; 4633. *Ködvágó*; 6399. *Pofaviselő* e. h. képviselő. Mindegyiknek megadja a jelentését, de így is kiderül, egyik sem közmondás, szókapcsolat, csupán szó. Az utóbbit (*Pofaviselő*) gúnyos stílushatásúnak minősíti. (Erdélyi 1852: a továbbiakban a sorszámozott példák Erdélyi gyűjteményéből valók.)

– Közhelynek tekintjük a következőket:

8421. *Mi lesz a világból?*; 2212. *Gyarló az ember*; 1060. *Jó bór mindenkor*; 8330. *Aki vesz, annak lesz* stb.

– Mondóka:

4047. *Ha jösztek lesztek, ha hoztok esztek*

A példák alapján is indokoltnak tűnik, hogy a frazeológiai egységek közé sorolt szókapcsolatokat érdemes megvizsgálnunk alakjuk és jelentésük szempontjából, és a lehetséges módon elkülöníteni őket egymástól.

2. A gyűjtemény, szótár felépítésére, elrendezésére választott szempontok

A kezelhetőség a használat megkönnyítése céljából helyes megtalálni azt a módszert, amely leginkább segíti a könyvet forgató kutató munkáját. Baranyai Decsától számítva a tematikus elrendezés nem vált be, mert nem adott konkrét fogódzót a kereséshez. Erdélyi az Előszóban ezt írja: „Könyvem tárgya betűrendbe van adva, kikeresvén a mit jónak láttam, a főszót, melyen az értelmi súlyt feküdni hittem. Számok a közmondások után jelentik a rokon vagy többnyire ugyanazon jelentésű közmondásokat”(Erdélyi 1852: IV).

A vallomásból kitűnik, hogy a kiemelt „főszó” megítélése szubjektív ugyan, de jelentősen segíti az eligazodást. A szinonim „közmondásokra” történő utalás is a formai eligazodáshoz ad támpontot, pl.:

„3842. *Megüti az inát* (915)→ 915. *Megüti a bokáját – lakolni fog érte.*”

A szerző szándéka méltányolandó, ha nem is következetes az alkalmazása. (Ugyanis nem tünteti fel kölcsönösen az utaló számot, vagy nem mindig utal szinonim frazémára.):

„3663. *Holdra ugat* (995)”

Azaz olyan ellen patvarkodik, kinek nem árthat, mint holdnak az eb.

„995. *Nehezen bontakozik*”

Alig tudja magát kifejezni.

Mindkettő (3663; 995.) a beszéddel kapcsolatos, de csak témáikban egyeznek, de egymásnak nem szinonimái. (E példához – mint látjuk – a jelentést is odairja a gyűjtő. A következetesen alkalmazott rendezési elvek kidolgozása elmaradhatatlan szempont a szólások, közmondások gyűjteményes feldolgozásában.

3. Szólások, közmondások etimológiája, feltételezett eredetmagyarázata

Többnyire a szájhagyományból gyűjtött, illetve hallott eredetmagyarázatot rögzítette Erdélyi János.

„3948. *Betekintett, mint bolond Istók Debreczenbe.*

E bolond Istókot lévai születésűnek hírlí a hagyomány, kinek semmi egyéb kívánsága nem volt, mint Debreczent meglátni. Ezért elutazott és amint meglátta

Debreczent, visszatért azonnal. – Az ország némely vidékén bolond Mihókot mondanak bolond Istók helyett.”

A leírtakból kitűnik, hogy ez az ország különböző részén ismert szóláshasonlat, s az eredetmagyarázata is csak feltételezett, melyet a helyi néphagyomány megőrzött, terjesztett, variált.

A szólásokhoz, közmondásokhoz eredetéhez gyakran fűződik valamilyen adoma, amellyel hitelesíteni szándékoznak a kérdéses szókapcsolatot. Erdélyi följegyzésében szép számmal találunk belőle, elsősorban a szólás keletkezésének körülményeinek szituációjára utalva.

„2679. Nem fér a fejébe

Nem tudja felfogni, összeegyeztetni gondolatban.

Egy falusi lelkész, ki már nem volt épen oly fiatal, figyelmeztetének, hogy vigyázzon ifjú feleségére, mert aligha mást nem szeret. A kocsonyavérű ajka fél mosolyra vonult, mintha mondta volna: bolondság, mesebeszéd. Végre újabb intés múlva gondolkozóba esett, s felkiálta: nem fér a fejembe. „már pedig úgy van!” – „Lehetetlen!” mondá a lelkész, én hittel vagyok hozzá kötve, mégsem szeret, hát mást hogy szerethetne!”

„3278. Hajdut fogott

A cigány lopott a vásárban, de rajta kaptatván, egy hajdu nyaka csigáján fogá, és tola maga előtt a cédulaház felé. Valaki megkérdezvén: „hát cigány, mit csináltál?” – „Hajdut fogtam,” felelé nagy könnyedén – Hajdut fogni ám. kézre kerülni a bűnösnek.”

„1893. Eb is, kopó is, agár is.

Az egri püspök utazván egy falun, valamelyik földesúr inasa kérdezé a bakon álló huszárt: ki legyen ura, s a huszár így felelt: episcopus agriensis, mit a bárnyú szolga a fentebbi közmondássá vált szavakkal vitt hírül urának. – Mikor jót várunk és rossz, sőt a rossznál is rosszabb az eredmény p. pörben az ítélet, akkor mondjuk e közmondást. Jelent sok czimet is. Ha pedig állapotjelzőleg akarunk szólani: ebül is, kutyául is, komondorul is.”

„4700. Együtt fújják a követ

Kígyókrul az a mese van a népnél, hogy szájokat összedugva fújják együvé párájukat, s ebből lesz a drágakő. – A km. azokat jelenti, kik egy célra működnek.”

Eredményes tehát vizsgálni az adomákkal összefüggő frazeológiai egységeket, többségükben szólásokat. Függetlenül attól, hogy Erdélyi hogyan nevezi, a ma közmondásnak minősített szókapcsolatok közül nem találtam olyan példát, amelyet keletkezését tekintve adomával hoz összefüggésbe. (Ennek oka és körülménye is vizsgálható)

4. Értelmezésük, jelentésmagyarázatuk

Egyik igen fontos – ha nem a legfontosabb – szempontnak tarthatjuk a szólások, közmondások jelentésének magyarázatát. Erdélyi János kötete előtt megjelent minden gyűjteményben nyomát találjuk annak a kísérletnek, hogy a ritkábban használt, feltételezhetően kevésbé ismert szólásnak a jelentését megadják. (Ez mint domináns szempont később O. Nagy Gábor szótárszerű feldolgozásában teljesedik ki relatíve egészszé. Magyar szólások és közmondások) Erdélyinél pl.:

„1688. *Darázs-fészekbe nyúlt*
Olyanba kezdett, mi sokakat fölingerelt ellene.”

„1653. *Kenyérrel eszi a cipót*
Azaz együgyü, mint az egyszeri palócz, ki fekete kenyérével úgy ette a fehér cipót, mint a szalonnát.”

A jelentésmagyarázat – mint az előzőekben is megfigyelhettük – vegyül a keletkezés körülményeire történő utalással.

„2291. *Eső után köpönyeg.*
Idejében elmulasztott dolog, ha később teszed, mint kellett volna, hasonló a köpönyhez eső után.”

5. Frazeológiai egységek grammatikájára történő utalás

Több frazeológiai egység – elsősorban szóláscsoport – azonos szerkezetére figyelt fel a gyűjtő, és több egyes esetből általános következtetésre jutott. Pl.:

„1896. *Eb az oláh disznó nélkül*

a) „*Eb*” és a „*nélkül*” szavak közé úgy téve két főnevet melyek egymással rokonszenvi vagy életbeli összeköttetésben állanak, mint: *oláh és disznó, cigány és csere tömérdek km. áll elő, mikor „eb” am. „semmit sem ér” jól megjegyzvén, hogy ily közmondásokban az első főnév mindig személy p. oláh, német stb.; miért eb a zacskó pénz nélkül” s más ilyenféle alkatú közmondások, ha nem is lehetetlenek, de szokatlanok; azután megjegyzendő, hogy a szótagok száma rendszeren közepén megszakasztva egyenlő legyen a közmondás első és második részében p. eb a magyar bajúsz nélkül? ...*”

Vannak tehát olyan grammatikai szerkezetű szólások, amelyek felépítésükben azonosak, és így formalizálhatók is.

Hasonló általános jellegű tulajdonságot igazol a következő példa is.

„5558. *Milyen a jó nap, olyan a fogadj isten.*

„Milyen” (minő) „olyan” szinte tömérdek közmondást formálnak, s itt rendszeren az köttetik össze, mi már magától is legszorosabb viszonyban áll egymással, p. ok és okozat, lényeg és mellék, birtokos és birtok. Legnevezetesebbek:

Minő a gazda, olyan a bor.

Milyen az anyja, olyan a lánya.

Minő a fa, olyan a gyümölcs.

Minő a mosdó, olyan a kendő.” Stb.

Nemcsak a grammatikai szerkezet, de olykor egy-egy szó jelentésbeli, alaki különbsége is magyarázatra szorul, s a szerző a meglévő adatok alapján megpróbálja magyarázni, pl.:

„3908. *Kinek isten mit ad, ember el ne vallja.*

Régibb gyűjtőknél „falja” áll „vallja” helyett, ámbár az se rossz vagy érthetetlen, hanem ez jobb. – „Elvall” am. magának mond, eltulajdonít. Ezt mutatja a szónyomozás is: van vanol, mint dan, danol, han, hanol, aztán: dall, hall, vall.”

A megkísérelt alak és jelentésmagyarázat újabb utánanézését, kutatást kívánna, hisz a leírtakat ennek alapján nem tarthatjuk hitelesnek. De szempontunkból most nem ez a fontos, hanem az irány, amit a fentiekkel a kutatómunkához megad. Nevezetesen a szólásban, közmondásokban előforduló szavak mindegyike nem a ma ismert alakban és jelentésben fordul elő a szókapcsolatokban. Ezek vizsgálata is egy fontos elemzési szempont lehet.

6. Utalás a körülményekre: milyen szituációban hangzik el a szókapcsolat

A XX. század második felében készült szótári feldolgozásokban különösen jelentős szerepet kap a beszédhelyzet, melyben a szöveg elhangzik.

A gyűjteményekben is gyakran előfordul a körülmény említése, mintegy tanácsként hol helyénvaló a szólás, közmondás alkalmazása, pl.:

„3871. *Inyéhez ragadt a nyelve.*

Nem szól. Alkalmazni szokták a nagyheti harangszünetre; szónokra, kinek bedugták a száját.”

„1800. *A disznó sem mosdik*

Így mentik a piszkosat, a szennyest; mit visszájára kell érteni, mintha mondatnék: a disznó sem mosdik, mégis piszkos. Ez irónia.”

„3577. *Hegyen, völgyön lakodalom*

Például ily előadásban: ha egy kis pénze van, mindjárt „hegyen völgyön lakodalom”. Azaz nem kíméli a pénzt, kedvére él.”

Sokszor ezzel a kiegészítéssel a jelentés pontosabb megértését is segíti a szerző.

7. Szövegkörnyezettel példázott szólások, közmondások

A frazeológiai egységek szövegben élnek csakúgy, mint a szavak és használatukat, előfordulásukat Erdélyi János olyan példákkal igazolja, amelyek vagy szépirodalomból vett idézetek, vagy – gyakrabban – népdalokra hivatkozik, pl.:

„3671. *Ritka mint a fehér holló*
„Már maholnap a magyar szó
Ritka mint a fehér holló.” (Kisfaludy Károly)

„5552. *Elvitte a szent Mihály lova*
Az a hordozható szék vagy akár két rúd, melyen a koporsó vitetik.
Már engem ide s tova
Elvisz a szent Mihály lova.” (Csokonai)

„5877. *Okkal, móddal*
Bort megissza magyar ember
Jól teszi;
Okkal, móddal meg nem árthat
A szeszi.” (Vörösmarty)

Erdélyi János a népdalok szövegének gyűjtőjeként igen sok szólásra, közmondásra talált bennük, így ezeket felhasználta e gyűjteményben is példaként:

„2296. *Sírt mint a sebes eső*
Sír az egyik szemem,
A másik könnyezik.
Sírjon mind a kettő
Mint a sebes eső.” (Népdal)

„2437. *Isten hozzád, édes eszem*
Isten hozzád édes eszem,
Már ma hasznodat nem veszem.” (Bordal)

„1271. *Búzába konkolyt hint*
Istenem, uram az olyat
Menyköveiddel paskoljad,
A ki a más háta megett
Búzába konkolyt hinteget.” (Népdal)

8. Folklór műfajból adódó karakterűek

A szellemi néprajz körébe tartozik a szólásokon, közmondásokon kívül a többi szájhagyomány útján terjedő verbális formában megjelenő népi alkotás: a mese, a népdalszöveg, a találós kérdés, a mondóka és a nyelvi játék. Mindegyik a szó művészete, nem véletlen tehát, hogy közeli rokonságukat érezve Erdélyi belevette őket a gyűjteményébe. Mint az előzőekben szoltunk róla, fontos őket a szólásoktól, közmondásoktól elkülöníteni, de érdemes köztük a rokonságot is keresni, pl. jelentésükben bölcsesség, játékosság rejlik.

Találós kérdések

„2893. *Furják száját, oldalát, mégis feneketlen hagyják.
Talányos kifejezése a kéménynek.*”

„2377. *Élőnek nincsen, a holtak van.
Földje. Van élő, kinek nincs földje, de holtak nincs, kinek ne volna,
mert földbe tévetik.*”

Mondókák

„1564. *Csütörtök csűribe
Ismeretes a népnél efféle előrimes jellemzése a hét napnak u. m.*”

„Hétfő hetibe.
Kedd kedvibe.
Szerda szerelmibe.
Csütörtök csűribe.
Péntek pitvarába.
Szombat szobájába.
Vasárnap kétszer az isten házába.”

Ezek alkalmasint csak emlékezet segítségéért vannak így összehozva, hogy a gyermek annál könnyebben tartsa meg a napok rendit; ...

„1406. *Csigabiga, nyújtsd ki szarvad.
Gyermekek szólnak így a csigához. Jelentése: akárki légy, mutasd meg ki vagy.*”

Ma csak gyermekmondókaként ismerjük, de az Erdélyi által megadott jelentés szerint egyértelműen szólás lehetett.

Szójátékok

„1587. *A cigány nem hal a vízbe.
Játék a „hal” (Fisch) szó kettős jelentésével*”

„3285. *Hajó lesz, ha jó lesz.*

Játék a „hajó” és a „ha jó” szavakkal. Mondják akármire, hogy az lesz, aminek lennie kell, ha nagyon jó lesz.”

„3433. *Hatház nem falu.*

Játék a „hat ház” és a Hatház vagy Hadház, hajduváros szavakkal.”

„5493. *Mese, mese, mesd ketté.*

Azaz mesd ketté az üres szót mint a kolbászt és lakjál jól vele, ha tudsz. Szójáték.”

9. A szólások, közmondások összehasonlító elemzése idegen nyelvű megfelelőikkel

Sok szólás és közmondás több európai nyelvben is fellelhető, némelyek egyik nyelvből a másikba vándorolva kerültek a nyelvekbe, míg mások azonos szemléletből fakadóan egymástól függetlenül jelentek meg a nyelvekben. Az összevetés mint vizsgálati szempont a nyelvi univerzálék felderítéséhez elengedhetetlen módszer. Érthető tehát, hogy Erdélyi János gyűjteményében – ahol szükségesnek tartotta és ismerte – odaírta a magyar mellé a német, francia vagy latin megfelelőt, olykor kettőt is, pl.:

„4085. *Nehezen ér több kakukkszót.*

Német: Er wird den Kuckuck nicht wider rufen hören.”

„4597. *Könnyű csendes időn kormányozni.*

Latin: Tranquillo quilibet gubernator est.”

„2579. *Farkast emlegetnek, kert alatt jár (kullog)*

Szokták mondani, ha épen (sic!) akkor jó valaki a szobába vagy hozzánk, mikor róla beszélünk. – Egyébiránt jelentése: ha emlegeted a bajt, még el is jöhet.

Latin: Lupus in fabula

Német: Wenn man den Wolf nennt, so kommt er gerennt.”

Az Erdélyi-gyűjtemény sugallta vizsgálati szempontsor korántsem teljes, hisz pl. a szólások, közmondások stílusa, prózai szövegben előforduló módosított változata csak utalásként jelenik meg, és még más lehetséges aspektus is hiányzik a gyűjteményből. Igaz, így is felvillantják azt a lehetőséget, hogy komplex látásmódot tartson célravezetőnek a kutató.

A frazeológiai egységek, ezen belül a szólások és közmondások összegyűjtése, szótárszerű feldolgozása az uralkodó vizsgálati szempont a nyelvtudományon belül. Ehhez társul természetesen a jelentésmagyarázat és az etimológia. Do-

minánsan az Erdélyi-gyűjtemény is és a XX. században született tanulmányok is kaput nyitnak új vizsgálati szempontoknak. O. Nagy Gábor az 1970-es évek elején mondta, hogy már nincs mit vizsgálni a szólásokon és közmondásokon, regisztráltuk őket, és ismerjük nyelvi „természetüket” is (személyes beszélgetés-kor közölt megállapítása, Rné). Mégis az derül ki, ha optikát váltunk, és a nyelvtudomány újabb látásmódjából szemléljük őket, lehetnek újabb megfigyeléseink, feltárhatunk újabb tulajdonságokat (szemantikai nézőpont, formalizálási lehetőségek, kontaminációjuk a nyelvhasználatban, multimediális megjelentetésük stb.). Minden kutatómunkánál lényeges (meghatározó) a szemléletmód, mellyel a témához közelítünk. Azt is levonhatjuk következtetésül, hogy egyetlen szempont csak részeredményt hozhat, de ezekből tevődik össze az a látásmód, amelynek segítségével az egészre hitelesebb megállapításokat tehetünk.

Irodalom

- Erdélyi János 1852. *Magyar közmondások könyve*. Pest.
- Molnár József 1978. Bevezető. In: Baranyai Decsi János: *Adagiorum...* Eötvös Loránd Tudományegyetem. *Fantes ad historiam linguarum populorumque uraliensium*, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Nagy L. János

Kiasztikus alakzatok = kiasztikus gondolkodás?

...sok-e a kevés, vagy kevés-e a sok.
(Szilágyi László, MN, 1997. szept. 13.)

...senki se legyen szegény, mert beteg, és senki se legyen beteg, mert szegény.
(Joó-Pál-Tábori, MN, 2004. nov. 13.)

1. Fónagy Iván emlékezetes előadást tartott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1989. június 15-én. Gondolatmenete 1990-ben jelent meg, a címe: Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák. Felfogásában a gondolatalakzatok (korábban főként szóalakzatok) a szövegek szerkezetének olyan sémá-

it kínálják a szövegalkotóknak, amelyek a maguk nyelvfüggetlen természetével lehetőséget nyújtanak a formaszintre emelkedéshez: gondolkodási formává lehetnek. A tanulmány a gradációt, a reddíciót és a kiazmust vizsgálja elsősorban.

Ez a rövid írás tárgyát tágabban is, szűkebben is fogja fel, mint Fónagy Iván előadása. Egyrészt tágabban, mert a kiasztikus alakzatok mindegyikére kiterjeszti az elemzést (tehát a kiazmuson kívül az antimetaboléra, az epanodoszra, a kommutációra is). Másrészt szűkebben, mert csupán kiasztikus alakzatokat szemlél, s nem elemzi a gradációt és a reddíciót. Annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy a Fónagytól is elfogadott klasszikus felfogáshoz képest van-e létjogosultsága más, újabb alakzattípusoknak. Az előadás szerkesztett változatából idézünk:

„Az *antimetabolé*-t vagy *commutatio*-t, vagy későbbi nevén a *chiazmus*-t egyes ókori és újkori szerzők kettős antitézisnek tekintették. A chiazmus **dinamikus alakzat**: a minősítések felcserélésén alapul.

Elpusztuló kert ott a vár alatt,
Elpusztuló vár ott a kert felett.
(Petőfi Sándor: Elpusztuló kert...)

Az *elpusztuló* jelző elhagyja a *kert*-et, hogy a *vár*-hoz társuljon; a határozók cseréje egyúttal ellenkezőjére fordítja a tárgyak, a *vár* és a *kert* térbeli viszonyát. Heinrich Lausberg nélkülözhetetlen segédeszközzé vált retorikai kézikönyvében (1960) betűszimbólumokkal ábrázolja a chiazmus mozgásformáját:

$$\begin{array}{ccccc} \mathbf{a}^\alpha & \mathbf{b}^\beta & \wedge & \mathbf{a}^\beta & \mathbf{b}^\alpha \\ & & & & \text{vagy:} \\ \mathbf{a}^\alpha & \mathbf{b}^\beta & \wedge & \mathbf{b}^\alpha & \mathbf{a}^\beta \end{array}$$

A chiazmust árnyaltabbá teszi, ha a tükörszimmetria nem egészen tökéletes, mint Vörösmarty verssoraiban:

Légy halála életemnek,
S élte haldokló szívemnek.
(Vörösmarty Mihály: Helvila halálán)” (11–12)

Jegyezzük meg: a tüzetes elemzésben mindkét idézett példa alakzata epanodosz, hiszen kettőnél több elemből állnak; pl. a másodikban odaértjük a **légy* elemet is.

Szabó-Szőrényi (1988: 182.) így taglalja a kiazmust és a kommutációt:

„A *chiazmus* szintaktikai vagy akár szemantikai szempontból is egymásnak megfelelő, de antithetikus szó szerkezetek szimmetrikus, egymást keresztező elhelyezése, többnyire tükörképet adó rendben. Ez lehet alany-állítmány, jelző-

rozható meg: a hasonló és a hasonlított között helyezkedik el a főmondati motívum (*olyan*) és ugyancsak oda érthető a gyakran implicit, ki nem fejtett párja (*amilyen*).

A magyar nyelvű hasonlatokban feltehető, hogy a *mint*, *akár* típusú kötőszó magába sűríti a mellékmondat implicit elemét: példánkban az *amilyen* elemet. Sémában ábrázolva:

$$a^\alpha \quad b^\beta \quad \text{mint} \quad (b^\beta) \quad a^\alpha$$

3. Tekintet nélkül arra, hogy milyen különbségeket határoz meg a klasszikus retorika az ilyen természetű alakzatai között, a továbbiakban mindezeket az alakzatokat kiasztikus szerkezeteknek nevezzük, s együtt tárgyaljuk őket. (L. Lausberg, H. *klein-chiasmus* és *groß-chiasmus* terminusait is.) A görög ábécé χ betűjének kereszteződése a döntő jegyük.

Így összegezhető a főbb típusok közös vonásai (**a** és **b** szótöveket, α és β toldalékokat jelöl, \wedge a konjunkció logikai jele):

$$\begin{array}{ccccc} a^\alpha & b^\beta & \wedge & a^\beta & b^\alpha \\ a^\alpha & b^\beta & \wedge & b^\alpha & a^\beta \end{array}$$

Az első a szótövek párhuzamában a toldalékok sorrendi cseréjét, a második a szótövek sorrendi cseréjében a toldalékok párhuzamát jelenti. Közös bennük a kereszteződés dinamikája: a toldalékok szótövet cserélnek.

A két sémát és a kereszteződés meghatározó sajátosságát szemlélve adódik a következő kérdés: elképzelhető-e, sőt létezik-e más típusú kiasztikus alakzat? A fentebbi sémákban szemléltetett típusok vagy a szótöveket, vagy a toldalékokat kereszteződésben helyezték el. Mindkét esetben párhuzammal járt együtt a sorrendi csere: ha a toldalékok kereszteződtek, a szótövek voltak párhuzamosak; ha pedig a szótövek kereszteződtek, a toldalékok voltak párhuzamosak. Abból, hogy a kereszteződés a domináns jegy, következett, hogy a két elem funkciót/toldalékokat cserélt. A kérdés tehát az, hogy lehetséges-e párhuzam nélküli kereszteződés; más szóval a kiasztikus alakzatokban lehetséges-e a kereszteződés olyan módon, hogy az elemek ugyanakkor megtartják szintaktikai funkciójukat és ezzel toldalékukat is.

(1) *Alma és ibolya. Ibolya és alma.*
(Kosztolányi Dezső: *Piac*)

Az áruk sokaságát jelezheti a sorrendi kereszteződés, a halmozás hatását fokozhatja az *és* is.

(2) *Nurse. Blubbering and weeping, weeping and blubbering.*
(Shakespeare, W.: *Romeo and Juliet* 3.3.)

A dajka úgy festi Júlia kétségbeesését, hogy kiasztikusan ismétli az igenevet. Az elemek között az *and* jelzi a viszonyt, a kötőszó ismétlésének retorikus hatása van (poliszindeton).

(3) *Ne menj el, el ne menj...*
(magyar népdal)

A *Ne menj* is, az *el* is megtartja funkcióját, a sorrendjük felcserélődik: a második kissé nyomatékosabb kérést fejez ki.

(4) HARMADIK. *Doktor Papcsik.*
NEGYESEDIK. *Papcsik doktor.*
(Rákossy Gergely: Szarvashiba. Magvető, 1968: 50)

A személynév és a minősítő *doktor* elem helycseréjével viszonyuk nem változott. Van ugyanakkor olyan nyelvhasználati szokás, hogy a jogász végzettségűek doktori címét inkább a név előtt, az orvosok doktori címét inkább a tulajdonnév után mondják és írják. A jelenetben pszichológus, tréfásan hangzó nevét játékosan mondogatják a munkásnők.

(5) Cassius. *Pardon, Caesar; Caesar, pardon.*
(Shakespeare, W.: Julius Caesar 2.3.)

(6) *Nyugalom, szerelem,*
szerelem, nyugalom.
(József Attila: Kedvesem betegen...)

Mind Shakespeare drámájában, mind József Attila versében beszédaktusok cserélődnek: bocsánatkérés és megszólítás, megnyugtató és megszólító úgy kereszteződik, hogy mindkettő megőrzi a funkcióját.

4. Mi a közös az (1)–(6) példákban? Első látásra kitetszik, hogy egyikük sem predikatív természetű kifejezés: az (1) és a (2) a halmozás és viszonyában érvényes, poliszindetonként is. A (3) az ígékötő és az ige sorrendi cseréjével a második részben nyomatékosít. Az (5) és a (6) performatív elemeiben mondatszó funkciójú szavak cserélnek helyet. (Megjegyzés: bizonyos performatívumok sorrendje szociokulturálisan vagy nyelvileg kötött, pl. kínálás kérdésére angolul vagy franciául a tagadás és a köszönet így következik: *No, thanks*; illetve *Non, merci*; ugyanakkor magyarul *Köszönöm, nem* a tipikus udvarias frázis.)

Az (1)–(6) példák tanulsága a következő séma:

a^α b^β \wedge b^β a^α

Azaz: lehetségesek olyan kiasztikus szerkezetek, amelyeknek az alakzataiban nem történik funkciókereszteződés, nem érvényesül parallelizmus: a kereszteződés csupán a sorrendet változtatja.

A fentiek tanulságai között állapítsuk meg azt is, hogy a klasszikus retorika sémáihoz képest lehetségesek újabb elvont képletek: egyrészt kihagyásos, másrészt nem párhuzamos kiasztikus alakzatok is.

5. A szórendi/sorrendi alakzatok között említi Quintilianus a következőt (9, 2, 23):

(7) ...*ergo cum te – mecum enim saepissime loquitur – patriae reddidissem...*
(Cicero: Mil. 34, 94, idézi Lausberg, H. 1973: 137)

A közbeékelés korrekciót tartalmaz: a *cum te* előjárósó – névmás sorrendjét megfordítja, s azt mondja, hogy gyakrabban mondják a *mecum* tipikus névmás – előjárósó szórendet. Ez a szerkezet metanyelvi kereszteződés: szemantikailag egyedülálló.

6. Mottóként két újságnyelvi részletet közöltünk. Az első megfelel a tökereszteződés sémájának a Széchenyi Professzori Ösztöndíj keretének meghatározása vitájában (*sok – kevés / kevés – sok*) funkciócserével; a második pedig a költségessé vált egészségügy dilemmájának hatásos megjelenítése, az ok és az okozat megfogalmazásának cseréjével, a szavak (*szegény – beteg / beteg – szegény*) funkciócseréjével. Mindkét esetben szavak kereszteződnek, azaz kétségtelenül szóalakzat az alapja a szerkezetüknek.

Mégsem csupán ennyi az egyik részlet sem: mindkettőnek jelentős logikai sűrítés, tömörítés is a szerepe. Az elsőnek ki nem fejtett információja az **összeg, keret*, nem is szólva a viszonyításról: hiszen mind a *sok*, mind a *keves* v a l a m i h e z k é p e s t sok vagy kevés. Ami a deontikus modalitású második szerkezetet illeti (*Senki se legyen...*), első része azzal az információval egészítendő ki: **mert igen költséges betegnek lenni*; a második része pedig azzal: **mert gyógyulását nem képes megfizetni*.

Azaz a szövegben az alakzatok olyan gondolkodási módok a megjelenési formái, amelyben a szembeállított részek megfordításai szavak kereszteződései, szóalakzatok, – de ezenkívül az adott szöveg explicit és implicit információinak együttesében érvényes, hatásos gondolatépítési módok is.

Ajánlom ezt a cikket V. Raisz Rózsának, tisztelettel és köszönettel, kutatói, kollegiális és baráti segítségnyújtásaiért.

Irodalom

Adamik Tamás 1987. Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika latinul és magyarul*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 4. 28. 39.

- Bencze Lóránt 1996. *Mikor miért kinek hogyan*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. I./1. A Hét Szabad Művészet Könyvtára. Corvinus Kiadó, Budapest, 147–243.
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/A/antimetabole.htm>. (1996–2003)
- Burton, Gideon: – <http://rhetoric.byu.edu/Figures/C/chiasmus.htm>. (1996–2003.)
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/C/commutatio.htm>. (1996–2003.)
- Burton, Gideon: <http://rhetoric.byu.edu/Figures/E/epanodos.htm>. (1996–2003.)
- Czetter Ibolya 1999. *A stílus és a formák*. bár könyvek, Szombathely, 132–156.
- epanodos. *Világirodalmi lexikon* II (1965): 1144.
- Fónagy Iván: antimetabolé. *Világirodalmi lexikon* I. (1964): 351.
- Fónagy Iván: chiazmus. *Világirodalmi lexikon* II (1965): 198–202.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina Kiadó, Budapest, 32–34, 378–382, 418–420.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. Hueber, München, 395–397.
- Lausberg, Heinrich 1973. *Elemente der literarischen Rhetorik*. Hueber, München, 127–137.
- Nagy, L. János 2004. Chiasme: a semiotic outline. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik, Eine internationale Zeitschrift*, Nodus Publikationen, Münster (Herausg. András Kertész.) 14.2; 153–170.
- Nagy, L. János 2005. Linguistic, rhetorical and semiotic analyses of the language of Gospels. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik, Eine internationale Zeitschrift*, Nodus Publikationen, Münster (Herausg. András Kertész.) 15. 2; 117–152.
- Nagy L. János 2005. *A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmus*. Az alakzatok világa 12. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Nagy L. János 2006. Az elsőktől a legutolsóig. *Magyar Nyelv* 15–33.
- Quintilianus: *Institutionis oratoriae Libri*. Ford. Prácser Albert. Franklin, Budapest, 1913, 1921: 9, 3, 55, 81. és 85. 9, 1, 28; 9, 3, 35.
- Robrieux, Jean-Jacques 1997. *Les figures de style et de rhétorique*. Dunod, Paris, 116.
- Plett, H. C. 1973². *Einführung in die rhetorische Textanalyse*. Buske, Hamburg.
- Szabó G. Zoltán – Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Tankönyvkiadó, Budapest, 138, 182.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 22.
- Szegedy-Maszák Mihály 1980. A művészi ismétlődés néhány változata. In: *Ismétlődés a művészetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 77–159.
- Szegedy-Maszák Mihály 1992. Az irodalmi mű alakítani hatásmélete. In: Szili József (szerk.): *A strukturalizmus után*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 113–152.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. *Pilinszky János*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 162.

Szikszainé Nagy Irma

A Tóth Árpád-i „hegyi beszéd”

1. Tóth Árpád költői számvetést és költészeti elveket megfogalmazó verse, a *Hegyi beszédek felé* című azoknak az ars poeticáknak a sorába illeszthető az európai kultúrában, amelyekben megvan a költészet művelése, a versírás mint *lantpengetés* és a magyar lírához kötődő *hegedülés*, valamint a *cigány* motívuma.

2. Az ókorban, a középkorban zene-, különösen lantkísérettel adták elő a verset, mert a szöveg és a dallam egyszerre született. Ezért ajánlhatta fel Petőfi Sándor: **Lantom, kardom tied, ó szabadság!** (*Burián Pál emlékkönyvébe*), és figyelmeztethette költőtársait ekképp: *Ne fogjon senki könnyelműen / A **húrok pengetéséhez!** / Nagy munkát vállal az magára, / Ki most kezébe **lantot** vesz. / Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját fájdalmad s örömed: / Nincs rád szüksége a világnak, / S azért a **szent fát** félretedd.* (A XIX. század költői.). Arany János önmegszólítása is ezért hangzott így: **A lantot, a lantot / Szorítsd kebeledhez / Ha jő a halál; Ujjod valamíg azt / **Pengeti**: vígaszt / Bús elme talál.** (*Mindvégig*), vagy a költészettel való felhagyást így jelezheti: *Függ már szögén a **húrfa**; – / Kapcsos könyvem bezárva / Mint egy koporsó. / Ujjam nehéz a **húron** / A verset únva írom: / Ez tán utolsó.* (*Dal fogytán*). Ezért mondhatta Ady Endre magát nem csupán *parittyás*-nak, hanem *lantos*-nak is (*Most már megállhatunk*), valamint írhatta később Füst Milán: *Ki **lantomat** jajgatva **pengetem*** (*Egy régi költő műve*).

Tóth Árpád *csöndes cigánya* Vörösmarty vén *cigányára*, a ’magyar költő’ allegóriájára emlékeztet. A cigány és a költő fogalmának közös fogalmi jegye ebben az esetben is ’a hangszert megszólaltató, dallamot, zenét szolgáltató’. Sajátos az a Tóth Árpád-versben, hogy bár a *csöndes cigány* szintagma változatlan ismétlésnek hat, valójában az első előfordulásakor a lírai énnel azonosítódik (*Csöndes cigány, megpengetem a nyűtt, / Bús hegedűt*), a másodikban viszont a lírai ént pars pro toto típusú szinekdochéval megjelenítő lélekkel (*Lelkem, csöndes cigány*). A költői énnel (*csöndes cigány*) és a te-nek *lelkem*-ként való szinekdochikus megfeleltetése és ugyanakkor felcserélhetősége [csöndes cigány, a lelkem] a befejező strófa értelmező jelzői metaforikus önmegszólításában válik nyilvánvalóvá.

A Tóth Árpád-i költői számvetésben a *hegedű* mint „költői hangszer” háromszori, kiszámított pontokon való ismétlése az első, az ötödik és a kilencedik stró-

fa zárlatában a versszerkezet kiszámítottságának jele. A költészetet implicit főnévi metaforával megnevező forma (*bús hegedűt, vén hegedűt*) és a költői ihlet metaforikus kifejezőjének: a *penget* igének kijelentő (*megpengetem*) és felszólító (*pengesd*) alakja természetes módon kapcsolódik össze (*megpengetem a nyűtt, Bús hegedűt; pengesd a nyűtt, Vén hegedűt!*), ahogy Arany János Szondi két apródja című balladájában is (*Ott térdel a gyöngypár, kezében a lant, / És pengeti, pengeti, sirván*).

A költőt és a költészetet hegedűssel és lantpengetéssel azonosító motívumok köré a Tóth Árpád-i egyéni látásmód a hegedű faanyának képzetköréből sajátos képi világot teremt, annak egységét szolgálva. Így lesz a *szárazfa*, vagyis 'a hegedű fája' (ÉrtSz.) a 'költői ihlet' tárgyiasító metaforai felidézője, és ehhez kapcsolódóan explicit formájú körülíró metaforában a *tört igék*, azaz a 'szavak' *dérvert venyigék*-kel azonosítódnak. A verskellékek mind képiesített elemekként jelennek meg. Az akusztikum és a forma antithesisét (*Nehéz hang; hang érdesíti; érdesíti ... A futamot*) a *Nehéz hang érdesíti itt-amott / A futamot* kifejezés továbbcsótt képe: a tapintás és hangzás többszörös összefonódásából keletkező komplex szinesztetikus kép zenei kifejezésbe ágyazva érezteti. A *lány rím* – tapintást és akusztikumot összekapcsoló – szinesztézia utólag, értelmező jelzőként magyarázza a *füstölőszer* főnévi metaforát. Mindkét kép a rím finomságát, gyorsan „illanó” jellegét sugallja, és egyben a versíráshoz „szükséges” misztikumfokozó eszközként társítja. Ennek a főnévi metaforának a továbbcsótt képi formájában a megszemélyesítő melléknévi metafora jelentése (*Víg füstölőszert*) oldja az alapkép misztikusságát.

A zenélés fogalomkörébe tartozó szavak szép számmal fordulnak elő a műben a „szóharmonia” miatt, ráadásul ezek gyakorisága is nagy: *hegedű* (háromszor), *dal* (háromszor), *szárazfa* [mint hegedű] (kétszer), *cigány* (kétszer), *penget* (kétszer), *hang* (kétszer), illetve *hangszer*, *szerenád*, *ének*, *futam* és *nóta*.

A vers egyik a szava: a *szerenád* miközben a zenélés egyik műfaja, ugyanakkor Tóth Árpád oeuvre-jében első kötetcíme (*Hajnali szerenád*) is utal, evokatív hasonlatának szavai pedig (*Mint holdsütötte halk hangszeren át / szűrt szerenád*) verseinek akusztikumát, virtuóz zeneiségét és hangulatát idézik fel, valamint első irodalmi korszakát evokálja az *édes ének* jelzős szintagma, amely az ízelet és az akusztikum összekeveredéséből születő szinesztéziával az alkotó költészetének édes-bús kezdetére utal.

A költői ének önálló életre kel Tóth Árpád versében – felruházva emberi tulajdonságokkal az állapothatározói, igei és melléknévi metaforákban –, miközben óhatatlanul felidézi a költői szomorkás és ritka megszólalást, azaz a hegedű igénybevételének híján annak kiszikkadtságát is: *horgadozva, fájva / Dal indul, sír a kedvem szárazfája; a nóta se hű; hangja dadogóbb*.

Kétféle költői alkotásmód különbsége sejlik fel az indító és záró strófa megszemélyesítő igei metaforájában: a *dal indul* a maga természetességében, önkéntelenül keletkező versírást idézi, a *Dalokba kezd a kedved szárazfája* viszont

inkább a tudatosságot sejteti. Megszemélyesül ennek következtében a metaforikus képekben maga az alkotás folyamata (*sír a kedvem szárazfája*), az eszköze (*Bús hegedűt*), az ihletadó forrása (*ifju bánat*) és az eredménye is (*Nehéz hang érdesíti itt-amott / A futamot; a nóta se hú; hangja dadogóbb; Hangját próbálná [...] szép / Hegyi beszéd*), valamint szinekdochikusan megjelenítődik maga az alkotó (*Lelkem, csöndes cigány, pengesd a nyűtt, / Vén hegedűt!*).

3. Nem csupán a *dal*, a *nóta*, az *ének*, a *szerenád* rokon értelmű ebben a költeményben, hanem kontextuális szinonimaként értelmezendő 'az élet által megszentelődött, éteri magasságokba szárnyaló vers' jelentésű *hegyi beszéd* is.

Maga a verscím allúzió: a Bibliából (*Máté evangéliuma 5–7*) Jézus hegyi beszédét evokálja. A *Hegyi beszéd*, a Bibliának híres, sokat idézett, az embereket 2000 év óta hatalmába ejtő szövege Jézus tanításainak foglalatja. „Törvénykönyvnek kegyetlen, illemtannak divatjamúlt, tanácsadónak nem elég praktikus, zsinórmértéknek túlságosan magasra tett” – állapítja meg róla Karácsony Sándor (1991: 9). Mégis a hívő ember hite szerint a hegyi beszéd Isten kinyilatkoztatása Jézus szavaival. Ebben Jézus nyilvános működésének kezdetén tanítványainak és az őt követő tömegnek az emberi tökéletesség jeleit, az embernek a tökéletességig eljutás lehetőségét, reményét tárja fel, így törvény, de egyben örömhír is, mely a jézusi értelemben vett hívő ember jellemzőit mutatja meg, mércét állítva az emberek elé: milyenek kell lennie a tökéletes embernek. Jézus meglepően új erkölcsi elveket fogalmaz meg a hegyi beszédében, ellentmondva a régebbi szokásnak, a főpapok és a farizeusok felfogásának, még a mózesi törvényeknek is, például amikor így szól:

Hallottátok, hogy megmondattok: Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet.

Én pedig azt mondom néktek: Szeressétek ellenségeiteket, áldjátok azokat, akik titeket átkoznak, jót tegyetek azokkal, akik titeket gyűlölnek, és imádkozzatok azokért, akik háborgatnak és kergetnek titeket.

(Máté 5, 43–44. Károlyi Gáspár ford.)

Ez és az ehhez hasonló jézusi kinyilatkoztatások új értékrendet és új erkölcsi magatartási szabályokat közvetítenek, amelyek világos szemléletváltást jeleznek, és olyan etikai tanításokat, alapelveket foglalnak magukban, amelyek 2000 év óta a hívők számára parancsoló erejűek.

A Tóth Árpád-i címválasztás arra készíti az olvasót, hogy összefüggést, párhuzamot véljen felfedezni a jézusi és a költői hegyi beszéd között. Többszörös párhuzamot sejthetünk a Tóth Árpád-verscím és -költemény ismeretében a Bibliában rögzített jézusi hegyi beszéddel: annak tartalmi újdonságával és stiláris jellemzőivel. Nyilván felvetődik a kérdés: miért, mert mit szimbolizál a hegyi beszéd?

A bibliai szövegmagyarázatok úgy tartják, hogy az Újszövetségben a Hegyi beszéd vállalja fel legtisztábban a keresztény elveket, tanításokat, és mindezt egyszerű szavakkal és végtelenül sűrítetten teszi. Egész könyvtárnyi szakirodalom igyekszik megfejteni Jézus gondolatainak mélysége, sűrítettsége, lapidáris tömörsége, aforisztikussága és szavainak egyszerűsége miatti titkokból fakadó, egyedülálló hatást.

A Tóth Árpád-i visszatekintés a korábbi művészetét *nótának, édes éneknek és szerenád*nak értékeli, a jelenlegit viszont már szimbolikus értelemben a *hegyi beszédek felé* tartónak, azaz a jézusi hegyi beszéd által fémjelzett, tartalmi és formai letisztultságú beszédekhez hasonlónak. A verscím névutója azt sejteti, hogy a költő úgy érezhette 1923-ban: érett költészete a kezdetekhez képest mélyebb, mert örökérvényű gondolatokat fogalmaz meg, és egyszerűbb, letisztultabb, valamint sűrítettebb formailag, azaz elindult a hegyi beszéddé válás útján.

A régi típusú lírája jellegzetességét ellentmondás emeli ki:

*De hajh, ez már nem az az ifju bánat,
Mely csupa kéz volt, s édesedve támadt.*

Az új típusú költészete milyenségét viszont párhuzam domborítja ki:

[...] *hangja dadogóbb, és fénye ritka* [...]

A régi és az új „dal” tartalmát, jellegét, értékét ellentétbe állítás domborítja ki:

*Nem édes, nem tüzes, nincs benne báj,
De jó, ha fáj!*

*Bár hangja dadogóbb, és fénye ritka,
De – érzed? – mélyebb, s – érzed? – több a titka,
S nemcsak magad fájsz benne, de a tág
Egész világ!*

A Tóth Árpád-i életműben a hangváltást a költemény hangspektruma is jelzi, hiszen a negyedik versszak két-két sorának hangszerelésében bár a zöngés-zöngétlen mássalhangzók aránya hasonló (17 : 9; 14 : 8), ám egyes hangok gyakorisága sugalmazó erejű a stílus- és a szövegértelem szempontjából:

*Víg füstölőszert, lágy rímet halomba
Hasztalan szórok lobogni dalomba,
Sercegve gyúlnak, dérvert venyigék,
A tört igék.*

A strófa második két sorában az *r*-ek gyakorisága a sercegés, a ropogás, a törés képzetét támogatja meg, ráadásul mássalhangzó-torlódásokkal (*rc*, *rv*, *rt*) felelősítve. Ez különösen szembetűnő az első két sorral szemben, amelyben hat *l*, három *m* és *b*, két *n* és *g* a lágyságot juttatja érvényre. Ez azt hiteti el a befogadóval, hogy az alkotó tudatosan építi fel költeménye hangstruktúráját: az első sor a régebbi Tóth Árpád-i technikát idézi, míg az utolsó kettő a jelenlegi alkotásmódot.

Ezzel a versfelépítéssel Tóth Árpád két költői korszakának szemléletes összevetését és önértékelését adja, a közép fokú formákkal (*mélyebb, több a titka*) pedig költői fejlődésének eredményét, jelen költészetének értékeit jelzi. Az a Tóth Árpád-i felismerés, amely értéket lát abban: *...nemcsak magad fájsz benne, de a tág / Egész világ!*, rokon Babits Mihály *Cigány a siralomházban* című versének *Nem magamért sírok én: testvérem van millió* sorával.

4. A „hegyi beszéd” szerkezetének zártságát az indító és a záró strófa egymásnak felelő elemei is sugallják a hangulatiságot sejtető változatlan ismétléssel (*horgadozva, fájva*), illetve a vers keletkezését jelző variált ismétléssel (*dal indul, dalokba kezd*). A nyitás és a zárás azonos vagy alapjában véve ismételt elemei ellenére a két strófa hangulata teljesen eltérő. Ennek formálisan kimutatható oka a negatív fogalmaknak az indításban nagyobb (*horgadozva, fájva; sír, bús*), a befejezésben kisebb száma (*horgadozva, fájva*). A rezignált belenyugvást kijelentő mondatokban megfogalmazó kezdet után – amelyben a népies és ugyanakkor választékos stílusba illő, ’lefelé hajlik’ jelentésű *horgad* plasztikusan érzékelteti a szomorúságból fakadó testtartást – a költeménynek az önszuggesztíót követő befejezése, majd tevékenységre serkentő önfelzólítása optimizmust sugalló.

Más szempontból is sajátos ennek a versnek a struktúrája. Az első és a negyedik strófa lírai önvallomását az egyes szám első személyű igealakok és birtokos személyjeles formák (*bennem, kedvem, megpengetem; szórok, dalomba*) jelzik, a középük ékelődő második és harmadik versszak viszont a *bánat*, az *ének* és a *hang* alanyokhoz köti az igéket (*az ifjú bánat ... édesedve támadt; lesz édes ének ... nehéz hang érdesíti*). Az ötödik strófa – mint valami szimmetriatengely – a harmadik személyűséggel a hűvös kívülállást sugallja (*Elszállt az élet. stb.*). Ettől kezdve: azaz a hatodik, a nyolcadik és a kilencedik strófától a költemény önmegszólítóvá válik. Ezzel a versben beszélő hang grammatikailag és pragmatikai szinten is szétválik *én*-re és *te*-re. Az „önmegszólítás mint beszédett első sorban a versbéli én önreprezentációját szolgálja” (Kulcsár-Szabó 1997: 41), a lírai én számvetésre, önreprezentációra, önértékelésre való igényét (Németh G. 1977: 10). Ennek nyilvánvaló jele a felszólító módú igékkel történő önfelzólítás, amely jelenidejűsége ellenére is nyilván a jövőre kiható erejű (*ne báná, sírd; ne báná, pengesd*). A lírai én önmagának feltett kérdése (*De – érzed? – mélyebb, s – érzed? – több a titka*), illetve *te*-ként (*fájsz, lellem*) megszólítása ún. erős

mondathasadásos formájú kérdésalakzatokkal – amelyek a fő és a mellékmondatot szakítják szét – azt szuggerálja: 'érezned kell, hogy mélyebb, hogy több a titka'. Ez az interrogáció típusú kérdésalakzatsor költői önmeggyőzősként hat, és szervesen épül rá a tagadásban vagy a korlátozó szerkezetben megfogalmazódó önleplező megállapításokra (*nem az az ifju bánat; alig lesz édes ének*), hogy a vers zárlatában az önmegszólító vers leple alatt az én és a te fölcserélhetősége következtében célt és tárgyat adjon magának az alkotó, elfogadva azt a nyilvánvaló tényt, hogy a melankóliából kiszabadulva a hangulatváltás a stíluson is mérhető.

Ennek az önmegszólító versnek a dramatizáló formája kitűnő eszköz a költői számvetés megtételére, mert benne a lírai alany mintegy eltávolítja magától a lelkét, és így „kívülről” szemlélve a sorsát, a faggatás objektivitását szuggerálja.

Az önértékelés változásával egyértelműen összhangban van a költemény írásjelezése: a lemondó és az összehasonlítás révén a jelen költészetben csak a múlt hiányát (*Nem édes, nem tüzes, nincs benne báj*) látó művész az indulatszóhoz (*hajh*) hozzátartozó felkiáltójelet sem teszi ki, viszont az ötödiktől mindegyik strófát felkiáltójellel zárja, és nemcsak az önbiztató tiltásokat (*De ne bánd; Ne bánd hát*), hanem a felkiáltásnak alig tartható kijelentéseket is (például: *S nemcsak magad fájsz benne, de a tág / Egész világ!*).

5. A verset már nem *lim-lom*-nak, *szép szemét*-nek, *játék*-nak (*Hófehérke*) tartó Tóth Árpád elhagyva az *édes éneket*, ebben a költeményében láthatón sajátos költészeti irányban halad a *hegyi beszéd felé*, új egyéni hangot ütve meg.

Irodalom

Karácsony Sándor 1991². *A Hegyi beszéd*. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Biblia. 1978. Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya.

Kulcsár-Szabó Zoltán 1997. A „te” lírai alakzatának kérdéséhez. In: uő: *Az olvasás lehetőségei*. [H. n.] Kijárat Kiadó, 41–51.

Németh G. Béla 1977. Az önmegszólító verstípusról. In: uő: *11 vers. Verselemzések, versértelemzések*. Budapest, Tankönyvkiadó, 5–70.

Tolcsvai Nagy Gábor

Az imperatívusz szemantikája Márai Naplójában

1. Bevezetés

Márai Sándor műveinek újbóli, 1990 utáni befogadásában és értelmezésében jelentékeny szerepe van ünnepeztünknek, Márairól szóló írásainak (vö. Raisz 1996, 1998, 2000, 2002, 2003). Az itt olvasható írás e befogadástörténethez kíván szerény mértéken hozzájárulni.

Márai Napló 1943–1944 című művében a bejegyzéseknek számos jellegzetes, visszatérő nyelvi sajátága van. Ezek közül a retorizáltság különböző elemeit Raisz Rózsa, Czetter Ibolya és mások részletesen tárgyalják Ezúttal egy látszólag igen egyszerű nyelvi jelenséget elemzek röviden: a főnévi igeneves szerkezeteket. A Naplóban például ilyen részletek olvashatók:

(1) Visszaadni a magyar prózának a Pázmány alkotta nyelv hitelét, zenéjét, szó- és mondatkötését... mindenki várja ezt, a magyar színpad, az irodalom, a politika. Pázmány nyelvén nem lenne oly könnyű hazudni. (42. old.)

(2) Megírni az unalmat, oly izgalmasan, mint egy detektívregényt. (62. old.)

Vajon hogyan leet jellemezni az ilyen mondatszerkezetekben a főnévi igeneveket leíró nyelvészeti és stilisztikai szempontból?

2. Az elméleti keret

Az alábbiakban a kérdés első felét a kognitív nyelvtan keretében válaszolom meg röviden vö. Langacker 1987, 1991, 2008). A kognitív nyelvtan alapelvei közül a következőket szükséges itt kiemelni.

- A prototípuselv szerint a kategóriákba felismert és absztrahált tulajdonságok alapján sorol be példányokat a megismerés, a besorolás fokozat kérdése, és a kategóriák határai nem élesek.
- A megismerő elme a fogalmi konstruálás, vagyis az elemző megértés során alakít ki fogalmakat, amelyek kategóriákként körvonalazódnak és jelentésként működnek a nyelvi kifejezésekben (például morfémaiban,

szavakban). A jelentés konceptuális, a szemantikai és fonológiai szerkezetek szimbolikus kapcsolatai a nyelvi kifejezések, amelyeknek sematikus változatai a morfoszintaktikai struktúrák. A megismerő elme a fogalmakat, a nyelvi kifejezésekben a jelentéseket mindig valamilyen fogalmi perspektívából hozza létre, a perspektívátság minden nyelvi közlés jellemzője.

- A nyelv használatban létezik, a *langue* – *parole* szembenállás mesterséges, ezért feloldása szükséges. A nyelv használati alapú leírása többek között a séma és a megvalósulás skalárisan összefüggő két tartományával lehetséges.

A bevezetőben fölteszt kérdés második felét előzetesen a következőkben lehet megválaszolni: a stílus a funkcionális kognitív magyarázat szerint a megformált-ságból eredő értelem-összetevő (vö. Tolcsvai Nagy 2004, 2005). A stílus egyik fő forrása a nyelvi potenciál, a nyelvi variabilitás, szorosan összefüggve a prototípuselvel. Az egyes nyelvi kifejezések jelentése különböző módokon valósulhat meg különböző szövegekben, illetve egy jelenséget többféle fogalmi és szemantikai szerkezetben le lehet képezni (például egy eseményt ki lehet fejezni igével, igenévvél és főnévvél).

3. A főnévi igenév

A főnévi igenév szemantikai és morfoszintaktikai leírásához a funkcionális nyelvészet és a kognitív szemantika közelmúltbeli eredményeit alkalmazom a (vö. Langacker 1987, 1991, 2008, Givón 2001, Hopper–Thompson 1985, Frawley 1992, Radden–Driven 2007).

A magyar nyelvtanítás lényegében megegyezik a következő meghatározásban: „A főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között” (Lengyel 2000: 226). Elsőként ezt az „átmeneti” jelleget érdemes tisztázni. A hagyományos meghatározás szerint a főnévi igenévnek egyaránt vannak igei és főnévi tulajdonságai. Ezért a főnévi igenevet érdemes az ige és a főnév szemantikai és morfológiai szerkezetéhez viszonyítva leírni.

Altalánosságban meghatározva a főnevek dolgokat jelölnek, az igék folyamatokat (másképp: eseményeket). Az ige és a főnév szemantikai különbségei igen jelentősek, jóllehet vannak olyan főnevek (például *tűz*, *áradás*, *mozgás*), amelyek szemantikailag közelebb állnak az igékhez, mint például a tárgyakat megnevező főnevek (például *asztal*, *fa*). Szintén vannak dinamikusabb igék (például a mozgásigék), és vannak statikusabbak (ilyenek az állapotigék). A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több szereplő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár
- egy eseményt elsődlegesen időben fejez ki,
- az eseményt időben körülhatárolt módon fejezi ki,

- egy esemény térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikusan jelöli, egy esemény térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a szereplők meghatározható, prototipikus dolgok.

Az ige szemantikailag függő, mert egy folyamat ígével való reprezentációja konceptuálisan kötött, az eseményt létrehozó, együtt cselekvő résztvevők konceptualizációja nélkül nem lehet a folyamatot konceptualizálni.

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki: *van – valami és valahol, esik – valami és valahová, fut – valaki és valahová vagy valahonnan, ad – valaki, valamit és valakinek*. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza, elemi állapotok időben egymásra következő sorával. Az időbeli viszony több tényező szerint is változó:

- sematikus vagy kidolgozott,
- valamilyen eseményszerkezete van,
- az ige a folyamat időbeliségét pillanatnyi állapotok egymásra következésével, szekvenciális letapogatással reprezentálja.

Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli igeidővel.

A résztvevők az ige jelentésszerkezetében csak sematikusan fejeződnek ki (ezt jelöli a *valaki, valami* kifejezés), kidolgozásuk, megnevezésük mindig a mondatban történik a szintaktikailag hagyományosan vonzatnak vagy bővítménynek nevezett mondatrészekben. Az ige és a hozzá bővítményként kapcsolt főnevek között részleges szemantikai megfelelés van valenciaviszonyokban.

A prototipikus főnév fizikai tárgyat jelöl, a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó, a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van. A főnév szemantikailag független, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet.

Az ige az időben lezajló folyamatot, eseményt prototipikusan, azaz jobban fejezi ki (például *fut*), míg például a főnévi igenév (*futni*) vagy az igéből képzett főnév (*futás*). A prototipikus ige és a prototipikus főnév áll a legnagyobb szemantikai kontrasztban. Hopper – Thompson (1985) szerint a szöveg információs kívánalmi motiválják a főnév és az ige kategorialitását, az esemény jelleg (eventhood) fokozatát. Ez elsősorban az igébe kódolt idővel, pontosabban temporális szerkezettel, annak jellegével történik meg – az ige nyílt grammatikai időjelölése redukálódhat, ha az ige a szövegben az információ szempontjából kevésbé fontos eseményt jelöl.

Amennyiben a főnévi igenév a magyarban átmenet az ige és a főnév között, akkor szemantikai szerkezete tartalmaz folyamatszerű és dologszerű összetevőket.

A *lehorgonyzott* ige (igealak) fő jellemzői a fentiek alapján a következők:

- tő: két sematikus szereplő közötti temporális viszony, elemi állapotok időben egymásra következő sorával (szekvenciális letapogatással), kidolgozott eseményszerkezettel,
- toldalékok: lehorgonyoznak időben, módban, számban, személyben, határozottságban,
- szemantikailag nem autonóm.

A főnévi igenév fő szemantikai jellemzői, az igével szemben:

- a tő: temporalitás sematikus eseményszerkezettel, elemi állapotok egymásra vetített szerkezetével, folyamat jelleg nélkül (összegző letapogatással),
- a *-ni* képző: teljes mértékben sematikus vagy felfüggesztett lehorgonyzás, a lehorgonyzás üres helye,
- szemantikailag félig autonóm, nem kell kidolgozni az elsődleges figurát (a főnévi igenévnek az igétől eltérő a vonzatszerkezete; a fenti ígépéldákkal szembeállítva: *lenni – valahol, esni – valahová, futni – valahová* vagy *valahonnan, adni – valamit és valakinek*).

A főnévi igenév ezek mellett:

- a jövőre irányul (mellékmondatban, a főmondatbeli eseményhez viszonyítva).

Összegzésként megállapítható, hogy a tő + *-ni* képző, azaz a magyar főnévi igenév együttesen, kompozitumszerkezetként:

- temporalitást jelöl, de folyamat jelleg nélkül,
- a temporalitást összegző szerkezetként képezi le, nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként

A puszta főnévi igenév részben igei jellegű, mert szemantikai tartalma temporális, de kisebb részben főnévi jellegű, mert a temporalitást dologszerűen képezi le.

4. Márai infinitívusai

A főnévi igenév a magyar mondatban – miképp általában a legtöbb nyelvben – nem magában áll, sem szemantikailag, sem szintaktikailag. A magyar beszélő prototipikusan valamilyen temporális vagy modális segédigét vár a főnévi igenév mellé. Az idézett Márai-részletekben azonban nem olvashatni ilyeneket.

Ennek következtében az infinitívusos mondatok a főnévi igenév prototípikus fogalmi összetevőit hívják elő, külön testes jelölő nélkül, részben a főnévi igenév szemantikai szerkezetéből, részben a szövegkörnyezet információiból. Ezek a következők.

Deiktikus igeidő, jövőre irányultsággal.

- Deontikus modalitás, KELL fogalmi tartalommal.

Mi a magyarázata ennek a fogalmi, szemantikai tartalomnak. A bevezetőben idézett példákat gyarapítják az alábbiak:

- (3) Mindig az igazságot írni. (128. old.)
- (4) Olyan magányban élni, mint az állatok vagy az angyalok. (134. old.)
- (5) Mély honvágy: dolgozni. (232. old.)

A főnévi igenév ezekben a mondatokban a deiktikus igeidő szerint nincsen lehorgonyozva. Másképp fogalmazva: az igenévben összegző leképezésként bemutatott cselekvés ideje nincsen lehorgonyozva a beszéd, pontosabban a szövegvilág tér-idő kontinuumában. A lehorgonyzatlanúság nyitott lehet időben a múlt felé, és éppígy a jövő felé is. Ezt a specifikálatlan időbeliséget jelzi a (3) példa *mindig* határozója.

Másrészt a főnévi igenév ezekben a mondatokban nem jelöl számot és személyt, vagyis nem horgonyozza le episztemikusan a cselekvés végrehajtóját. A főnévi igenév egyik lényegi szemantikai jellemzője éppen az alanyi vonzat, az elsődleges figura kidolgozásának a lehetetlensége. Az ÍRÁS, a DOLGOZÁS, az ÉLÉS, a VISSZAADÁS olyan folyamatok (események), amelyek prototipikusan humán ágenshez, emberhez kapcsolódnak. Ez a tényező azonban az idézett Márai-mondatokban nincsen jelen, pontosabban a lehető legteljesebb mértékig szemantikusan része a mondatoknak. Valaki ír, él, dolgozik, de a VALAKI fogalmán kívül (EMBER) több nem tudható meg.

Azaz valami mégis fogalmiasul, különben a naplóbejegyzések nem lennének érthetőek. A VALAKI a nyelvi kifejezés nyitottságában (specifikálatlanosságában) a következőkre vonatkozhat: a naplószövegben megszólaló, az olvasó vagy általában mindenki. Emellett a késztetés az írás, az élés, a dolgozás megvalósítására nem egyedül annak közvetlen végrehajtójától származik, hanem – legalább részben – valamely külső erőből (például társadalmilag fontos cselekvések esetén a közösségtől). Ez a késztető erő a fogalmi és szemantikai leképezések közül legjellegzetesebben a KELL fogalmi tartalmában mutatkozik meg, jóllehet ott is jelöletlenül vagy kifejtetlenül. S miközben a főnévi igenév itt egyrészt a KELL „külső”, temporálisan viszonyított késztetését fejezi ki, addig másrészt a FELADAT „belső”, dologszerű fogalmát is előhívja.

Márai írásainak központi eszmei összetevője a sztoicizmus. Ennek egyik egyedi nyelvi megformálása a főnévi igeneves mondat szerkezet, amely egyszerre a lehető legteljesebb mértékben objektívizált, hiszen a beszélő (a konceptualizáló) nem része az általa leírtaknak, és egyúttal a lehető legteljesebb mértékben szubjektívizált, mert a legközvetlenebbül része lehet az általa leírtak-

nak, illetve a beszélő a saját perspektívájából konceptualizálja az általa leírtakat. Ez a tömör szerkesztésmód teljes mértékben illeszkedik Márai amúgy is lényegre törő, rövid mondatos stílusához, amely az imperatívusz általános, „külső” eredetű, de egyúttal „belső” késztetésű jellegét reprezentálja nyelvi formában, közvetlenül.

Hivatkozások

- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. A functional-typological introduction*. Volume I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–183.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lengyel Klára 2000. A főnévi igenév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 226–231.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Raisz Rózsa 1996. Szövegszerkezet, szövegjelentés és műfaj. Márai Sándor: A remekműről és a tündérről. In: R. Molnár E., Galgóczi L., Nagy L. J. (szerk.): *Absztrakció és valóság*. Békési Imre köszöntése. JGYTF Kiadó. 285–289.
- Raisz Rózsa 1998. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: Szathmári I. (szerk.): *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 295–311.
- Raisz Rózsa 2000. Márai Sándor stíluseszmenyéről. In: Lőrinczy H., Czetter I. (szerk.): *„Este nyolckor születtem...”*. *Hommage à Márai Sándor*. Szombathely. 211–218.
- V. Raisz Rózsa 2002. Szentenciák és aforizmák szövegbe épülése In: Andor J., Benkes Zs., Bókay A. (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Budapest: Tinta Kiadó. 544–550.
- V. Raisz Rózsa 2003. Az okosságról és a bölcsességről. Egy Márai-maxima mint szöveg. *Magyar Nyelvjárások* XLI. 509–512.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi variancia kognitív leírása és a stílus (Egy kognitív stíluselmélet vázlat) In: Büky L. (szerk.): *A mai magyar nyelv*

leírásának újabb módszerei VI. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–160.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Frankfurt am Main: P. Lang.

H. Varga Gyula

Prefixumok a világ nyelveiben

Prefixumokkal manapság három tudományterületen találkozunk. A **metrológia** (mérésügy) prefixumsorokat dolgozott ki a különféle mértékegységek többszörösének vagy tört részének a kifejezésére. A méterrendszerre épülő sorban eredetileg a pozitív kitevőjű hatványok neve görög (*deka-*, *hekto-*, *kilo-*), a negatívaké latin (*deci-*, *centi-*, *milli-*) prefixum volt. A rendet előbb a *mikro* bontotta meg, az olasz eredetű *piko-/pico-* (ol. *piccolo* 'kicsi') lényegében beilleszkedik a sorba. 1965-ben két dán prefixum színezte az állományt (*femto-* 'tizenöt'; *atto-* 'tizenhét'), a két legfiatalabb tag a *zetta*, és a *yotta*. Ezt a rendszert ma sokan elégtelennek találják, a javaslatok mostanában 10^{48} -ig is elmennek.

A prefixumsorok iránt nagy az érdeklődés a **számítástechnikában** is. Ott már olyan hihetetlenül kis – másfelől meg elképesztően nagy – méretekkel dolgoznak, hogy azok a mindennapi nyelvben szinte értelmezhetetlenek. A mértékegységeken túl még két területen használatos a prefixum. Az egyiket a kényszerűség alakította ki. Előfordul, hogy két elemnek ugyanaz a neve, de más a típusa. Hogy valamilyen módon meg lehessen őket különböztetni, bevezették a prefixum fogalmát, ill. használatát. A minősítő nevek (namespace-ek) elé ragasztott prefixumok (*Lock*, *Rep*, *Repz*, *Segcs* stb.) egyértelműsítik az adott elemet. De használatos a prefixum a programozásban is: egy utasítás szerkezetben az utasítás elejére kapcsolt elem, a prefixum előír(hat)ja az utasítás ismételt végrehajtását. Szintaktikája: Prefixum | Operációs kód | Címzési mód | operandus.

Bár e kis kitérő nem volt fölösleges, bennünket most elsősorban a harmadik tudományterület, a **nyelvészet** érdekel. A magyar nyelvű szakirodalomban a prefixumról ritkán – szinte mint egzotikumról – esik szó. Ez abból fakadhat, hogy a magyarban, sőt általában a finnugor nyelvekben nemigen találunk ilyen morfémafajtát. Legfőljebb a felsőfok jelének minősítésében elkerülhetetlen a prefixum megjelölés. A következőkben arra keresünk választ, hogy mely nyelvre, tipológiai csoportra jellemző ez az elemtípus? Egyáltalán külön morfémafajta a prefixum, vagy afféle morfológiai különlegesség? És a fő kérdés: milyen nyelvi szerepet kap a különböző nyelvekben a prefixum?

1. A prefixumok mint morféfémák

A prefixumot a nyelvtudományban könnyű is, nehéz is értelmezni. Könnyű, hiszen a szó(alak) szerkezetében a tö előtt álló affixumot értjük rajta. Másfelől nehéz, mert a folyamatosan változó nyelvben esetenként nem könnyű megállapítani, hogy pl. a magyar *meg-* igekötő beszűkült használatú szó-e (vagyis összetelti előtag) vagy funkciót váltott, aspektust, esetleg az ige cselekvésminőségét jelölő, alaki tulajdonságait részben megőrző képző.

Sorra véve a nyelvek tipológiai csoportjait, könnyű belátni, hogy a prefixum nem a flektálás, még kevésbé az izolálás eszköze. Logikus föltételezés, hogy az agglutináló, illetve a velük rokon inkorporáló nyelvekben érdemes keresni. Igen ám, de még csak nyelvésznek sem kell lennünk ahhoz, hogy lássuk: a magyar mint agglutináló nyelv nemigen dúskál prefixumokban. Ugyanezt mondhatjuk a többi finnugor, sőt uráli nyelvről is.

Ha Európán túlra tekintünk, megállapíthatjuk, hogy a prefixum a tipikusan ragozó nyelvekre nem jellemző. Szinte nyomát sem találjuk az uráli, a török, a japán, a sémi, a paleoszibériai nyelvekben. Ellenben bizonyos nyelvcsaládok nyelvei szinte tobzódnak a prefixumokban. Több indoeurópai nyelvcsoporthoz (újlatin, germán, görög, albán stb.) alapvetően szóképző feladatot látnak el. Megtaláljuk a kaukázusi nyelvek többségében, gazdag állomány figyelhető meg belőlük az ausztronéz és az indián nyelvekben, de a legnagyobb előszeretettel talán a bantu nyelvekben használják.

A tiszta nyelvtípusok azonban ritkák. Az igazi tonális nyelvnek számító, 6 zenei hangsúllyal bíró laóban a jelentést a szógyökök hordozzák, a toldalékolás ismeretlen. A sok egytagú szó elé gyakran kerül *ka*, *pa*, *la* stb. szócska. Ezek nem szóértékű elemek, inkább valamely elmaradt szótagnak a nyomai, azonos szókezdet és -vég találkozásának maradványai, esetleg alliteráló előtagok. Egyre gyakoribb azonban, hogy a polyszémia elkerülését szolgálják, pl.: *patu* 'ajtó' ~ *apaktu* 'bejárat, nyílás'; *ka-du:k* ~ *du:k* 'csont'; *ka-dum* ~ *dum* 'gomb'. Lehet, hogy ezek az álmorfémák majdani prefixumok elődei.

2. A grammatikai szerepű prefixumok

2.1. Névszói prefixumok

Mint ismeretes, a magyar grammatikák a morfémafajták között nem szólnak prefixumokról. A nyelvi leírásban azonban szinte mindegyik nyelvtan prefixumnak – és kivételes morféfémának – nevezi a felsőfokjelet. Ez tagadhatatlanul és egyértelműen prefixum. S az a túlzófok jele is. A **fokozást** az európai nyelvekben általában vagy szuffixumokkal, vagy körülírással fejezik ki. A felsőfokot kiváltképpen. Az uráli nyelvekben ez analitikus eszközökkel történik (*legfiatalabb* = 'mindenkitől fiatal', vö. Pusztay 1990: 121). A superlativust a török

nyelvek (oszmán-török, kazak, kirgiz, özbég) az *en* segédszóval fejezik ki, de ez pl. a tatár nyelv(ek)ben egy sajátos – a többi török nyelvtől sem idegen – prefixumszerű előtaggal is kifejezhető: *ēče* 'savanyú' – *ep-ēče* 'igen savanyú, a leg-savanyúbb'.¹ (A magyar *ecet* szláv < latin eredetű.)

A világ különféle nyelveit kutatva azt tapasztaljuk, hogy a melléknévfokozásban ritka a prefixáció. Középfokú hasonlításra ilyen jellegű példát alig találni. Az areális jelenségek körébe sorolható, balkanizmusnak minősíthető a bolgár és macedón *нó-висок* 'szebb', *но-хубав*, 'jobb', ill. a *най-висок*, *най-добър* típusú fokozás. Hasonló módon fokozzák a melléknevet a román és az albán nyelvben is (Horálek 1967: 196). Sőt a bolgárban néha még a főnév és az ige is fokozható ily módon: *нó-обичам* 'jobban szeretem', *най-обичам* 'a legjobban szeretem' (i. h.). Az oroszban a *но-* a középfokú melléknevekbe a tulajdonság enyhe fokát viszi: *но-крепче* 'egy kicsit erősebb' *но-выше* 'egy kicsit magasabb' (Papp 1979: 190). A mai orosz nyelvtanokban meglepő és kissé következetlennek tűnik, hogy a középfokot jelölő affixum a szóalakképző, a felsőfokot jelölő *най-* viszont a szóképző morfémák csoportjába sorolják. (Vö. Švedova 1980, és így foglal állást T. Molnár is, 1998: 45.)

A felsőfokú alakok prefixumos képzése a szláv nyelvekben szokványos. Az ószlávban eredetileg nem volt felsőfok (Horálek i. m. 195) –, előbb a nyugati szláv nyelvekben, aztán a szerb-horvátban, később másutt is elterjedt a *най-/ней-* prefixumok használata.

A szlávon kívül a többi indoeurópai nyelvben ritka a prefixálás a fokozásban. Talán csak a német túlzófok kivétel. A német *aller-* túlzófokjel ugyanis hasonlóan viselkedik, mint a magyar *leges-* – vagy fordítva –: *aller-schönest*, de ott nem halmozódással, hanem ismétlődéssel (reduplikáció) van dolgunk: *aller-aller-schönest*.

Az európai nyelvek hármás (alap–közép–felső) vagy négyes (alap–közép–felső–túlzó) fokozásától eltér a dél-kaukázusi megrel. Ott a melléknevek alapfokából – középfok nincs – konfixumokkal felsőfok, kicsinyítőfok és equativus (azonos mértékűségi fok) alkotható: *did-i* 'nagy' – *u-did-aš-i* 'nagyon nagy' – *mo-did-o* 'nagyocska' – *ma-did-a* 'ugyanolyan nagy (mint)'. Ezekben a nyelvekben – a szván kivételével – nincs meg a középfok, viszont megkülönböztetik a diminutívust (kicsinyítő fokot). Az equativust csak a megrel ismeri.

A **tagadó prefixum** nem ritka a világ nyelveiben. Megtaláljuk a szlávban (or. *никто*, *некогда*, sőt szabályosan el is válnak: *ни о ком*, *не с кем*). Ezek a morfémák – szóképző szerepben – feltűnnek más nyelvekben is, főleg névmások elé kapcsolódva: ang. *no-body*, ném. *nie-mand*.

Bár az indián nyelvek tipológiai sajátosságait szinte lehetetlen megállapítani a nyelvek nagy száma és a jelentős eltérések miatt – kb. egyharmaduk kihaltnak tekinthető, de a beszélt nyelvnek száma így is 550 körülire tehető –, többségük

¹ Az idegen nyelvi példák – ahol nincs külön feltüntetve – A világ nyelvei c. kötetből valók.

gazdag morfológiájú bekebelező nyelv. Némelyikükben a személyes névmásnak több sorozata is van: egyik az önálló használatban, a másik igeragként, a harmadik sor pedig **birtokos személyjel**ként áll. A navatl nyelvekben még bonyolultabb a helyzet (pl.: *no-yollo* 'szívem'), ettől csak alakilag különbözik a jukaték *in-jatan* '(az én) asszonyom'.

Több pápua nyelvben (pl. maubrat) a birtokost előragokkal fejezik ki. A formosai ausztronéz pairan nyelvben a személyragos alakok bonyolult – hármas – rendszerében prefixum jelöli a birtokost: *ku-kama* 'apám'.

A névszókhoz járuló grammatikai funkciójú prefixumok között a **többes szám** jelölésére egymástól távoli nyelvekben is találunk példát. A maláj-polinéz csamarro nyelvben a melléknév, ha többes számú főnév előtt áll, *man-* előragot kap: *i man-aftaf na utʃan* 'a korai esők' ~ *i fan-aftaf na utʃan* 'a korai esők (a jövőben)'. Prefixum jelöli a többes számot az északkeleti bantu nyelvekben is: *mũ-tũi* 'szomszéd' ~ *a-tui* 'szomszédok'. A csvana (setšwana) – ugyancsak bantu – nyelvekben: *mo-tho* 'ember' ~ *ba-tho* 'emberek', *mo-ruti* 'tanító' ~ *ba-ruti* 'tanítók', *se-lěpě* 'fejszék'. Ebben a nyelvben egyébként a melléknevek is, az igék is a főnevekhez igazodnak.

A bantu és sok szudáni nyelv egyik legfőbb alaktani tulajdonsága a névszói osztályok megléte. Ezeket a szemantikai csoportokat – akárcsak az indoeurópai nyelvekben a nyelvtani nemeket – affixumok, egészen pontosan: prefixumok jelölik, a tőle függő – névmással, számnévvel, igével kifejezett – mondatrészek a megfelelő ragos (prefixumos) alakokkal igazodnak hozzájuk. Az északi bantu ganda nyelvet beszélői *luganda* névvel illetik, a népnév *Muganda*, többes száma: *Baganda*. E politon, ám ragozó nyelvben – a helyviszonyt jelölő ragokkal együtt – 23 névszói osztályt különítenek el, az előragokat a legtöbb esetben *a-*, *e-* és *o-* prefixumok (preprefixum) előzi meg. Pl.: *o-mu-ntu* 'ember, személy' – *a-ba-ntu* 'emberek'; *e-lu-naku* 'nap (idő)' – *e-n-naku* 'napok'. A melléknév, névmás, számnév és ige a főnévhez igazodik a megfelelő elő- vagy utóraggal, pl.: *o-mu-lenzi o-mu-wanvu* 'magas fiú' (*wanvu* 'magas').

Más nyelvtani funkciók jelölésére is találunk példát. Sőt, az északkelet-kaukázusi dargva nyelvben a főnevek a velük kapcsolatban álló mondatrészekben megjelenő egyeztető prefixumok alapján sorolhatók három névszói osztályba. S az sem tekinthető kivételnek, hogy a hím-, nő- és semleges nemet előragok segítségével különböztetik meg, amint ez a politon turkanában (nílusi nyelv) szokásos.

A perzsa nyelv története során elvesztette a névragozást. A főnév mondatbeli értékét prefixumok és szuffixumok határozzák meg.

A cserkeszben a határozatlanságot \emptyset -val, a *-gere* utóraggal vagy a *zɔ* 'egy' előraggal fejezik ki. A *za-* előrag az ubihban is megvan, sőt itt – meg az abházban – *a-* határozott előrag is használatos. A maláj-polinéz nyelvek borneói csoportjába tartozó malgasban az állítmányi szerepű melléknév időjelző ragot kap, pl. *fana* 'forró, meleg' *ma-fana* 'most meleg (van)', *na-fana* 'meleg (volt)', *ha-*

fana 'meleg (lesz)'. A szuahéliben a mellékmondatot nem kötőszó, hanem előrag vagy előljáró jelzi.

2.2. Igei prefixumok

Nincs olyan, az igéhez kötődő grammatikai kategória – szám, személy, idő, mód, aspektus –, amelyet valamelyik nyelvben ne prefixum jelölne. Sok nyelvben kap a prefixum szerepet az **igeragozásban**. Az arab igéknek kétféle ragozásuk van. A befejezett igealak névragos formát kap, a befejezetlen igealakja elő- és utóragokkal egyaránt el van látva. E ragozás jellegzetessége a személyenként, ill. nemenként változó *y-*, *t-* és *n-* előrag, valamint az utóragok. Pl. *qatala* 'ölni' – E/3. hímnem: *ya-qtul-u*; nőnem: *ta-qtul-u*; T/3.: *ya-qtul-ūna* (kijelentő m.).

A perzsában az igeragozás teljesen átalakult, de megmaradt agglutinálónak. Az újperzsa igealak hármass felépítésű: prefixum + ige + rag. A prefixumok (*be-*, *mi-*) főleg az igemód jelölésében kapnak szerepet. Ez a prefixumpár valamikor a folyamatosság-befejezettség megkülönböztetésére szolgált, ez a szerepük kiveszett, és ma az indicativus-coniunctivus módját jelöli. Ez a szembenállás megtalálható a tadzsikban is, ott a coniunctivus *Ø*-s, az indicativus prefixuma a *me-*. Pl. perzsa *kard-* ~ *kon-* 'csinál': *mi-kon-ad* ('csinál') – *be-kon-ad* (coniunctivus) – *be-kon* (imperativus).

A malájban nincs különbség a főnév és az ige töve között – akárcsak az angolban –, de előraggal elkülöníthetők: *payung* 'esernyő' – *ber-payung* 'esernyőt használni'.

A ragozó típusú pápua variszi nyelvben az igéhez elő- és utóragok járulnak. Az előragok az alany számát, a főnév osztályát, a cselekvés valakivel együttes voltát stb. jelzik. Egyébként a nyugat-pápuai nyelvtörzs főbb nyelvtani jellegzetességei közé tartozik az, hogy az alanyt és a tárgyat az ige előragok jelzik, az időt és a módot pedig utóragok. Így van ez a maibrat nyelvben is: az ige személyragjai előragok, egy előrag több különböző alanyt is jelezhet, de ez igeajtánként változó. Van olyan pápua nyelv, amelyben az ige előtt elvileg 7 különböző előrag, utána 23 utórag is állhat, de egy igealakban 6–8-nál több nemigen szokott előfordulni. A Tajvanon beszélt paivan (paiwan) nyelvben a *patsay* 'megölni' prefixumos alakjai: *ki-patsay* 'megölni magát' (visszaható) – *pa-patsay* 'megöletni (vkit)' (műveltető) – *ki-pa-patsay* 'megöletni magát' (visszaható + műveltető). A szintén bonyolult igeidő- és aspektusrendszerekben a prefixumok többféle szerepet is kapnak, így pl. több múlt idő (*na-*), némely jelen (*si-*) és jövő idő (*uri-*) is prefixumos. A pápua nyelvekben az egyes számú tárgyat sokszor a *na-*, *ka-*, *a-* igei előragok képviselik.

Az akkádban három prefixált igeidő létezéséről tudunk. A kaukázusi nyelvek igeragozásában általában túlsúlyban vannak a prefixális elemek, s az igék a tárggyal is egyeznek. A paleoszibériai csukcsban – szintén ragozó nyelv – is szerepet kapnak a prefixumok az igeidő kifejezésében.

A politon mon-khmer nyelvekben nincs ragozás, morfológiájuk emiatt szégyenes. Meglévő affixumaik többsége prefixum, a műveltetés, tranzitivitás, nominalizáció kifejezői. Példák a műveltetés kifejezésére: khmer *deik* 'alszik' – *p^h-deik* 'altat'; mon *mok* 'látszik' – *ta-mok* 'mutat'. A palaungban az igeidőt kifejező morfémák az ige előtt állnak.

Az igeidőket és -módokat prefixumok jelölik a mam (az egyik maja törzs) nyelvében is: múlt idő: *o-*, közelmúlt: *ma-*, jövő vagy lehetőségesség: *ok-*, folyamatosság: *n-*. A magyarhoz hasonlóan *t-* morféma jelöli az ige múlt idejét a jukaték (Mexikó) nyelvben is, csak hogy ez itt prefixum: *t-iu* 'befejeztem (azt)'. A kicse indiánok nyelvében – de ez a többi maja nyelvben is általános – az igeidőt és -módot, továbbá a szám-személy kategóriáját is előragok jelölik.

A szudáni nyelvekben kevésbé, a bantu nyelvekben viszont annál inkább, a nyelvtani viszonyítást szeretik prefixumokkal kifejezni. Belőlük a *tő* előtt több is állhat. Pl.: szuahéli: *ni-na-kwenda* '(most) megyek?'; *mi-me-kevenda* 'elmentem'. Az igeidőket és -módokat előragok, az igefajtát utóragok jelzik. A – melléknévi eredetű (!) – igei személyragok sorrendben lefelől állnak. Pl. *a-nge-ni-uliza* 'megkérdezné' (*a-*: E/3. sz., *nge-*: felt. m., *ni-*: E/1. tárgy, *uliza* 'kérdez'). Az igealakok lehetnek alanyiak és tárgyaskak, ragjuk az ige előtt áll, még a személyragokat is megelőzi.

A különböző nyelvek a **tagadást** vagy lexikálisan (tagadószóval), vagy grammatikai eszközökkel fejezik ki. Az uráli nyelvekben az előbbi szokásos, ám az üres szemantikájú tagadóige (*nincs*) vagy tagadószó mintegy agglutinálódott, hozzáragadt a rákövetkező szóhoz (*semmi, sehol*).

Több indián nyelv prefixummal vagy konfixummal fejezi ki a tagadást. A közép-amerikai navatl (azték) nyelvekben az előrag az *ah(mo)-*: *ah-ti-cuica-h* 'nem éneklünk' (a *ti-...-h* E/2. személyrag); az észak-amerikai navahóban a tagadást a *doo...da*: konfixum jelöli: *doo-yi-ztsős-da* 'nem csókolta meg'. A kecsuában külön tiltórag is van: *ama-tapu-tʃu* 'ne kérdezz', a tiltást az *ama...tʃu* konfixum jelöli. A szuahéliben a tagadás előragja *si-*, illetve *hu-*, hozzájuk megfelelő személy- vagy osztályragok járulnak: *si-jui* 'nem tudok' *hu-jui* 'nem tudsz' (*jua* 'tud'). Tagadáskor jelen időben az *-a* végű ige *-i* végződést kap. A már említett paivan nyelvben a tagadást az *iru-* előrag fejezi ki.

3. A lexikai szerepű prefixumok

3.1. Névszói prefixumok

Anyanyelvünkől kiindulva azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar nyelvnek névszói prefixumokat nem tartanak számon. Talán az idegen szavak elemeiként bekerült idegen prefixumok (*a-*, *de-*, *in-*, *re-* stb.) említhetők, pl. *indiszkkrét*, *poztpozíció*, *unszimpatia* stb. Szinte mind latin vagy görög eredetű, magyar

szótövek előtt csak kivételesen jelennek meg: *antitest*, *antianyag*, *exelnök*, *posztkádári*, *ultrabal* stb.

Legközelebbi nyelvrokonaink, a másik két ugor, sőt a többi finnugor, de még a szamojéd nyelvekben sem találunk névszói prefixumokat. Hasonlókat mondhatunk el az uráli nyelvekhez legközelebb álló tipológiájú altaji nyelvekről is.

Az indoeurópai nyelvekben más a helyzet: ott a prefixum történeti fejlemény. Általában prepozícióból vagy határozószóból keletkeztek funkcióváltással. Főleg az igeállomány gyarapítására szolgálnak, de a névszóképzők között is számon tartják őket. A germán nyelvek közül a németben nemritkán szuffixumokkal összekapcsolódva töltenek be főnévképzői (*Berg* ~ *Gebirge*; *Bau* ~ *Gebäude*; *Erfolg* ~ *Mißerfolg*) és melléknévképzői (*mißhellig*, *ungeklärt*, *unfair*) szerepet.

Az angolban jóval kisebb szerepe van a morfológiának, mert a grammatikai jelentéseket elsősorban analitikusan fejezik ki. Az affixáción belül azonban ott is fontos helyet kap a prefixáció. A Quirk-féle nyelvtan az angolban használatos prefixumoknak teljességre törekvő rendszerezését adva 10 szemantikai csoportot sorol föl. Az igei prefixumok közismertek (*dislocate*, *prepare*, *resurch*), az utolsó csoportbeli ún. konverzív prefixumok (conversion prefixes) főnévből képeznek igét, pl.: *bewich*, *befriend*, *embody*, *endanger* etc. (Vö. Quirk 1985: 1540–46.)

A szláv nyelvekben gazdag előképző-állomány fejlődött ki. Az orosz nyelv a prefixumok óriási gazdagságát mutatja. Ott a prefixumok zömmel az igeképzésben játszanak szerepet, de például a névszóiak számát (az idegen eredetűekkel együtt) is 20 körülire tehetjük. Nemcsak a névszók (*безопасный*, *подоконник*), hanem a határozószók létrehozásában is részt vesznek (pl. *по-английски*, *по-венгерски*).

Kisebb-nagyobb számban fellelhetők a görög, latin, újlatin nyelvekben is. Nem véletlen tehát, hogy Zamenhof az eszperantó képzőrendszeréből nem hagyta ki a (névszói) prefixumokat (főnévképzők: *bo-*, *ge-*, melléknévképző: *mal-*).

A többi Európában kevésbé vizsgált nyelvcsaládra kitekintve tarka a kép. A vegyes tipológiájú, de alapvetően agglutináló kaukázusi nyelvekben a prefixumok nagy számban vannak jelen – igaz, elsősorban nyelvtani funkciójuk tűnik élénk. Hasonlókat tapasztalhatunk a paleoszibériai nyelvek mindhárom ágában. A prefixumok nem jellemzők az afroázsiai (sémi-hámi) nyelvekre, de a modern héberben az új képzési módok között megjelent a prefixálás, pl. *ben-* 'közi' – *benleumi* 'nemzetközi'. Az ausztoázsiai nyelvek (munda, mon-khmer, malakkai, nikobári ágak) affixumai főleg prefixumok és infixumok, a szuffixumot csak némelyikük ismeri. A sino-tibeti nyelvcsalád utóbbi ágához tartozó, politon, ám ragozó burmai nyelvben a nominalizáció egyes eseteiben prefixumokat alkalmaznak. A hasonló tipológiájú, de más családba tartozó mon nyelvben (mon-khmer nyelvek) igéből főnév alkotható prefixummal (pl. *ηat* 'lát' ~ *ληηat* 'látvány').

Végül a nagyszámú maláj-polinéz nyelvek közül említsünk kettőt. A Jáva szigetén mintegy 25 millió ember anyanyelvét adó szundaiban a *pa-* prefixum

igéből foglalkozást jelentő főnevet képez (pl. *dagang* 'kereskedni' ~ *pa-dagang* 'kereskedő'), a *pa-...-an* konfixummal pedig a cselekvés helyét megnevező főnevet lehet alkotni (*mandi* 'fürödni' ~ *pa-mandi-an* 'fürdőszoba'). A jóval kevesebbek által beszélt lenakel nyelvben prefixálással deverbális főnevek képezhetők, pl. *aklha* 'lopni' ~ *i-aklha* 'tolvaj'. A *n-...-aan* konfixum szintén főnévképző, pl. *akar* 'beszélni' ~ *n-akar-aan* 'nyelv, beszéd'; *aklha* 'lopni' ~ *n-aklha-aan* 'lopás'.

Szólhatunk még a rengeteg prefixumot és konfixumot felsorakoztató bantu nyelvekről. Az Afrika déli felén legalább 170 millió ember anyanyelvét jelentő mintegy 600 nyelv egyik legjellemzőbb alaktani sajátosságát a névszói osztályok megléte adja. Jelölésükben főszerepet kapnak a prefixumok, legtöbbjükben a nyelvtani viszonyítást is előragokkal fejezik ki. Ezek a szóelemek azonban nemcsak nyelvtani szerepet töltenek be: a szóképzésben pre- és posztfixumok egyaránt használatosak (pl. szuahéli *tamu* 'édes' ~ *u-tamu* 'édesség'). A főnévi igenevet több bantu nyelv is prefixálisan fejezi ki (pl. hehe *u-ku-tegula* 'hordani', *u-ku-genda* 'menni'; szuahéli *soma* 'olvas' ~ *ku-soma* 'átolvasni'; ganda *o-ku-gula* 'vásárolni'; lingala *ko-loba* 'beszélni').

3.2. Igei prefixumok

Úgy tűnik, a világ nyelveiben a nyelvtani prefixumok között a névszóiak, a lexikaiak között pedig inkább az igeiek vannak túlsúlyban. A magyarban – az igekötők jóvoltából – ez mindenképpen így van. Igaz, az igekötőket a magyar nyelvleírások hagyományosan nem képzőnek, hanem önálló szónak tekintik. Bár az igekötős igék szintaktikai tulajdonságai mindkét álláspont mellé felsorakoztathatók, a lexikológiai, szemantikai és morfológiai érvek a képzővé minősítést erősítik. A vitába itt most nem kívánok belebonyolódni*, csupán annyit jegyzek meg, hogy a szóvá minősítés alapérvének számító elválhatóságot (*rájön* ~ *rá sem jön*, *nem jön rá*) nyelvtipológiai adalékok is gyengítik. Pl. az európai nyelvek közül a németben és az oroszban is találunk olyan morfológiai szerkezeteket, amelyek elemei a szintaxis szabályai alapján elválhatnak egymástól. Ilyen a német elváló igekötő (*aufstehen* ~ *stehen Sie auf*), illetve bizonyos orosz névmások (*ничто* ~ *ни о чем*, *некто* ~ *не с кем*). A magyar igeállomány gyarapításának jelenleg az igekötő a fő eszköze, bizonyos aspektuális (*megér*, *elolvas*) és cselekvésmódbeli (*megáll*, *elfárad*, *kitapétáz*) szerepet kap.

A különféle nyelvek igei prefixumait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy leggyakrabban az igenem, kiváltképp a műveltetés kifejezésére, továbbá az aspektus és a cselekvésminőség jelölésére alkalmazzák. Az áttekintést kezdjük most is az indoeurópai nyelvcsaláddal. A németben közismert a nagyszámú *Vorsilbe*, melyek többsége ráadásul – bár nem olyan rend alapján, mint a magyar igekötő

* Vö. ezzel kapcsolatban a korábbi írásaimat, főleg: 1994 és 1998.

– szabály szerint el is válik igéjétől. A Duden prefixumokat (*be-, ent-; ge-, ver-* usw.) és félprefixumokat (Halbpräfix, z. B.: *aus-, über-, wieder-*) különít el. Fleischer az előbbieket homonim szabad morféma nélküli prefixumoknak, az utóbbiakat pedig homonim szabad morfémásaknak nevezi (Fleischer 1971: 295). A félprefixumok alakilag egybeesnek a határozószókkal, prepozíciókkal, jelentésbelileg azonban a prefixumokhoz állnak közel. (I. h.)

A latin nyelv rendkívül kedvelte a prefixumokat, a szókészlet bővítésében a pre- és posztfixumoknak egyaránt fontos szerep jutott, pl. *clamare* 'kiáltani' – *proclamatio, declamatio, reclamatio; facere* 'csinálni' – *conficere, confectio* stb. (Mint említettem, nyelvünk idegen prefixumainak a zöme latin eredetű.) A latin, illetve újlatin nyelvek mellett megemlíthetjük még az albánt is, mely az aspektust – a körülírás mellett – igekötőkkel fejezi ki (*ç-, sh-, për-, ri-* stb.). Érdekes viszont, hogy az újjörögben az igekötő-használat nem az ógörög–magyar–német, hanem a francia–olasz típust követi. (Történetileg ezek is határozószóra visszamenő, ám névszói szerkesztésmódot követő előjárószókból jöttek létre funkcióváltással.)

A szókészlet – főként az ige-, de továbbképzéssel a névszóállomány – gazdagításának az egyik legfontosabb eszköze a szanszkritban is az igekötő. (Pl. a *vartatē* igéhez kb. 15 egyszerű és másfélszer ennyi összetett igekötő kapcsolható, újabb lexémákat létrehozva.)

A szláv nyelvek gazdag igekötőrendszere már az ószlávban is alkalmas volt – a lexikai-szemantikai szerep mellett – az aspektus kifejezésére. A két funkció külön-külön is, együtt is érvényesülhetett. Pl. a *prinestī* ige esetében a *pri-* megtartotta korábbi irány-, illetve céljelentését, de pl. az *u-* igekötőnek az *umrēti* igében már csak perfektiváló szerepe volt (Horálek 1967: 172).

Az orosz nyelvben rendkívül gazdag a prefixumok állománya. Köztük az igei *prisztavkának* három fő funkciója különíthető el: szemantikai-szóképző, szintaktikai és aspektuális. Az oroszban ugyanis – az igeidők rendszerének fokozatos egyszerűsödésével párhuzamosan – kialakult, és mára az egész igerendszert átfogó kategóriává vált az aspektus. Az igék zöme folyamatos (imperfektív) és befejezett (perfektív) párokba rendeződik, s az imperfektív igék létrehozásának egyik alapvető eszköze a *prisztavka* (igekötő), pl. *дать – сдать, гнать – изгнать, писать – написать* stb. A *prisztavka* legtöbbször lexikai szerepet is kap: *с-казать* ('mondani'), *на-казать* ('megbüntetni'), *при-казать* ('megparancsolni'), *до-казать* ('bebizonyítani'). Az oroszban a prefixáció mellett ismeretes a prefixo-suffixáció (*новый – обновить, петь – подпевать*), a prefixo-posztfixáció (*искать – доискаться*), sőt a prefixo-suffixo-posztfixáció is (*смелый – осмелиться*). (Vö. Švedova 1970: 253–293.)

Valódi igeképző szerepe van az igekötőnek az északnyugat-kaukázusi nyelvekben. Ezekben az igék és a névszók között kicsi a morfológiai, alaki különbség (akárcsak az angolban, vö. *walk, record* főnév és ige). A cserkeszben a dinamikus ige *e-* vagy *ew-* előképzőt kap, sőt vannak olyan létigék, amelyek csak

igekötővel fordulnak elő. A nyelvcsoporthoz bármely főnévből vagy melléknévből dinamikus ige képezhető – a cserkeszben *ɣe-* az abházban *ɾɣ*, az ubihban (bizonyos igékből) *də-* prefixum segítségével ’vmit vmivé tenni’ jelentésben (mint pl. a magyar *kicsi ~ kicsinyít, lekicsinyel*). A melléknév *wə-* prefixummal ’valamivé lenni’ jelentést kap.

A rokon, de más ágba tartozó grúzban az igekötők a befejezettség elsődleges kifejezői, nemritkán szuffixummal együtt – a konfixumok mindegyik dél-kaukázusi nyelvre jellemzők –, pl. grúz *sadil-i* ’ebéd’ ~ *sa-sadil-a* ’ebédlő’, *maril-i* ’só’ ~ *u-maril-o* ’sótlan’. A zán nyelvekben (csán és megrel) érdekes igekötőrendszer alakult ki. Az elsődleges, egyszerű igekötők alapjelentésükben a mozgás irányulását, az esemény helyét fejezik ki: *me-* ’el, oda, ott’; *mo-* ’ide, itt’; *(g)e-* ’fel, fent’; *go-* ’ki(nt)’ stb. A konkrétabb tartalmú összetett igekötők az esemény helyszínét – a magyar névutókhhoz vagy határozóragokhoz hasonlóan – valamilyen tárgy(ak)hoz való térbeli elhelyezkedés alapján pontosítják (pl. *me-ko-* ’a végére oda, a végén ott’; *mo-ko-* a szélére ide, a szélén itt).

A perzsa ige hármas felépítésű: prefixum + tő + rag. A *mi-* és a *ber-* prefixumok valaha a folyamatosság–befejezettség aspektusát, ma viszont az indicativus–conjunctivus oppozíciót jelölik.

Az igei prefixumokat távolabbi nyelvekben, családokban kutatva bukkanhatunk rá az ausztróázsiai nyelvek mon-khmer ágára. Ezekben a nem túl gazdag morfológiájú nyelvekben a műveltetést prefixumokkal fejezik ki: mon *mok* ’lát-szik’ ~ *tamok* ’mutat’; khmer *deik* ’alszik’ ~ *phdeik* ’altat’. Az ugyancsak távolkeleti, Tajvanon beszélt paivan közel száz, különféle pozíciójú affixuma között igei prefixumokat is találunk. Ezek a morfémák nemcsak az igeidő és az aspektus kifejezésében játszanak szerepet, hanem az igenemek jelölésében is. Pl.: *patsay* ’megölni’ ~ *pa-patsay* ’megöletni’ (műveltetés), *ki-patsai* ’megölni magát’ (visszaható), sőt *ki-pa-patsay* ’megöletni magát’.

A legalább 200 ausztráliai bennszülött nyelv között külön szoktak beszélni a prefixáló nyelvekről. Ez főleg az északiakra jellemző, sőt ott gyakori a prefixo–szuffixáció. De a nyugati sivatagi nyelvek is használják igekötőket (pl. pityantatyara *ma-kati* ’elvigyed’ ~ *nyalya-kati* ’ide hozzd’ ~ *para-kati* ’körülvigyed’).

A műveltetést prefixálisan fejezi ki az új-zélandi maori (polinéz) nyelv is: *kōrero* ’beszélni’ ~ *faka-kōrero* ’beszélteni’. Igen gazdag pre- és konfixumállományt találunk az – ugyancsak maláj–polinéz – jávai nyelvben (mintegy 75 millió ember anyanyelve). A cselekvő ige képzője az *ng-* prefixum (*ng-iris* ’vágni’) vagy annak morfofonemikus változatai (*buru* ~ *m-buru* ’vadászni’). A szenvedő ige képzői: *tak-*, *kok-* vagy *mbok-*, *di-*, pl. *layang iki ta-tulis* (*layang* ’levél’, *tulis* ’írni’) ’ez a levél általam lett írva’. A véletlen történést *ke-...-an* konfixum jelöli: *ke-udan-an* (*udan* ’eső’).

Még keletebbre haladva találhatunk rá a viszonylag kevesek által használt (15 ezer anyanyelvi beszélő), ám Pápua Új-Guinea második hivatalos nyelvére, a

motu nyelvre. (Az első a tok-piszin, a harmadik az angol.) A műveltetés kifejezőeszköze *ha-* prefixum (*diba* 'tudni' ~ *ha-diba-ia* 'megtanítani vkit'; *dae* 'felmászni' ~ *ha-dae-a* 'felmászni vkit'); szenvedő igét *he-* prefixummal képez (*tahu* 'keresni' ~ *he-tahu* 'keresve lenni (azaz keresik)'), *-heheni* szuffixummal pedig kölcsönös cselekvést fejez ki (*ura* 'szeretni' ~ *he-ura-heheni* 'egymást szeretni').

A maláj igékhez sokféle pre- és posztfixum járulhat. A főnév és az – állapot, mozgást jelentő, illetve tárgyas – ige töve között nincs alaki különbség, de toldalékokkal különböző fajtájú igéket lehet képezni főnevekből és fordítva. Pl.: *ber-* + főnév 'használni valamit' (*payung* 'esernyő' ~ *ber-payung* 'esernyőt használni'). A gyakori *men-* prefixum (és allomorfiái) mozgást jelentő igét képez (*basar* 'nagy lenni' ~ *mem-besar* 'fel nőni'), sőt tárgyas ige megalkotására is alkalmas (a tárgyra való erős rámutatással, pl. *kirim* 'küldeni' ~ *meng-kirim* 'küldeni vmit'). A mikronéz kiribati nyelvben a műveltetés kifejezőeszköze a *ka-* prefixum (gyakran *-a* szuffixummal): *ka-vene-a* 'lefektetni'.

4. Tanulságok

Prefixumon tehát a szó(alak)ban a szótó előtt álló kötött morfémát (affixumot) értjük. Funkcionálisan és rendszertanilag két típusuk különíthető el: a formaképzésben, a szóalak létrehozásában szerepet kapó grammatikai, valamint a szóképzésben, új lexikai egység alkotására alkalmas lexikai prefixum. A nyelvi szerepek látszólag világosan elkülönülnek egymástól, akárcsak a szuffixumok esetében (képzők és ragok). E szerint a grammatikai kategóriák kifejezésére szolgálnak a grammatikai prefixumok. Az olyan jelenségek azonban vitára adnak okot, mint pl. az aspektus vagy az igenem (igefajta). Ezek grammatikai kategóriák, generálásukat viszont a nyelvtanok a szóképzés – nem pedig a formaképzés – körében tárgyalják. Talán közelebb kerülünk az igazsághoz, ha – rendszertani szempontokat is figyelembe véve – csak azokat az affixumokat soroljuk a grammatikai szerepűek közé, amelyek a paradigmatis alakok szerkesztésében kapnak feladatot. Magyarul **előragok**nak (vagy előjeleknek, illetve előjeleknek) nevezhetnénk őket, szemben a lexikai szerepű **előképzők**kel. Összefoglaló megnevezésükre alkalmasnak látszik a – Tompa Józseftől származó – **előtoldalék** megjelölés.

Prefixumok a világ számos nyelvében fellelhetők. Úgy látszik, némelyik nyelvcsalád igen gazdag a prefixumokban (ilyenek a maláj-polinéz, a bantu és az amerikai indián nyelvek) – érdekes módon bennük a grammatikai prefixumok dominálnak –, más nyelvcsoportokban pedig szinte ismeretlen ez a morfémátípus (paradox módon épp a jellegzetesen agglutináló uráli és altaji nyelvekben). A prefixumokat vizsgálva úgy tűnik, hogy a világ nyelveiben a grammatikai funkciójú prefixumok állománya világosabban elkülönül, mert esetükben a funkcióváltás nyilvánvalóbb. A lexikai szerepű prefixumok a szótövekkel össze-

kapcsolódva új lexémákat hoznak létre. Így viszont szerkezetileg az összetett szavakkal mutatnak rokonságot, megnehezítve ezzel a funkcióváltás fokának és az előtagból prefixummá minősítésnek a megállapítását.

Mindenesetre az bizonyos, hogy az agglutináló nyelvektől sem idegen a prefixáció; továbbá: a szakmai közhiedelemmel ellentétben a prefixumok nem csak a szóképzésben vesznek részt. Nyelvtípustól függően, a grammatikai kategóriák kifejezése, jelölése is igen gyakran előragok segítségével történik.

De egyéb tanulságok is levonhatók. Így pl. az, hogy a világ nyelveinek jó egyharmadát kitevő agglutináló nyelvek között – alighanem ez a nyelvtípus a legnépesebb – vannak jellegzetesen szuffixáló és dominánsan prefixáló nyelvek. Egy harmadik altípust alkotnának a bekebelező nyelvek, azonban a gyakran emlegetett, sok morfémát bekebelező nyelv, de még szóalak is kuriózumnak tekinthető. Talán helyesebb itt arról beszélni, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek – az előző két altípussal szemben – gyakran élnek a konfixálás lehetőségével.

Nem új fölismerés, de megerősíthető: nincsenek tiszta nyelvtípusok. Láttuk, még a jellegzetesen politonikus, illetve a szuffixáló nyelvekben is találunk prefixumokat. Arról nem is beszélve, hogy a politonikus nyelvek között is vannak ragozók. Ahogyan az agglutinálóknak is találunk flektálást, a flektálók pedig általában egyúttal ragozók is.

A világ nyelveit tekintve megállapíthatjuk, hogy jóval több beszélőközösség használ lexikai szerepű prefixumot, mint grammatikait. A vizsgált lexikai prefixumok között a névszóiak állománya kisebb, ellenben szemantikai szerepük heterogénebb. Az igei prefixumok csoportja és nyelvi szerepe világosabb, általában az aspektus, a cselekvésminőség (Actionsart) és az igefajta jelölése a feladatuk.

Hivatkozások

- Fleischer, Wolfgang 1971. *Wortbildung der Deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Fodor István (szerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- T. Molnár István 1998. *Orosz morfológia*. Egyetemi jegyzet, Debrecen.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pusztay János 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quirk 1985. Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London–New York.
- Švedova, N. Ju. (szerk.) 1970. *Grammatika szovremennogo russzkogo literaturnogo jazika*. Moszkva, 1970.
- Švedova, N. Ju. 1980. *Russzkaja grammatika I–II*. Moszkva.

Zimányi Árpád

Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata tankönyvi szövegekben

A tankönyvelemzésekről általában

A Nemzeti alaptanterv bevezetése óta megkülönböztetett figyelem irányul a tantárgyi programokra, ezen belül a tankönyvekre és a tankönyvi szövegekre egyaránt. Megalakult a Tankönyvkutató Intézet*, melynek sokrétű feladatairól honlapjukon** kívül számos helyen jelent meg összefoglalás. Szakmai céljuk elsősorban az elemzési és értékelési kultúra kialakítása. Ebben fontos szerepet szánunk egy olyan új kritériumrendszer kidolgozásának, amely a tanulás és a tanuló szemszögéből ragadja meg a tankönyvek minőségét és használhatóságát. Többek között arra keresik a választ, hogy a tankönyv hogyan segíti az ismeretek megértését, milyen feltételeket biztosít az ismeretek alkalmazásának, a problémamegoldásnak, helyes módszereket követ-e stb. 2006 tavaszán az intézet az oktatási miniszter felkérésére szerepet kapott a tankönyvszabályozó rendelethez való átdolgozásában. Az új rendelet az általuk javasolt szempontrendszert fogadta el, s ezután került sor a bevezetés előtti kipróbálására. Ennek kapcsán a következő alapelvek érvényesítését látják indokoltnak a tankönyvkutatás és -elemzés szempontjából: tudományosság, interdiszciplináris kompetencia, metodológiai kompetencia, gyakorlatorientáltság (Kojanitz 2005. 121).

A tankönyvelemzések összetett szempontrendszerébe többek között beletartoznak a következő tényezők:

- a szavak használatának gyakorisága,
- a szavak hosszúságának átlaga betűhelyben,
- a szófajtság,
- a szavak jelentésének elvontsága,
- mondathosszúság szóban,
- mondathosszúság betűhelyben,
- szenvedő szerkezetű szavak százalékaránya,
- elvont toldalékú főnevek százalékaránya,
- a konkrét főnevek százalékaránya

* Hivatalos nevén és bejegyzett írásmóddal: Tankönyv és Taneszköz Kutató és Fejlesztő Intézet.

** www.commitment.hu

- távoli szerkezetekben előforduló szavak százalékaránya,
- az idegen szavak szótárában megtalálható szavak százalékaránya,
- a 10 betűs vagy annál hosszabb szavak százalékaránya,
- a 12 betűs vagy annál hosszabb szavak százalékaránya (uő 2004. 39).

A teljesség igénye nélkül következzenek néhány részterület indoklása. Milyen tanulsággal járhat az, ha megvizsgáljuk a szavak használatának gyakoriságát? A felmérések szerint az ismert és a mindennapi életben gyakori szavak olvasása gyorsabb. A szövegértés egyik feltétele a leggyakoribb 5000 szó automatikus, rutinszerű felismerése. Alapvető szórutinnal olvasó gyerek esetében oldalanként 5-10 olyan szó lehet, amelyet még nem ilyen automatizmus szerint ismer föl. A szövegértést segíti, könnyíti – vagy éppen ellenkezőleg: megnehezíti – nemcsak a szó konkrét vagy elvont volta, hanem az ezzel részben összefüggő szófajtság. Ennek mérőszáma a főnévi index (a főnevek és az igék számának hányadosa) és a szófaj-komplikáltsági index (főnév + melléknév/ige + határozószó). A nemzetközi szakirodalomra alapozott hazai kutatások tehát nem szorítkoznak a legegyszerűbb, formális statisztikai adatokra, mint amilyen a szóhosszúság vagy a mondathosszúság, hanem bonyolultabb szempontokat is figyelembe vesznek. Körültekintő alkalmazásuk révén tehát árnyaltabb kép alakítható ki a tankönyvi szövegek bizonyos jegyeiről.

Részletesebben most egy tényezőt ragadunk ki, a mondatszerkezeti jellemzőket. Vizsgálatuknak már nagy hagyománya van, hiszen különféle szövegtípusokra kiterjedő elemzések fűződnek mindenekelőtt Deme Lászlóhoz (1971), illetőleg Békési Imréhez (1982). A Deme-féle elemzési rendszer a közlő próza, a fejtegető próza és a szépirodalom műfajait adatolta, míg Békési munkája – Szövegszerkezeti alapvizsgálatok – magyar újsághíryanag elemzésével készült. A mondatszerkezeti sajátosságok statisztikai vizsgálatát eredményesen alkalmazta szövegelemzéseiben V. Raisz Rózsa is, pl. a Mikszáth elbeszélések mondatszerkesztésének vizsgálatakor (1993, 1997, 2008 stb.). Megállapításaira, adataira a továbbiakban is hivatkozunk, és összevetjük más elemzések mérőszámaival.

Tankönyvi szövegek mondatszerkezeti sajátosságai

Jelen munka célja, hogy statisztikai módszerrel megvizsgálja néhány tankönyv szövegének mondatszerkezeti sajátosságait. Ehhez a Nemzeti Tankönyvkiadó három kiadványát, az 1990-es évekbeli 7. és 11. osztályos fizika-, valamint 10. osztályos történelemkönyvet vesszük alapul.

A korpusz adatai

	Fizika 7.	Fizika 11.	Történelem
A mondategységek száma:	348	375	423
A mondategységek száma:	591	727	575

A szóelőfordulások száma:	4077	5378	5036
---------------------------	------	------	------

A mondatok és mondategységek átlagai

Szerkesztettségi mutató (mondategységek/mondategészek):	1,70	1,93	1,35
Telítettségi mutató I. (szóelőfordulások/mondategészek):	11,8	14,6	11,9
Telítettségi mutató II. (szóelőfordulások/mondategységek):	6,7	7,3	8,7

a) Szerkesztettségi mutató. A szövegkonstrukciót jól kifejezi a mondategységek és a mondategészek hányadosa, a szerkesztettségi mutató. Ez a fontos adat tehát azt jelzi, hogy egy mondategész átlagosan hány tagmondatból áll. A tankönyvekben a befogadhatóság szempontjából az egyszerű, kevés tagmondatra bomló mondatok tűnnek előnyösebbnek, újabb gondolat újabb mondategészt igényel. A vizsgálat adatai ezt a hipotézist alá is támasztják: a tankönyvekben viszonylag alacsony – 1,35 és 1,93 közötti – értékekkel találkozunk: többszörösen összetett mondat csak elvétve akad, és a mondategészek döntő többsége egy vagy két mondategységből áll. A több mint 1100 mondatos korpuszon belül az 5–7 mondategységre bomló mondategészek száma mindössze 14 (azaz 13 ezrelék). Érdeemes mindezt összevetni Deme László adataival: a szerkesztettségi mutató legalacsonyabb értéke nála a közlőprózában 1,88 és 1,99 között ingadozik, más műfajokban viszont 2,4 és 3,5 között változik (i. m. 136–157). Hasonló megállapításokra jutott Mikszáth-szövegek vizsgálatával V. Raisz Rózsa is (1993. 73). Ezekhez viszonyítva tehát a tankönyvek nyelvezete egyszerűbbnek, könnyebben befogadhatónak tűnik.

b) Telítettségi mutatók. A telítettségi mutatók a mondategészek (I.) és a mondategységek (II.) szóelőfordulásainak átlagát jelzik. A vizsgált anyagban megoszlásuk hasonló a szerkesztettségi mutatóhoz: egy-egy mondategész átlagosan 11,8 és 14,6 közötti, egy-egy mondategység pedig – ugyancsak átlagosan – 6,7 és 8,7 közötti szóból áll. Deme vizsgálatában a következőket találjuk: a mondategészek telítettségi mutatója 15,67, a mondategységeké 8,32 (i. m. 273; 276). A tankönyvek átlaga jórészt alatta marad a kontrollértéknek tekinthető utóbbi adatoknak. Ha ehhez hozzáteszem korábban végzett sajtónyelvi felmérésem idevágó értékeit, mely szerint a politikai lapok mondategészeinek telítettségi mutatója 21,6 (Zimányi 2005), akkor még világosabban látszik, hogy a tankönyvi mondatok több szövegtípussal összevetve rövidebbek, illetve kevesebb szóból állnak.

c) Bonyolultsági mutató. A bonyolultsági mutató a mondategészekben belül a mondategységek kapcsolásainak számát, illetőleg annak átlagát jelzi. Az egysze-

rú mondatban – mivel egyetlen mondategységből áll – nincs kapcsolás, mutatója: 0. A két tagmondatos mondatban egy, a három tagmondatosban kettő a kapcsolások száma, és így tovább. Általános képletnek tekinthetjük, hogy a kapcsolások száma eggyel kevesebb, mint az adott mondatban lévő mondategységek száma. A szöveg mondategéseit kifejező értékek átlaga adja a bonyolultsági mutatót. (Deme 1971. 163) Ezt az adatot kétféleképpen számíthatjuk ki: vagy úgy, hogy figyelembe vesszük az egy tagmondatos (nullás értékű) mondat-egéseket, vagy pedig úgy, hogy kihagyjuk őket. A korpusz egészére vonatkozó bonyolultsági mutató számához tudnunk kell, hogy mennyi az 1, 2, 3, ...n mondat-egységből álló mondat-egések száma. Érdeemes közölni a százalékos arányokat is:

	Fizika 7.	Fizika 11.	Történelem
	A mondatok száma – %-a*	A mondatok száma – %-a*	A mondatok száma – %-a*
1 mondategység	156 – 45%	158 – 43%	281 – 67%
2 mondategység	142 – 41%	126 – 35%	124 – 29%
3 mondategység	41 – 11%	58 – 15%	17 – 3%
4 mondategység	5 – 1,6%	25 – 6%	3 – 0,7%
5 mondategység	3 – 1%	7 – 0,2%	1 – 0,02%
6 mondategység	1 – 0,4%	1 – 0,03%	0
7 mondategység	0	1 – 0,03%	0

* A százalékos adatok kerekítve szerepelnek.

Ezeknek az adatoknak az ismeretében meghatározhatjuk a bonyolultsági mutatót, ami a kapcsolások számának és a mondat-egések számának hányadosa. Az első esetben figyelembe vesszük az egy mondat-egységből álló mondat-egéseket:

Fizika 7.

$$(156 \cdot 0 + 142 \cdot 1 + 41 \cdot 2 + 5 \cdot 3 + 3 \cdot 4 + 1 \cdot 5) : (156 + 142 + 41 + 5 + 3 + 1) = 256 : 348 = 0,735$$

Fizika 11.

$$(158 \cdot 0 + 126 \cdot 1 + 58 \cdot 2 + 25 \cdot 3 + 7 \cdot 4 + 1 \cdot 5 + 1 \cdot 6) : (158 + 126 + 58 + 25 + 7 + 1 + 1) = 356 : 376 = 0,947$$

Történelem

$$(281 \cdot 0 + 124 \cdot 1 + 17 \cdot 2 + 3 \cdot 3 + 1 \cdot 4) : (281 + 124 + 17 + 3 + 1) = 171 : 326 = 0,524$$

A második esetben figyelmen kívül hagyjuk az egy tagmondatos mondatokat. Ekkor a bonyolultsági mutatók a következők: 1,333; 1,631; 1,172.

A bonyolultsági mutató jelzi, hogy a történelemkönyv és a 11. osztályos fizikakönyv mondat szerkezetileg jelentősebb mértékben különbözik egymástól. A kontrollszövegekkel összevetve azt tapasztaljuk, hogy az egy tagmondatos mondat egységeket is magában foglaló érték nagyjából hasonló, mint amit Deme László a közlőprózáról megállapított, de lényegesen eltér az egyéb szövegtípusok mutatóitól (Deme 1971. 174). Ugyancsak jelentős a különbség, ha V. Raisz Rózsa széprózai adatait idézzük: I. 1,33; 2,6; 1,42; II. 2,11; 3,46; 2,1. – ezek tehát sokkal magasabb értékek (V. Raisz 1993. 76).

d) Egyéb mutatók. A mondat szerkezeti sajátosságok között beszédes adat lehet még a szinteződés vizsgálata, valamint a mélységi mutató. Az utóbbi kiszámításakor a beszéd szintjén lévő mondat egységeket egy, az alárendelt mondat egységeket annyi értékűnek vesszük, ahányadik szinten állnak. A kapott értékeket összeadjuk, és elosztjuk a mondat egységek számával. Tankönyvi szövegek elemzésekor mégis mellőzhetjük ezt az eljárást, mivel szövegtípusunkat viszonylag rövidebb mondat egységek, ill. mondat egységek jellemzik, s mind a szinteződés, mind a mélységi mutató elsősorban a hosszabb, szerkesztett mondatok, többszörösen összetett mondatok árnyalt megkülönböztetésére alkalmas. Hasonlóan eltekinthetünk az egyensúlytörvény alkalmazásától. Deme szerint a többszörösen összetett mondatok két terjedelmesebb pillére az első és az utolsó tagmondat, a közbülsők rövidebbek; ez a jellegzetesség a tankönyvi szövegeken nem mutatható ki.

Példák

Mindkét fizikakönyvet jellemzi, hogy a magyarázatok érthetőek, a szöveg- és mondat szerkezeti jellemzők elősegítik, megkönnyítik a befogadást. A következő, 6 mondat egységből álló bekezdés 506 karakterből áll, tehát egy-egy mondat átlagosan rövidebb 100 karakternél. Statisztikai vizsgálatunkhoz ugyan nem tartozna hozzá, de itt feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a mondat- és szöveg-szintű kapcsoló- és utalóelemek átgondolt alkalmazása a világosság alapfeltétele:

Az olyan testben is van töltés, amely nincsen elektromos állapotban, hanem elektromosan semleges. A testekben ugyanannyi negatív töltés van, mint pozitív. Dörzsöléskor (szoros érintkezéskor) az egyik fajta töltésnek, a negatívnak egy része átmehet az egyik anyagról a másikra. Így az egyik anyagban túlsúlyba kerül a pozitív töltés, a másikban pedig túlsúlyba kerül a negatív töltés. Az előbbi testről mondjuk röviden azt, hogy pozitív töltésű, a másiktól pedig azt, hogy negatív töltésű. Az elektromosan töltött testek egymásra hatása fokozatosan gyengül, ha a testeket távolítjuk egymástól.

(7. osztályos fizikakönyv, III. fejezet, Elektromosság)

Egészen más megállapítást tehetünk a történelemkönyv bekezdésnyi szövegéről. Mintegy ellenpéldaként azt láthatjuk, hogy az egy-két tagmondatos mondategészek, valamint a kevés szóból álló tagmondatok ellenére (10 mondategész, 109 szó, 760 karakter) befogadása sokkal nehezebb, sokkal kevésbé tanulható. Ennek oka pedig a rendkívül sok adat: évszámok, helynevek, személynévek – a 109 szóelőfordulás közül 35 tartozik közéjük:

*A visszahódítást megkönnyítette, hogy 1028 után a córdobai kalifátus szét-esett. A kisebb-nagyobb taifák elleni háború a XI. században elsősorban Kasztília sikereit hozta. Túljutottak a középső Sierrán, és 1080-ban már övék Toledo. Előretörésüket az Észak-Afrikából segítségül hívott Almoravidák állították meg. A XII. században Aragónia terjeszkedett. Egy újabb észak-afrikai birodalom, az Almohádok ellentámadása annyira veszélyesnek bizonyult, hogy valamennyi keresztény állam összefogott ellene. 1212-ben Las Navas de Tolosa mellett döntő győzelmet arattak. Ezután szerezte meg Portugália déli tartományait, Kasztília Córdobát és Sevillát, Aragónia Valenciát. 1270 után csak Granada maradt a mórok kezén; igaz, a XV. század végéig a reconquista is megállt. Portugália az Atlanti-óceán, Aragónia a Földközi-tenger felé fordult, Kasztíliát trónviszályok gyengítették.**

Nemcsak a magyarázatokban, hanem a feladatok szövegében is alapvető követelmény a világos mondatszerkesztés. Ilyen szempontból kevésbé szerencsés a 7. osztályos fizikakönyvből vett következő példa 3. és 4. mondategése:

[1] Köss össze két tiszta, száraz porcelántányéron álló konzervdobozt vagy alumíniumlámbost fémhuzallal, ködfénylámpán keresztül. [2] A ködfénylámpa mellé helyezz bekapcsolt táskarádiót! [3] „Fenyegesd” egy megdörzsölt műanyag vonalzóval (vagy ha tudsz szerezni, építkezéseknél használt műanyag csődarabbal), fésűvel az egyik konzervdobozt, és hallgasd meg, hogy mi történik! [4] (Elég sötét szobában látni is a villogást, sőt az is látszik, hogy a ködfénylámpába benyúló két fémvégződés közül hol az egyik, hol a másik világít, attól függően, hogy melyik irányban haladnak át az elektronok. [5] A villogás sokkal erősebb lesz, ha a műanyag vonalzótól távolabb eső konzervdobozt kézzel is megfogod. [6] Miért?)

Megnehezíti a 3. mondategész befogadását a zárójeles közbevetés, amely megszakítja az előtte álló mondategységet, mégpedig úgy, hogy a halmozott tárgyakat választó mellérendelő szószerkezettel, az utóbbit pedig önálló mondategységgel bővíti. A 4. mondategész már önmaga is zárójelben áll, szintaktikai

* A lap szélén a következő szavak magyarázata olvasható: *Sierra, Almohádok, Almoravidák.* Az idézetet utáni ötsoros bekezdésben még ezekkel a ritka idegen szavakkal találkozunk: *mozarabok, mudajérok, fuero.*

érdekessége az *elég* mondatrészi szerepe: a mondategész ismeretében mértékhatározó, de a mondat első felét elolvasva névszói állítmánynak is vélhetjük; ez a kettősség a megértést zavaró momentum.

A korpusz leghosszabb mondategésze hét mondategységből, 39 szóból és 226 karakterből áll. Kiragadott példa lévén kommunikatív értékét itt nem véleményezzük:

Holott ez esetben is inkább arról van szó, hogy van az anyag, amelynek többféle „arca” van, s bizonyos mértékig tőlünk is függ, hogy melyiket helyezzük vizsgálódásaink középpontjába, melyiket is „akarjuk” éppen látni, melyiket tartjuk éppen akkor és ott fontosnak.

(Fizika 11. 156)

Végző tanulságként leszögezhetjük, hogy a tankönyvi szövegek elemzésekor természetesen nem ragadhatunk meg a formális módszereknél, a pusztán statisztikánál, hanem a különféle szempontok együttes alkalmazásával adhatunk árnyalt képet mindazokról a tényezőkről, amelyek a szövegbefogadását elősegítik vagy nehezítik.

Irodalom

- Békési Imre 1982. *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Nyelvészeti Tanulmányok sorozat 20. sz. Akadémiai Kiadó.
- Deme László 1971. *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- B. Fejes Katalin 1982. *Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása*. Budapest.
- Kojanitz László 2004. A pedagógiai szövegek analitikus vizsgálata – a szavak szintje. *Magyar Pedagógia* 4. sz. 429–442.
- Kojanitz László 2004. Lehet-e statisztikai eszközökkel mérni a tankönyvek minőségét? *Iskolakultúra* 9. sz. 38–50.
- Kojanitz László 2005b. A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. *Iskolakultúra* 10. sz. 120–126.
- V. Raisz Rózsa 1993. A Mikszáth-elbeszélések mondat szerkesztése. In: *Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tanulmányok a magyar nyelvről*. Eger, 59–82.
- V. Raisz Rózsa 1997. Egy Mikszáth-elbeszélés nyelvi világa. A Plútó. *Magyar Nyelvőr* 2. sz.
- V. Raisz Rózsa 2008. *Aki megszelídítette a magyar mondatot*. Mikszáth könyvestéka 7. Mikszáth Kálmán Társaság, Horpács.
- Zimányi Árpád 2005. Mondatszerkezeti sajátosságok vizsgálata napilapok szövegei alapján. *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei*. Líceum Kiadó, Eger, 105–124.
- [www.commitment.hu/Tankonykonyvertekelés/Új értékelési kritériumrendszer kidolgozása](http://www.commitment.hu/Tankonykonyvertekelés/Új_értékelési_kritériumrendszer_kidolgozása)